

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXXX

Sa. 288

Ağustos 2016

ANKARA – 2016

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:	<u>Sayfa</u>
SİR GAVAZ, ÖZLEM: Hititçe Metinlerde Geçen KUR ^{1D} <i>Hulana</i> -/ KUR ^{1D} SİG ‘Yün Nehri Ülkesi’ Üzerine Yeni Bir Değerlendirme Tepe	357
YILDIRIM, M. İBRAHİM: Timurlu Tarihine Dair Farsça Yeni Bir Kaynak: Zahîr-i Mar’âşî’nin <i>Müntahabû’t-Tevârih</i> ’i	371
KUL, EYÜP: 1703 Tarihli Bir Rapora Göre Kratova, Köstendil, Üsküp, Trepçe ve Jejene Madenlerinin Islahı	395
TÜRKMEN, İLHAN: Osmanlı Kaynaklarına Göre 1740’larda Belgrad’ın Sosyo-Ekonomik Yapısı.....	411
DEMİRYÜREK, MEHMET: İngiltere Tercümanları ve 1758 Tercüman Reformu	439
EFE, AYLA: II. Mahmut’un Mal-Mülk Sayımı: Evreşe Örneği	483
KASUMOVIĆ, FAHD: Bosna-Hersek’teki Osmanlı Mirasını Anlarken: Saraybosna Şer’iyye Sicillerinde İslam Dininin Kabulüne Dair Kayıtlar, 1800-1851.....	507
SÜME, MEHMET: Osmanlı Vergi Uygulamalarına Bir Örnek: Okruva Resmi	531
GÖLEN, ZAFER: Tanzimât Döneminde Osmanlı Devleti’nin Bosna Hersek Ormanlarını Korumaya Yönelik Çabaları	547
SATILMIŞ, SELAHATTİN: 1881 Sakız Depreminde Osmanlı Afet Yönetimi ve Vali Sadık Paşa’ya Yönelik Eleştiriler.....	573
KORKMAZ, TELLİ: Türk-Sovyet İlişkilerinde G. V. Çiçerin ve Ermeni Meselesi	619
Çeviriler:	
HASANOV, ZAUR (Çev.: Bağdagül Musa): İskitlere ve Türk-Moğol Halklarına Ait Aynı Gelenekler, Kültür ve Psikolojik Özellikler.....	639
Özetler	663
İngilizce Özetler	671
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları.....	679
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements	682

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society

PROF. DR. REFİK TURAN

Yayın Komisyonu / Commission of Publications

Prof. Dr. Refik TURAN
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR
Yrd. Doç. Dr. Rüstem BOZER
Prof. Dr. Muzaffer DEMİR
Prof. Dr. İlhan ERDEM
Prof. Dr. Mehmet İNBASI
Prof. Dr. Levent KAYAPINAR

Hakemler / Referees

Prof. Dr. Ali AÇIKEL (Gaziosmanpaşa Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşe Nükhet ADIYEKE (Mersin Üniversitesi)
Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Doç. Dr. Selim ASLANTAŞ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Hasan BABACAN (Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi)
Prof. Dr. Halil BAL (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Sezai BALCI (Giresun Üniversitesi)
Prof. Dr. Musa ÇADIRCI (Ankara Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Erdal ÇOBAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. İlhami DURMUŞ (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Turan GÖKÇE (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Zübeyde GÜNEŞ YAĞCI (Balıkesir Üniversitesi)
Doç. Dr. İlyas KEMALOĞLU (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Özkan KESKİN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Doç. Dr. Hatice ORUÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Fuat ÖRENÇ (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Bilgehan PAMUK (Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ (Harran Üniversitesi)
Prof. Dr. Aygül SÜEL (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL (Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Alaaddin YALÇINKAYA (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Turgut YİĞİT (Ankara Üniversitesi)

Adres / Address:

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1 06100-Sıhhiye / ANKARA
Tel: 310 23 68 / 277-217 - 310 25 00
Fax: 310 16 98

<http://www.ttk.gov.tr>

basinyayin@ttk.gov.tr

ISSN 0041-4255

Yerel Süreli, Hakemli dergidir.

Ağustos 2016 – ANKARA

Belleten'i indeksleyen uluslararası indeks ve abstraktlar:

America, history and life 0002-7065 1963-; Historical abstracts. Part A. Modern history abstracts 0363-2717 1963-; Historical abstracts. Part B. Twentieth century abstracts 0363-2725 1963-; MLA International Bibliography 2000-; Turkologischer Anzeiger 0084-0076 1973-; FRANCIS (French Online Database) 1985; Archacologis-
che Bibliographie 0341-8308 1982-; Artsand Humanities Citation Index (AHCI) 2010-.

Türk Tarih Kurumu yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler
İnternet Adresi: <http://e-magaza.ttk.gov.tr> - e-posta: e-magaza@ttk.gov.tr

Baskıya Hazırlık: • Baskı: Sanyıldız Ofset Ltd. Şti. 0312 395 99 94

BELLETEN

Cilt: LXXX

AĞUSTOS 2016

Sayı: 288

HİTİTÇE METİNLERDE GEÇEN KUR ^{1D}*Hulana*-/ KUR ^{1D}SİĞ ‘YÜN NEHRİ ÜLKESİ’ ÜZERİNE YENİ BİR DEĞERLENDİRME

ÖZLEM SİR GAVAZ*

Hititçe *hulana*- ve Sümerce ideogramı olan SİĞ “yün, yapağı” anlamına gelmektedir¹. Hititçe Metinlerde “İD² SİĞ, ^{1D}Hu-ul-la-an-na “*Hulana* nehri”, KUR ^{1D}SİĞ-na, “*Hulana* Nehri Memleketi”, KUR ^{URU}İD^{1D}Hu-la-na “*Hulana* Nehri Şehri Memleketi” olarak geçen *Hulana* Nehri Memleketi’nin³ günümüzdeki yeri oldukça tartışmalı ve birçok Hitit yerleşimi gibi belirsizdir. Goetze, “Sarı Nehrin Ülkesi”⁴, Tischler ise Yün Şehri/Memleketi olarak tercüme etmiştir⁵. Garstang Gurney, Zamantı Suyu’na⁶, Macqueen Sangarios’un (Sakarya) yan kolu olan Kirmir (Kebirmir) suyuna⁷,

* Yrd. Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Çorum/TÜRKİYE, ozlemsirgavaz@hitit.edu.tr

¹ Johannes Friedrich, *Hethitisches Wörterbuch*, Heidelberg 1952, s. 74, 291.; Johann Tischler, *Hethitisches Etymologisches Glossar*, Lieferung 2, Innsbruck 1978, s. 278 vd.; Jaan Puhvel, *Hittite Etymological Dictionary*, Volume 3: Words beginning with H, Newyork 1991, s. 361, 369.; SİĞ: wolle “yün, yünlü kumaş ve iplik önüne gelen determinatif” Christel Rüster- Erich Neu, *Hethitisches Zeichenlexikon*, Wiesbaden 1989, s. 347. ; Ahmet Ünal, *Multilinguales Handwörterbuch Des Hethitischen/ A Concise Multilingual Hittite Dictionary/Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü*, Hamburg 2007, s 226; 569.

² İD: nehir, ırmak, nehir isimlerinin önüne gelen determinatif, Rüster- Neu, a.g.e., s. 326.; Hit. *hapa*- “nehir, ırmak, çay, dere” Ünal, a.g.e. s. 166,251.

³ *Hulana* Nehri Memleketi’nin geçtiği metin yerleri ve lokalizasyon teklifleri için bkz. Hayri Ertem, *Boğazköy Metinlerinde Geçen Coğrafya Adları Dizini*, Ankara 1973, s. 50.; Giuseppe F del Monte - Johann Tischler, *Die Orts und Gewässernamen der Hethitischen Texte, RGTC 6*, 1978, s. 529 vd. ; Giuseppe F del Monte, *Die Orts und Gewässernamen der Hethitischen Texte, RGTC 6/2*, 1992, s. 205.

⁴ Albrecht Goetze, *Hattuşilış. Der Bericht über seine Thronbesteigung nebst den Paralleltexten*, (MVAeG 29/3), Leipzig 1925, s. 21. ; SİĞ “yün” işaretinin SİG, “sarı, yeşil” olarak okunmasından dolayı erken zamanlarda “green/yellow river” olarak adlandırılmıştır. Bu yorum için bkz. Puhvel, a.g.e., s. 361.

⁵ Johann Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, Innsbruck 2001, s. 233.

⁶ John Garstang- Oliver Robert Gurney, *The Geography of the Hittite Empire*, London 1959, s. 44.

⁷ J.G. Macqueen, “Geography and history in western asia minor in the second millennium B.C.”,

Cornelius, Yeşilirmak'a⁸, yine Cornelius daha sonraki bir çalışmasında Kalykadnos⁹ (Göksu) ve son olarak da Kyndos'a¹⁰ (Tarsus Irmağı) lokalize etmiştir. Forlanini, *Hulana* Nehri Memleketi'ni Porsuk Çayı'na ve civarına¹¹, Ertem, *Hulana* Ülkesi'ni, Devrekâni Çayı çevresine, bugünkü Azdavay- Eflâni- Daday üçgeni içine, *Hulana* Kentini, Eflâni'ye, *Hulana* Nehrini ise Devrekâni Çayı'na lokalize etmektedir¹².

III. *Hattuşili* otobiyografisinde (öy. I 22-27) kardeşi II. *Muwatalli*'nin kendisini Saray Muhafızlarının Başı yaptığından ve Yukarı Ülke'nin idaresini de kendisine verdiğiinden bahsetmektedir. Metnin devamında ise II. *Muwatalli*'nin Aşağı Ülke'de bulunan *Tahuntasša* Kenti'ne taşınmadan önce kendisine idare etmesi için bıraktığı şehirleri saymıştır. Bu yerleşimler arasında *Hulana* Nehri Memleketi'nin de ismi geçmektedir. İlgili metin yeri şöyledir:

KUB 1.1 öy. II (=KBo 3.6 +KUB 1.7)¹³

- 55 na-aš-ta ke-e-da-aš *A-NA* KUR.KUR^{MES} am-mu-uk an-da da-a-li-ia-at
 56 nu-mu ke-e KUR.KUR^{MES} dan-na-at-ta *AŠ-ŠUM MU-IR DU-UT-TIM*
 pé-eš-ta
 57 KUR^{URU}Iš-hu-pí-it-ta KUR^{URU}Ma-ri-iš-ta KUR^{URU}Hi-iš-ša-aš-ha-pa
 58 KUR^{URU}Ka-ta-pa KUR^{URU}Ha-an-ha-na KUR^{URU}Da-ra-ah-na KUR^{URU}Ha-at-te-na
 59 KUR^{URU}Dur-mi-it-ta KUR^{URU}Pa-la-a KUR^{URU}Tu-u-ma-an-na
 60 KUR^{URU}Ga-aš-ši-ia-a KUR^{URU}Šap-pa KUR İD.SİG ANŞE.KUR.
 RA^{MES} LÚ.MEŠ^{LÚ.MEŠ}KUŠ^{LÚ.MEŠ}.GUŠKIN-ia
 61 hu-u-ma-an-da-an am-mu-uk .. ta-pár-ha KUR^{URU}Ha-ak-piš-ša-ma-
 mu
 62-63 KUR^{URU}Iš-ta-ha-ra ARAD-an-ni pé-eš-ta nu-mu *I-NA* KUR Ha-ak-

AnSt 18, 1968, s. 176.

⁸ Friedrich Cornelius, "Der Texte des Hattusilis III, geographisch erläutert", *RHA* 17, 1959, s. 109.

⁹ Friedrich Cornelius, "Neue Aufschlüsse zur hethitischen Geographie", *Anatolia* I, 1967, s. 63.

¹⁰ Friedrich Cornelius, *Geschichte der Hethiter. Mit besonderer Berücksichtigung der geographischen Verhältnisse und der Rechtsgeschichte*, Darmstadt, 1973, s. 24.

¹¹ Massimo Forlanini – M. Marazzi, *Atlante Storico del Vicino Oriente Antico 4.3 Anatolia: L'impero Hittita*, 1986, Harita.

¹² Hayri Ertem, *Hittit Devleti'nin İki Eyaleti: Pala-Tum(m)ana İle Yakın Çevrelerindeki Yerlerin Lokalizasyonu Üzerine Yeni Denemeler*, Ankara 1980, s. 33vd.

¹³ Transkripsiyon ve tercüme için bkz. Goetze, a.g.e., s. 59.; Meltem Doğan-Alparslan, *Hittit Kralı II. Muwatalli: Kişiliği ve İcratı Filolojik Belgeler Işığında*, İstanbul 2012, s. 73 vd. ; Ertem, *Pala-Tum(m)ana*, s. 8.; Garstang-Gurney, a.g.e., s. 40.; Massimo Forlanini, "The Central Provinces of Hatti: an Updating", *Eothen* 16, 2008, s. 167.

- piš-ša LUGAL-un i-ia-at
- 55 Bu ülkelerde beni bıraktı
- 56 Ve bana bu iskân edilmemiş ülkelerin yönetimini verdi:
- 57 *Išhupitta* Ülkesini, *Marišta* Ülkesini, *Hiššašhapa* Ülkesini,
- 58 *Katapa* Ülkesini, *Hanhana* Ülkesini, *Tarahna* Ülkesini, *Hattena* Ülkesini,
- 59 *Durmita* Ülkesini, *Pala* Ülkesini, *Tummanna* Ülkesini,
- 60 *Gaššiya* Ülkesini, *Šappa* Ülkesini, *Hulana* Nehri Ülkesini. Arabalı savaşçıları ve altın seyislerin
- 61 tümünü ben yönettim. *Hakpiš* ve
- 62-63 *Istahara* Ülkelerini bana köle olarak verdi ve beni *Hakpiš* Ülkesinde kralı yaptı...

Acaba bu metin yerinde sayılan tüm bu yerleşimler Yukarı Ülke sınırları içinde mi yer alıyordu? Belki de Goetze'in belirttiği gibi, Yukarı Ülke'nin sınırları genişletilmiştir¹⁴. *Hulana* Nehri Ülkesi'nin, hem Hitit Devleti'nin kuzeyinde Çaldağı-Tavşandağı-İnegöl Dağı arasındaki bölgeye lokalize edilen *Pala* Ülkesi¹⁵ ve Kastamonu civarına lokalize edilen *Tumana* Ülkesi¹⁶ hem de kuzeydeki daimi düşman *Kaşkalar* ile sınır olan yerleşimlerle irtibatı bulunduğu açıktır. *Hulana* Nehri Memleketi'nden hemen önce adları geçen *Gaššiya*¹⁷ ve *Šappa*¹⁸ Şehirleri'nin lokalizasyon önerileri *Hulana*'nın yerini belirleme de bize önemli ipuçları vermektedir.

¹⁴ Abrecht Goetze, "Kleinasien zur Hethiterzeit. Eine geographische Untersuchung", *OuA* 1, Heidelberg 1924, s. 5. ; Leyla Murat, "Hitit Coğrafyasında Yukarı Ülke ve Tarihi Önemi", *Türkiye'de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi ve Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Sempozyumu Bildirileri*, (24-26 Nisan 1996), Ankara 1998, s. 179.

¹⁵ *Pala*'nın lokalizasyonu ve Hititçe metinlerde geçtiği yerler için bkz. Ertem, *Pala-Tum(m)ana*, s. 13. del Monte - Tischer, *a.g.e.*, s. 297 vd. ; del Monte, *a.g.e.*, s. 118.

¹⁶ *Tumana*'nın lokalizasyonu ve Hititçe metinlerde geçtiği yerler için bkz. Ertem, *Pala-Tum(m)ana* , s. 18.; del Monte - Tischer, *a.g.e.*, s. 437 vd. ; del Monte, *a.g.e.*, s. 173.

¹⁷ *G/Kaşšiya*, Hitit Ülkesi'nin kuzeybatısında Bolu-Gerede arasındaki bölgeye, Ankara-Beyşehir-Ilgaz arasındaki bölgeye ve de Ankara çevresine lokalize edilmektedir. del Monte - Tischer, *a.g.e.*, s. 188.; del Monte, *a.g.e.*, s. 70.; Ertem, *G/Kaşšiya*'yı Klasik Armene=Sinop ile Kastamonu arasındaki bir yere Devrekani-Taşköprü hattının kuzeydoğusuna yerleştirmektedir. H. Ertem, *Pala-Tum(m)ana*, s. 33. Forlanini ise Ankara yakınlarında aranmasını önermektedir. Massimo Forlanini, "L'Anatolia nordoccidentale nell'impero eteo", *SMEA* 18, 1977, s. 207 vd.; Ayrıca bkz. Massimo Forlanini, "On the Middle Kızılırmak, II", *Central-North Anatolia*, 2009, ss. 58, 69.

¹⁸ *Šappa*, Fraktin'e, Hitit Ülkesi'nin kuzeybatısına ve Ankara-Beyşehir Bölgesi'ne ve Hitit Ülkesi'nin kuzey doğusundaki Şebn Kara Hisar'a lokalize edilmektedir. del Monte - Tischer, *a.g.e.*, s. 345 vd. ; del Monte, *a.g.e.*, s. 138. ; Ertem, *Šappa*'yı Daday-Devrekani-Kastamonu üçgeni içerisinde aranmasını önermektedir. Ertem, *Pala-Tum(m)ana*, s. 34.; Forlanini, Beyşehir'e lokalize etmektedir. Forlanini, *SMEA* 18, 208. Forlanini'nin de daha sonradan katıldığı bir başka görüş ise; Omura, Beyşehir'in güneyindeki Sarıoba Höyük'e *Šapp(aw)*'ı yerleştirmektedir. Sachihito Omura, "1994 Yılında İç Anadolu'da Yürütülen Yüzye Araştırmaları", *AST* 13, s. 252.; Forlanini, *Central-North Anatolia*, 58.

II. *Muršili* tarafından babası I. *Šuppiluliuma*'nın kahramanlıklarının anlatıldığı metinlerde *Maša*¹⁹ ve *Kammala*²⁰ Ülkeleri'nin *Hulana* memleketine saldırdıklarından bahsedilmektedir. Metnin ilgili kısmı şöyledir:

KUB 19.10 öy.1 / KUB 19.11 ay. 4²¹

- 7 [a]m-me-el-ma A-BI A-BI-IA ha-ad-du-li-iš-ta nam-ma
 8 na-aš IŠ-TU KUR URUUGU-TI kat-ta ú-it-nu KUR URUMa-a-aš-ša
 9 ku-it ERÍN.MEŠ KUR URUKam-ma-la-aš-ša KUR URU.ÍDSÍG
 10 Û KUR Ka-aš-ši-ya GUL-an-ni-eš-ki-it nu A-BI A-BI-I[A]
 11 a-pé-e-da-aš wa-al-ha-hu-u-wa-an-zi i-ia-at-ta-at
 12 A-BU-IA-ia A-NA A-BI A-BI-IA la-ah-hi GAM-an-pát i-ia-a[t-ta-at]
 13 nu A-NA A-BI A-BI-IA DINGIR.MEŠ pí-ra-an hu-u-i-e-er
 14 nu pa-it (A-NA) KUR URUMa-a-aš-ša URUKam-ma-la-ia har-ni-ik[-ta]
 7 Fakat Büyükbabam sağlıklı idi. Sonra
 8 O Yukarı Ülke'den aşağı indi. Maša Ülkesi'nin
 9 askerleri (ve) Kammala Ülkesi, Hulana Irmağı Ülkesi
 10 ve de Kaşşiya Ülkesi'ne devamlı saldırdıklarından, Büyükbaba[m]
 11 onlara saldırmak için yürüdü.
 12 ve babam büyük babamla birlikte bu sefere katıldı.
 13 Tanrılar büyükbabama yardım ettiler
 14 ve o gitti. Maša Ülkesi ve Kammala Kentini yakıp yıktı.

Hulana Nehri Ülkesi'nin Hitit Ülkesi'nin batısında Bursa ve Adapazarı çevresine yerleştirilen *Maša*²² Ülkesi ve onun hemen yakınlığında aranması gereken *Kammala*

¹⁹ *Maša*'nın geçtiği metin yerleri ve lokalizasyon teklifleri için bkz. del Monte - Tischer, *a.g.e.*, s. 264 vd. ; del Monte, *a.g.e.*, s. 102 vd.; *Maša* Ülkesi= Bursa ve Adapazarı İleri çevresi. Bu lokalizasyon ile ilgili ve ayrıntılı bilgi için bkz. İlkur Taş, "Hitit Metinlerinde Maša Ülkesi", *Arkeoloji ve Sanat* 125, s. 15-34.

²⁰ *Kammala*'nın geçtiği metin yerleri ve lokalizasyon teklifleri için bkz. del Monte - Tischer, *a.g.e.*, s. 167; Kammala, Klasik dönem ismi Gangra=Çankırı ile eşitlenmektedir. Bkz. Cornelius, *Geschichte der Hethiter*, s. 9.

²¹ Transkripsiyon ve tercüme için bkz. Hans Gustav Güterbock, "The Deeds of Suppiluliuma as Told by His Son, Mursili II", *JCS* 10, New Haven 1956, s. 65.

²² Taş, *a.g.e.*, s. 31.

tarafından ele geçirilmesi, bu yerleşimlerin birbirine komşu olmasalar bile yakın mevkide konumlandıklarını göstermektedir.

Hulana Nehri Memleketi'nin lokalizasyonu ile ilgili görüş bildirmeden önce kuşkusuz dikkate almamız gereken en önemli nokta, tek bir yerleşmeye doğrudan işaret etmenin güçlüğüdür. Zira *Hulana* nehrinin aktığı bütün coğrafya *Hulana* Nehri Memleketi olarak düşünülmeli ve belki de doğduğu ya da yerleşmeye en müsait olduğu lokasyon ise *Hulana* Şehri'nin bulunduğu yer olmalıdır.

KUB 58.15 öy.1²³

10 [ ]^DSİG ŠA^{HUR.SAG}Hu-wa-at-nu-wa-an-da
11 [pa-an-zi nu-kán?] TÚG LUGAL^{URU}Ku-uš-šar²⁴ kat-ta ha-ma-an-kán-zi
12 [ ]x 2 PA BAPPIR 2 PA MUNU₈ 10 PA NÍG.HAR.RA
13 [ ]x-an 4 GU₄ 40 UDU 2 GA.KIN.AG 2 IM-ZA
14 [ ] 5^{SG}ki-iš-ri-iš MU-ti^DSİG pa-a-i
15 [ ]^{HUR.SA}G Hu-wa-at-nu-wa-an-da-aš [p]a-a-i

10 Huwatnuwanta Dağı'ndan doğan Hulana (Yün) Nehri
11 (giderler ve onlar?) Kuşşara Kralı'nın elbisesini aşağı bağlarlar.
12 iki ölçek biralı ekmek, iki ölçek malt, on ölçek ince un
13 dört sığır, kırk koyun, iki peynir, iki maya
14 beş iyi yün Hulana nehrine verir.
15 Huwatnuwanta Dağı'na verir.

Bu pasajdan *Hulana* Nehri'nin *Huwatnuwanta* Dağı'ndan²⁵ doğduğu anlaşılmaktadır. *Hulana* Irmağı kıyısında icra edilen bir ayinde *Kuşşara* Kralı'nın bir elbisesi, yani krallığı sembolize eden en önemli simgelerden biri, ritüel amaçlı olarak bir yere bağlanmaktadır²⁶. Metnin devamında ayin sırasında *Hulana* Nehri sakinleri

²³ Transkripsiyon için bkz. Ahmet Ünal, "Hitit Metinlerinde Eski Asur Ticaret Kolonileri Çağıyla İlgili Kayıt ve Anımsamalar", *Archivum Anatolicum*, 3, Ankara 1997, ss. 351-353.; Ayrıca krş. José Virgilio & GarcéDa Trabazo & Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription KUB 58*, Wiesbaden 2005, s. 39.

²⁴ Khaled Nashef, *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes, Die Orts- und Gewässernamen der altassyrischen Zeit*, Wiesbaden 1991, s.74 vd. ; del Monte - Tischer, a.g.e., s. 230. ; del Monte, a.g.e., s. 87.

²⁵ *Huwatnuwanta* Dağı'nın geçtiği metin yerleri ve lokalizasyon teklifleri için bkz. Ertem, *Coğrafya*, s. 180. ; del Monte - Tischer, a.g.e., s. 132. ; del Monte, a.g.e., s. 46. Ayrıca bkz. Hatice Gonnet, "Les Montagnes d'Asie Mineure d'après les textes hittites", *RHA* 83, Paris 1968, s. 108, 124.

²⁶ Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi ve yorum için bkz. Ünal, *Archivum Anatolicum*, s. 351 vd. ; Güngör Karauğuz, *Arkeolojik ve Filolojik Belgelerin Işığında M.Ö. II. Binde Orta Anadolu'nun Güney Kesimi*, Konya 2005, s. 71.

tarafından kurban malzemelerinin sunularının gerçekleştirildiği görülmektedir. Garstang, *Huwatnuwanta* Dağı'nı Bozdağ'a²⁷, Forlanini, Sultandağ'a²⁸, Hawkins, Konya'nın batısındaki dağlık bölgeye²⁹, Karauğuz, Tuz Gölü'nün güney doğusuna³⁰ lokalize etmektedir. Diğer taraftan; Barjamovic ise *Huwatnuwanta*'yı Tuz Gölü'nün batısında, Sultandağ'ın hemen bitişiğinde, dağın bir parçası olduğuna işaret etmektedir³¹. KBo 25 162 nolu metinde *Huwatnuwanta* dağı, *Arša*, *Šittara*, *Tammuri*, *Šunnara* ve *Šahuwar*[- dağları ile birlikte listelenmektedir³². Öte yandan dağ *Paršhunta* ve *Ušša* Şehirleri'nin Fırtına Tanrıları ile birlikte geçmektedir³³. Bunların yanı sıra *Muwatalli*'nin *Arimna*'nın Güneş Tanrıçasına, Gögün Güneş Tanrısına, Fırtına Tanrısı ve diğer tanrılara duasını içeren KBo 6.45 II 38-40= 46 III 7 vd'de "*Ušša*³⁴ *Kenti*'nin *Fırtına Tanrısı*, *Paršahunta*³⁵ *Kenti*'nin *Fırtına Tanrısı*, *Huwatnuwanta Dağı*, *Hulaya Irmağı*³⁶, *Aşağı Ülkenin kadın (ve) erkek tanrıları, dağları (ve) ırmakları*"³⁷ geçmektedir. Bu metin yeri, *Huwatnuwanta* Dağı'nın yakınında bulunan ya da komşusu olan yerleşimlere işaret ediyor olabilir. Zira KBo 4.10 öy. 19-21'de *Huwatnuwanta* Dağı yönündeki « hallapuwanza adlı bir suyun sınır olduğundan ve *Hulaya* Nehri Ülkesi'ne ait olduğundan bahsedilmektedir. Bu metin yerine göre *Huwatnuwanta* Dağı, *Hulaya* Nehri Ülkesi ile komşudur. Ve bir pınar, havuz ya da kaynak² iki yer arasında sınır teşkil etmektedir³⁸. Ama şu da unutulmamalıdır ki tanrı ve tanrıçaların sayıldığı listeler incelendiğinde birbirinden çok farklı coğrafyalarda bulunan yerleşimler de yan yana sıralanabilmektedir. Bronz Tablette *Hatti* Ülkesi içindeki *Huwatnuwanta* Dağı'nın *luz-*

²⁷ John Garstang, "The Hulaya River Land and Dadassas. A Crucial Problem in Hitite Geography", *JNES* 3, 1944, s. 29.; Garstang-Gurney, *a.g.e.*, s. 73.

²⁸ Massimo Forlanini, "Happurija, Eine Hauptstadt von Arzawa?", *Fs Dinçol-Dinçol*, 2007, ss. 286 vd.

²⁹ J. David, Hawkins *The Hieroglyphic inscription of the sacred pool complex at Hattusa. With an archaeological introduction by Neve P.*, Wiesbaden 1995, s. 51.

³⁰ Karauğuz, *a.g.e.*, s. 71.

³¹ Gojko Barjamovic, *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, Copenhagen 2011, s. 371.

³² Adı geçen dağların metin yerleri ve lokalizasyon önerileri için bkz. Gonnet, *a.g.e.*, ss. 93-170.

³³ KUB 6 45 II 38+46 III 7. Singer'e göre bu metin yerinde dağın ismi yanlışlıkla *Huwalanuwanta* şeklinde yazılmıştır ve aynı dağdan bahsedilmektedir. Karauğuz, *a.g.e.*, s. 71, dip. 328.

³⁴ *Ušša*'nın lokalizasyonu ve Hititçe metinlerde geçtiği yerler için bkz. Del Monte - Tischer, *a.g.e.*, s. 464 vd. ; del Monte, *a.g.e.*, s. 181.

³⁵ *Paršahunta*= *Purušhanda*= Konya-Karahöyük, Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu*, İstanbul 2000, s. 104; Ayrıca *Paršahunta/Purušhanta*'nın lokalizasyonu ve Hititçe metinlerde geçtiği yerler için bkz. del Monte - Tischer, *a.g.e.*, s.323 vd.; del Monte, *a.g.e.*, s. 128. ; *Purušhanta*= *Paršahunta*=Acemhöyük, Massimo Forlanini, "Remarques géographiques sur les textes cappadociens", *Hethitica* 6, 1985, s. 46.

³⁶ *Hulaya* Irmağı'nın lokalizasyonu ve Hititçe metinlerde geçtiği yerler için bkz. del Monte - Tischer, *a.g.e.*, s. 529. ; del Monte, *a.g.e.*, s. 40 vd.

³⁷ Tercüme için bkz. Alp, *a.g.e.*, s. 104.

³⁸ Metnin tercümesi için bkz. Karauğuz, *a.g.e.*, 48, 71.; Asıl kaynak, Harry.A. Hoffner, "The Ulmitešub Treaty (KBo 4.10 = CTH 106) with a New Join", *Fs T. Özgüç*, 1989, ss. 199-203.

zi ve *šahhan* vergi yükümlülüğünden muaf tutulduğu belirtilmiştir³⁹. Metinde dağın dar anlamıyla *Hatti* Ülkesi'nin çekirdek bölgesi içinde sayılması oldukça manidardır. Buna ilaveten, Mellaart, *Huwatnuwanta* Dağı'nın *Tarhuntašša* Krallığı'nın sınır komşularından biri olduğuna işaret etmektedir⁴⁰.

Hulana Nehri, Anitta Metninde *Šalatiwar*⁴¹ Şehri ile birlikte geçmektedir. *Šalatiwar*, Anitta döneminde ve öncesinde Anadolu'da etkin bir *Hatti* krallığı iken Hitit İmparatorluk Devrinde siyasi etkinliğini yitirmiş ama şehrin tanrıları kutsanmaya devam etmiştir.

KBo 3.22 ay.⁴²

64 ú-e-et-t[(a-an-da-an-ni-eš-ma) ^{URU}Ša-la-ti-wa-r(a za-ah-hi-ya p-a-un)]

65 LÚ ^{URU}Ša-l[(a-ti-wa-ra QA-DU DUMU^{MES}-ŠÚ a-ra-a-i)š (-)a(n-da)]

66 ú-e-it K[(UR-e-še-et Ū URU^{LM}-ŠU da-a-li-iš)]

67 nu ¹⁰H[(u-u-la-an-na)]-a[(n IŞ.BAT)]

64 Aynı yıl içinde *Šalatiwar* şehrine savaşa gittim.

65 *Šalatiwara*'lı adam çocuklarıyla birlikte isyan etti ve karşıma geldi.

66 Ülkesini ve (baş) şehrini terk etti.

67 ve *Hulana* nehrini tuttu (yerini aldı).

Metnin öncesinde *Anitta*'nın *Neša*'ya yaptığı imar faaliyetlerinden bahsedilmektedir. Sonrasında ise Anitta, *Šalatiwar* şehrine savaşmaya gitmiştir. *Anitta Šalatiwar*'ı ele geçirmesinden sonra, anlaşılan, *Šalatiwar*'ın kralı ve halkın bir kısmı kaçmış ve *Hulana* Nehri Ülkesi'ne ya da yakınlarına yerleşmiştir. Demek ki *Šalatiwar*, *Hulana* Nehri Ülkesi yakınlarında komşu bir yerleşimdir ki⁴³ *Šalatiwar*'ın kralı *Hulana*'ya sığınmıştır. Barjamovic'e göre, *Hulana* Nehri *Anitta*'nın saldırı yaptığı güzergah üzerinde değildir, bu yüzden kral, daha uzak bir mevkide bulunan *Hulana*'ya kaçmıştır. Belki de Porsuk Çayı *Hulana* için uygun olabilir⁴⁴. Fakat bizce bu ifade söz konusu yerleşimlerin mesafeleri düşünüldüğünde çok uygun değildir. Zira Anitta, Kaneş yönünden yani güney doğudan saldırı yaptığı takdirde, *Šalatiwar* Kral'ının doğuya ya da kuzeye doğru kaçması da pek muhtemeldir.

³⁹ Karauğuz, *a.g.e.*, s. 61. ; (I 29, III 47), Heinrich Otten, *Die Bronzetafel aus Boğazköy. Ein Staatsvertrag Tutchalijas IV*, Wiesbaden 1988, s. 16 vd.

⁴⁰ James Mellaart, "The Present State of Hittite Geography", *Fs N. Özgüç*, Ankara 1993, s. 417.

⁴¹ *Šalatiwara*'nın lokalizasyonu ve Hititçe metinlerde geçtiği yerler için bkz. del Monte - Tischer, *a.g.e.*, s. 333 vd. ; del Monte, *a.g.e.*, s. 134 vd.; *Šalatiwar/Šalatuwar*, Nashef, *a.g.e.*, s. 100vd.

⁴² Eric Neu, *Der Anitta-Text*, StBoT 18, 1974, s. 14 vd.

⁴³ Alfonso Archi, "Continuità delgi insediamenti anatolici durante l'età ittita", *Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici* XXII, Roma 1980, s. 8.

⁴⁴ Barjamovic, *a.g.e.*, s. 353 vd.

Kt. 83/ k 117 nolu Kültepe Metnine göre, *Šalatiwar* yolundan iki, *Šalatiwar* yolundan iki haberci *Purušhattum*'a gönderilmiştir. Bu metin ayrıca *Šalatiwar* Wabartum'unun, *Wahšuşana* Kārūm'una bağlı olduğunu da göstermektedir. Diğer taraftan; Kt.v/k 89 nolu metinde *Ulama* ve *Šalatiwar*'ın *Wahšuşana* ve *Purušhattum* arasında olduklarına fakat farklı güzergahlarda bulduklarına işaret etmektedir⁴⁵. Barjamovic, *Ulama*'yı Tuz Gölü'nün hemen güney doğusuna, *Wahšuşana*'yı Tuz Gölü'nün kuzeyine, Kızılırmak'ın üzerine ya da kıyısına, *Šalatiwar*'ı ise Tuz Gölü'nün kuzey batısına, Sakarya Irmağı'nın kıyısına, *Wahšuşana*'ya komşu bir mevkiye ve Kızılırmak kavsi dışına yerleştirmektedir⁴⁶. Ertem'e göre ise Haymana ve çevresi *Šalatiwar* Ülkesi'nin bulunduğu bölgeye, Külhöyük de *Šalatiwar* Şehri'ne eşitlenmelidir⁴⁷. Diğer taraftan, *Šalatiwar* Ülkesi'nin Kültepe belgelerinde bir *rubā*'u ve de *ēkallu*'sunun kaydedilmemiş olması herhalde tesadüf olmalıdır⁴⁸.

Hulana Nehri Ülkesi ve nehrin doğduğu *Huwatnuwanta* Dağı'nın, *Kuşşara* Kralı ile anılması, aynı zamanda *Hulana*'nın Anitta Metninde *Šalatiwar* Kralı'nın sığındığı bölge olarak geçmesi *Kuşşara* ve dolayısıyla *Anitta* ile olan ilişkisini açıkça göstermektedir. *Šalatiwar*'ın Kültepe belgelerinde bir *wabartum* olarak geçmesi, *Hulana*'nın da Asur Ticaret Kolonileri döneminde belki de yün temin etme hususunda dolaylı yoldan bir ticaret ağı içinde olabileceğini düşündürmektedir.

Kuşşara Kenti ise, Hitit hanedanlığının ilk başkenti olması açısından önemlidir. Zira Devletin kuruluşundan itibaren tahta geçen kralların *Kuşşar* soyundan geldiklerini ifade etmeleri ve I. *Hattušili*'nin vasiyetnamesini *Kuşşara*'da yazması, şehrin Hititlerin Anadolu'da tutunmaları ve merkezi otoriteyi kurma uğraşları sırasında etkin rol oynadığını göstermektedir. *Kuşşara*'nın lokalizasyonuna yönelik birçok çalışma mevcuttur⁴⁹. Balkan, *Kuşşara*'nın *Kaniš*'e daha yakın *Hattuša*'ya ise uzak bir mevkide aranmasını önermektedir⁵⁰. Bunun yanı sıra Garstrang-Gurney Alişar Höyük'e⁵¹, Forlanini, Kangal civarına⁵², Nashef ise Divriği yakınlarında⁵³ aranmasına işaret etmektedir. Biz de TC 1,10,6.13 nolu Kültepe Metninde *Kuşşara*'nın *Šamuha* ile bir-

⁴⁵ Cahit Günbatı, "Kārūm'lar Arasındaki Mektuplaşmalar", XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi, (6-10VII1987-Istanbul), Ankara 1998, ss. 479 vdd.

⁴⁶ Barjamovic, *a.g.e.*, s. 372.

⁴⁷ Hayri Ertem, "Külhöyük'ün Asur Ticaret Kolonileri ve Hititlere Ait Çivi Yazılı Belgelerdeki Adı Hakkında Bir Deneme", *Archivum Anatolicum* 1, Ankara 1995, s. 86 vd.

⁴⁸ Kemal Balkan, *Mama Kralı Anum-Hirbi'nin Kaniš Kralı Waršana'ya Gönderdiği Mektup*, Ankara 1957, 66.

⁴⁹ *Kuşşara*'nın geçtiği metin yerleri ve lokalizasyon önerileri için bkz. del Monte - Tischer, *a.g.e.*, s. 230. ; del Monte, *a.g.e.*, s. 87; Nashef, *a.g.e.*, s. 74 vd.; Ayrıca bkz. Barjamovic, *a.g.e.*, s. 143.vdd.

⁵⁰ Balkan, *a.g.e.*, s. 63.

⁵¹ Garstrang- Gurney, *a.g.e.*, s. 63.

⁵² Forlanini- Marazzi, *a.g.e.*, Tav.XVI 3

⁵³ Nashef, *a.g.e.*, s. 75.

likte anılmasını⁵⁴ da göz önünde bulundurarak Krallığın Sivas- Kayseri aralığında aranmasının uygun olduğunu düşünüyoruz. Nitekim son zamanlarda Sivas Yıldızeli İlçesi'ne bağlı Kayalıpınar'da yapılan kazı çalışmaları⁵⁵ *Šamuha*'nın lokalizasyonu için önemli bilgiler vermektedir.

Bütün bunların dışında KUB 26.43 ay. 31'de “^{URU}Wa-at-tar-wa KUR ^{URU}^{ID}Hu-la-na” ifadesinden yola çıkarak *Hulana* Nehri Ülkesi'nde olduğu ileri sürülen ^{URU}Wat(t)aura⁵⁶ adlı bir yerleşim söz konusudur⁵⁷. Fakat bu yerleşim ile ilgili bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Forlanini'ye göre, Hititçe metinlerde geçen iki tane *Wattarwa* şehri mevcuttur. KBo 22. 242 + nolu metnin 11. satırında anılan *Wattarwa* şehri ile *Hulana* Nehri Memleketi'nin bir alakası yoktur⁵⁸. Ama diğer taraftan, *Hulana* ile bağlantılı olan *Wattarwa* belki de K/Germe (Kereme/mos) ile eşitlenmelidir⁵⁹.

KUR ^{URU}^{ID}*Hu-la-na*:

1) Hititçe metinlerde hem bir ırmak, hem ırmağın kıyısında ya da vadisinde kurulu bir şehir hem de bir ırmak ülkesi olarak anılan *Hulana*'nın kelime anlamı yündür. Eski Yunanca da τὸ ἔριον Lenos yün anlamına gelmektedir⁶⁰. Nasıl ki Frig, Grek ve Roma Dönemlerinde Menderes (Μαίανδρος) nehri “Meander motifi” zikzaklı motif olarak betimlenip pek çok görsel malzemede kullanılmış ve mitolojik öyküde işlenmiş ise Hititlerde de *Hulana* Nehri, düzenli bir mecrası olmadığından ve gevşek eğrilmiş yünü andırdığından bu ismi almış olabilir. Yani bazı nehirler akış şekillerine göre isimlendirilmiş olabilir.

2) *Hulana* Nehri Hititçe belgelere göre *Huwatnuwanta* Dağı'ndan doğmuştur. Ve *Huwatnuwanta* Dağı bir yazılı belgede *Kuşšara* Kralı ile birlikte anılmıştır.

3) KUR ^{URU}^{ID}*Hu-la-na*'nın birlikte anıldığı şehir ya da lokasyonlar: *Huwatnuwanta*, *Pala*, *Tumana*, *Gaşšiya*, *Šappa*, *Šalatiwar*, *Kuşšara*, *Wattarwa*, *Maša* ve *Kammala*'dır. Bu durumda *Hulana* nehri, kuzeyde Pala ve Tumana Ülkeleri ve Kaşka sınırından, daha güneyde Kayseri-Yozgat-Sivas üçgeninde aranan *Kuşšara* civarından, batıda Bursa

⁵⁴ Nashef, *a.g.e.*, s. 102.

⁵⁵ Andreas Müller-Karpe -Vuslat Müller-Karpe, “Untersuchungen in Kayalıpınar und Umgebung 2006-2009”, *MDOG* 141, 2009, s. 173-238. ; Vuslat Müller-Karpe- Andreas Müller-Karpe, “Kayalıpınar”, *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu*, eds. M. Doğan-Alparslan- M. Alparslan, İstanbul 2013, s. 282-287.

⁵⁶ *Wattarwa*'nın lokalizasyonu ve Hititçe metinlerde geçtiği yerler için bkz. del Monte - Tischer, *a.g.e.*, s. 481 vd. ; del Monte, *a.g.e.*, s. 188.

⁵⁷ Savaş Özkan Savaş, “Birkaç Hitit Kentinin Lokalizasyonu Hakkında”, *Archivum Anatolicum* 3, Ankara 1997, s. 283.

⁵⁸ Forlanini, *Central-North Anatolia*, 45 vd.

⁵⁹ Forlanini, *SMEA* 18, s. 222.

⁶⁰ H.G. Liddell –R. Scott – H.S. Jones, *A Greek - English Lexicon*, Oxford 1968, s. 688.

ve Adapazarı çevresinde aranan *Maša* ve de Ankara ve civarında aranan *Šalatiwar*'ın bulunduğu bütün bu coğrafya ile temas halindedir.

4) *Hulana* Nehri Ülkesi düşman işgaline açık bir mevkide bulunmaktadır. Zira Hitit Devleti'nin batısında konumlanan *Maša* ve *Kammala* Ülkeleri tarafından kolaylıkla ele geçirilmiştir. Ama diğer taraftan *Šalatiwar* Kralı'nın sığındığı yer olduğu da göz ardı edilmemelidir.

5) *Hulana*'nın Hitit Devleti'nin kuzeybatısına lokalize edilen şehirlerin yanı sıra batıda *Maša* ve güneyde Aşağı Ülke ile olan ilişkileri, nehrin kapsadığı ya da aktığı alanın genişliğini göstermesi açısından da önemlidir.

Tüm bu bilgilerden yola çıkarak genel itibariyle akışı, gevşek eğrilmış bir yünü andıran Delice Irmağı'nın *Hulana* nehri ile eşitlenmesini öneriyoruz. Delice Irmağı'nın aktığı coğrafya, Hititçe metinlerde *Hulana*'nın birlikte anıldığı yerleşimlere olan yakınlığı açısından da oldukça önemlidir. Diğer taraftan Irmağın doğduğu dağın ise Delice'nin doğduğu dağlar olan ve Sivas-Yozgat sınırında yer alan Akdağ'lar ve civarında aranması uygun olabilir. Zira hem dağın hem de ırmağın geçtiği bir metin yerinde *Kuššara* Kralı'nın anılması, nehrin doğduğu dağın *Kuššara* Krallığı'ndan çok da uzaklarda aranmaması gerektiğine işaret etmektedir. Delice Irmağı, Akdağlar'ın batı eteklerinden doğar. Batı yönünde akışına devam eder ve Sorgun ve Doğankent sularını toplayan Sorgun deresini alarak, Şefaati'ye ulaşır. Şefaati'de Karacaali özüyle birleşir. Şefaati İlçe merkezini geçtikten sonra 30 km uzunluğundaki Karanlıkdere Vadisi'ne girer. Daha sonra, Yerköy'ü geçtikten sonra Bişek Özü'nü alır ve Sekili sınırlarında Yozgat sınırını terk eder⁶¹. Delice Irmak daha sonra Çankırı'nın doğusunda, Kula köyünde Kızılırmak'a karışır.

Irmağın Delice ismini aldığı Yozgat-Yerköy civarındaki bölgede de *Huwatnuwanla* Dağı'nın aranması uygun olabilir. Son olarak biz, *Hulana* Irmak=Delice Irmak eşitliğine inandığımızı ve buradan yola çıkarak da *Hulana* Nehri Ülkesi'nin yayılım gösterdiği asıl çekirdek bölgenin günümüzde Kırıkkale'ye bağlı Delice İlçesi'ni de içine alan ve kuzey batıya doğru giden hattın üzerinde aranmasını öneriyoruz.

⁶¹ İbrahim Tamer- Hasan Aslan vdd., T.C. Yozgat Valiliği, Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, Çevre Durum Raporu, Yozgat 2011, s. 80

Hulana Nehri'nin Lokalizasyon Önerileri

J. Gastrang-O.R. Gurney (1959)	Zamanti Su
J.G. Macqueen (1968)	Kirmir (Kebimir) Suyu
F. Cornelius (1959)	Yeşilirmak
F. Cornelius (1967)	Göksu (Kalykadnos)
F. Cornelius (1973)	Tarsus Irmağı
M. Forlanini (1986)	Porsuk Çayı
H. Ertem (1980)	Devrekâni Çayı
G. Barjamovic (2011)	Porsuk Çay
(Bu çalışma)	Delice Irmak

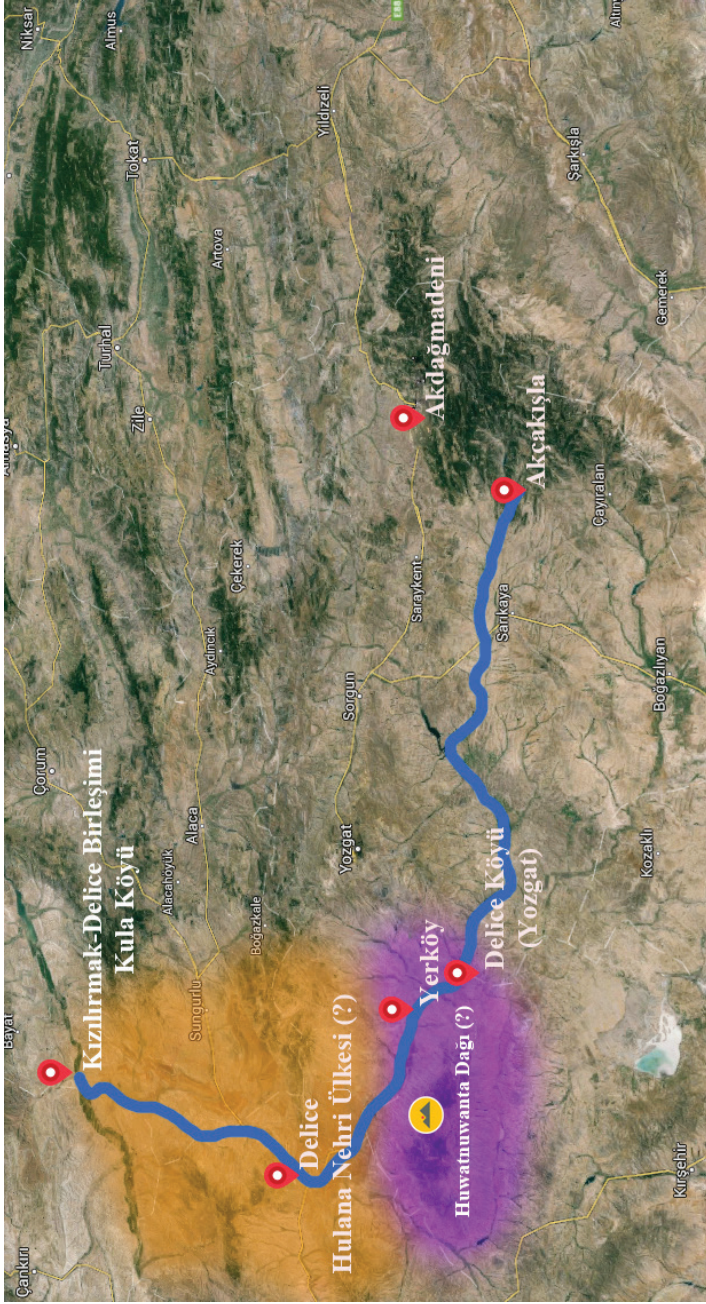
KAYNAKLAR

- Alfonso, Archi, "Continuità delgi insediamenti anatolici durante l'età ittita", *Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici* 22, Roma 1980, ss. 7-17.
- Alp, Sedat, *Hitit Çağında Anadolu*, İstanbul 2000.
- Balkan, Kemal, *Mama Kralı Anum-Hirbi'nin Kaniş Kralı Warşama'ya Gönderdiği Mektup*, Ankara 1957.
- Barjamovic, Gojko, *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, Copenhagen 2011.
- Cornelius, Friedrich, "Der Texte des Hattusilis III, geographisch erläutert", *RHA* 17, 1959, ss. 104-116.
- _____, "Neue Aufschlüsse zur hethitischen Geographie", *Anatolia* I, 1967, ss. 62-77.
- _____, *Geschichte der Hethiter. Mit besonderer Berücksichtigung der geographischen Verhältnis und der Rechtsgeschichte*, Darmstadt, 1973.
- del Monte Giuseppe F., – Tischer Johann, *Die Orts und Gewässernamen der Hethitischen Texte*, *RGTC* 6, 1978.
- del Monte Giuseppe F., *Die Orts und Gewässernamen der Hethitischen Texte*, *RGTC* 6/2, 1992.
- Doğan-Alparslan, Meltem, *Hitit Kralı II. Muwatalli: Kişiliği ve İcratı Filolojik Belgeler Işığında*, İstanbul 2012.
- Ertem, Hayri, *Boğazköy Metinlerinde Geçen Coğrafya Adları Dizini*, Ankara 1973.

- _____, *Hitit Devleti'nin İki Eyaleti: Pala-Tum(m)ana İle Yakın Çevrelerindeki Yerlerin Lokalizasyonu Üzerine Yeni Denemeler*, Ankara 1980.
- _____, “Külhöyük’ün Asur Ticaret Kolonileri ve Hititlere Ait Çivi Yazılı Belgelerdeki Adı Hakkında Bir Deneme”, *Archivum Anatolicum* 1, Ankara 1995, ss. 73-87.
- Forlanini, Massimo – Marazzi, M, *Atlante Storico del Vicino Oriente Antico 4.3 Anatolia: L'impero Hittita*, 1986.
- Forlanini, Massimo, “Remarques géographiques sur les textes cappadociens”, *Hethitica* 6, 1985, ss. 45-67.
- _____, “L'Anatolia nordoccidentale nell'impero eteo”, *SMEA* 18, 1977, ss. 197-225.
- _____, “Happurija, Eine Hauptstadt von Arzawa?”, *Fs Dinçol-Dinçol*, 2007, ss. 285-298.
- _____, “The Central Provinces of Hatti: an Updating”, *Eothen* 16, 2008, ss. 145-188.
- _____, “On the Middle Kızılırmak, II”, *Central- North Anatolia*, 2009, ss. 39-69.
- Friedrich, Johannes, *Hethitisches Wörterbuch*, Heidelberg 1952.
- Garstang, John, “The Hulaya River Land and Dadassas. A Crucial Problem in Hittite Geography”, *JNES* 3, 1944, ss. 14-37.
- Garstang, John - Gurney Oliver Robert, *The Geography of the Hittite Empire*, London 1959.
- Goetze, Albrecht, *Hattuşiliş. Der Bericht über seine Thronbesteigung nebst den Paralleltexen*, (MVAeG 29/3), Leipzig 1925.
- _____, *Kleinasien zur Helhiterzeit. Eine geographische Untersuchung*, *OuA* 1, Heidelberg 1924.
- Gonnet, Hatice, “Les Montagnes d'Asie Mineure d'après les textes hittites”, *RHA* 83, Paris 1968, ss. 93-170.
- Günbatı, Cahit, “Kārum’lar Arasındaki Mektuplaşmalar”, *XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi*, (6-107VII71987-İstanbul), Ankara 1998, ss. 479-484.
- Güterbock, Hans Gustav, “The Deeds of Suppiluliuma as Told by His Son, Mursili II”, *JCS* 10, New Haven 1956.
- Hawkins, J. David, *The Hieroglyphic inscription of the sacred pool complex at Hattusa. With an archaeological introduction by Neve P.*, Wiesbaden 1995.
- Hoffner, Harry A., “The Ulmiteşub Treaty (KBo 4.10 = CTH 106) with a New Join”, *Fs T. Özgüç*, 1989, ss. 199-203.
- Karağuz, Güngör, *Arkeolojik ve Filolojik Belgelerin Işığında M.Ö. II. Binde Orta Anadolu'nun Güney Kesimi*, Konya 2005.
- H.G., Liddell –R., Scott – H.S., Jones, *A Greek And English Lexicon*, Oxford 1968.
- Müller-Karpe, Andreas - Müller-Karpe, Vuşlat, “Untersuchungen in Kayalıpınar und Umgebung 2006-2009 ”, *MDOG* 141, 2009, s. 173-238.

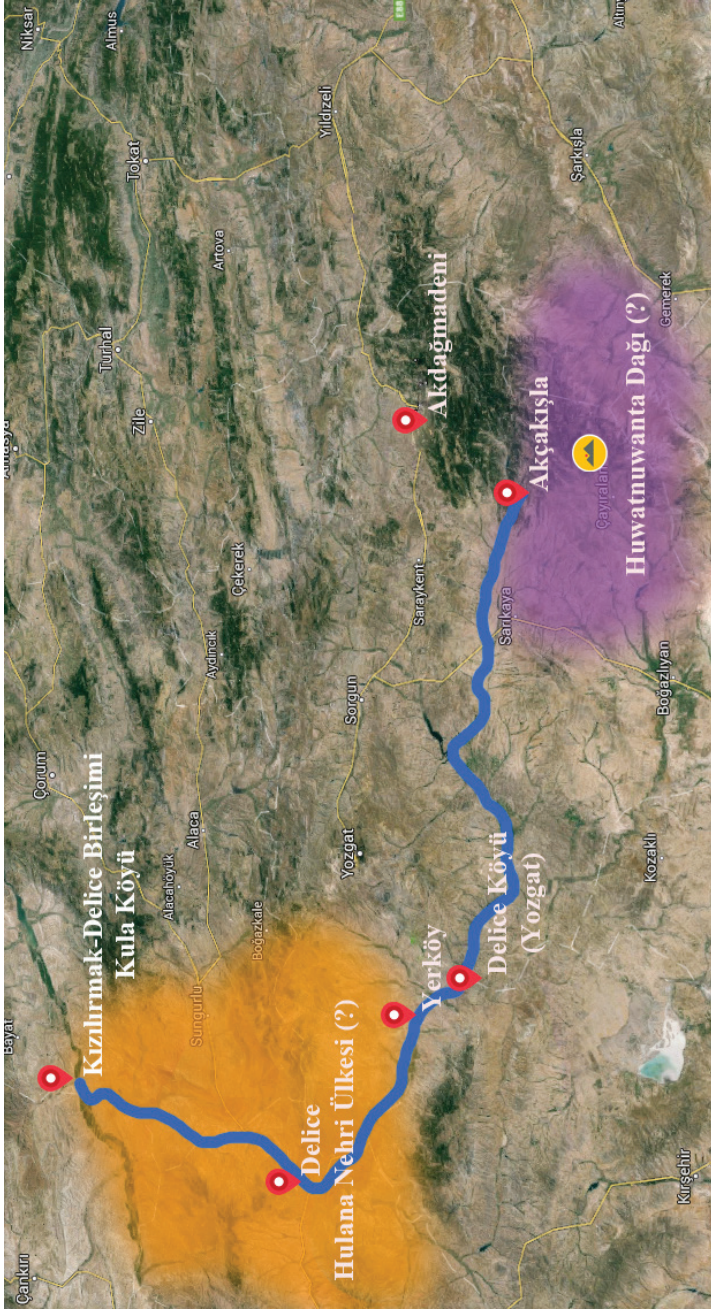
- Müller-Karpe, Vuslat - Müller-Karpe, Andreas, “Kayalıpınar”, *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu*, eds. M.Doğan-Alparslan- M. Alparslan, İstanbul 2013, s. 282-287.
- Macqueen, J.G., “Geography and history in western asia minör in the second millennium B.C.”, *AnSt* 18, 1968, ss. 169-185.
- Mellaart, James, “The Present State of Hittite Geography”, *Fs.N. Özgüç*, Ankara 1993, ss. 415-422.
- Murat, Leyla, “Hitit Coğrafyasında Yukarı Ülke ve Tarihi Önemi”, *Türkiye’de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi ve Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Sempozyumu Bildirileri*, (24-26 Nisan 1996), Ankara 1998, ss. 175-188.
- Nashef, Khaled, *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes, Die Orts-und Gewässernamen der altassyrischen Zeit*, Wiesbaden 1991
- Neu, Eric, *Der Anitta-Text*, StBoT 18, Wiesbaden 1974.
- Omura, Sachihiro, “1994 Yılında İç Anadolu’da Yürütülen Yüzey Araştırmaları”, *AST* 13, 1995, ss. 243-272.
- Otten, Heinrich, *Die Bronzetafel aus Boğazköy. Ein Staatsvertrag Tuḫḫalijas IV*, Wiesbaden 1988.
- Puhvel, Jaan, *Hittite Etymological Dictionary*, Volume 3: Words beginning with H, Newyork 1991.
- Rüster, Christel- Neu, Eric, *Hethitisches Zeichenlexikon*, Wiesbaden 1989.
- Savaş Özkan “Birkaç Hitit Kentinin Lokalizasyonu Hakkında”, *Archivum Anatolicum* 3, Ankara 1997, ss. 269-289.
- İbrahim, Tamer- Hasan Aslan vdd., *T.C. Yözet Valiliği, Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, Çevre Durum Raporu*, Yozgat 2011.
- Taş, İlknur, “Hitit Metinlerinde Maşa Ülkesi”, *Arkeoloji ve Sanat* 125, ss. 15-34.
- Tischler, Johann, *Hethitisches Etymologisches Glossar*, Lieferung 2, Innsbruck 1978.
- _____, *Hethitisches Handwörterbuch*, Innsbruck 2001
- Ünal, Ahmet, *Multilinguales Handwörterbuch Des Hethitischen/ A Concise Multilingual Hittite Dictionary/Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü*, Hamburg 2007.
- _____, “Hitit Metinlerinde Eski Asur Ticaret Kolonileri Çağıyla İlgili Kayıt ve Anımsamalar”, *Archivum Anatolicum*, 3, Ankara 1997, ss. 351-353.
- Virgilio, José – Trabazo GarcDa- Groddek Detlev, *Hethitische Texte in Transkription KUB 58*, Wiesbaden 2005.

Özlem Sir Gavaz

TİMURLU TARİHİNE DAİR FARŞÇA YENİ BİR KAYNAK: ZAHİR-İ MAR'AŞÎ'NİN MÜN'TAHABÜ'T-TEVÂRİH'İ

M. İBRAHİM YILDIRIM*

Giriş

Timurlular devleti ile ilgili özellikle son bir-iki asır içerisinde çok yönlü çalışmalar yapılmıştır. Gerek siyasî tarih, gerekse kültür ve medeniyeti ile ilgili birçok eser ortaya çıkarılmış ve bu çalışmaların neticeleri neşredilmiştir. Timurlu devletinin kuruluşundan itibaren hızlı gelişen fütuhatına müvâzî olarak muhtelif bilim dalları, özellikle edebiyat ve tarih yazıcılığının gelişme kaydettiği görülmektedir. Şair, edip ve âlimleri himaye etme geleneği, bizzat devletin kurucusu Emir Timur tarafından başlatılmış ve haleflerince de sürdürülmüştür. Timurlu tarihinin ana kaynaklarını kaleme alan müverrihlerin birçoğu, Timurlu hükümdarları tarafından bir şekilde himaye edilmiş ve bunlar eserlerini Timurlu saraylarında telif etmişlerdir. Timur ve devletinin tarih kaynakları söz konusu olunca, şüphesiz akla ilk gelen eserler arasında Nizâmeddin Şâmî ve Şerefeddin Ali Yezdî'nin Zafernâme'si bulunur. Bunlardan birincisi bizzat Timur'un emriyle kaleme alınmış olup, Ali Yezdî'nin de istifade ettiği önemli kaynaklardan biridir. Şâmî, eserini sade ve herkes tarafından anlaşılır bir dille telif ederken, Ali Yezdî edebî unsurların her dalından istifade ederek, sonradan cereyan etmiş olayları da zikretmek suretiyle eserini telif etmiştir¹. Bu haliyle Şerefeddin'in Zafernâmesi, Şâmî'nin eserine göre daha fazla şöret bulmuştur. Öyle ki, Osmanlı tarih yazarlarından İdris-i Bitlisî Heşt Behişt adlı Osmanlı tarihini, Ş. Ali Yezdî'nin üslûbunda kaleme almış ve bunu da Heşt Behişt'in mukaddimesinde belirtmiştir². Esasında Yezdî'nin Zafernâmesi, Nizâmeddin Şâmî'nin aynı adlı eserinin meşrûh ve mufassal halidir. Yezdî'nin eserinde dercettiği bazı âyet, hadis, şiir ve ibareleri aynen Şâmî'nin eserinde de görmek mümkündür. Bununla beraber Yezdî'nin eserinde şahıs adları, olayların detaylı zikredilmiş olması ve cereyan tarihinin gün-ay-yıl usulüne göre verilmiş olması diğer eserlere göre daha imtiyazlı olmasına sebep olmuştur³.

* Yrd. Doç. Dr., Bozok Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yozgat/TÜRKİYE, m.ibrahim.yildirim@bozok.edu.tr

¹ Tacü's-selmânî, *Tarihname*, çeviren: İsmail Aka, TTK, Ankara 1999, s. 5.

² İdris-i Bitlisî, *Heşt Behişt, VII. Kelîbe, Fatih Sultan Mehmed Devri*, (Tashih-Tahkik-Çeviri: Muhammed İbrahim Yıldırım), TTK. Yay., Ankara 2013, s. LXVI.

³ Zabihullah Safa, *Tarih-i Edebiyat der İran*, Firdevs yay., Tahran 1389, C. IV, s. 484.

Yezdî'nin Zafernâme'si sonraki tarihçilerin önemli başvuru kaynaklarından biri olmuştur. Ravzatü's-safâ⁴, Habibu's-siyer⁵, Matla'u's-sa'deyn⁶, Târih-i Gıyâsi ve Huld-i Berîn gibi eserleri bu cümleden zikretmek mümkündür. Devletşâh-ı Semerkandî de şairler tezkeresinde Timur dönemini anlatırken Zafernâme'yi kaynak olarak kullanmıştır. Yine Mirza Haydar-ı Duğlat da Târih-i Reşîdî adlı eserini telif ederken, özellikle eserinin başlarında Zafernâme'yi özetlemiştir⁷. Timurnâme adlı manzum eser de Yezdî'nin Zafernâme'si esas alınarak Abdullah Hâtûfî tarafından nazm edilmiştir. Lütfî Herevî de Ali Yezdî'nin eserini, aynı adla manzum hale getirmiştir⁸. Hasan b. Şihab b. Hüseyin b. Taceddîn-i Yezdî de Câmîü't-tevârih-i Hasânî adlı eserinin Timur ve Halil Sultan dönemlerini Şerefeddin Ali Yezdî'nin Zafernâme'sinden aktarmıştır⁹. Bunlara, Ca'fer b. Muhammed el-Hüseyinî'nin Tarih-i Ke-bîr'i de ilave edilebilir¹⁰.

Yezdî'nin Zafernâme'sine ait ihtisârlı yazımlar ve hülâsalarına da rastlamak mümkündür. Ahmed b. Havendşâh, Timurlu Bedî'u'z-zaman'ın emriyle Zafernâme'yi özetlemiştir. Abdü'ssetâr b. Kâsım-ı Lâhûrî de Gürkânlı Cihângîr'in emriyle ayet, hadîs ve şiirleri çıkarmak ve bazı rivayetler ilave etmek suretiyle Zafernâme'den bir hülâsa vücuda getirmiştir. Rûhullâh-ı Münşî de aynı yöntemle tahrir ettiği eserini Târih-i Pesendîde adıyla ortaya koymuştur. Muzaffer b. Hüseyin-i Yezdî'nin Zafernâme adlı eserinde zikredilen birçok olay ve ibarelerin benzerliği, bunun da Şerefeddin'in söz konusu eserinden bol miktarda istifade ettiği izlenimini verir¹¹.

Müntahabü't-tevârih adıyla kaleme alınan eserler de, bir veya birkaç teliften istifade edilmek suretiyle ortaya konulan kaynaklardır. Bu tarz tarihî seçme olayların toplandığı eserlerin önemli özelliklerinden biri, diğer kaynaklarda bulunmayan kayıtların müellif tarafından müntahablara eklenmiş olmasıdır. Bu tür eserler genellikle derleyen veya kâtibinin ismine izâfetle anılır. Muhtelif devirlerde kaleme alınan müntahab unvanlı eserlerden bazıları şunlardır: Müntahabü't-tevârih-i

⁴ Mîrhand, *Ravzatü's-safâ*, (Tashih: Cemşid Keyânfer), Esâtür yay., Tahran 1380, C. I s. 28, 29, 33.

⁵ Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, (Hazırlayan: Debîr Siyâkî), Hayyam yay., Tahran 1380, C. III, s. 5, 8, 11, 16, 42, 48.

⁶ Abdurrazzak Semerkandî, *Matla'u's-sa'deyn*, (tashih ve tahkik: Abdülhüseyin Nevaî), pojuheşgâh-ı ulûm-ı insânî yay., Tahran 1372, C. I, s. 11.

⁷ Mirzâ Muhammed Haydar Doğlat, *Târih-i Reşîdî*, (Tashih: Abbas-kulî Gıfârî-ferd), Mirâs-ı Mektûb yay., Tahran 1383, s. 23-77. Eser Osman Karatay tarafından 2006'da Türkçeye çevrilmiştir. Bkz.: Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşîdî*, çeviren: Osman Karatay, Selenge yay., İst. 2006.

⁸ Şerefeddin Ali Yezdî, *Zafernâme*, (tashih ve tahkik: S. Sa'îd Mîr Muhammed Sâdık) Kitabhâne, Muze ve Merkez-i Esnâd-ı Meclis-i Şura-yı İslami yay., Tahran 1387, s. 58-60.

⁹ M. Şamil Yüksel, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, TTK yay., Ankara 2009, s. xx.

¹⁰ İsmail Aka, *Şahrüh ve Zamanı*, TTK yay., Ankara 1994, s. xx.

¹¹ Ş. Ali Yezdî, *a.g.e.*, s. 61.

Natanzî¹², Müntahabü't-tevârih-i Bedâüni¹³, Müntahabü't-tevârih-i Nâsîrî. Ayrıca Muhammed Ali Horâsânî, Hâşım-ı Horâsânî, Mirzâ İbrâhim-i Şeybânî, Ya'kûb Ali-yi Münşî, Muhammed Yûsuf-ı Etekî, Hânî Hân ve Muhammed Hekîm Hân'a¹⁴ ait müntahabü't-tevârihler de bulunmaktadır. Bunlardan Mu'înüddin Natanzî ile Abdulkâdir Bedâüni'ye ait olanları doğrudan Timurlu ve Babürlü devleti ile ilgilidir.

İbn-i Arabşâh'ın Acâibu'l-makdûr'u istisna edilirse, yukarıda zikredilen müelliflerin birçoğu, Timurlu hükümdarları tarafından bir şekilde himaye edilmiş ve bunlar eserlerini Timurlu saray çevresinde telif etmişlerdir. Bu itibarla, Timurlular tarafından himaye görmeyen birisi tarafından kaleme alınmış yeni eserlerin ortaya çıkarılması bilime katkı sağlayacaktır. Burada, müntahab tarzında Timurlu devletin kurucusu Emîr Timur ve onun seferleri hakkında orijinal bilgiler ihtiva eden yeni ve hacimli bir eser tanıtılacak, eserin alana yaptığı katkılar ortaya konulacaktır. Yazma eserler kütüphanelerinin layığıyla kataloglarının çıkarılmamış olmasından dolayı bu eserin şimdiye kadar her hangi bir nüshasına rastlanılmamıştır. Tarafımızdan tespit edilen eserin yegâne nüshasına, Abdullah Hâtîfî'nin manzum eseri olan Timurnâme'nin nüshaları üzerine sürdürdüğümüz çalışmalar sırasında, eserin sehven "Timurnâme" adıyla kaydedilmiş olması sebebiyle, tesadüf eseri olarak ulaştık. Bu nüsha Tahran'da bulunan Meclis kütüphanesinde 35919 numarayla kayıtlıdır. Eserin dili Farsça olup, *Timurnâme-Târîh-i Sâhib-kırân* adlarıyla kayıtlıdır. Bu adlara eserin içerisinde rastlanılmamıştır. Kütüphane kayıtlarında telif tarihi olarak belirtilen 10.-11. hicri asırlar da gerçeği yansıtmamaktadır.

¹² Yaradılıştan Emir Timur'un ölümüne kadarki olaylara, h. 816 yılına kadar cereyan eden hadiseler de ilave edilerek kaleme alınmıştır. Detay için bkz.: Mu'îneddîn Natanzî, *Müntahabü't-tevârih-i Mu'îni*(haz.: Parwin Istakhri), Asâûr yay., Tahran 1383. Hazırlayanın girişi.

¹³ Babür'ün torunu Ekber Şah dönemi bilim adamı ve tarihçilerindendir. Birçok tercüme ve telif eseri vardır. Müntahab'ını; Tabakat-ı Ekberi, Tarih-i Mübarekşâhî, Nizâmü't-tevârih ve Lübbü't-tevârih gibi eserlerden iktibas ve aralarına bazı konular da ilâve etmek suretiyle on tabakada telif etmiştir. Gazneliler itibarıyla başlattığı Hindistan'daki Müslüman devletlerinin tarihini, h.1004'te tamamlamıştır. Ekberşah'ın mü'lâzım ve yakınlarından olması hasebiyle Babürülür, özellikle Ekberşah dönemi olaylarının aktarıldığı bölümler (9-10. tabakalar) kendi müşahedelerine dayanmaktadır. Bkz.: Abdülkâdir b. Mülûşâh Hâmid-i Bedâüni, *Müntahabü't-tevârih*, (tedkik: Ahmed Ali Sâhib), encümen-i âsâr ve mefâhir-i ferhengî, Tahran 1379, C. I., s. 5-7. Ayrıca: Enver Konukçu, "Bedâüni, Abdülkâdir", *DİA*, c. v., s. 295-296.

¹⁴ Her biri birçok fasıl ihtiva eden beş bâbdan oluşur. Hilkatten başlar ve Endülüs ile Mısır İslam devletleri hariç, Selçuklu ve Gaznelileri de içine alacak şekilde İslam devletleri tarihidir. Umûmî İslam devletleri şeklinde kaleme alınan eserdeki olaylar, Timurlular itibarıyla daha mufassal olarak verilmiştir. Hacimli olan bu eserin yarıdan fazlası Maveraünnehr tarihinden, bilhassa hanlıklar arasındaki mücadeleden bahseder. Eser, Buhara Emîri Nasrullah Han'ın Hokand Hanlığı ile mücadelesiyle son bulur. Farsça telif olan bu eser, İngilizce ve Japonca birer girişle Tokyo'da Farsça olarak neşredilmiştir. Bkz.: Muhammed Hakîm Khan, *Muntakhab Al-Tawarikh*, (Edited by: Yayoi Kawahara & Koichi Haneda), ILCIAA, Tokyo 2009.

1. Müntahabü't-Tevârîh'in Müellifi ve Hayatı

Kataloglarda ve eserin bulunduğu kütüphanede müellifin adı zikredilmemiştir. Eser üzerine yaptığımız çalışmalar neticesinde, bunun Zahîrüddîn Mar'aşî tarafından kaleme alındığı tespit edilmiştir. Başı ve sonundaki birkaç varanın eksikliği sebebiyle müellif adının tespiti, ancak eserin tamamının incelenmesi neticesinde ortaya çıkarılmıştır. “*Üç yıllık sefer azmiyle İran savbına teveccüh buyurmaları hakkında söylev*” başlığı altında müellif şu ifadeleri kullanmıştır: “...*Emîr Timûr saadetle Firûz-kûh'a ulaştıklarında, bu nüshanın müntahibi olan kâtib-i hakîr Zâhîr'in cedd-i merhûmu seyyid Kemâleddîn-i Sârî kendi oğlu seyyid Gıyâseddîn'i bir miktar orduyla dergâh-ı âlem-penâha gönderdi...*”¹⁵. Eser içerisinde bulunan bir diğer kayıt, müellifin ceddî olarak zikrettiği Kemâleddîn'in kimliğini vuzûha kavuşturmaktadır. Bu kayda göre Emîr Timur 787/1385-86'da Sultaniye'de gerçekleştirdiği harekâtı müteâkip, Rüstemdâr bölgesine gelmiş, buraların da zaptının ardından Mâzenderân'a yönelmiştir. “...*tashîr azmiyle Mâzenderân'a yönelindikleri esnâda, her ikisi kardeş olan Sârî ve Âmul hâkimleri seyyid Kemâleddîn ve seyyid Raziyüddîn merhûmlar, kendi nökerlerini hediye ve peşkeşlerle göndermek sûretiyle arz-ı ubûdiyet eyledüler. Emîr-i Sâhib-kırân nâmına sikke kestirdiler ve hutbe okuttular. Bunlar Esterâbâd hâkimi Lokman Pâdişâh'a bağlandılar...*”¹⁶. Bu kayıtlar müellifin, XIV-XVI. asırlar arasında İran'ın Mâzenderân bölgesinde hüküm süren mahallî hükümetlerden Mar'aşîler'e mensup olduğunu göstermektedir.

Maraş'tan Mâzenderân'a geldikleri için Mar'aşîler denilen hanedanın soyu Hz. Ali'ye dayandırılmaktadır¹⁷. Zâhîr'in büyük ceddî Kıvâmüddîn, 741-43/1340-42 yıllarında Horasan'a giderek burada bulunan Serbedârîlerin düşüncelerinden etkilenmiştir. Bir müddet sonra Mâzenderân'da şia görüşünü tebliğe başlayınca, bölgenin hâkimi Kiyâ Efrâsiyâb ile çatışması kaçınılmaz olmuştur. 750/1349'da bağımsız bir yönetim kurma maksadıyla başlatmış olduğu isyanını, 760/1359'da tesis ettiği hanedanla neticelendirmiştir¹⁸. Kıvâmüddîn'in daha çok dinî cephesiyle ilgilendiği Mar'aşîler Hanedanının askeri harekâtını oğlu Kemâleddîn yönetmiştir. Bölgenin yerel hükümetlerinden Celâlîler ile Rüstemdârları hezimete uğratan Kemâleddîn ve kardeşi Fahreddîn, kısa sürede Mazenderân bölgesini hâkimiyetleri altına almışlardır¹⁹. 781/1379'da Emîr Velî idaresindeki Esterâbâd alındıysa da, Timûr tehlike-

¹⁵ Zahîrüddîn b. Nasîreddîn b. Kemâleddîn b. Seyyid Kıvâmeddîn-i Mar'aşî, *Müntahabü't-tevârîh*, Tahran, Kitabhâne-i Meclis-i Şurâ, nr. 35919, vr. 86b. Bundan sonra; müellif adı “Zahîrüddîn Mar'aşî” şeklinde belirtilecektir.

¹⁶ Zahîrüddîn Mar'aşî, *a.g.e.*, vr. 85b.

¹⁷ Zahîrüddîn Mar'aşî, *Târih-i Taberistan, Rüyân û Mâzenderân*, (neşr.: M. Hüseyin Tesbihî), Müessesesi-Matbuâtî-yi Şark yay., Tahran 1361, s. 166.

¹⁸ Tahsin Yazıcı, “Mar'aşî, Zahîrüddîn”, *DİA*, c. XXVIII., s. 36-37; Osman Gazi Özgüdenli, “Mar'aşîler”, *DİA*, c. XXVIII., s. 37-38.

¹⁹ Hândîr, *Habîbü's-siyer*, (Hazırlayan: Debîr Siyâkî), Hayyam yay., Tahran 1380, C. III, s. 342.

sinin belirmeye başlaması ve Esterâbâd'ın muhtemelen Timûr'un İran'a yapacağı seferleri esnasında güzergâhı üzerinde bulunması sebebiyle Mar'aşiler tarafından sulhen Emir Velî'ye geri iade edilmiştir. Timur'un üstün askerî gücü karşısında tutunamayacağını anlayan Kemâleddîn, oğlu Gıyaseddîn'i bir miktar hediye ve peşkeşlerle Timur'a gönderdiyse de, Timûr tarafından kabul edilmemiş, Kemâleddîn'in bizzat itaatini arzetmesi istenmiştir. Timûr'un Mâzenderân bölgesine yürümesindeki âmillerden birinin, Kıvamüddîn'in Mar'aşiler hânedânını tesis ederken öldürdüğü Efrasiyâb'ın oğlu İskender Şeyhî'nin telkinleriyle gerçekleştiği anlaşılmaktadır²⁰. Timûr'un Âmul ve Sârî'ye ulaşmasıyla buralarda hüküm sürmekte olan Kemâleddîn ve Raziüddîn kardeşler, Mâhâneser kalesine sığınmışlardır. 794/1392'de yapılan savaşta kale Timur tarafından alınmış, sâdâttan olması hasebiyle bölge hâkimleri aileleriyle birlikte Maveraünnehre sürülmüşlerdir²¹. Timûr'un vefatını müteakip, Mar'aşî hanedânının bazı efradı tekrar Mâzenderân'a gelmiş olsalar bile, devam ettirdikleri silsile asla eski gücüne ulaşamamıştır²².

Timur'un ölümünün ardından, Şahruh'un müsaadesiyle Mâzenderân'a dönen müellifin babası Nasîrüddîn, Sârî'de kardeşi Seyyid Ali'nin emrinde bulundu. Hânedân üyeleri arasındaki çekişmeler neticesinde Mar'aşilerin gücü günden güne zayıflayarak, bölgedeki diğer hükümetlerin nüfuzu altına girmişlerdir. Nasîrüddîn 836/1432-33'te ölünce, onun mücadelesini oğlu Zahîrüddîn devam ettirmiştir. Nihayet Kiyâyilere mensup Gilân hükümdarı Karkiyâ Sultan Muhammed'in hizmetine giren Zahîr, onun tarafından Siyakele-rûd bölgesinin zapt ve idâresi ile görevlendirilmiştir. 872/1467-68'de Kazvîn'in fethi ve Erdebîl yakınlarındaki bazı aşiretlerin isyanını bastırmak üzere ordu kumandanı olarak görevlendirilen Zahîr, 877/1472-73'te Karkiyâ Ali Mirzâ'nın emriyle Gürciyân bölgesinin başkumandanlığına getirilmiştir²³.

815/1412-13 yılında Âmul'da doğan Zahîr-i Mar'aşî'nin vefatı tarihi ihtilaflıdır. Onun bir diğer telifi olan *Târih-i Taberistân, Rûyân u Mâzenderân* adlı eserin neşrine

---

Mar'aşî ayaklanması ve faaliyetleri ile ilgili detay için bkz.: Yakub Ajend, *Kiyân-ı Mar'aşiyân*, Emîr Kebîr yay., Tahran 1365, s. 55-96.

²⁰ Mîrhand, *Ravzatü's-safâ*, (Tashih: Cemşid Keyânfer), Esâtîr yay., Tahran 1380, C. IX, s. 4784.; Hândmîr, *a.g.e.*, s. C. III, s. 344.

²¹ Şerefeddin Ali Yezdî, *Ẓafernâme*, s. 692. Ayrıca bkz.: Şerefüddin Ali Yezdî, *Emîr Timur (Ẓafernâme)*, çeviren.: Ahsen Batur, Selenge yay., İst. 2013, s. 149-150.

²² Şehrâd Sâsânpûr, "Güzerî ber Hükümet-i Mahallî-yi Sâdât-ı Mar'aşî-yi Mâzenderân", *Kitâb-ı Mâh-ı Târih ve Coğrafya*, say: 46-47, Mordâd-Şhriver 1380, Tahran, s. 43.

²³ Mar'aşilerin sürgünden döndükten sonrası, özellikle Zahîrüddîn'in faaliyetleri hakkında tafsilât için bkz.: Mustafa Majd, *Mar'aşiyân der-Târih-i İran*, Neşr-i Resâniş yay., Tahran 1380, s. 129-160. ayrıca; Zahîrüddîn Mar'aşî, *Târih-i Gilân ve Deylemistân*, (tashih: Menûcihr-i Sütüde), İtilâ'ât yay., Tahran 1364, s. 22-56.

bir giriş yazan Mar'âşî-yi Necefî, 892/1486-87 yılında vefat ettiğini belirtir. Ancak Zahîr'in bir başka telifi olan *Tarih-i Gîlân u Deylemistân* adlı eserinde, h. 893 yılı olaylarının anlatıldığı başlık altında “*müellif-i hakîr 27 zi'lka'de çarşamba günü Eşşçîn'den Gürciyân'a yöneldim...*”²⁴ Demektedir. Adı geçen eserde müellifin bizzat kendisiyle ilgili verdiği kaydı böyleyken, aynı eserin son kayıtlarına bakıldığında, Zahîr'in aktardığı en son olayın tarihi 18 Rebi'ül-âhir sene 894 olarak verilmiştir²⁵. Şu halde Zahîrüddîn-i Mar'âşî 21 Mart 1489'dan sonra vefat etmiş olmalıdır.

2. Eserleri

Zahîrüddîn Mar'âşî'ye nisbet edilen *Tarih-i Cürcân u Rey* adlı eserin her hangi bir nüshasına ulaşılamamıştır. Keza, onun diğer eserlerinde yer alan bazı şiirlerinden hareketle *Divân-ı Şiir*'inin de olduğu söylenmektedir. Günümüze ulaşan eserlerine gelince;

1- *Tarih-i Taberistân ve Rûyân u Mâzenderân*; umumî İslam tarihi tarzında coğrafi bir bölgenin tarihidir. Eseri iki ana bölüme ayırmak mümkündür; birinci bölümde Zahîr, kendisinden önce aynı tarz ve üslup üzere eserlerini telif eden Evliyaullah Âmulî ve Ali b. Cemâleddîn-i Rûyânî'nin eserlerinden istifade etmiştir. Zahîr'in bu eseri, İbn-i İsfendiyâr'ın *Tarih-i Taberistân*'ına benzemektedir. Bunun sebebi ise, Âmulî'nin isim zikretmeden İbn-i İsfendiyâr'ın eserini kullanmış olmasından kaynaklanmaktadır. Eserin önemli kısmı ise, bizzat Zahîr'in görüp işittiklerine dayanarak kaleme aldığı bölümlerdir. 881/1476-77'de Kârkîyâ Ali adına telif edilen eser, ilk defa Bernhard Dorn tarafından 1850'de st. Petersbourg'da neşredilmiştir. Akabinde Tahran'da Abbas Şayan, M. Hüseyin Tesbîhî, Menûçîhr-i Sütüde ve Yakûb Ajend tarafından muhtelif tarihlerde neşri gerçekleştirilmiştir. Tesbîhî neşrine bir giriş yazan Mar'âşî-yi Necefî, eserin telifine 881'de başlanıp 892'de tamamlandığını belirtir²⁶. Oysa eserin sonundaki şiirde “*sene sekiz yüz bir ve seksen—Cuma günü tamam oldu esnâd*” beyti ve biraz yukarısında bulunan “*bu fakîr'in sinni altmış altıya ulaşmıştı*”²⁷ ibareleri, eserin 881/1476-77'de tamamlandığına delâlet eder.

2- *Târih-i Gîlân ve Deylemistân*; Gîlân ve Deylem bölgesinde hüküm süren Kiyâyîler hanedanından bahseden en eski mahallî tarihlerden biridir²⁸. Müellifin belirttiğine göre Karkiyâ II. Muhammed, bölgenin eski zamanlardan 881/1476-77 yılına kadar zuhûr eden olaylarının derlenmesini istemiştir. Daha önceleri Zahîrüddîn'in

²⁴ Belirtilen tarih çarşambaya değil, pazar gününe tekabül etmekte olup, 2 kasım 1488'dir. Z. Mar'âşî, *Tarih-i Gîlân ve Deylemistân*, s. 468.

²⁵ Z. Mar'âşî, *Tarih-i Gîlân ve Deylemistân*, s. 477.

²⁶ Zahîrüddîn Mar'âşî, *Târih-i Taberistân ve Rûyân u Mâzenderân*, (neşr: M. Hüseyin Tesbîhî), s. 43.

²⁷ Z. Mar'âşî, *Târih-i Taberistân...*, s. 336.

²⁸ Tahsin Yazıcı, a.g.m., s. 37.

babası, Nasîrüddîn'in de bu işle uğraştığı anlaşılmaktadır. Zahirüddîn bu derlemeleri kitap haline getirme işine, bazı konuları da ilave etmek suretiyle 880/1475-76 yılında başlamıştır²⁹. Mukaddimesinde, altı bâb üzere tertip edileceği belirtilmişse de, 881-894 yılları olayları da eserin sonuna yedinci bâb olarak ilave edilmiştir. Eserin bu son bâbı, bizzat yazarın şahit oldukları olaylar olup, bu durum yazar tarafından “*duyduklarımın değil, gördüklerimden yazdım*” şeklinde ifade edilmiştir³⁰. Eser 1330 şemsi yılında İngiltere'nin Reşt başkonsolosu Hyacinth Louis Rabino tarafından adı geçen şehirde yayınlanmıştır. Bu kitap Menûçîhr-i Sütûde tarafından eleştirel bir yaklaşımla tashih ve şemsi 1347'de Tahran'da neşredilmiştir.

3- *Müntahabü't-tevârih-i Zâhîr-i Mar'âşî*; Bu çalışmayla ilk defa tanıtılacak olan eserdir. Kaynaklarda Zahirüddîn Mar'âşî'nin bu ad ve muhteva ile bir eser kaleme aldığına dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Onun diğer eserleriyle ilgili bilgiler, yukarıda kısaca değindiklerimizle sınırlıdır. Bu eser, bulunduğu kütüphanede yanlış isimlendirme neticesinde meçhul kalmış olmalıdır.

3. Eserin Fiziksel Vasfı

Eserin yegâne nüshası Tahran Meclis Kütüphanesi'nde 35919 numarayla kayıtlıdır. Eser, G. Hüseyin Sürûd'un ihdâ ettiği kitaplar arasında 124 husûsî numaraya sahip olup, üzerindeki kayıt numarası ise 212307'dir. Her ne kadar kütüphane kayıtlarında bu eser *Timûrnâme* ve *Târîh-i Sâhib-krân* adlarıyla yer almaktaysa da, her iki isim yanlış olmalıdır. Zira içeriğinin tamamını incelememize rağmen bu yönde bir bilgiye rastlayamadık. Yazarın hayatı kısmında da değindiğimiz gibi müellif, eserin muhtelif yerlerinde kendisinden *müntahib*, eserden ise *müntahab* şeklinde söz etmektedir. Bu kabil eserlerin yazarına nispetle anılması sebebiyle, *Müntahabü't-tevârih-i Zâhîr-i Mar'âşî* şeklinde isimlendirme uygun görünmektedir.

Sâde, vişne renkli deri bir cilt içerisinde bulunan eserin dış boyutu 27x16 cm., iç boyutu ise 22x10 cm.dir. Her biri 17 satırı havi 358 varaktan oluşur. Varaklar tezhipsiz olup, metin içerisinde yer alan ayetler ve başlıklar kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Ayrıca, metin içerisindeki bütün özel isimlerin üstü kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Nasta'lik hattıyla kaleme alınan nüshanın okunaklı olmasına rağmen, özellikle özel isimlerin noktalamasına riayet edilmediği görülmektedir. Fazla olmamakla birlikte, bazı sayfa kenarlarında çıkmalar ve düzeltmeler de bulunur. Eserin başlangıç ve son varakları tamir görmüştür. 5 varak baştan, 5 de sondan boş bırakılmıştır. Boş varaklar da dâhil, 15. varağa kadar kenarları tahrip olması sebebiyle başka kâğıtlara yapıştırılarak tamir görmüştür. Bu sebeple, bu varakların birkaçının en alt satırları

²⁹ Z. Mar'âşî, *Tarih-i Gîlân ve Deylemistân*, (Sütûde-1347 baskısı)s. 8-9.

³⁰ Z. Mar'âşî, *Tarih-i Gîlân...*, s. 113-187.

görünmemektedir³¹. Eserin varakları Arapça rakamlarla numaralandırılmıştır. Fakat bu numaralar, varakların dış kenarına çok yakın bir yere yazılmış olması ve bu kenar kısımların ise yıpranmadan dolayı gövdeden ayrılması sebebiyle 47. varğa kadar görünmemektedir. Varak numaralarının yazar veya müstensihe ait olma ihtimali yoktur. Ancak, eserin tam ve eksiksiz olduğu bir dönemde ilâve edilmiş olması muhtemeldir. Zira eserin mevcut haliyle ilk varğı, mukaddimenin son sayfasıyla başlamaktadır. Şu halde, başlangıçtaki eksiklik mukaddimeye ait olup, 5-6 varğı geçmemesi icap etmekte ki, söz konusu varak numaraları da bu durumu teyit etmektedir. Bunun dışında, söz konusu numaralandırmaya göre 95. varaktan sonra 100. varakla devam etmiş ki, burada da 5 varğın kopmuş olma ihtimali vardır. Aynı durum, 190 ilâ 200. varaklar arası için de geçerlidir. Fakat her iki noktada da olaylar ve anlatımda bir kopukluk bulunmamaktadır.

Eserin 202a varğındaki ana metnin tamamı noktalamalarla çevrelenmiş ve kenardaki çıkmada ise “*nusfu'l-kitab-ı Cenk-nâme-i Sâhib-kırân*” ibâreleri göze çarpmaktadır³². Ana metin ile gerek yazı tarzı, gerekse mürekkep farklılıkları bu ibarenin sonradan ilave olduğunu düşündürmektedir. Ancak eserin tam ve eksiksiz olduğu bir dönemde ilâve edilmiş olma ihtimâline binaen, eserin 404 varaktan oluştuğunu da gösterir. Burada, Cenk-nâme-i Sâhib-kırân şeklinde zikredilen eser ismine, eserin ana metni içerisinde rastlanılmamıştır. Eğer bu kaydın, eserin tam olduğu zamanlar ilâve edildiğine kanaat getirilecek olunursa, 404 varaktan oluşan eserin 348 varğı günümüze ulaşmıştır denilebilir. Şu halde toplam 56 varğı eksiktir.

Mevcut haliyle eser “...*fesâhat-meâbda yoktur. Duymamış, okumamış ve hakkında bir bilgim olmayan şahıs ve şehir, nehir ve memleket adları ile ilgili imlâda bir sehv veya hatâ vâki' olduyorsa, bu müntahabü mütâla'a ederek şeref pâyesini yüceltecek olan zekîlik erbâbı, lütf ile üzerine örtsünler. Böyle bir fûle cür'et eden bu hakîri de ayıplamasınlar.*”³³ Cümleleriyle başlamaktadır. Bundan sonra ise kırmızı mürekkeple: “*kelâmın başlangıcı: hazret-i Sâhib-kırân-ı a'zamın velâdeti ve zuhûrundan önce vukû' bulan birkaç hâlin zikri*” şeklinde eserin ilk başlığı yer alır. Şu hâlde eserin ana metni eksik değildir ve “*kelâmın başlangıcı*” şeklinde Emir Timur'un doğumu ile başlamaktadır. Bu başlıktan önceki beyanlar ise mukaddimenin son cümleleridir. Maalesef birçok önemli bilginin derc edilmiş olması ihtimal dairesinde olan eserin mukaddimesi bulunmamaktadır. Eserin sonunda da, yaklaşık 40 varak eksiklik bulunur. Bu sebeplerle eserin hangi tarihte telife başlandığı ve ne zaman bitirildiği hakkında kesin bir tarih vermek mümkün olmamaktadır.

³¹ Tamir sebebiyle 7b ilâ 10b varaklarının son satırları bulunmamaktadır. Her satır 6 ilâ 10 kelimedenden oluşur.

³² Zahirüddin Mar'âşî, *Müntahabü't-tevârih*, vr. 202a.

³³ Zahirüddin Mar'âşî, *Müntahabü't-tevârih*, vr. 7a.

4. Eserin Muhtevâsı

Zahîr-i Mar'âşî'nin müntahabü't-tevârih'i, Emir Timur'un doğumundan muhtemelen³⁴ vefatına kadarki faaliyetlerini tasvir eden bir tarih eseridir. Bir mukaddime ve birçok başlığı ihtiva eden bu eserin oluşumunda Şerefeddin Ali Yezdi'nin Zafernâme adlı eserinin izlerini görmek mümkündür. Zahîr, eserini telif ederken bab, fasıl veya cüzlere ayırmamış; "...hakkında söylev" , "...zikri" veya "...destânının telimmesi" şeklinde başlıklar vermiştir. Eserin mukaddimesi günümüze ulaşmamış olmasına rağmen, yinede mukaddimede zikredilen bazı konuları eser içerisinde bulmak mümkündür. Mesela bir yerde, Şahrüh'un oğlu İbrahim Sultan'ın doğumuyla ilgili bilgilerden kısaca bahsedilir. Akabinde ise: "*Hazret-i Mevlânâ³⁵ bu husûsta her bakımdan geniş ve mufassal malumât vermiştir. Ayrıca, gönülleri cezbedecek nazm ve nesir ortaya koymuştur. Eğer buna girişecek olursam, kitâbın mukaddimesinde zikrettiğim gibi maksadından geri kalmış olurum.*"³⁶ İfadesini kullanır. Burada açıkça eserin mukaddimesinde, bu eserin muhtasar ve müntahab şeklinde kaleme alındığını beyân etmektedir. Yine "*emîrzâde-i mu'azzam Şahrüh Bahâdur'un Semerkand'ın zabtı için gönderilmesi hakkında söylev*" başlığı altında Emir Timur'un oğlu Şahrüh'a verdiği nasihatlerden bahsedilmektedir. Burada "*fesâhat-şî'âr olan mevlevînin³⁷ inşâlarından ma'kûl ve meşrû' olan iki-üç beyti yazıldı*"ğın³⁸ belirtmiş ve Şerefeddin'in Zafernâme'sinde aynı başlık altında yer alan on sekiz beyitten beşini örnek olarak vermiştir. Akabinde ise "*...ihisâr yoluna gidildi ve tatvilden ihtirâz edildi*"ğini zikretmiştir³⁹. Şu halde Zahîr eserin mukaddimesinde muhtemelen, Yezdi'nin Zafernâme'sini örnek aldığını, bunu yaparken Zafernâme'nin itnâp sayılabilecek, tarih anlatımının dışında kalmış olan edebî metinlerini, şiir ve ebyâtını, bazı âyet-i kerîmeler ve hadîslerin aktarımından ferağat ettiğini zikretmiş olmalıdır. Bununla birlikte eser içerisinde bol miktarda beyit, âyet ve hadîslere de yer verilmiştir.

Eser, Emir Timur'un doğumu ve bu sırada mâverâünnehirde zuhûr eden olayların anlatımıyla başlar. Eserin mukaddimesi hariç, ana metninin başlangıcında bir eksikliği bulunmamaktadır. Zira ilk başlık "*âğâz-ı kelâm*" sözüyle başlamaktadır. Eserde toplam 216 başlık bulunmaktadır. 4 başlık yeri de boş olarak bırakılmıştır⁴⁰.

³⁴ Eser, Beylakân şehrinin yeniden imârı ve buraya bir su kanalının çekilmesiyle bitmektedir. Hatimesinin veya ferağ kaydının bulunmaması, eserin sondan eksik olduğunu gösterir.

³⁵ Eserin birçok yerinde Zafernâme yazarı Şerefeddin Ali Yezdi'den bu şekilde bahsedilmektedir.

³⁶ Zahirüddin Mar'âşî, *Müntahabü't-tevârih*, vr. 163b.

³⁷ Şerefeddin Ali Yezdi olmalıdır.

³⁸ Zahirüddin Mar'âşî, *Müntahabü't-tevârih*, vr. 164b.

³⁹ Zahir, Şerefeddin'in 18 beytinden 2, 5, 6, 7 ve 8. beyitlerini vermiştir. Bkz.: Şerefeddin Ali Yezdi, *Zafernâme*, C. I., s. 793.

⁴⁰ Eserdeki başlıklar kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Boş bırakılan başlıklar sırasıyla 29b, 32a, 32b ve 34a varaklarındadır.

Eserin son başlığı “*Beylakân şehrinin imârî, hisâr inşâsı ve hendek kazılması hakkında söylev*” şeklindedir⁴¹. Timur’un doğumuyla başlayan eserin, onun ölümü ve hatta defniyle son bulmuş olması muhtemeldir. Eserin hacmi hakkında kıyâsî bir örnek vermek gerekirse, Nizâmeddîn Şâmî’nin *Zafernâme*’sinden daha geniş ve olaylar daha teferruatlı; Ali Yezdî’nin *Zafernâme*’sinin bazı ebyât ve edebî kısımlarının atılmış hâli gibidir. Konuyla ilgili, ileride daha detaylı bilgiler verilecektir.

5. Telif Tarihi

Yukarıda belirtildiği gibi *Zahîr*, *Târîh-i Gilân* ve *Deylemistân* adlı eserinin yazımına 880/1475-76 yılında başlamış, eserde zikredilen son hadisenin tarihine göre, Mart 1489’dan sonra tamamlamıştır. Bir diğer eseri olan *Târîh-i Taberistân...’ı* ise 881/1476-77’de telif etmiştir.

Zahîr, diğer eserlerinin telif tarihini mukaddime veya ferâğ kaydında vermektedir. *Müntahabü’t-tevârih*’in mukaddime ve ferâğ kaydının yer aldığı varaklarının kaybolması sebebiyle, eserin telife başlama veya bitiş zamanıyla ilgili kesin bir tarih vermek mümkün olmamaktadır. Ancak eser içerisinde yer alan bazı bilgiler bu konuda açıklayıcı olmaktadır. “*Semerikand Cami’i’nin inşâsı hakkında söylev*” başlığı altında, Emir Timur’un Hindistan seferi sırasında bir cami inşa edeceği yönünde adakta bulunmasından ve sefer dönüşü bu adağını yerine getirdiğinden bahsedilir. Cami temelini atıldığı tarihi de 4 Ramazan 801/ 10 Mayıs 1399 olarak vermiştir. İnşaatın safhalarından, inşaatta kullanılan malzemelere kadar tafsîlâtla anlatan *Zahîr*, “*cami’ temelini atıldığı o günden, bu satırların seçilerek yazıldığı tarih olan 22 Ramazan 879 (30 Ocak 1475) Salı gününe kadar, 78 yıl 18 kamerî günü geçmiştir.*” Kaydını ilâve eder⁴². Bu bilginin geçtiği yer ise, 404 varaktan oluştuğuna ihtimâl verdiğimiz eserin 241. varığında bulunmaktadır. Şu halde *Zahîr*, 30 Ocak 1475’te eserinin yarından fazlasını tamamlamış durumdaydı. *Târîh-i Gilân* ve *Deylemistân* adlı eserin telifine 880/1475-76 yılında başladığına ve *Târîh-i Taberistân...’ı* ise 881/1476-77’de tamamladığına göre, *Müntahabü’t-tevârih*’ini miladî 1475’te tamamlamış olması icap eder. Bu durumda *Zahîr*’in ilk eseri olma özelliğini de taşır.

6. Zahîr-i Mar’âşî’nin Tarihçiliği ve Üslûbu

Zahîr’in, *Târîh-i Taberistân* ve *Rûyân* ve *Mâzenderân* ve bir diğeri *Târîh-i Gilân* ve *Deylemistân* adlı eserleri Hazar denizinin güney sahillerini kapsayan coğrafyanın tarihi ile ilgilidir. Daha önceleri kaleme alınan eserleri taklit, bazı ibare ve bilgiler ilâve etmek suretiyle yeni ve müstakil eserler ortaya koyma yöntemi, İran’ın

⁴¹ Zahirüddin Mar’âşî, *Müntahabü’t-tevârih*, vr. 353a.

⁴² Bkz.: Zahirüddin Mar’âşî, *Müntahabü’t-tevârih*, vr. 241b. Belirtilen tarih salı değil, pazartesi gününe tekâbülmektedir.

geleneksel umûmî tarih yazıcılığında önemli bir yere sahiptir⁴³. Müellif, Târîh-i Taberistân...’ında bu yöntemi kullanmıştır. Kendisi de bu durumu “*her ne ki Mevlânâ-yi Âmulî’nin nüshâsından alındı, adı geçen kendisine marbût olan margûb ibârelerin aynısıdır.*”⁴⁴ İfadeleriyle doğrulamaktadır. Önceki eserleri aynıyla kopyalama yöntemi, Âmulî tarafından da istifade edilmiştir. O, Târîh-i Rûyân adlı eserinin büyük bir kısmını, İbn-i İsfendiyâr’ın Târîh-i Taberistân’ını kaynak zikretmeden kullanarak ortaya koymuştur⁴⁵. Zahîr’in Târîh-i Taberistân...’ı ile İbn-i İsfendiyâr’ın eseri arasındaki benzerlik de, Âmulî’nin söz konusu yöntemle ortaya koyduğu eseri vasıtasıyla olmalıdır. Bu yöntemin önce yazılmış olan eserin kaybolması durumunda, kopyalanmış eserler vasıtasıyla günümüze ulaşmasına imkân sağladığı aşîkârdır. Bu arada, bu çeşit eserlerin tamamıyla önceki eserlerin kopyası olmadığı, musannif veya müntahibi tarafından bazı bâb veya fasılların ilâve edildiğini de hemen belirtelim. Ayrıca, kopya edilen bölümlere de yer yer müdahale ettikleri, yeri geldikçe kendi müşahede ve görüşlerini de ekledikleri bir gerçektir.

Müntahabü’t-tevârih’in yukarıda bahsi geçen yöntemle kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Zahîr’in bu defa kullandığı, daha doğrusu *intihâb* ettiği tarihî olayların kaynaklarından biri, Şerefeddin Ali Yezdî’nin Zafernâme’sidir. Zahîr, kullandığı eserlerin adını—birkaç istisna dışında—zikretmez; eserinin muhtelif yerlerinde kaynak olarak müellif ve şahıs adlarını belirtir. Sözlü kaynaklarının dışında sıklıkla “mevlevî-yi fasâhat-şî’ârî”⁴⁶, “fasâhat ma’âbî”⁴⁷, “hazret-i mevlânâ”⁴⁸, “hazret-i mevlvî-yi kemâlât-penâhî Şereffî”⁴⁹, “mevlevî-ma’âbî”⁵⁰, “mevlânâ Şerefeddîn”⁵¹, “hazret-i ‘alâu’z-zamân”⁵², “mevlevî-ma’âbî-yi belâgat-şî’ârî Şereffî”⁵³ şeklinde Şerefeddin Ali Yezdî ve eseri Zafernâme’yi kaynak gösterir. Burada zikredilenlerle, kat’î surette Ş. Ali Yezdî’nin kastedildiğini anlamak mümkündür. Mesela Zahîr’in “*bu iki beyt, fasâhat-ma’âbin inşâ-yı hassasındandır*”⁵⁴ dediği Farsça beyitleri, aynıyla Yezdî’nin eserinde bulmak mümkündür. Keza, Timur’un Bağdat kuşatması ve hücûmundan bah-

⁴³ Ya’kûb Âjend, *Mukaddime-i Târîh-nigârî der-İrân*, (Mecmû’a-i Makâlât), Gostere yay., Tahran 1360, s. 8.

⁴⁴ Zahrüddin Mar’âşî, *Târîh-i Taberistân ...*, (neşr.: M. Hüseyin Tesbihî), s. 100.

⁴⁵ Muhammed b. Hasan Evliyâullâh-ı Âmulî, *Târîh-i Rûyân*, (tashih: Menüçehr-i Sütüde), Bonyâd-ı Farhang yay., Tahran 1348, s. 18-19.

⁴⁶ Zahrüddin Mar’âşî, *Müntahabü’t-tevârih*, vr. 35b, 145b, 164b.

⁴⁷ Z. Mar’âşî, *a.g.y.*, vr. 123b, 127a, 128a, 162a, 202a, 222b, 249a, 261b, 271b, 325b.

⁴⁸ Z. Mar’âşî, *a.g.y.*, vr. 163b.

⁴⁹ Z. Mar’âşî, *a.g.y.*, vr. 233a.

⁵⁰ Z. Mar’âşî, *a.g.y.*, vr. 262a, 263a, 272a, 324a, 325a.

⁵¹ Z. Mar’âşî, *a.g.y.*, vr. 262b.

⁵² Z. Mar’âşî, *a.g.y.*, vr. 284b.

⁵³ Z. Mar’âşî, *a.g.y.*, vr. 315a.

⁵⁴ Z. Mar’âşî, *a.g.y.*, vr. 123b. Aynı beyitler için bkz. Şerefeddin Ali Yezdî, *Zafernâme*, C. I, s. 676.

sederken, Ahmed Celâyir'in Bağdat'ı terki hakkındaki beyitleri ile ilgili “ *Basra'ya doğru kaçtı ve kendi içinde bulunduğu meşhur duruma uygun olarak, kendi tab'ı şerîfiyle sülûk buyurmuşlar ve mevlevî-yi fasâhat-şî'ârî kendi telîfinde bu ebyâtı yazmamışlardır*” bilgilerini verir⁵⁵. Zahîr'in belirttiği gibi Ahmed Celâyir'e nisbet edilen bu beyitler, Zafernâme'de bulunmamaktadır. Yine, Zahîr'in dercettiği ve akâbinde “*gâlibâ bu beyt de fasâhat-ma'âbin parlak tabî'atlı zihninden türeyen münşe'atlarındandır*”⁵⁶ şeklinde fikir beyân ettiği beyti de Yezdî'nin eserinde görmekteyiz. Bir diğer kayıttan ise şüphe bırakmayacak şekilde Zafernâme yazarı “*Mevlânâ Şerefeddîn*” şeklinde belirtildiği gibi, zikredilen olay ve beytin de Zafernâme'de bulunduğu görülmektedir:

“biçâre Mevlânâ Şerefeddîn, hem Hazret-i Kayser'in (Yıldırım Bayezid) on iki bin sekbâna sâhip olduğunu yazar, hem de onu

Eğer çakal erkek aslanla dövüşürse kendi bahtının başını eğmiş olur.

şeklinde yazdığı beytiyle, oturmuş bir yaratığa benzetir ve güyâ (bunları yazmakla) ma'zûr imiş. Fakat araya dercettiği hekîm Firdevsî'nin beyti gâyet iyi olup, keşke hazret-i sâhib-krânî ta'zîmde ve kayser-i Rûm'u tahkîrde sadece bu beyitle yetinseydi. O beyt şudur:

El üstünde el yaratan o Allah her elin üstünde bir el yaratmış.

böylesine büyük zâtlar (Timur ve Bayezid) arasında bundan daha fazlasını yazıp söylemek kimsenin haddine değildir”⁵⁷.

Zahîr'in burada beyan ettiği olaylar, özellikle gösterdiği beyitler Şerefeddîn Ali Yezdî'nin eserinde bulunmaktadır⁵⁸. Yalnız burada gösterilen bir iki beytin, Zâfer-nâme'de bulunan birçok beytin arasından seçildiği görülür.

Zahîr-i Mar'aşî'nin tarihçiliği ve üslûbunu daha iyi tebarüz ettirebilmek için Müntahabü't-tevârih'in ana kaynaklarından olan Zafernâme ile arasındaki benzerlik veya farklılığı ortaya koymak faydalı olacaktır. Bunun için, her iki eserde bulunan ve aynı konudan bahseden bir başlığı ve bu başlık altındaki kayıtları mukayese ederek bir sonuca varmak mümkündür. Ali Yezdî, eserinin her başlığının ilk kısımlarında okuyucuyu konuya hazırlar nitelikte, daha çok dinî ve edebî yönüyle kabarıklık olan bir giriş verir. Örneğin, Emir Timur'un Sivas üzerine seferinin sebeplerinden bahsedilen başlık altında, önce birkaç âyet-i kerîme ile desteklenmiş, cenâb-ı Allah'ın her vâkı'anın zuhûrunda muhakkak bir sebep yarattığından bahsedilir. Aka-

⁵⁵ Z. Mar'aşî, *Müntahabü't-tevârih*, vr. 145b. Zikredilen Farsça iki beytin manası şudur:

*Benim Timur Begle bir savaşım yok onun sulhuna da niyetim yok
Bağdad'a gelirse Basra'ya giderim sanma cihân efendisine dünyada yer yok.*

⁵⁶ Z. Mar'aşî, *Müntahabü't-tevârih*, vr. 202a. Yezdî'de: *Zafernâme*, C. I, s. 899.

⁵⁷ Z. Mar'aşî, *Müntahabü't-tevârih*, vr. 262b-263a.

⁵⁸ Şerefeddîn Ali Yezdî, *Zafernâme*, C. II, s. 1028-1031.

binde, insan vücudunun sağlıklı bir şekilde varlığını sürdürebilmesi için bir nefse ve sağlıklı bir akla ihtiyaç duyduğunu zikrederek, insan topluluklarını bir vücûdun farklı uzuvlarına benzetir ve bu toplumun varlığını idâme ettirebilmesi için de muktedir bir hükümdarın elzemiyetine değinir. Bir memleketin hükümdarını, vücuttaki nefse, yani ruha benzeten Şerefeddîn, ruhun tedbiri ve onun emri altında çalışan uzuvların fiilleri i'tidâl üzere devam ederse, vücud da varlığını sağlıklı bir şekilde sürdüreceğinden; eğer aksi olursa bedeninin sağlık ve afiyetten yoksun olarak akıbeti fesad ve zevalle neticeleneceğinden bahseder. Bu durumu hükümdar ve re'âyâ için de tatbik eden Yezdî: “*eğer bir memleketin hükümdarı ve bir vilâyetin vâlisî 'adâlet ve dürüstlük yolundan sapar, isyân ve gurûr şeytânının vesveselerine aldanarak bağılık ve zulüm yoluna girerse, elbette ki devletin yıldızı sönmeye başlar. Memleket ahâlisinin hâli ihtilâl bulur ve hükümdârın doğru olmayan fiillerinin şomluğundan dolayı ülkesi rezîllik ve belâ sellerinin döküldüğü deniz hâline gelir.*”⁵⁹ ifadelerini kullanır. Bu teşbîhin Rûm kayseri (Y. Bayezid) ile Mısır ve Şâm sultanı için geçerli olduğunu belirten Yezdî, o devirde bu iki sultandan beğenilmeyecek ve Emir Timur'un gazabını mucip olacak şekilde fiil ve hareket zuhûr ettiğine temas eder. Timur'un uzun süredir seferde olduğunu, askerlerinin de kendi memleketlerinden çok uzakta bulunmasına rağmen, Sivas seferi neticesinde iki büyük memleketi egemenliği altına aldığını belirtir.

Zafernâme'den aktardığımız bu bilgilerin içerisinde birkaç beyit, âyet ve hadis varsa da biz bunları aktarmadık. Zafernâme'nin ilgili başlığı altından buraya aktardığımız bilgiler, Zahîr'in eserinde yer almaz. Ancak, Zafernâme'nin bundan sonraki kayıtlarının büyük ölçüde Zahîr tarafından istifade ve nakledildiği görülmektedir. Zafernâme'nin devam eden kaydı şöyledir:

“Bu makâlin şerhi ve bu icmâlin tafsîli şudur ki, o devirde Rûm kayseri olan Yıldırım Bâyezîd, şevketinin çokluğu ve memleketinin genişliği ile sâbık kayserlere göre imtiyâzlı idi. Babalarının tasallut ve istilâ ellerinin uzanamadığı Rûm'un Aydın, Menteşâ, Germiyân ve Karamân gibi vilâyetlerini teshîr ve tassarrufu altına almıştı. Freng diyârından dört aylık yol mesâfeye kadar (bölgeyi) mutî' ve fermânı altına aldı. Kara Osmân'ın bir savaş neticesinde Sivâs hâkimi Kadı Burhâneddîn'i esîr ve öldürmesinden sonra (Y. Bâyezîd) ordusunu çekerek Haleb vilâyetine muttasıl olan Malatya'ya kadar olan bölgeyi Sivâs ile birlikte aldı. Uzun zamandan beri Şâm'a tâbi' olan Malatya'yı da muhasara ederek ele geçirdi. Mustafa adlı bir emîri Sivâs'a dârûğa olarak bıraktı. Malatya hükûmetini de Mustafâ'nın oğluna tafvîz etti. Kimse onun karşısına çıkmadı ve sâlim ve gânim olarak serîr-i hükûmetine geri döndü. Ordusu, teb'âsi ve eşyâsının çokluğu öyle bir derecedeydi ki, yalnız sekbanlarının sayısı on iki bine bâliğ olmuştu. Bütün bu umûrun oluşturduğu kibir ve gurûr buhârî onun dimâğına gelerek

⁵⁹ Ali Yezdî, *Zafernâme*, C. II, s. 1027.

basîretini kapattı, doğru yolu görmesine mani oldu...Fâsîd düşüncesiyle Tahirten'in nezdine elçi göndererek ona, bizim cânibimizin mutî' ve minkâdı olmalı, Erzurum ve Erzincân ile o etrâf ve cevânibin harâcını hâsıl ederek hazînemize göndermelisin şeklinde, onun ve emsalinin haddine olmayacak mesajlar verdi. Tahirten sûret-i hâli, pâye-i serîr-i a'lâda bulunanlara arz etti."⁶⁰

Zâhir, Zafernâme'nin bu kayıtlarını önce tenkit etmiş, akabinde kendi görüşünü de ilâve ederek eleştirel bir yaklaşımla eserinde aksettirmiştir:

"bu mahalde fasâhat-me'âbî (Ali Yezdî)çokça mübalağa etmiştir. Hazret-i kayseri (Yıldırım Bayezîd) zelîllik ve alçaklık makâmında anmış ve (onun hakkında) maksadı aşan birçok kelime derc buyurmuştur. Her halde bu beyti okumamış ki,

Büyüklerin adını çirkinlikle zikredeni büyük saymazlar akıl erbâbı

Bu söylevden garaz şudur ki, Yıldırım Bâyezîd-i Rûmî aleyhi'r-rahmeti ve'l-gufran gâzi pâdişâhlardan olup, o devirde kayser oydı. Diğer kayserlere göre birkaç hususta imtiyâz sâhibiydi. Bu takrîr de mevlevî-me'âbîye (Yezdî) aittir ki, ilk kelâmı ile—ki burada dercedilmemiştir—mütenâkızdır. Diğer kayserlerin tasallut ve istilâ ellerinin erişemediği Rûm vilâyetlerinden Aydın, Menteşâ, Germiyân ve Karamân'ı taht-ı tasarrufuna almıştı. Frenk diyârından dört aylık yolu cihâd kılıcının darbesiyle mutî' ve fermânı altına almıştı. Kara Osmân'ın, Sivâs hâkimi olan Kadı Burhâneddîn'i savaştta esir alarak öldürmesinin ardından (Bâyezîd) ordu çekerek Sivâs'ı teshîr etti. Haleb vilâyetine muttasıl olan Malatya'ya kadar olan havzayı tasarrufu altına aldı. Bir müddetten beri Şâm'a tâbî' olan Malatya'yı da muhasara ederek aldı. Emîr Mustafa nâmında bir zâtı Sivâs'a dârûğa bıraktı ve Malatya hükûmetini de Mustafa'nın oğluna tafvîz ile sâlim ve gânim olarak saltanat merkezine avdet buyurdu. Ordusu, teb'âsı ve eşyâsının çokluğu öyle bir derecedeydi ki, yalnız sekbanlarının sayısı on iki bine bâliğ olmuştu."⁶¹

Görüldüğü gibi Mar'âşî, Yezdî'nin mübalağada bulunduğunu ve amden Rûm hükümdarını kötölemeye çalıştığını zikretmiştir. Akabinde Zafernâme'nin bahse konu edilen başlığı altındaki doğrudan tarih ile alakalı kayıtları çok küçük tadillerle aktarmıştır. Devamında yine Zafernâme yazarına, muhtevasını biraz yukarıda "*bîçâre Mevlânâ Şerefeddîn*" şeklinde başlayan sözleriyle verdiğimiz eleştirisini yöneltir. Eleştiriden sonra, Zafernâme'nin Osmanlı sultanı hakkında verdiği aşağılayıcı sözlerden arındırılmış kayıtları çok az bir farkla zikredilir:

"Tahirten'in nezdine ona hitâben, bizim cânibimizin mutî' ve minkâdı olmalı, Erzurum ve o havâlinin harâcını hâsıl ederek hazîne-i 'âmireye göndermelisin şeklinde yazı gönderdi. Tahirten sûret-i hâli arz etmişti. Bu durum, sâ-

⁶⁰ Ali Yezdî, *Zafernâme*, C. II, s. 1026-1028. Beyitler çeviriye dahil edilmemiştir.

⁶¹ Z. Mar'âşî, *Müntahabü't-tevârih*, vr. 261b-262b.

hib-kırânın zamîr-i münirine ma'lûm olundu. Mazmûnunu mevlevî-me'âbi (Ali Yezdî'nin kaleme aldığı gibi değil de, o hazretin (Timur) kâmil aklına yakışacak tarzda ve muktedir hükümdârların nâmlı hüsrevlere vaat ve ümit verme şeklin-de yazdıkları gibi bir nasihat-nâme kaleme alarak irsâl buyurdu..."⁶²

Zahîr-i Mar'aşî, Timur'un Osmanlı sultanına yazdığı mektupların metnini beyan etmez, muhtevasına işarette bulunmakla yetinir. O ayrıca Bayezid'e yazılan mektubun, Ali Yezdî'nin eserinde zikrettiği gibi olmadığını da açıkça belirtir. Münşeatlar ve son zamanlarda bunlar üzerine yapılan araştırma neticelerine bakıldığında, Timur'un Yıldırım Bayezid'e irsâl ettiği mektupların içeriği, Şerefeddin Ali Yezdî'nin eserinde belirttiği gibi hakaret-âmîz ve aşağılayıcı ibareler ihtiva etmediği görülmektedir.⁶³ Bu mukayeselerden Zahîr'in Müntahabü't-tevârih'ini telif ederken, Şerefeddin Ali Yezdî'nin Zafernâme'sini kaynak olarak kullandığı sonucuna varmak mümkündür. Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi Zafernâme'nin doğrudan tarihî olaylarla ilgili kayıtlarını kullanmış, tarihle doğrudan ilgisi olmayan kısımlarından ise feragat etmiştir. Zahîr, kullandığı kaynaklardan aldığı bilgileri tenkîde tabi tutuktan sonra aktarır. Bazen ise önce bir olayı Zafernâme'de geçtiği gibi zikreder, bu olayın sonunda "*her ne kadar mübalağalı olsa da, fasâhat-maâbî böyle aktardığı için bu hakîr ma'zûrdur.*"⁶⁴ Şerhini düşerek verir. Kaynaklarında geçen çok mübalağalı, kabul noktasında akıllarda soru işaretleri oluşturacak tarzda olayları aktardıktan sonra muhakkak "العهدة على الراوى" ibâresini kullanır. Bununla, aktardığı bilgilerin hatasını ve sevabını râvîsinin boynuna yüklemektedir.

7. Müntahabü't-Tevârih'in Kaynakları

Zahîr eserinde kullandığı kaynakların isminden pek bahsetmez. Yoğun olarak Yezdî'nin Zafernâme'sini kullandığı halde eser adını vermez, yukarıda zikredildiği gibi fesahât-meâb, mevlanâ Şerefi veya mevlevî-yi fasâhat-şî'ârî şeklinde müellifin adını vermekle yetinir. "*Emîr Hüseyin ve hazret-i a'lânın yekdiğeri ile musâlahası hakkında söylev*" başlığı altında: "*eğer bir kişi manzûr-ı nazar-ı ilâhî olmuşa, onun hayatı boyunca hâdisât-ı hasene ile karşılaşması 'acîb ve garîb karşılanmamalıdır. Hazret-i sâhib-kırânın zevketi ve azameti hakkında mevlevî-yi fasâhat-şî'ârînin*"⁶⁵ yazdıkları mümkün görünmektedir."⁶⁶ İfade-sini kullanır.

⁶² Z. Mar'aşî, *a.g.e.*, vr. 263a.

⁶³ Timur'un Osmanlı sultanına yazdığı mektup içeriklerini karşılaştırmak için bkz.: Abdülhüseyin Nevâyî, *Esnâd ve Mükâtibât-ı Târihî-yi İrân: ez-Timûr tâ Şâh İsmâil*, Bungâh-ı Tercüme ve Neşr-i Kitâb, Tahran 1356, s. 92-125; Ali Yezdî, *Zafernâme*, C. II, s. 1028-1032; Z. Mar'aşî, *Müntahabü't-tevârih*, vr. 263a.

⁶⁴ Z. Mar'aşî, *Müntahabü't-tevârih*, vr. 249a.

⁶⁵ Zahîr'in bu ve benzeri ibarelerle Şerefeddin Ali Yezdî'yi işaret ettiğini bir önceki bahiste açıklamıştık.

⁶⁶ Z. Mar'aşî, *Müntahabü't-tevârih*, vr. 35b.

Timur'un Mazenderân'a gerçekleştirdiği hücumu tasvir ederken, Mâhâneser kalesinin konumunu önce Yezdî'nin eserinden: "*Mevlevî-yi fusâhat-maabînin yazdıkları, kalenin bir tarafının denize muttasıl olduğu yönündedir.*" cümlesiyle aktarır. Akabinde ise Yezdî'nin naklini: "*gerçek olan ise o noktanın denize yakın, fakat muttasıl olmadığı ve kale ile deniz arasında bir göletin bulunması...*"⁶⁷ sözleriyle tashih eder. Erzurum yakınlarında bulunan Avnik kalesinin Timur tarafından kuşatılması hadisesini Yezdî'nin Zafernâmesi'nden nakleder. Bu durumu: "*fasâhat-maabî-yi fezâil-şi'ârînin kendi telifinde zikrettiklerinin aynı yazıldı ve yazılacaktır...*"⁶⁸ sözleriyle açıkladıktan sonra kendi görüşlerini ilave eder. Bir başka yerde Timur'un Hindistan seferi sırasında Sîrî, Cihânpenâh ve Delhi-yi Köhne yakınlarında gerçekleştirdiği savaşları da detaylıca aktaran Zahîr, askerlerinden her birinin 150 Hintliyi esir aldığını Zafernâme'den nakleder. Bu sayıyı biraz abartılı bularak "el-'uhdetü aler-râvî" ibaresiyle mesuliyeti omuzundan attıktan sonra: "*her ne kadar mübalağalı ise de, yazılmış olarak ne gördüysek onları aktardık...*"⁶⁹ cümlesiyle Zafernâme'ye işarette bulunur. Aynı sefer esnasında gerçekleşmiş olan bir diğer olayı da aynı kaynaktan aktarır. Buna göre Timur'un askerleri, Geng nehri içerisinde 48 pare gemi ile kaçmakta olan Hintli ordusuna, her hangi bir vasita olmaksızın nehre atlayarak savaş açmış ve Hintliler bertaraf edilmiştir. Bu durumu abartılı bulan Zahîr "*her ne ki fesâhat-maabî yazmıştır, aynı sureti bilâ-ziyâde ve noksan yazdım...eğer silâh ehli bu muharebe hadîsesinin naklinde mübalağa mülâhaza ederek tard ve reddedecekse hakîr ma'zûr olacaktır.*"⁷⁰ Açıklamasında bulunurken, kaynağı Yezdî'nin Zafernâmesi'ne işaret eder. Kâtip Zahîr, Yezdî'nin Zafernâme'sini kaynak olarak kullandığına dair en açık kaydını "*Keşmîr sıfatının zikri*" başlığı altında verir. Keşmir'in coğrafi ve stratejik önemini tafsilâtıyla ortaya koyduğu başlık altında:

"hazret-i mevlevî-yi kemâlât-penâhî Şerefi (Ali Yezdî) berredallahu mazca'a yazmışlardır ki, "bazı vaz'iyetlerinin keyfiyeti, hem itimâda şâyân şahıslardan hem de o vilâyetin sckenelerinden istikşâf edilmiştir." Bu dâstân duymaya değer olduğundan mevlevî-yi müşârunileyhin yazdıkları mücibince, bilâ-ziyâde ve noksân aktarılmış oldu."⁷¹

cümleleriyle kaynak olarak kullandığı Şerefeddin Ali Yezdî'nin Zafernâme'sindeki ilgili kaydı tam ve eksiksiz olarak aktardığından bahseder.

Müntahabü't-tevârih'in yazılı kaynağı sadece Yezdî'nin Zafernâmesi'nden ibaret değildir. Mar'âşî, bu eserinde ana kaynak olarak Zafernâme'yi kullanırken, yer yer farklı kaynaklara da müracaat etmiştir. Bunların bazılarını isim vermeden işa-

⁶⁷ Z. Mar'âşî, a.g.y., vr. 127a.

⁶⁸ Z. Mar'âşî, Müntahabü't-tevârih, vr. 162a. Karşılaştırmız: Ali Yezdî, *Zafernâme*, C. I, s. 770-778.

⁶⁹ Z. Mar'âşî, Müntahabü't-tevârih, vr. 218a. Karşılaştırmız: Ali Yezdî, *Zafernâme*, C. I, s. 939.

⁷⁰ Z. Mar'âşî, Müntahabü't-tevârih, vr. 223a. Karşılaştırmız: Ali Yezdî, *Zafernâme*, C. I, s. 948-949.

⁷¹ Z. Mar'âşî, a.g.e., vr. 233b. Krş.: Ali Yezdî, a.g.e., C. I, s. 976-978.

rette bulunmakla yetinirken, bazı kaynaklarının adını tam olarak zikreder. “*Keş ve Aksaray’ın inşası*” başlığı altında İslâmiyetin ilk dönemlerine ait Şehr-i Sebz’in eski tarihinden “*ba’zı kütüb-i tevârihte menkûldur ki...*”⁷² cümlesiyle ismini vermeden kaynağına atıfta bulunur. Semerkand ve yakınlarında bulunan göller ile bölgenin tabii yaşam özelliklerinden bahsederken Atmelik Cüveynî’nin eserinden bazı alıntılarda bulunur. Bunu “*Târih-i Cihân-güşâ’nın sahibi kendi telîfinde, Çağatay ve Ögedey Han’ın şehzâdelerinin*⁷³ *bir kısmı burada kışladıklarını, Semerkand açıklarından her hafta şikâr neticesinde elde edilen avlardan elli deve yükünü orduya gönderdikleri...*”⁷⁴ şeklinde ifade eder. Ancak aynı kaydın Zafernâme’de de geçiyor olması, bu kaydın Cihângüşâ’dan değil, Zafernâme’den alındığını düşündürmektedir.

Müntahab’da geçen bir diğer yazar ve kaynağı, Ebu Nasr Utbî ve eseri Târih-i Yemînî’dir. Zahîr, Timur’un Hindistan seferini tamamlama aşamasında Geng nehri civarında vuku bulan olaylara değinir. Bu arada, Hintlilerin adet ve dinî merasimlerinden de genişçe bahseder. Akabinde: “*Ebû Nasr Îsâ (Utbî) Hind küffârının bu nehir hakkında sahip oldukları garîp hikâyeleri ile fâsıd akîdelerini Kûtâb-ı Yemînî’de beyan etmiştir...*”⁷⁵ şeklinde bir başka kaynağını zikreder. Cihângüşâ örneğinde olduğu gibi, bu eser adının da Zafernâme dolayısıyla zikredilmiş olması muhtemeldir. Zira buna benzer cümleyi Zafernâme’de de görmekteyiz.

Müntahabü’t-tevârih’in sözlü kaynaklarına gelince; Mar’âşî’nin, aktardıkları olaylara bizzat şahit olan ve bir şekilde olayın içerisinde bulunan zatları sözlü kaynak olarak seçtiği görülmektedir. Timur’un Mâzenderân bölgesine gelişi itibarıyla bölgenin hâkimi olan müellifin ceddî ve amcasıyla siyasi ilişkiler tesis ettiği bilinmektedir. Bunlardan amcası Seyyid Gıyâseddîn ve onun oğlu Seyyid Abdülvahab’dan birçok olayı nakleder. Bu iki zatın Timur’un Sivas kuşatması, Anadolunun güneyinde bulunan birçok yerin zaptı, Suriye içerisinde Halep ve Dımaşk’ın ele geçirilmesi için yapılan savaşlara bizzat Timur’un yanında iştirak ettiklerini anlıyoruz. Ayrıca, bu iki zatın Timur’un bir sonraki Anadolu harekâtına, bu arada Ankara savaşına da bizzat Timur’un yanında iştirak ettikleri Zahîr’in kayıtlarında yer alır.

⁷² Z. Mar’âşî, *a.g.e.*, vr. 67a.

⁷³ Cihângüşâ’nın ilgili kaydında, Şehzâde olarak Çağatay ve Ögedey gösterilmiştir. Doğrusu “*şehzâdeler Çağatay ve Ögedey*” olmalıdır.

⁷⁴ Z. Mar’âşî, *Müntahabü’t-tevârih*, vr. 110a, krş.: Atâmelik b. Muhammed Cüveynî, *Târih-i Cihân-güşâ*, (tashih: Muhammed Kazvinî), Destân yay., Tahran 1385, C. I, s. 216. Ayrıca bkz.: Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çeviren: Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara 2013, s. 158-159. Krş.: Ali Yazdı, *Zafernâme*, C. I, s. 629.

⁷⁵ Z. Mar’âşî, *Müntahabü’t-tevârih*, vr. 225b, krş.: Ebû Nasr Utbî, *Târih-i Yemînî*, Farsçası: Cürfâdıkânî, (tashih: Cafer Şiâr), İlmî-Farhangî yay., Tahran 1374, s. 382. ayrıca: Ali Yazdı, *Zafernâme*, C. I, s. 955.

Eser, Timur'un Halep ve Dınişk'ın fethiyle ilgili teferruatlı bilgiler ihtiva eder. Zahîr bu kayıtları Zafernâme'den aktardıktan sonra, bu savaşı ve fetihlere Timur'un yanında iştirak eden amcası Gıyâseddin ve amca-zâdesi Abdulvahab'a Zafernâme'nin kayıtlarını tasdik ettirir. Bu durumu şu sözlerle ifâde eder:

“hazret-i ‘alâu’z-zaman (Ş. Ali Yezdi), hâdiseye bizzat gözleriyle şahit olan söz sahibi birçok zâtın bu sözleri duyduğunu yazmıştır. Fesâhat-şî‘ârî‘ye (Yezdi) ait bu sözlerin doğru olduğunu gösteren şudur: -daha önce de zikredildiği gibi- bu kâtib-i hakîrin Timur’la birlikte olan peder-i merhûmum⁷⁶ ve amca-zâde-i mağfûrum seyid Abdulvahâb b. Seyid Gıyâseddin ikrâr ettirer ki: “biz hâdiseyi mevlânâ-yı mükerremin yazdığı gibi mülâhaza ve müşahede ettik.”⁷⁷

Zahîr, Ankara savaşını da geniş bir şekilde tasvîr eder. Savaşla ilgili bilgileri ise “o gün savaşı meydanında hazır bulunan, kılıç sallayarak yiğitliğin hakkını veren ve bunun neticesinde bahşiş alan” zikri geçen amca ve amcazadesinden nakleder. Ayrıca, Ali Yezdi'nin verdiği bilgilerde bir eksikliğin bulunmadığını da, bahsi geçen sözlü kaynaklarına dayanarak vurgular⁷⁸. Savaşın sonucu ve bunun neticesinde Yıldırım Bayezid'in esir düşmesi, Emir Timur ile ilk karşılaşması ve ikili arasında vuku bulan ilk konuşmaları Şâmî ve Yezdi'nin Zafernâme'lerinde geçtiği gibi aktarır. Bu durumu “*cenâb-ı fezâil-meâbîn*⁷⁹ bu makamda yazdıkları, bilâ-ziyâde ve noksan yazılmış oldu.” Sözleriyle açıklar. Devamında ise Bayezid'in, Timur'un yanına getirildiği esnada orada hazır bulunan babası ve amcazadesi Abdulvahab'dan nakillerde bulunur:

“Burada vaki’ olanları kâtib-i hakîrin merhûm pederi ve amca-zâdem Seyid Abdulvahâb'dan duymuştum. Bunlar bu hususta şunları söylediler:

“Hazret-i Kayser'in (Bayezid) meclis-i hümâyûna getirildiği gün, sâdât ve ulemâdan oluşan ekâbir ve eşrâf, Cûcî soylular ile etraftan ulaşmış olan elçiler bu mecliste hazır bulunduruldu. Bu meclis çok tekellüflü ve azametli olarak hazırlandı ve herkese layığı bir mahalde yer verildi. Daha sonra hazret-i Kayser'i (Bayezid) getirdiler. Hazret-i a'lâ (Timur) ona doğru birkaç adım yürüdü ve eksiksiz bir izzet ile kendi yanına oturarak O'na: “gamlanma ki, dünyaya hiçbir itibâr yoktur. Her ne olduysa hakîm-i ‘âlimin takdîriyle olmuştur. Takdîr-i ilâhiye tedbîr-i mahlûk fayda etmez.” Dedi. Timur'un söyledikleri sadece bunlardan ibâretti. Kayser (Bayezid) cevâben: “öyledir” buyurdular. Aralarında bu kadar konuşma olunca, Kayser'i (Bayezid) alarak dışarıya götürdüler.”

⁷⁶ İfade yanlışır. Doğrusu: “amca-zâde-i mağfûrum Seyid Abdulvahâb ve onun peder-i merhumu seyid Gıyâseddin...” şeklinde olmalıdır.

⁷⁷ Z. Mar'aşı, *Müntahabü't-tevârih*, vr. 284b-285a. Krş.: Ali Yezdi, *Zafernâme*, C. II, s. 1083.

⁷⁸ Z. Mar'aşı, *Müntahabü't-tevârih*, vr. 315a. Krş.: Ali Yezdi, *Zafernâme*, C. II, s. 1142-1147.

⁷⁹ Eserin birçok yerinde geçen “fezâil-meâbî” ve benzeri ibârelerle, Şerefeddin Ali Yezdi'nin ifade edildiğini belirtmiştik. Ancak Zahîr'in aktardıkları bilgiler, Nizâmeddin Şâmî'nin kayıtlarına da benzerlik göstermektedir. Birkaç yerde “Şerefi” ve “Mevlânâ Şerefeddin” ibârelerinden hareketle, Ali Yezdi ihtimali üzerinde durduk.

“hakikaten öylesi bir mecliste, böylesine makhûr bir pâdişâha bundan daha fazla ne söylenebilir.”⁸⁰

Zahîr’in babası ve amcazâdesine dayandırarak aktardıkları bu bilgiler, hem Osmanlı hem de Timurlu tarihi bakımından önemlidir. Osmanlı sultanı Yıldırım Bayezid’in esareti esnasında Timur ile aralarında geçen konuşmaların, Yazdî ile Şâmî’nin aktardıkları bilgilere uymamakta, çok kısa bir konuşmadan ibâret olduğu anlaşılmaktadır. Zahîr’in anlatım tarzından, Şerefeddin Ali Yezdî’nin iki sultan arasında cereyan eden konuşmaları abarttığına dair imâda bulunduğunu algılamak mümkündür. Ayrıca, ikili görüşme öncesi Timur’un büyük bir meclis tertibettiği ve bunu elçilere karşı azametli gösterme gayretini Yezdî ve Şâmî’nin Zafernâme’sinde bulamıyoruz. Zahîr, eserin birçok yerinde kaynak olarak kullandığı Ali Yezdî’yi eleştirir. Timur’un Bayezid’e yazdığı mektup içeriğinde olduğu gibi, burada da önce Yezdî’nin konuyla alakalı kaydını verir, akabinde ise “*ama gerçekte vâki’ olanlar şudur ki...*” sözleriyle iki sultan arasında gerçekleşen konuşmaları bahsi geçen mecliste hazır bulunan amcazâdesi ve babasından nakleder.

Zahîr’in yazılı kaynaklarına yönelik eleştirileri yukarıdakilerle sınırlı değildir. Timur’un Gürcistan seferini takiben Frenk elçileriyle görüşmesiyle ilgili Yezdî’nin kaydını aktarır: “*bu esnada Frenk elçileri, ellerinde esir tuttukları Râm sultanı⁸¹ Murad’ın oğlunu getirdiler. Taraftarlık vaziyetlerini arz ile izzete kavuşturdular. (Timur) ‘avâtf-ı padişâhânesini mebzûl ile hil’at giydirek hâtırlarını hoş tutmak sûretiyle geri gönderdiler.*” Timur’un, Müslüman bir hükümdara karşı gayr-i Müslimlerle bu şekilde davranmasını yadırgayan Zâhir: “*fasâhat-meâbînin (Yezdî) ‘hazret-i sâhib-kurânın küffâr ile cihâdı, hamiyet-i dîn-i İslâm içindir’ sözleri abartılıdır. Frenkleri teselli etmek ve bunlara nazar-i inâyet ile bakmak, şâyet hile maksadıyla icrâ edilmediyse, yeni çıkmış bir âdettir.*”⁸² sözleriyle eleştirir. Zahîr, Ankara savaşını tafsilâtıyla anlattıktan sonra bu savaşın neticeye ulaştığı günün kurban bayramına rastladığıyla ilgili bir takım bilgiler verir. Akabinde;

“Rûmlular cemaati de chl-i İslâm, mücâhid ve gâzî olduklarından, mevlevînin (Yezdî) “sâhibkurân cenâbları ‘azîm kurbanlık cyledi” sözünü burada aynen yazmayı kâtib-i hakîr uygun bulmadı. İslamın sığmağı olan iki padişahın muhârebesi, hususıyla böylesine mübarek bir günde aralarında zuhûr eden katl ü katalin zikri, Müslümanların hatırında kederi mucip olacaktır.”⁸³

⁸⁰ Z. Mar’âşî, *Müntahabü’t-tevârih*, vr. 318a-318b. Krş.: Ali Yezdî, *Zafernâme*, C. II, s. 1147-1149. ayrıca: Nizâmeddîn Şâmî, *Zafernâme*, (tashih ve tahkik: Muhammed Ahmed-penâhî), Bâmdâd yay., Tahrân 1363, s. 258-259.

⁸¹ Yezdî’nin kaydı “Emir Murad’ın oğlu” şeklinde olup, Şami ise “Murad Bey’in oğlu” olarak zikreder. Bkz.: *Zafernâme*, C. II, s. 1025.; Nizâmeddîn Şâmî, *Zafernâme*, (tashih ve tahkik: Muhammed Ahmed-penâhî), Bâmdâd yay., Tahrân 1363, s. 217.

⁸² Z. Mar’âşî, *Müntahabü’t-tevârih*, vr. 261a-261b. Krş.: Ali Yezdî, *Zafernâme*, C. II, s. 1025. ayrıca: Nizâmeddîn Şâmî, *Zafernâme*, 217.

⁸³ Z. Mar’âşî, *Müntahabü’t-tevârih*, vr. 316a-316b.

Sözleriyle kaynaklarından Alî Yezdî'yi eleştirir. Ancak, burada Yezdî'ye nispet edilen sözün, Zafernâme'nin mevcut neşirlerinde bulunmadığını da belirtelim. Her halde Zahîr, Zafernâme'nin bilinen neşirlerinde kullanılmayan bir nüshasından istifade etmiştir. Ayrıca, Bayezid'in eşi Despina Hatun'un esareti esasına kadar gayr-i Müslim kaldığına ve Timur tarafından İslamiyeti kabul ettirildiğine dair Şerefeddîn'in kayıtlarını da makul bulmadığını beyan eder⁸⁴. Zahîr, Şerefeddîn'i dinî bakımdan da eleştirir. Timur'un Kütahya'dan ayrılmasının ardından, Altuntaş⁸⁵ adlı mahalde bir meclis düzenlediğinden bahseder. Gözaltında tutulan Yıldırım Bayezid'i yanına getirttiğini ve burada ona, Osmanlı topraklarının yeniden kendisine iade edileceğini beyanla sevindirildiğini zikreder. Şerefeddîn'in "*bu meclisin sıfatıyla ilgili eserinde zikrettikleriyle söz haddini aştığı*"nı belirtir. Ona göre Yezdî, "*Emir Timur'a beşerin haddine olmayacak sıfatlar*" bahşetmiştir. Onun mübalağa ve abartılarına örnek olmak üzere şu iki beyti gösterir:

*Lütfünün nesîmi eğer cehennem ateşine doğru eserse
Çarkın kovası cehennemden zemzem ú Kevser suyu çeker
Kahrının zehri eğer deniz suyuna uğrarsa
Rüzgâr bu denizden sonsuza-dek toprak savurur.*

Böylesi vasıfların sadece yüce Allah'a lâayık olacağını belirten Zahîr "*daha önce de belirttiğimiz gibi hazret-i fasâhat-maâbînin (Yezdî) böyle yazmak ve söylemekte ma'zûr*" olduğunu kinâyeli bir şekilde ifâde eder⁸⁶. Oysa bu beyitler, Sultan Sencer'in meddâhlarından Şair Enverî'nin "kit'alarından" olup, memdûhun Hekîm Enverî'ye gönderdiği hilate teşekkür maksadıyla yazmıştır⁸⁷.

Eserin muhtelif yerlerinde Mevlana⁸⁸, Attâr⁸⁹, Nizâmî⁹⁰, Sa'dî⁹¹, Firdevsî⁹², Hâfiz ve Hâcû-yi Kirmânî'ye⁹³ ait beyitler de bulunmaktadır.

⁸⁴ Z. Mar'âşî, *Müntahabü't-tevârih*, vr. 324a.

⁸⁵ Yezdî bu yer adını "Alkûntaş" olarak verir.

⁸⁶ Z. Mar'âşî, *Müntahabü't-tevârih*, vr. 325a-326b. Krş.: Ali Yezdî, *Zafernâme*, C. II, s. 1162-1163. ayrıca: Nizâmeddîn Şâmî, *Zafernâme*, 261-262. Osmanlı topraklarının Bayezid'e iadesi yönündeki kaydı Şâmî'de yoktur.

⁸⁷ Muhammed b. Muhammed Enverî, *Divân-ı Enverî*, (Haz.: M. Takî Müderris Razavî), İlmî-farhangî yay., Tahran 1376, C. II, s. 621-622.

⁸⁸ Z. Mar'âşî, *Müntahabü't-tevârih*, vr. 45b.

⁸⁹ Z. Mar'âşî, *a.g.e.*, vr. 221a.

⁹⁰ Z. Mar'âşî, *a.g.e.*, vr. 154b.

⁹¹ Z. Mar'âşî, *a.g.e.*, vr. 262a.

⁹² Z. Mar'âşî, *a.g.e.*, vr. 263a.

⁹³ Z. Mar'âşî, *a.g.e.*, vr. 142b.

Sonuç

Zahîrüddîn Mar'âşî'nin Müntahabü't-tevârih'i, geniş ölçüde Şerefeddîn Ali Yezdî'nin Zafernâme'sinden istifâde edilerek ortaya konulmuş olmakla birlikte, yer yer diğer eserlerde rastlanılmayan orijinal bilgiler de ihtivâ etmektedir. Bu eser, *Târih-i Taberistân, Rûyân û Mâzenderân* ile *Tarih-i Gîlân ve Deylemistân* adlı eserleriyle tanınan müellifin ilk telifidir. Yukarıda işaret edildiği gibi Zahîr, Müntahabü't-tevârih'ini 1475'te tamamlamıştır. İran'ın Mâzenderân bölgesinde yerel bir hükümet olarak varlığını sürdüren Mar'âşîler hanedanına mensup olan Zâhîr'in büyük babası Kemâleddîn, 1392-93 tarihinde Mâhâneser savaşında Timur'a boyun eğmek zorunda kalmıştır. Bu tarihten sonra hanedan üyeleri Timur tarafından Mevraünnehr'e sürgün edilmiş; yazarın babası Nasîreddîn, amcası Gıyâseddîn ve amcazâdesi Abdulvâhab ise Timur'un yanında Anadolu ve Suriye seferlerine iştirak etmişlerdir. Müntahab'ın kayıtlarından anlaşıldığına göre, bunlar-veya en azından isimleri zikredilen amca ve amcazâdesi- Halep ve Dîmişk savaşlarına Timur'un yanında iştirak etmişlerdir. Hatta Osmanlıyı fetret devrine sürükleyen savaşa da katılan ve bunun neticesinde Timur tarafından mükâfata layık görülen amca ve amcazâdesi, Osmanlı hükümdarı Yıldırım Bayezid'in esareti esnasında ve bu aşamadan sonra onunla Timur arasında cereyan eden konuşmalara bizzat şahit olarak Zâhîr'in hâdiseye şâhid sözlü kaynakları olmuşlardır. Osmanlı-Timurlu ilişkileriyle ilgili önemli bilgiler ihtiva eden eser, Ali Yezdî'nin Zafernâme'sinde yer alan abartılı ve gerçek dışı bilgileri de ortaya koymakta, bunların bazılarını tashih etmektedir. Timurlu Devleti ve sarayından bağımsız olarak eserini ortaya koyan Zahîr, diğer Timurlu kaynaklarında mevcut Osmanlı ve sultanına yönelik ağır eleştirileri de tenkit etmektedir.

Timurlu tarihi için bir diğer önemi ise, Timur'un Şialara karşı tutumu ve bunlarla münasebetleriyle ilgili ihtiva ettiği orijinal bilgilerdir. Şia itikadı ve mezhebi üzerine bulunan müellifin büyük babası Kemâleddîn, Mâzenderân bölgesinin Timur tarafından zabtı esnasında bu hânedânın başında bulunmaktaydı. Şiddetli bir savaş neticesinde hânedân üyeleri Timur tarafından esir alındıklarında, dinî ulemanın da hazır bulunduğu bir meclis tertip edilir. Mecliste hanedan azasıyla onların rafizî mezhebi üzerine bulunmaları sebebiyle bir tartışma gerçekleşir ve onların savunmaları alınır. Zahîr, diğer kaynaklarda bulunmadığını beyan ettiği bu konuşma metninin, kendisinin tahkik ve araştırmaları neticesinde ortaya çıkardığını zikreder⁹⁴. Bu geniş bilgiler, çok ihtisarlı olarak Yezdî'nin Zafernâme'sinde de zikredilmiştir.⁹⁵ Müellifin kaynağının o anda Timur tarafından esir alınan babası ve amcası olması muhtemeldir.

⁹⁴ Z. Mar'âşî, *Müntahabü't-tevârih*, vr. 128b ila 130b.

⁹⁵ Şerefeddîn Ali Yezdî, *Zafernâme*, C. I., s. 691-692.

Şia görüşünde olan Mar'aşî hanedanı azasının, Timur'un ordusundaki görevlerinin mahiyeti malum değilse de, serbestçe davrandıkları anlaşılıyor. Bunlar, Bayezid'in yakalanarak Timur'a takdim edildiği esnada, aynı otağ içerisinde Timur'un yanında bulunmuşlardır. Bu durum, Timur'un Kütahya'dan dönüşü esnasında da tekerrür etmiştir. Bunların Dimaşk fethi esnasında, Timur'un ordusunun içerisinde olarak Hz. Muaviye'nin oğlu Yezîd'in mezarına fenalıklarda bulunduğu dair, Zafernâme'lerin aksettirmedeği, Mu'înuddîn Natanzî'nin Müntahab'ında yer alan bilgileri⁹⁶ Zahîr'in eserinde bulmak mümkündür⁹⁷.

1475'te telif edildiği tespit edilen Zahîrüddîn Mar'aşî'ye ait Müntahabü't-tevârih'in, Osmanlı devletinin Timurlularla münasebete giriştikleri devre müvazî çalışmalarda istifade edilmesi faydalı olacaktır. Özellikle Şerefeddîn Ali Yezdî'nin Zafernâme'sinde yer alan birçok kaydın tashîhi noktasında ilgili alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Eserin sözlü kaynaklarının, hadiselerin içerisinde bulunarak olaylara bizzat şahit olan müellifin yakın akrabaları olması da eserin değerini artırmaktadır.

KAYNAKLAR

- Âjend Ya'kûb, *Mukaddime-i Târih-nigârî der-İrân*, (Mecmû'a-i Makâlât), Gostere yay., Tahran 1360.
- Ajend Yakub, *Kiyâm-ı Mar'aşîyân*, Emîr Kebîr yay., Tahran 1365.
- Aka, İsmail, *Şahruh ve Zamam*, TTK yay., Ankara 1994.
- Âmulî Muhammed b. Hasan Evliyâullâh, *Târih-i Rûyân*, (tashîh: Menûçehr-i Sütüde), Bonyâd-ı Farhang yay., Tahran 1348.
- Bedâûnî Abdülkadir b. Mülûkşâh, *Müntahabü't-tevârih*, (tedkik: Ahmed Ali Sâhib), encümen-i âsâr ve mefâhir-i ferhengî, Tahran 1379.
- İdris Bitlisî, *Heşt Behişt, VII. Ketîbe, Fatih Sultan Mehmed Devri* (Tashih-Tahkik-Çeviri: Muhammed İbrahim Yıldırım), TTK. Yay., Ankara 2013.
- Alaeddîn Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çeviren: Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara 2013.
- Atâmelik b. Muhammed Cüveynî, *Târih-i Cihân-güşâ*, (tashîh: Muhammed Kazvinî), Destân yay., Tahran 1385.
- Doğlat Mirzâ Muhammed Haydar, *Tarih-i Reşîdî*, (Tashih: Abbas-kulî Gıfârî-ferd), Mirâs-ı Mektûb yay., Tahran 1383.

⁹⁶ Mu'înuddîn Natanzî, *Müntahabü't-tevârih-i Mu'înî*, (Haz.: Pervîn İstahrî), Esâtûr yay., Tahran 1383, s. 280.

⁹⁷ Z. Mar'aşî, *Müntahabü't-tevârih*, vr. 285a.

- Duğlat Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî*, çeviren: Osman Karatay, Selenge yay., İst. 2006.
- Enverî Muhammed b. Muhammed, *Divân-ı Enverî*, (Haz.: M. Takî Müderris Razavî), İlmî-farhangî yay., Tahran 1376..
- Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, (Hazırlayan: Debîr Siyâkî), Hayyam yay., Tahran 1380.
- Konukçu, Enver, “Bedâünî, Abdülkâdir”, *DİA*, c. v., s. 295-296.
- Majd, Mustafa, *Mar'aşiyân der-Târih-i İran*, Neşr-i Resâniş yay., Tahran 1380.
- Mar'aşî, Zahîrüddîn, *Müntahabü't-tevârih*, Tahran, Kitabhâne-i Meclis-i Şurâ, nr. 35919.
- _____, *Tarih-i Gılân ve Deylemistân*, (tashih: Menûcihr-i Sütüde), İttilâ'ât yay., Tahran 1364.
- Mar'aşî Zahîrüddîn, *Târih-i Taberistan, Rûyân û Mâzenderân*, (neşr.: M. Hüseyin Tesbîhî), Müessesesi-i Matbuâtî-yi Şark yay., Tahran 1361.
- Mîrhand, *Ravzatü's-safâ*, (Tashih: Cemşid Keyânfer), Esâtîr yay., Tahran 1380.
- Muhammad Hakîm Khan, *Muntakhab Al-Tawârikh*, (Edited by: Yayoi Kawahara & Koichi Haneda), ILCIA, Tokyo 2009.
- Natanzî Muineddîn, *Müntahabü't-tevârih-i Mu'înî*(haz.: Parwin Istakhri), Asâtîr yay., Tahran 1383.
- Nevâyi Abdülhüseyin, *Esnâd ve Mükâtibât-ı Târihî-yi İran: ez-Timûr tâ Şâh İsmâil*, Bungâh-ı Tercüme ve Neşr-i Kitab, Tahran 1356.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “Mar'aşiler”, *DİA*, c. XXVIII., s. 37-38.
- Safa, Zabihullah, *Tarih-i Edebiyat der İran*, Firdevs yay., Tahran 1389.
- Sâsânpûr, Şehrzâd, “Güzerî ber Hükûmet-i Mahallî-yi Sâdât-ı Mar'aşî-yi Mâzenderân”, *Kitâb-ı Mâh-ı Târih ve Coğrafya*, say: 46-47, Mordâd-Şehriver, Tahran 1380.
- Semerkindî Abdurrazzak, *Matla'u's-sa'deyn*, (tashih ve tahkik: Abdülhüseyin Nevaî), pojuheşgâh-ı ulûm-ı insânî yay., Tahran 1372.
- Şâmî, Nizâmeddîn, *Şafernâme*, (tashih ve tahkik: Muhammed Ahmed-penâhî), Bâmdâd yay., Tahran 1363.
- Tacü's-selmânî, *Tarih-nâme*, çeviren: İsmail Aka, TTK, Ankara 1999.
- Utbî Ebû Nasr, *Târih-i Yemînî*, Farsçası: Cürfâdkânî, (tashih: Cafer Şiâr), İlmî-Farhangî yay., Tahran 1374.
- Yazıcı, Tahsin, “Mar'aşî, Zahîrüddîn”, *DİA*, c. XXVIII., s. 36-37.
- Yezdî, Şerefeddin Ali, *Şafernâme*, (tashih ve tahkik: S. Sa'îd Mîr Muhammed Sâdik) kitabhâne, muze ve merkez-i esnâd-ı meclis-i şura-yı İslami yay., Tahran 1387.
- _____, *Emîr Timur (Şafernâme)*, çeviren.: Ahsen Batur, Selenge yay., İst. 2013.
- Yüksel, M. Şamil, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, TTK yay., Ankara 2009.

EKLER

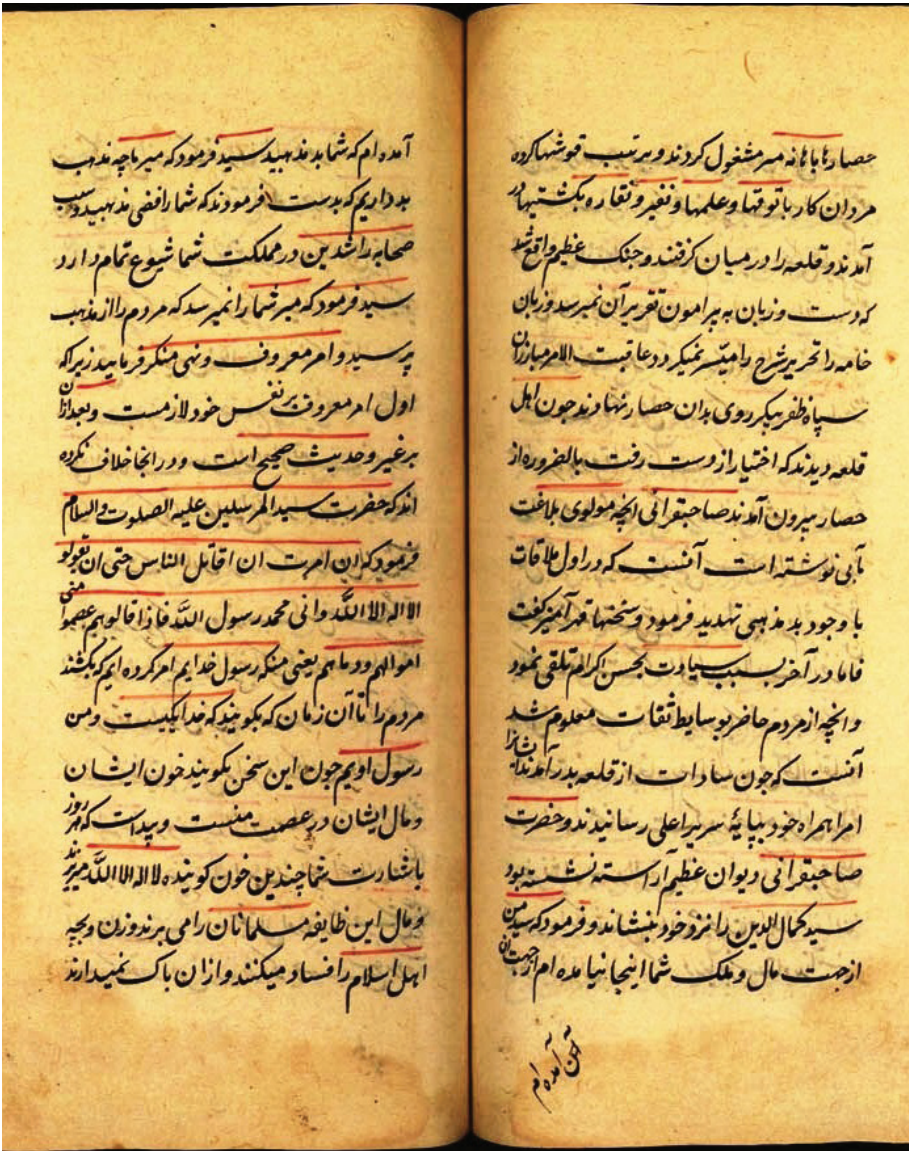

Ek 1: Müellif Adının Geçtiği Yer (86b-87a).

Ek 2: Ankara Savaşının Sözlü Kaynakları (317b-318a).

Ek 3: Timur'un Müellif'in Ceddi ile Karşılaşması (128b-129a).

1703 TARİHLİ BİR RAPORA GÖRE KRATOVA, KÖSTENDİL, ÜSKÜP, TREPÇE ve JEJENE MADENLERİNİN ISLAHI

EYÜP KUL*

Giriş

Tarihin her devrinde çok da geniş bir kullanım alanına sahip ve toplumlar için büyük önem arz eden madenler, tedavül aracı olmanın yanında askerî-sivil birçok alanlarda kullanılmıştı. Bundan dolayı, tarih boyunca bütün toplumlar, madenlere ilgi duymuş, mevcut maden yataklarını işletmeye çalışmış veya çalışır durumdaki maden ocaklarının faaliyetlerini devam ettirmişlerdi¹. Keza Osmanlı Devleti de kuruluş aşamasından itibaren özellikle madenleri ele geçirmeyi hedeflemişti. Sultan I. Murad zamanında Samakov, Serez, Pirlepe, İştib ve Köstendil gibi maden bölgeleri fethedilmişti².

Hızla gelişen akınlar sayesinde, “...kadimden havass-ı ma'den ve cevâñib-i erba'ası kuhistân ve sengistân...”³“...mahuf ve mahâll-i muhatara...” olan yani eskiden beri kullanılan maden yataklarına sahip, dört tarafı dağlık ve taşlık bir bölge ve tehlikeli bir yerleşim yeri Kratova da Sultan I. Bayezid zamanında ele geçirilmişti³.

* Yrd. Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Rizce/TÜRKİYE, eyupkul@gmail.com.

¹ Fahrettin Tızlak, “Osmanlı Devletinde Madencilik”, *Osmanlı*, c. III, Ankara 1999, s. 312.

² Halil İnalçık, “Murad I”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXI, İstanbul 2006, s. 157-159.

³ Osmanlı müellifi Hadidi, Kratova madenleri hakkında; “...*Cülus eyledi tahta Yıldırım Hân, Atasının yerine oldu Sultan, Kratova gümüş madenlerini, Cevahir doptolu mahzenlerini, Ne denli varsa maden Laz-îlinden, Alurlar cümlesini Laz elinden, Ne maden nice sayır mülk alındı, Çoğu Laz illerin zabt olundu...*” şeklinde bilgi vermektedir. Hadidi, *Tevârih-i Âli Osman (1299-1523)*, haz. Necdet Öztürk, Marmara Üniversitesi Yayını, İstanbul 1991, s. 108; Skender Rizay, “Rudarstvoto Vo Makedoniya Od XV. Do XVIII. Vek”, *Glasnik Na Institutot Za Natsionalna Istoriya*, Godina: XIV, Broy: II-III, Skopje 1970, s. 94. 1573 yılında Üsküp'ten Köstendil'e seyahat eden Fransız Filip Difren Kane, bölgedeki kadınlarla ilgili olarak “*fakir olmalarına rağmen bu yöre kadınları boyunlarında gümüş süsler ve büyük küpeler taşımaktalar*” demektedir. Aleksandar Stayanovski, “Zanacçiska Deynost Vo Makedonskite Gradovi Pod Turska Vlast (XV-XVIII. Bek)”, *Glasnik Institut Za Natsionalna Istoriya*, Godine: 39, Broy: 1-2, Skopje 1995, s. 129. Madencilerin ve maden çıkarımında karşılaşılan temel problemlerden biri haline gelen çşkyalar, bölge coğrafyasından istifadeyle kanunsuz faaliyetler içinde yer almaktaydı. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (bundan sonra BOA.) *Maliyeden Müdever Defterler* (bundan sonra MAD.) 21662, s. 8. Kratova madenleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz., Ahmet Şerif, *Rudarstvoto Vo Makedoniya Vo Vreme Na Osmanliskoto Vladeene*, Logos-A Yayını, Skopje 2001.

Osmanlı fetih harekâtının Balkanlardaki maden yataklarını ele geçirmek için sistemli bir düzende devam ettiği görülmektedir. Fatih Sultan Mehmed döneminde Üsküp uç beyi İsa Bey'in teşvikleriyle madenleriyle ünlü Novaberde fethedilmişti⁴. Balkanlardaki maden yataklarının ele geçirilmesi üzerine Fatih zamanında maden işletmelerine dair *yasaknâme* adı altında nizamnâmeler yayınlanmıştı⁵.

XV. yüzyıldan itibaren Rumeli'de Bosna (Srebrenica, Sas, Kamengrad, Fojnica, Vareş), Sırbistan ve Kosova (Novaberde, Rudnik, Zaplana, Trepçe), Samakov ve Sidrekapsi maden çıkarımının yoğunluk kazandığı havzalardı. Novaberde, Srebrenica, Samakov ve Sidrekapsi gibi yerleşim birimleri, kurulan tesis ve atölyeler sayesinde birer maden kenti haline gelmişlerdi⁶.

XVI. yüzyılın son çeyreğinde Amerikan gümüşleri Şark piyasalarında çoğalmaya başlamıştı. Salgın hastalıklar ile eşkiya faaliyetleri de maden ocaklarında sıkıntılara neden olmuş⁷, birçok gümüş ve altın maden ocağı kapanmış fakat Rume- li'deki madenlerin işletilebilmesi için büyük çabalar harcanmıştı⁸.

Günümüzde Kosova (Vulçitrin, Novaberde, Priştine, Yanova, Tirgovişte, Trepçe ve Belasniçe), Makedonya (Kratova, Koçana, Kumanova İvraniye, İştib, Rado- vişte ve Eğridere), Sırbistan (Birvenik, Koznik, Zaplana ve Ürgüb) ve Bulgaristan (Köstendil) sınırları içerisinde yer alan maden yatakları; *Üsküp/Üsküp ve Kratova, Üsküp ve Kratova ve Trepçe, Trepçe ve Fejene ve Kratova* madenleri gibi adlar altında isimlen- dirilmişti⁹. Madenler, XVII. yüzyılda Vulçitrin Sancağı kendilerine arpalık olarak

⁴ İbn-i Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter*, haz. Şerafettin Turan, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1991, s. 116; Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ Neşri Tarihi*, c. II, yay. Faik Reşit Unat-Mehmed A. Köymen, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1995, s. 719, 721; Selâhattin Tansel, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1999, s. 118-119. 1475 yılında seyyah *Cenovalı Yakopo de Promotorio*, Balkanlardaki maden ocaklarının Novaberde, Srebrenica, Kratova, Priştine, Serez, Selanik ve Sofya'da bulunduğunu kaydetmektedir. Ahmet Şerif-Maryan Dimitrievski, *Kratovskata Monetokovaçitsa Vo Osmanliskiöt Period*, Muzey Na Grad Kratovo, Kratovo 2007, s. 63.

⁵ Robert Anhegger-Halil İnalçık, *Kanunnâme-i Sultanî Ber Muceb-i Örf-i Osmanî*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1956, s. xvi.

⁶ Mustafa Altunbay, "Klasik Dönemde Osmanlı'da Madencilik", *Türkler*, c. X, Ankara 2002, s. 1471.

⁷ Halil Sahillioğlu, *Kuruluştan Günümüze Osmanlı Para Tarihi 1640-1740*, (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi), İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul 1965, s. 14.

⁸ Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri (1300-1750)", *Ortaoğu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi (1978 Özel Sayısı)*, (Ayrı basım), s. 21.

⁹ "...Üsküb ma'denlerine tâbi...", BOA.Ali Emiri (bundan sonra AE.) IV.Murad.4/381, 19 Eylül 1633; "... me'adin-i Üsküb ve Kratova...", BOA.MAD.8488, s. 127; "...Üsküb me'adini...", BOA.İbnü'l-Emin (bundan sonra İE.) Maliye.23/2216, 27 Ocak 1629; "...Üsküb ve Kratova ve Trepçe ma'deni...", "...Üsküb ve Kratova ve tevâbiha ma'denleri...", "...ma'den-i Trepçe ve Fejene ve Kratova...", BOA.MAD.21662, s. 5, 7, 9, 10; BOA.Bâb-ı Defteri Maden Mukataası Kalemi Defterleri.22730, 16 Mart 1697, s. 18; BOA.MAD.19805, s. 2-7; BOA.MAD.15011, s. 1-11.

verilen ve Üsküp'te ikamet eden nazırlar tarafından çoğunlukla iltizam usulü ile işletilmiş¹⁰, Üsküp kadısı da nezaretin işlerinde etkin bir konumda yer almıştı¹¹.

Sultan I. Ahmed döneminde Üsküp ve Vulçitrin sancakları ile Kratova Kazası'ndaki madenlerde de benzer problemler meydana gelmiş, durum Nazır Mehmed tarafından İstanbul'a bildirilmişti. Kuyuların 130-140'ar kulaç derinleşmesi, Üngürüs (Macaristan) seferleri için ödenen tekâlif-i şakka vergisi nazırın zararına sebep olmuştu. Eşkiyalar da, madenci köylerinde yağmacılık faaliyetlerinde bulunmuş, ahaliyi katletmişti. Nazır, şahsi parasıyla girişimde bulunmuş fakat yeterli işçi tedarik edememiş, bunun üzerine emin, rençber ve kuyucular, madenlerde çalışmaktan vazgeçerek göçmüştü. Sıkıntılar nazır, maden kadıları, ayân-ı vilâyet ve Müslüman madenciler tarafından İstanbul'a bildirilmişti. Nazır, şahsına itimat edilmemesi halinde "...müstakim ve dindar kimesne gönderülüb sual olunsun..." şeklinde konunun yerinde teftiş edilmesini de istemiş, sözünün doğru olmadığını tespiti halinde ise "...bir hakaret eylesünler ki, cemi-âleme mucceb-i ibret ola..." şeklinde talepte bulunmuştu¹². Görüldüğü üzere iyi niyetle yapılan çalışmalar yeterli olmamış, iltizam şartlarının aksine nazır zarar etmişti.

Uzun savaşların getirdiği problemler bölgedeki madenleri etkilemişti. Mültezimlerin madenlere talip olmaması ve savaş gibi nedenlerle satılamayan mukataaların emanet yöntemiyle idare edilmesine karar verilebilirdi. Bu durumda mukataayı deruhte eden şahsa da emin denirdi. Muhtemelen XVII. yüzyılın ikinci yarısından

¹⁰ XVII. yüzyılda Novaberde, Zaplana, Belasniçe, Zağradiye, Priştine, Vulçitrin, Trepçe'de İstariçe ve tâbi yerler, Leştıye'de Brvenik, Jejene'de Tırgovişte ile Çerniçe ve tâbi yerler, Yanova'da Barçeka ve tâbi yerler ile Zaplana'da Koznik ve Ürgüb nezarete bağlı maden bölgeleriydi. *BOA.AE.I.Ahmed.606*; *BOA.AE.IV Murad.4/381*; *BOA.MAD.19805*, s. 2-7; *BOA.MAD.15011*, s. 1-11.

¹¹ Üsküp kadılarının aynı zamanda maden müfettişliği görevleri de vardı. "...haliyâ Üsküb kadısı ve müfettişi olan Kêmalzâde Mehmed...", *BOA.Bâb-ı Asâfi Ruûs Defterleri.1481*, 23 Aralık 1609, s. 73; "...mukataat müfettişi Üsküb kadısı olan kabvetü'l-kuzât ve'l-hükkâm Veysi...", *BOA.IE. Maliye.3/215*, 24 Nisan 1621; Mehmet İbâşi, *Osmanlı İdaresinde Üsküb Kazâsı (1455-1569)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995, s. 228; Eyüp Kul, *XVII.Yüzyılda Üsküb Şehri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2013, s. 208-209.

¹² Nazır Mehmed, Üsküp Nezareti'ne bağlı Trepçe, Leştıye, Jejene, Novaberde, Yanova, Zaplana, Belasniçe ve Zağradiye adlı maden yataklarını iki tahvilî 55.600.000 akçyeye iltizama almıştı. "...me'adin kuyuları ziyade derine göttüğünden ma'ada Üngürüs seferleri vaki' olub ayende ve revende tekâlif-i şakkâsından ma'ada Arnavud eşkiyası karib olmağla ma'den karyelerini garet ve işçilerini katl ve hasaret idüb külli tecavüz etmeleriyile me'adin işçileri perakende ve perişan olduğu ecilden...", *BOA.AE.I.Ahmed.606*, Ocak-Şubat 1616. Nazır, madenlerdeki sıkıntıları dile getirdiği gibi tekliflerde de bulunmuş, emin, kuyucu ve rençberlerin birlikte hareket etmelerini ifade etmişti. Aksi durumda meydana gelecek bıkınlık, firar vakalarını tetikleyecek ve madenler işletilemeyecekti. "...alâ kesr-i mezbûr taleb olunursa mevcûd olan rençberân ve kuyucular min-ba'd takat getiremeyüb cümlesî el çeküb firar ve terk-i diyâr idüb ve ümenâ ve ammal ve mübaşirin-i emval olanlar böyle tahammül etmeyüb ma'denler bil-küllüya harab ve yebab olub mâl-ı padişahiye külli gadr ve zarar müterettib olmak mukarverdür..."", *BOA.AE.I.Ahmed.606*.

itibaren mukataayı iltizama alan şahıslar, aynı zamanda eminliği deruhte etmekteydi¹³.

XVII. yüzyılın sonlarında Amerika gümüşlerindeki üretim azalışı Osmanlı Devleti'ni atıl durumdaki maden kuyularını işletmeye yöneltmişti¹⁴. Bu doğrultuda Üsküp, Kratova, Köstendil, Trepçe ve Jejene olarak adlandırılan madenlerin ıslah edilmesine çalışılmıştı. Zikredilen madenler üzerine Mehmed Ağa, 1702 senesinde emin/nazır tayin edilmişti¹⁵. Mehmed Ağa, bölgeye vardıktan sonra "...boş durmayub fermân buyurulduğu üzre işe mübâşeret..." eylemişti¹⁶.

Mehmed Ağa'nın hazırladığı raporda madenlerde çalışabilecek uzman personel eksikliği ile madenin aranması, çıkarılması ve nakledilmesi hakkında teferruatlı bilgi verilmiş, raporun merkeze ulaşması üzerine çeşitli tedbirler alınmıştır.

1. Mehmed Ağa'nın Kratova, Köstendil, Üsküp, Trepçe ve Jejene Madenlerini Teftişi İle İlgili Raporu

6 Haziran 1703 Çarşamba günü Kratova'ya ulaşan Mehmed Ağa'ya Cumartesi günü bir mektup gönderilmişti¹⁷. Gittiği gündün emrin kendisine ulaştığı güne kadar geçen sürede kaç adet eski ve yeni kuyu kazdığı, ne kadar cevher gönderdiği, gönderilen cevherin eritilip-eritilmediği, eritilmişse ne kadar altın, gümüş ve mürdeseng¹⁸

¹³ Bakı Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi Yayını, İstanbul 2003, s. 150-151, 154.

¹⁴ Sidrekapsi madeninini ıslahı için Maden Emni Çavuşzâde Hüseyin Ağa görevlendirilmişti. Emin, emrindeki usta ve Sclanik Kazası mahalli idarecileriyle birlikte inşa edilecek maden kuyuları, tesisleri ve gerekli diğer eksikliklerin giderilmesi için çok yönlü keşif raporlarının hazırlanmasına nezaret etmiş, akabinde madenin emin ve nazırlık vazifesini uhdesine almıştı. Mustafa Altunbay, *Osmanlı Döneminde Bir Maden İşletmesinin Tarihi Süreci: Sidrekapsi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, s. 34-35, 69.

¹⁵ "...taraf-ı mirüden işlenmek üzere Trepçe ve Jejene ve Kratova ma'denlerine emin tayin olunan..." Mehmed Ağa, 31 Ekim 1702'den önce bu göreve tayin edilmiş olmalıdır. Gönderilen hükümlerde Mehmed Ağa'ya emin, nazır, emin ve nazır diye hitap edilmektedir. "...emin-i mezbur Mehmed Ağa...", "...meadin emini Mehmed Ağa...", "...ma'den-i mezbur nazır ve emini tayin buyurulan Mehmed Ağa...", "...Mehmed Ağa nazır-ı ma'den...", "...Üsküb ve Kratova ve Trepçe ve Jejene madeni nazır ve nezarete me'mur Mehmed Ağa...", BOA.MAD.21662, s. 5, 7-9. Yaklaşık 3 yıl vazifede kalan Mehmed Ağa, 13 Ocak 1705'te görevden alınmıştır. BOA.Cevdet Darphâne.48/2386.

¹⁶ BOA.MAD.21662, s. 9.

¹⁷ BOA.AE.II.Mustafa.8/717, 4 Temmuz 1703.

¹⁸ Mürdeseng, sözlük anlamı olarak kırmızı veya sarı renkli kurşundan elde edilen bir maden veya tâbi kurşun oksiti olarak ifade edilmektedir. Kimyasal olarak da gümüş barındıran cevherlerin birinci defa tasfiyesinde elde edilen ve yine kurşun bileşimi olan cevherlerin ayrıştırılmasında kullanılan bir maddedir. "...kaal ve ifraz olan ceherden hâsıl olan mürdeseng...", BOA.MAD.21662, 8 Mayıs 1704, s. 10; Fahrettin Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1997, s.

elde edildiği hususları hakkında ayrıntılı bir rapor göndermesi istenmişti¹⁹.

Teftiş işine ilk olarak Kratova'dan başlanmış, teftiş ile teşvik politikası birlikte uygulanmıştı. Mehmed Ağa, eskiden işletilen ve yeniden kullanılabilir maden kuyularını haber veren ahaliye, kuyuları işletmek üzere vereceğini vaat etmişti. Bunun üzerine Tulunbas Dağı karşısında dokuz maden damarı haber verilmiş, ayrıca beş maden damarı daha keşfedilmişti²⁰.

Yeni bulunan madenlerin yanı sıra, eminlik vazifesi ile hutmanlık²¹ beratı sahibi Koca Pavlo, İşlegova köyü yakınında bir uçurumda, iki eski kuyu olduğunu bildirmişti. İşlegova köyündeki maden yatağına “*çatal maden*”, yeni bulunan madenlere “*tulunbas-ı cedid*” adı verilmişti²². Tulunbas-ı cedid madeninden elde edilen cevher tulunbas-ı atık madenindeki cevhere eş değerdi²³. Bu kayıtlardan anlaşılacağı üzere teşvik politikası bölgedeki ahalinin harekete geçmesine sebep olmuş, yeni maden kuyuları bulunmuş, eski maden yatakları yeniden işletilmeye başlanmıştı.

Defterdar Ahmed Paşa zamanında Samarova adlı mahalden çıkarılan, hutman ve bilirkişilerin ifadesiyle kurşun oranı yüksek, fakat gümüş elde edilemeyen madene de rastlanılmış, numune olarak bir parçası İstanbul'a gönderilmişti. Kratova'ya 2,5 ve 1 saat mesafedeki “*sabulu'l-mürur*” yani zor geçilen dağlık iki yerde sarı cevher bulunmuştu. Sarı cevherin değeri tespit ettirilememiş, kuyumcuların bu işten anlayacağı düşünülerek, iki nefer demirci ile sarı cevher Kratova'ya getirilmiş, bir miktarı da İstanbul'a gönderilmişti²⁴. Bu bilgilerden teftiş sırasında bazı madenlerin değer tespitinin yapılamadığı ve İstanbul'dan bilgi istendiği anlaşılmaktadır.

104, 124; Mürdeseng ve kurşunun hangisinin daha karlı olduğunun tespiti ve merkeze bildirilmesi, Mehmed Ağa'dan istenmişti. Sidrekapsi Maden Nazırı Çavuşzâde Hüseyin'in de ifade ettiği gibi mürdeseng, daha karlı bir işti. Mehmed Ağa da gönderdiği arzda durumu İstanbul'a bildirmiş, devlet merkezi de mürdesengden hâsıl olacak gelirin maden işlerine harcanmasını emretmişti. *BOA.MAD.21662*, 5 Kasım 1704, s. 12; *BOA.MAD.21662*, 8 Mayıs 1704, s. 10.

¹⁹ *BOA.MAD.21662*, 26 Aralık 1703, s. 7.

²⁰ *BOA.AE.II.Mustafa.8/717*, 4 Temmuz 1703.

²¹ Madenlerden cevher çıkarmak için kuyu kazılacak yeri tahmin eden kişi *hutman* olarak tabir edilmekteydi. “...cevher ihracı için kuyu kazmak lazım geldikde me'adinde hutman ta'bir olur bir âdem vardır. Anun tahmin eylediği yeri kazarlar. Eğer cevher zühur etmez ise ma'denciler mabeyninde hakkından gelinür...”, *BOA.MAD.22148*, s. 5; Islahat çalışmaları sırasında eksikliği hissedilen görevlilerden biri de hutmandı. Hutmanlar, maden işlemesine vakıf, cizye, tekâlif-i örfiyye ve şakkadan muaf olup berat ile atanırdı. Islahat çalışması sırasında yeni maden kuyuları üzerine hutman tayinleri yapılmıştı. Kratova nahiyesi İşlegova köyü yakınlarında çatal maden diye tabir edilen iki yeni maden kuyusunun hafırcı (maden çıkaran kişi) ve işçileri üzerine köy sakinlerinden Koca Pavlo veled-i Marko hutman olarak tayin edilmişti. Yine Kratova nahiyesinde tulunbas-ı cedid madenine hizmet eden kuyucu ve esnaf işçileri üzerine Koca Kurd veled-i Nikola, ikinci hutman olarak atanmıştı. *BOA.MAD.21662*, 16 Temmuz 1703, s. 3-4, 6.

²² İşlegova köyü, Kratova'ya 1 saat mesafedeydi. *BOA.AE.II.Mustafa.8/717*.

²³ *BOA.MAD.21662*, s. 3.

²⁴ *BOA.AE.II.Mustafa.8/717*, 4 Temmuz 1703.

Mehmed Ağa, teftiş raporunu kaleme aldığı sırada iki yeni maden kuyusu bulunduğuna bilgisini almış, buradan elde edilecek numunelerin de gönderileceğini raporuna ilave etmişti²⁵.

Raporda madenlerin çıkarılması hususu teferruatlı olarak belirtilmişti. Kazı işlemi, lağım açılması veya yukarıdan kuyu şeklinde girilmesi şeklinde iki yöntemle yapılmaktaydı. Maden içinde nefes alma ve aydınlatma diğer sıkıntılardı. Bu sıkıntıların aşılması için madenciler arasında *praveçe* diye tabir edilen yukarıdan bir-iki kuyu açılırdı. Maden çıkarmaktaki zorlukları, Ferhad'ın aşkı için dağları delmesi ile kıyas eden Mehmed Ağa, Ferhad'ın, yalnızca bir dağ parçasını deldiğini, madencilerin ise dağlık ve taşlık alanlardan müteşekkil bu sarp coğrafyayı, delik deşik ettiğini ifade etmişti²⁶. Bu yöntemlerinin uygulanmasının en önemli nedeni önceki dönemlerden beri işletilen ve derinleşen maden yataklarıydı²⁷. Bütün olumsuzluklara rağmen madenlerden büyük kazanç elde edilmesi, çıkarma işleminin sürdürülmesinde esas etken idi.

Kuyuların temizlenmesinin ardından cevher arayıcı ve cevher kazıcı olarak isimlendirilen pavuncular madeni çıkarırdı²⁸. Cevherin çıkarılması kadar önemli bir hususiyet de madenlerin ayrıştırılması ve cevherin yikanmasıydı. Önce toz haline getirilen cevher, fırında yakılmadan önce 15 gün kadar roşta²⁹ bekletilmekte, mürdeseng ve kurşun elde etmek için fırına verilmekteydi³⁰.

Raporda Kratova kadısı hakkında da bilgi verilmişti. Kadı'nın, maden işinden anlayan bilgili bir kişi olduğu, Kumanova kasabasının tahriri nedeniyle bölgeye denetime gittiği, bu nedenle de kendisi ile görüşülemediği belirtilmişti. Kratova

²⁵ Mehmed Ağa, maden yataklarının yanı sıra Kratova'daki darphane ile ilgili de bilgi vermişti. Şiddetli bir yağmur neticesinde meydana gelen sel, metruk haldeki darphancıyı de etkilemiş, basılmış eski akçeler ortaya çıkmıştı. Bulunan akçelerden yedi âdeti, tetkik edilmek üzere İstanbul'a göndermişti. *BOA.AE.II.Mustafa.8/717*, 4 Temmuz 1703.

²⁶ "...ma'den lisanında praveçe ta'bir iderler...", *BOA.AE.II.Mustafa.8/717*, 4 Temmuz 1703; "...praveçe dedikleri menfeze...", *BOA.MAD.21662*, s. 4.

²⁷ *BOA.AE.II.Mustafa.8/717*, 4 Temmuz 1703.

²⁸ "...pavuncu ki, cevher arayıcıdır ve kimi cevher kazıcıdır, mahall-i keşfde mevcut bulunanlardır.", *BOA.MAD.21662*, s. 11; Robert Anhegger, *Beitraege Zur Geschichte Des Bergbaus Im Osmanischen Reich I*, İstanbul 1943, s. 235. Trepçe'deki İbrahim Paşa madeni kuyuların temizlenmesinin ardından 30 pavuncu görevlendirilmişti. *BOA.MAD.21662*, s. 11.

²⁹ Roşt, maden kanunnâmesinde; "...evvela bir mahfûz mahalde müstefîr odun ve kömür getirüb bir daire yere bir mikdâr kömür ba'dehu odun, andan bir mikdar cevher, tekrar odun-kömür-cevher bu usulüb üzere bir kömür bir cevher bir odun tâ cevher tamam olunca buğday yağını yığub andan sonra üstünü çamurla muhkem suvarlar ki, ateşe nüfuz etmeye. Orta yerinde bir delik korlar, ol delikten ateş koyub yanmağa başlar. Tamam yanub sömünce vakit olur ki, cevher gâyet manidar olacak eriyüb kurşunu çıkar..." şeklinde izah edilmekte olup, cevherin fırınların yanına getirilerek hazır hale getirilmesine denmektedir. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlipleri-Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri*, 1.Kitap, Fey Vakfı Yayını, İstanbul 1990, s. 162.

³⁰ *BOA.MAD.21662*, s. 9/1a.

kadısının da madenler hakkında ayrı bir rapor hazırlayarak İstanbul'a göndereceği ifade edilmişti³¹. Ayrıca ahalinin memnun ve madenlerde çalışmaya teşvik edilmesi için yeni yıldan itibaren lonik³² ve cizye vergilerinin yeniden düzenlenmesi talep edilmişti³³.

Mehmed Ağa, Kratova maden bölgeleri teftişinin ardından Kosova'ya gideceğini, duruma göre genel bir rapor hazırlayarak İstanbul'a göndereceğini arz etmişti. Maden hususunda detaylı bilgi sahibi olduğunu fakat kâğıt bulamadığını belirterek raporuna son vermişti³⁴.

2. Madenlerin Çıkarılması, Nakli ve Görevli Personel Hususunda Alınan Tedbirler

Kratova, Köstendil, Üsküp, Trepçe ve Jejene madenleri hususunda Mehmed Ağa tarafından İstanbul'a gönderilen rapor, padişah tarafından görülmüştü. Sultan II. Mustafa, zikredilen madenler ile ilgili özel bir defter tutulmasını, gerekli mal ve hükümlerinin bu deftere kaydedilmesini ve kayıtların da maden kaleminde muhafaza edilmesini istemişti³⁵.

Sultanın emri doğrultusunda derhal harekete geçilmişti. Öncelikle işlemlerin daha hızlı yapılması ve Kratova'dan Trepçe ve Jejene madenlerine gidip-gelmek icap ettiğinde kullanılmak üzere Mehmed Ağa tarafından talep edilen beş kişilik menzil hükmü gönderilmiş³⁶, aletlerin tamiri için demirci ustaları sevk edilmişti³⁷. Çıkarılacak madenlerin sıhhatli ölçümlerinin yapılabilmesi için istenilen ayarda tam bir kebir, bir vukiyye³⁸, buçuk vukiyye; 10, 20, 30, 40 ve 150 dirhem ve takımı ile birer vasat ve küçük tartı aletleri ile ulaşım aracı olarak kullanılmak üzere 10 merkep gönderilmişti³⁹.

³¹ BOA.AE.II.Mustafa.8/717, 4 Temmuz 1703.

³² Lonik, madencilik hizmetini yerine getiren reâyânın her yıl nefes başına verdiği iki kuruş değerinde bir vergidir. Reâyâ, bu vergi karşılığında avârız-ı divaniye türü olağanüstü vergilerden muaf olmaktadır. BOA.MAD.8466, s. 208; BOA.AE.II.Mustafa.8/717, 4 Temmuz 1703; Kul, Üsküb Şehri, s. 234.

³³ BOA.AE.II.Mustafa.8/717, 4 Temmuz 1703.

³⁴ BOA.AE.II.Mustafa.8/717, 4 Temmuz 1703.

³⁵ Raporun İstanbul'a gönderilmesi ve padişaha arzı, altı günde gerçekleşmiştir. "İzzetli Defterdar Efendi, Kratova ve Üsküb ma'denleri için dahi başka bir mahalde defter tutulub bu kaime defterler vaki' olan mevaddı ve iktiza iden ahkâmı kayd ve ma'den kaleminde hıfz ettiresiniz deyu...". BOA.AE.II.Mustafa.8/717, 10 Temmuz 1703.

³⁶ BOA.MAD.21662, 10 Temmuz 1703, s. 5.

³⁷ Maden çıkarılması esnasında taşta rastlanması madencilik doğasındandı. Bu ise maden aletlerinin her gün bir iki defa kırılmasına ve tamiirine sebep olmaktadır. BOA.AE.II.Mustafa.8/717, 4 Temmuz 1703.

³⁸ 1,2828 kg olan ağırlık birimidir. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayını, İstanbul 1990, s. 30.

³⁹ BOA.MAD.21662, 14 Temmuz 1703, s. 5.

Ulaşım aracı, tartı aletleri ve demirci ustası eksikliği kısa sürede giderilmiş olmakla birlikte problem daha da ciddi boyutlardaydı. Nitekim XVII. yüzyıl boyunca bölge madencilikindeki atıl durum, ifrazcı⁴⁰ başta olmak üzere madencilikten anlayan kişilerin azalmasına neden olmuştu. Mehmet Ağa hazırladığı raporda, cevher yıkama işinden sadece hutman Pavlo'nun anladığını, bu nedenle birkaç kişiye eğitim verilmeye başlandığını ve ifraz işinden anlayan kişilerin araştırıldığını da arz etmişti. Yapılan araştırma neticesinde ifrazcı Abdülbaki Efendi, Kumanova'dan Kratova'ya getirilmişti. İfrazcılarının ihtiyaç duydukları çarh mühimmatı için Eğridere palangası ustalarına başvurulmuş fakat bir ay kadar netice elde edilememişti. Mehmed Ağa, uzun çabaların ardından iki ifrazcı ustası bulmuş, neticede 28 Ekim 1703'de 1000 vukiyye cevher roşa konulmuştu⁴¹.

Madencilik mesleğinden anlayanların azlığı problemin bölgede çözülemeyeceğini göstermişti. Bunun üzerine maden kuyularındaki suların boşaltılması, cevherin eritilmesi ve ayrıştırılması, madencilerin eğitilmesi ve maden çıkarılmasını hızlandırmak gayesiyle “*en mücsem ve muazzam maden mukataalarından*” biri olarak adlandırılan Gümüşhane (Canca)'den⁴² yardım istenmiş, kadı ve eminine emir gönderilmişti. Lağımçı, kuyucu veya ifrazcı olmak üzere Gümüşhane'den altı kişi talep edilmişti⁴³.

⁴⁰ İfraz kelimesi, sözlükte toptan bir miktar ayırma anlamında kullanılmakta olup gümüşle altının ayrıştırılmasını ifade etmektedir. Bu işi yapan kişiye ifrazcı, XIX. yüzyıl başlarından itibaren ise mübayaacı denmekteydi. Ömerül Faruk Bölükbaşı, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmiré*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul 2013, s. 52-53.

⁴¹ *BOA.MAD.21662*, s. 9/1a. Kratova'da yapılan roş işleminin ardından elde edilen cevher, Sidrekapsi'na gönderilmekteydi. Fakat ocaklardan veya satın alınmak koşuluyla getirilen madenin miktarı muayyen bir ağırlığa ulaşmadıkça darphanelerde eritme işlemi yapılmazdı. Zira ufak miktarlar halindeki gümüş madenlerini her defasında ayrı ayrı eritmek darphane için çok masraflıydı. Bu sebeple madenin birikip nöbet olacak kadar bir miktara erişmesi beklenir, toplanan madenler potada eritilirdi. Bu işlem sırasında gümüş binde beş nispetinde eksilirdi ki, eksilen miktara “*harku'n-nar*” denirdi. Halil Sahillioğlu, *Kıvılcık XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Pava Tarihi Üzerinde Bir Deneme*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul 1958, s. 251. Nitekim bölgedeki kuyularından elde edilen cevher yeterli miktara ulaşır-ulaşmaz ilk eritme işlemi Mehmed Ağa tarafından gerçekleştirilmişti. Fırna koyulan 5.000 vukiyye cevherden 190 dirhem gümüş, beş dirhem altın, 11 kantar 16 vukiyye mürdeseng, dört buçuk kantar iki vukiyye rabita elde edilmişti. Akabinde cevher Sidrekapsi'na gönderilmiş, Sidrekapsi Maden Nazım Çavuşzâde Hüseyin vasıtasıyla Darphâne-i Amire'ye teslim edilmişti. Gümüşün inceltülmesi sırasında ise 5.000 vukiyye cevherden 272 dirhem halis gümüş, beş dirhem altın, üç kantar 16 vukiyye mürdeseng üretilmişti. *BOA.MAD.21662*, 4 Haziran 1704, s. 10. Saf gümüş, Şikk-ı evvel defterdarı Mehmed Efendi'nin adamlarından Ebubekir tarafından hazineye teslim edilmişti. Takip eden dönemde, hazineye 510 dirhem saf gümüş getirilmiş, harku'n-nar işleminin ardından 492 dirhem halis gümüş elde edilmişti. *BOA.MAD.21662*, 5 Ekim 1704, s. 2/1, 2/2. Kayıtlardan anlaşıldığı üzere Kratova'da ilk ayrıştırma işlemine tâbi tutulan cevher, Sidrekapsi'na, oradan da İstanbul'a gönderilerek darphanede saf gümüş elde edilmekteydi.

⁴² Bilgehan Pamuk, “Canca (Gümüşhane) Maden Mukataası'nda İltizam Uygulaması”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 16, Kış 2008, s. 46.

⁴³ Gönderilecek kişilerin çarh masrafları ile ücretleri Gümüşhane'den karşılanacaktı. *BOA.MAD.21662*, 4 Haziran 1704, s. 10.

Kratova'da maden işinden anlayan az sayıda reâyâ vardı. Bu eksikliğin giderilmesi gayesiyle Samakov'dan ahalinin bölgeye iskân edilmesine karar verilmişti. Maden işinin zorluğunun yanı sıra, çiftlik sahipleri de kendi topraklarında yerleşik ahalinin Samakov'dan bölgeye göçürülmesine karşı çıkmıştı⁴⁴. Muhtemelen Samakov'dan planlanan göç gerçekleşmemiş, bunun üzerine yeni bir tedbire başvurulmuştu. Maden hizmeti ile yükümlü olup Eğridere'ye yerleşmiş İştib, İvraniye ve Eğridere nahiyeleri ahali ile başka kaza ve köylerdeki madencilerin eski yerlerine döndürülmeleri Eğridere kadısından istenmişti⁴⁵. Devlet, Samakov'daki ahali ve çiftlik sahiplerinin isteksizliği üzerine sorunu yerinde çözmek yoluna gitmişti.

Madenlerin işletilmesi kadar, güvenli bir şekilde nakli de önemliydi. Serhat bölgelerinde belirli noktaları korumak ve düşman bölgelerine akınlar yapmak gibi askerî görevleri bulunan martoloslar⁴⁶, aynı zamanda madenlerin güvenliğinden de sorumluydu. Kratova madenleri ile gümüş çarhlarının muhafazası gayesiyle 64 martolos görevlendirilmiş, madenlerin atıl hale gelmesi üzerine Eğridere palangasına gönderilmişlerdi. Mehmed Ağa'nın arzı dikkate alınarak 44 martolosun Kratova madenlerini, geri kalanların Eğridere derbendini muhafazasına karar verilmişti⁴⁷. Fakat Eğridere martolosbaşısı saray-ı atik bezdarlarından Hacı Mehmed, martoloslara, "...ma'den muhafâzasına virmem..." diyerek engel olmuş, bunun üzerine ücretle sekban tutulmuştu⁴⁸.

Güvenlik problemini bir an önce çözmek ve sekban tutmaktan kurtulmak isteyen Mehmed Ağa, Hacı Mehmed'in görevden alınmasını ve yerine Mustafa'nın tayin edilmesini talep etmişti⁴⁹. İsteğinin kabul edilmesi üzerine Kratova madenle-

⁴⁴ BOA.AE.II.Mustafa.8/717, 4 Temmuz 1703. Madenciler, askerî statüye sahip görevliler olup tımar sahipleri ve köy zabıtları gibi örf mensupları tarafından cezalandırılmaları yasaktı. Teşkilata mensup olanların aralarında veya divana intikal edecek hususlardaki davalarında suçlu bulunanların Nazır tarafından hapsedilmeleri emredilmişti. Sancakbeyi, Voyvoda gibi görevlilerin kaftan beha adı altında vergi talep etmeleri yasaklanmış, cürm-i cinayct, bâd-ı hevâ gibi zuhurata bağlı vergilerin nazırlarca toplanması istenmişti. Madenciler, görevleri karşılığında ise avârız-ı divaniye, tekâlif-i örfiye ve şakkadan muaf tutulmuştu. BOA.MAD.21662, s. 2, 5, 6; Ahmed Refik, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)*, Enderun Kitabevi Yayını, İstanbul 1989, s. v; Bilgehan Pamuk, "XVII. Yüzyılın Ortalarında Gümüşhane (Torul) Kazası", *Belleten*, Sayı: LXXIII, Ankara 2009, s. 130.

⁴⁵ Kratova'ya tâbi İştib, İvraniye ve Eğridere ahali, madenlere kömür, tahtacı ve çarhlara cevher nakletmekle sorumluydu. BOA.MAD.21662, 8 Mayıs 1704, s. 10.

⁴⁶ Milan Vasic, "Osmanlı İmparatorluğunda Martoloslar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 31, İstanbul 1978, s. 50; Kratova'dan gönderilen martolosların ölenlerin yerlerine evlatlarından birinin tayini, evladı olmayanların padişah hası ve tımar köyleri haricinde bir derbent köyüne atanması emredilmişti. BOA.AE.II.Mustafa.8/717, 4 Temmuz 1703; BOA.MAD.21662, 28 Aralık 1703, s. 8.

⁴⁷ 64 nefer martolosun her beş neferinden dördünün vergiden muaf tutulması ve cizye vergisini edna olarak vermeleri istenmişti. BOA.MAD.21662, 10 Temmuz 1703, s. 5.

⁴⁸ BOA.MAD.21662, Mayıs-Haziran 1703, s. 9/1-a.

⁴⁹ BOA.MAD.21662, 28 Aralık 1703, s. 8.

rinin Eğridere'ye yakınlığını delil gösteren Hacı Mehmed, "...ta'ş'in olunan martolos ile kendim ol havaliyi dâhi muhafâza iderim..." şeklinde itirazda bulunmuş, martolosbaşılığın kendisinde kalması gerektiğini ifade etmişti. Hacı Mehmed'in Kratova'da ikamet etmesi, "lejl ü nehar" yani gece ve gündüz madenleri ve Eğridere derbendini adamlarıyla korumasının mümkün olacağı düşünülmüş, görev yeniden kendisine tevcih edilmişti⁵⁰. Devletin güvenlik problemini aşmak için yaptığı çalışmalar, Hacı Mehmed'in taleplerini yerine getirmek suretiyle çözülmüştü.

Maden muhafazasında karşılaşılan bir problem de eşkıyalık faaliyetleriydi. Köy ve dağlarda yaşayan ve eşkıyalık yapan ahali, öşür ve diğer vergileri vermemeğe. Bunun üzerine Vulçitrin Sancağı ileri gelenleri ödenmemiş vergiler karşılığında ahalinin maden hizmetinde istihdam edilmelerini talep etmiş, istekleri kabul edilmişti⁵¹.

Bölgedeki eşkıyalık olayları yanında ayanların ahaliden talep ettiği aşırı vergiler de madencilerin göçmesine neden olmuştu. Üsküp, Kratova ve diğer maden yerlerindeki ayânlar, zahire, devriye ve kaftan beha⁵² adı altında mülk ve çiftliklerinde yaşayan madencilerden erzak toplamış, madenlerin çalıştırılmasına engel olmuş, bu durum madenlerin çıkarılması, temizlenmesi ve sevkini aksatmıştı. Aksaklığın giderilmesi amacıyla tutulacak ırgat ve diğer hademelerin ücretleriyle istihdam ettirilmesi, ayân ve ehl-i örf mensuplarının emre itaatleri Üsküp, Kratova, Trepçe, Köstendil ve Eğridere kadıları ile Mehmed Ağa'ya bildirilmişti⁵³.

Cevherin ayrıştırılmasında temel hammadde olan kömür tedarikinde de sıkıntılar mevcuttu. Kratova'da, ihtiyaç duyulan kömürünün tedarik merkezi, geniş orman sahalarına sahip Eğridere palangası idi. Palanga ahali, ağaçları kesmek ve odun kömürü haline getirmek karşılığında diğer yükümlülüklerden muaf tutulmuştu. Madenlerin işletilemediği dönemlerde, emin vazifesindeki kişiler, reâyadan "baltalık hakkı" adı altında birer akçe talep etmişlerdi. Yapılan maden ıslahatıyla eminlerin kanunsuz talepleri yasaklanmıştı⁵⁴. Ahalinin eminler tarafından baskı altında tutulması ve maddi olarak sıkıntılardan kurtarılması hedeflenmiş, cevherin ayrıştırılmasında ihtiyaç duyulan kömürün aksatılmadan çarhlara getirilmesine gayret gösterilmişti.

⁵⁰ BOA.MAD.21662, 25 Nisan 1704, s. 5/1.

⁵¹ BOA.MAD.21662, 4 Haziran 1704, s. 10.

⁵² Ehl-i örf taifesi, kendilerine karşı cinayet ve soygun hareketleri artınca, güvenliklerini sağlamak ve reâyaya hâkim olabilmek için devriye bölükleri kurmuştu. Kalabalık atlı gruplar halinde köylere devre çıkan, halktan kanunda belirtildiğinden daha fazla vergi talep eden, zorla reâyânın hayvan ve yiyeceklerini zapt eden kişiler hakkında ise adaletnâmeler yayınlanmıştı. Halil İnalçık, "Adâletnâmeler", *Belgeler*, C. II (3-4), Ankara 1993, s. 72; Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dîvlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları*, Yapı Kredi Yayını, İstanbul 2009, s. 277.

⁵³ BOA.MAD.21662, 4 Haziran 1704, s. 11.

⁵⁴ BOA.AE.II.Mustafa.8/717, 4 Temmuz 1703; BOA.MAD.21662, 10 Temmuz 1703, s. 5; BOA.AE.II. Mustafa.8/717, 4 Temmuz 1703.

3. Faaliyete Geçirilen Eski Maden Kuyuları ve Yaşanan Problemler

Mehmed Ağa'nın teşvik politikası neticesinde Tulunbas Dağı'nda yeni maden damarları keşfedilmiş, İşlegova köyü, Samorova bölgesi ve Kratova etrafındaki yerlerdeki eski kuyular yeniden faaliyete geçirilmiştir. Ahalinin desteği ile faaliyete geçirilen kuyuların yanı sıra daha büyük maden ocaklarında da çalışma yapılmıştır.

II. Viyana kuşatmasına kadar faaliyette olan ancak Avusturya istilası neticesinde metruk hale gelen Trepçe'deki madenlerinin tekrar aktif hale getirilebilmesine çalışılmıştı. Bilirkişi ve vilayet kadısı ile bölgede yapılan inceleme neticesinde madenin faaliyete geçebilmesi için 4.970 kuruşa ihtiyaç duyulduğu Vulçitrin kadısı Hacı Mehmed tarafından arz edilmişti. Keşif sırasında hazır olan pavuncular, kuyuların temizlenmesinin ardından madende görevlendirilmişti⁵⁵. Kosovalı İbrahim Paşa madeni olarak bilenen bu kuyuların çalışır hale getirilmesi için gerekli malzeme ve uzman masrafları deftere kaydedilmişti. Deftere göre gerekli malzeme ve ücretleri şu şekildeydi;

MALZEMELER	KURUŞ (ESEDİ)
İki adet kuyunun temizlenmesi için (her kuyu 90'ar kulaç)	1.500
Dolap ve çarh (Madenin temizlenmesi için)	100
Dolap çekmeğe bargir (4 adet)	80
Dolaba urgan (10 adet)	200
Kuyudan taş-toprak ihracına tulum için öküz derisi (50 adet)	100
Mum (kıyye: 200)	40
Örs için demir	180
Kuyunun içine çatma ve bezdiyan	800
Demirci ücreti	100
Demir ve çekiç işlemesine kömür yükü kıyye: 200 fi 18	30
Cevherden sim ihracı ve ayrılması için gerekli mühimmat	1.200
Mutemet, hutman ve müteferrika masrafları	600
Diğer ücretler	40
Toplam	4.970

⁵⁵ Trepçe, bu tarihte Vulçitrin Sancağı'na bağlıydı. *BOA.MAD.21662*, Eylül 1703, s. 11.

Tabloda da görüldüğü üzere Trepçe'deki İbrahim Paşa madeninin yeniden faaliyete geçmesi için genişliği 90'ar kulaç olan iki kuyu açılması planlanmıştı. Küçük bir imalathane özelliği taşıyan maden kuyularından cevher elde edebilmek için ilk olarak madenin temizlenmesi, akabinde işlenen madenin ayrıştırma işlemi için dolap, çarh ve dolabı döndürmek gayesiyle bargir tedarik edilmesi istenmişti. Ayrıca kuyunun aydınlatılması ile kazı işlemi için demirci tutulması, cevherin ayrıştırılmasında gerekli malzemenin karşılanması ve işlemleri yerine getiren görevlilerin de ücretleri tespit edilmişti.

Faaliyete geçirilen diğer bir maden yatağı da Kratova'ya 2,5 saat mesafedeki Turska madenleriydi⁵⁶. Adı geçen madenler, II. Viyana kuşatmasını müteakip oluşan düzensizlik sırasında ahali tarafından izinsiz olarak işletilmişti. Yapılan soruşturma neticesinde madenciler aileleri ile birlikte sorgulanmış, çıkardıkları simin dirhemini dört akçeye sattıkları ifadelerinden anlaşılmıştı. Madenin tekrar işletilebilmesi ve gerekli masraflarının teftişi için bölgeye uzman gönderilmişti⁵⁷. Aynı madende meydana gelen diğer bir problem de zamanla su alan kuyuların kullanılamaz hale dönüşmesiydi. Bunun üzerine Hasan ve bilirkişi heyeti tarafından yapılan inceleme ile üç farklı yerden açılacak lağım ile suyun boşaltılabileceği belirlenmişti⁵⁸. Kayıtlardan anlaşılacağı üzere Kratova bölgesinde madenlerin korunması ile sorumlu martolosların Eğridere'ye gönderilmesi güvenlik zafiyeti doğurmuş, eski kuyular bölge sakinleri tarafından kullanılmış ve elde edilen gümüş kaçak yollarla satılmıştı. Kullanılmayan kuyuların su ile dolması ise madenlerin işletmeye açılmasını geciktirmiş ve yeni masraflara sebep olmuştu. Tüm olumsuzluklara rağmen yapılan teftiş ile Turska madenlerinin de faaliyete geçirilmesine çalışılmıştı.

Çalışır duruma getirilmesi hedeflenen Köstendil civarındaki iki altın madeni de, 20 kişi tarafından kaçak yollarla kazılmış, çıkarılan altınlar Eğridere'deki kuyumculara satılmıştı. Bunun üzerine saf altın bulan ve işleyen kişilerin teftişi, gizledikleri maden yerlerinin tespit edilerek devlet adına el konulması Mehmed Ağa ve Köstendil kadılarına emredilmişti. Konunun araştırılması için bölgeye gönderilen memur, ahalinin sözbirliği etmesi nedeniyle bir netice elde edememişti⁵⁹.

İyi niyetle yapılan çalışmalara rağmen Trepçe, Kratova ve Köstendil'deki maden yataklarının işletmeye açılmasında büyük sıkıntılar çekilmişti. Kuyulardaki problemlerin yanı sıra bölge halkının kaçak yollara tevessül etmesi de maden

⁵⁶ Turska, defterin bir yerinde Truska olarak kaydedilmiştir. *BOA.MAD.21662*, s. 10.

⁵⁷ *BOA.MAD.21662*, 4 Haziran 1704, s. 10.

⁵⁸ *BOA.MAD.21662*, 5 Kasım 1704, s. 12.

⁵⁹ *BOA.MAD.21662*, 4 Haziran 1704, s. 10.

kuyularının aktif hale getirilmesini güçleştirmişti. İki yıllık süreçte maden üretiminde büyük bir ilerleme sağlanamamış⁶⁰, bunun üzerine Emin/Nazır Mehmed Ağa görevden alınarak yerine eski Edirne Bostancıbaşısı Ali Paşa tayin edilmişti⁶¹.

Sonuç

Asayişsizlik ve kuyulardaki derinleşme Kratova, Köstendil, Üsküp, Trepçe ve Jejene'deki maden yataklarını da etkilemiş, XVII. yüzyılın başından itibaren bölge madenlerin işletilmesinde ciddi problemler oluşmuştu. Nazırların şahsî çabaları da istenilen üretim artışını sağlayamamış, yüzyılın sonunda piyasada azalan Amerikan gümüşleri de Osmanlı Devleti'ni eski kuyuları yeniden işletmeye sevk etmişti. Bu doğrultuda bölge madenlerinin teftişiyle Emin/Nazır Mehmed Ağa görevlendirilmiş, ayrıntılı bir rapor hazırlayarak İstanbul'a göndermesi istenmişti. Raporunda talep edilen malzeme ve insan gücünün tedarik edilmesine gayret gösterilmişti. Madencilik mesleğinin zorluğu, uzman personel yetersizliği, Gümüşhane ve Samakov gibi önemli maden şehirlerinden destekle çözümlenmeye çalışılmıştı. Mehmed Ağa'nın taleplerinin büyük bir kısmı yerine getirilmiş, bazı hususlarda itirazlar dikkate alınarak eski uygulamalara dönülmüştü. İslah çalışmaları neticesinde Kratova'da Turska ve diğer bazı maden yatakları ile Trepçe'deki İbrahim Paşa madenleri tekrardan kullanıma açılmış, yeni maden damarları bulunmuştu. Mehmed Ağa'nın, iki yıl sonra görevden alınarak yerine Ali Paşa'nın tayini beklenen üretim artışının sağlanmadığını göstermektedir. Yaklaşık aynı dönemlerde Sidrekapsi Maden Nazırı Çavuşzâde Hüseyin Ağa'da görevden el çektilmişti. Bu kayıtlardan Karlofça anlaşmasını müteakip Balkanlardaki maden yataklarının ıslahında yeterli düzeyde başarı elde edilmediği anlaşılmaktadır.

⁶⁰ Emin/Nazır Mehmed Ağa'ya, hazineden ayrı ayrı zamanlarda 1.108.800 akçe harcırah verilmişti Trepçe ve Jejene madenlerinin teftişi ve şahsî masrafları için 1703-1704 senesi Üsküp cizyesinden 3.000 kuruş gönderilmişti. *BOA.MAD.21662*, 31 Ekim 1702, s. 9; Devam eden süreçte kendisine günlük tayin edilmişti. *BOA.MAD.21662*, 26 Mayıs 1703, s. 9; Havale edilen 3.000 kuruş yeterli gelmemiş, maden işlerinde aksaklık meydana gelmemesi için acele olarak 1704-05 Samakov cizyesinden 1.500 kuruş daha ödenmişti. *BOA.MAD.21662*, 28 Aralık 1703, s. 7; Gönderilen paraların ve günlük tahsis edilmesinin yeterli gelmediği anlaşılmaktadır. Nitekim Mehmed Ağa, Muhassıl Osman Ağa'dan 200 kuruş borç almıştı. *BOA.MAD.21662*, 8 Mayıs 1704, s. 9; Akabinde madenlere harcanmak üzere borç talebinde bulunmuş, devlet tarafından 2.000 kuruş daha havale edilmişti. *BOA.MAD.21662*, 5 Kasım 1704, s. 12.

⁶¹ "...*sabıka Edirne bostancıbaşısı olan Ali Paşa kulları ma'den-i mezkûrun gereği gibi nizâm ve intizâmı buldurub işlettirmegi...*", "...*alel-vukûf-ı ma'den ve kârgüzâr kulları olmağla...*", *BOA.MAD.21662*, s. 7/1; Ali Paşa, "...*her veçhile i'marına kadir ve Vulçitrin sancaklarında olan ma'den kuyuların görüb taraf-ı mirîye infa' olanlarını muayene, ne veçhile ihya ve imarı mümkün ise yek be yek ıktizâsı üzre arz ve i'lam eylemek...*" şartıyla göreve getirilmişti. *BOA.Cevdet Darphâne.48/2386*, 13 Ocak 1705.

KAYNAKLAR

ARŞİV VESİKALARI

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Ali Emiri Tasnifi

Ahmed: 606.

IV. Murad:4/381.

II. Mustafa: 8/717.

Bâb-ı Asâfî Ruûs: 1481.

Cevdet Tasnifi

Darphâne: 48/2386.

İbnü'l-Emin Tasnifi

Maliye: 3/215; 23/2216.

Maliyeden Müdevver Defterler: 8466, 8488, 15011, 19805, 22148, 21662.

Bâb-ı Defteri Maden Mukataası Kalemî Defterleri: 22730.

KAYNAK VE ARAŞTIRMA ESERLERİ

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri-Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri*, 1.Kitap, Fey Vakfı Yayını, İstanbul 1990.

Akdağ, Mustafa, *Türk Halkının Dürlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyancıları*, Yapı Kredi Yayını, İstanbul 2009.

Altunbay, Mustafa, *Osmanlı Döneminde Bir Maden İşletmesinin Tarihi Süreci: Sidrekaşsi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.

_____, "Klasik Dönemde Osmanlı'da Madencilik", *Türkler*, c. X, Ankara 2002, s. 791-801.

Anhegger, Robert, *Beitraege Zur Geschichte Des Bergbaus Im Osmanischen Reich I*, İstanbul 1943.

Anhegger, Robert – İncalçık, Halil, *Kanunnâme-i Sultanî Ber Muceb-i Örf-i Osmanî*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1956.

Bölükbaşı, Ömerül Faruk, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul 2013.

Çakır, Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitapevi Yayını, İstanbul 2003.

Hadidî, *Tevârih-i Âli Osman (1299-1523)*, yay. haz. Necdet Öztürk, Marmara Üniversitesi Yayını, İstanbul 1991.

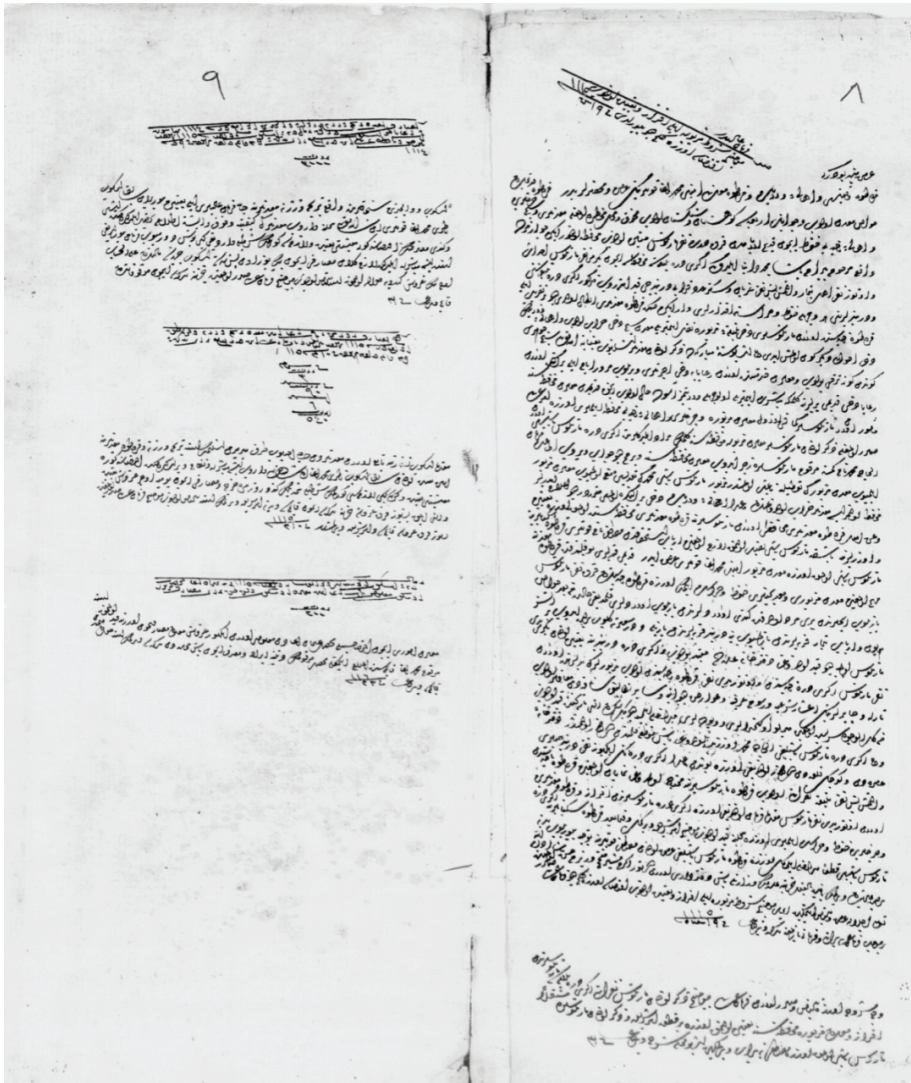
- İbn-i Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter*, haz. Şerafettin Turan, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1991.
- İnalçık, Halil, “Adâletnameler”, *Belgeler*, c. II (3-4), Ankara 1993, s. 49-159.
- _____, “Murad I”, *DİA.*, c. XXXI, İstanbul 2006, s. 156-164.
- İnbaşı, Mehmet, *Osmanlı İdaresinde Üsküb Kazası (1455-1569)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995.
- Hinz, Walther, *İslâm’da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayını, İstanbul 1990.
- Kul, Eyüp, *XVII. Yüzyılda Üsküb Şehri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2013.
- Mehmed Neşri, *Kûtâb-ı Cihan-nümâ Neşri Tarihi*, c. II, yay. Faik Reşit Unat-Mehmed A. Köymen, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1995.
- Pamuk, Bilgehan, “Canca (Gümüşhane) Maden Mukataası’nda İltizam Uygulaması”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 16, Kış 2008, s. 39-48.
- _____, “XVII. Yüzyılın Ortalarında Gümüşhane (Torul) Kazası”, *Belleten*, Sayı: LXXIII, Ankara 2009, s. 115-145.
- Refik, Ahmed, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)*, Enderun Kitabevi Yayını, İstanbul 1989.
- Rizay, Skender, “Rudarstvoto Vo Makedoniya Od XV. Do XVIII. Vek”, *Glasnik Na Institutot Za Natsionalna Istoriya*, Godina: XIV, Broy: II-III, Skopje 1970, s. 91-111.
- Sahillioğlu, Halil, *Kuruluştan Günümüze Osmanlı Para Tarihi 1640-1740*, (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi), İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul 1965.
- _____, *Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul 1958.
- _____, “Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri (1300-1750)”, *Ortadoğu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi (1978 Özel Sayısı)*, (Ayrı basım), s. 1-38.
- Şerif, Ahmet, *Rudarstvoto Vo Makedoniya Vo Vreme Na Osmanliskoto Vladeene*, Logos-A Yayını, Skopje 2001.
- Şerif, Ahmet – Dimitrievski, Maryan, *Kratovskata Monetokovagnitsa Vo Osmanliskiot Period*, Muzej Na Grad Kratovo, Kratovo 2007.
- Tansel, Selâhattin, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed’in Siyasî ve Askerî Faaliyeti*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1999.
- Tızlak, Fahrettin, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1997.

- _____, “Osmanlı Devletinde Madencilik”, *Osmanlı*, c. III, Ankara 1999, s. 312-321.
- Stayanovski, Aleksandar, “Zanaetçiska Deynost Vo Makedonskite Gradovi Pod Turska Vlast (XV-XVIII. Bek)”, *Glasnik Institut Źa Natsionalna Istoriya*, Godine: 39, Broy: 1-2, Skopje 1995, s. 117-129.
- Vasic, Milan, “Osmanlı İmparatorluğunda Martoloslar”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 31, İstanbul 1978, s. 47-64.

EKLER

Harita: Maden Kazaları (1075/1664-1665 ve 1099/1687-1688 Yılları).

Resim-1: Kratova, Köstendil, Üsküp, Trepçe ve Jejene Madenlerinde Görevli Devlet Erkânına Yazılan Hükümler (BOA. MAD. 21622).

OSMANLI KAYNAKLARINA GÖRE 1740'LARDA BELGRAD'IN SOSYO- EKONOMİK YAPISI

İLHAN TÜRKMEN*

Giriş

Belgrad Osmanlılar için jeo-stratejik konumu itibariyle önemli bir şehir ve kaledir.¹ Osmanlıların “yayıma- fetih” hem de “savunma- muhafaza” stratejilerinde önemli rol oynamıştır.² Osmanlı orduları için belli bir dönem ileri harekât üssü konumunda olmuştur.³ Osmanlıların askerî açıdan zayıf düştükleri dönemlerde çok kritik hale gelen “savunma derinliği”nin nirengi noktası olmuştur. 1688 yılında Habzburglular şehri ele geçince Balkanların içlerine kadar ilerleme fırsatı bulmuşlardır. Böğürdelen Belgrad, Semendire, Vidin'in üzerinde bulunduğu kuzey savunma hattının merkezi durumundadır.⁴

18. Yüzyılda Avusturya ve Rusya Osmanlı Devleti'nin elindeki bazı bölgeleri ele geçirerek bir Akdeniz devleti olmayı amaçlamışlardır. Avusturya Pasarofça Antlaşması (1718) ile Belgrad'ı Osmanlılardan almış olmasına rağmen İtalya karşısında başarılı olamadığından dolayı, Bosna- Hersek ve Balkanlar'a doğru ilerlemeyi kendi politikaları açısından daha uygun görmüştür.⁵ Rusya ise tarihî politik emelleri doğrultusunda İstanbul'u ve boğazları ele geçirmek istemektedir.⁶ Ancak Avrupa ülkeleri arasında siyasî rekabet ve çekişmeler Avusturya ve Rusya'nın amaçlarını gerçekleştirmesini engellemiştir.

Avrupa'daki siyasî gelişmeler çerçevesinde Avusturya; ezeli rakibi Fransa ve yeni gelişmekte olan Prusya'ya karşı destek aramıştır. Politik çıkarlarına çok uygun

*Yrd. Doç. Dr., ilhanurkmen@hotmail.com

¹ İlhan Türkmen, *XVI. Yüzyılda Belgrad Kazası*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014, (Yayınlanmamış doktora tezi) s. 312-313.

² Selim Aslantaş, “Belgrad-ı Dâr'ul-Cihad” *Türkiyat Araştırmaları*, Hacettepe Üniversitesi, Sayı.15, Güz 2011, s. 13 .

³ Türkmen, *Belgrad Kazası*, s. 314.

⁴ Aslantaş, “Belgrad” s. 32.

⁵ Hakan Karagöz, *1737- 1739 Osmanlı- Avusturya Harbi ve Belgrad'ın Geri Alınması*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2008, s. 14.

⁶ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, TTK, Ankara, 1990, s. 21; Haluk F. Gürsel, *Tarih Boyunca Türk Rus İlişkileri*, İstanbul 1968, s. 55; Karagöz, *Belgrad'ın Geri Alınması*, s. 14.

olmasa da Osmanlıları Avrupa'dan uzaklaştırarak Balkan topraklarını Rusya ile paylaşmaya razı olmuştur.⁷ Bu amaçla 1726 yılında Rusya ile Avusturya Osmanlı Devleti'ne karşı ittifak antlaşması imzalamışlardır.⁸ Antlaşmaya göre önce Rusya daha sonra da Avusturya Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açacaktır.⁹

Osmanlı Devleti'nin İran seferleri ile meşgul olduğu sırada Rusya müttefiki Avusturya ile beraber Prut ve Edirne muahedelerinin hilafına Lehistan'a askerî müdahalede bulunmuşlardır. III. Augustus'u Lehistan kralı seçtirmişlerdir. Ayrıca Ruslar'ın Azak kalesine taarruz etmesi, Don nehrine gemi çıkarmaları, Kabartay arazisinden geçerek İran'daki Osmanlı kuvvetlerine yardım götürecek olan Kırım kuvvetlerinin geçişinin engellenmesi iki ülke arasındaki ilişkilerin gerilmesine neden olmuştur.¹⁰ Kısa bir süre sonra Rus orduları Or-Kapu'yu¹¹ teslim aldıkları gibi Kırım ve Bahçesaray'ı da yakmışlardır.¹²

Bu sırada yeni sadrazam olmuş olan Serdâr-ı ekrem Silahdar Mehmed Paşa Osmanlı ordusu ile Baba Dağı'na gelmiştir. Kaptan-ı derya Canım Hoca ise Kırım'a ulaşmak amacıyla donanma ile Karadeniz'e açılmıştır. Osmanlı dış siyasetinde bu gelişmeler yaşanırken Avusturya elçisi Leopold von Talman İstanbul'da Osmanlı'yı türlü sebeplerle oyalamakla meşguldür.¹³ Fransa Avusturya'nın ikili siyasetinden Sadrazam Fındıklılı Mehmed Paşa'yı haberdar etmişse de bu ikaz itibar görmemiştir.¹⁴

Hazırlıklarını tamamlayan Avusturya üç koldan Osmanlı topraklarına saldırmıştır. (Temmuz 1737). Avusturya kuvvetlerinden bir kol Niş üzerine, Sava'yı geçen diğer kol Banyaluka ve İzvornik üzerine yürümüş, diğer kol ise Eflak üzerinden Bükreş'i zaptetmiştir. Diğer taraftan Ruslar ise Özi'yi ele geçirmişlerdir.¹⁵ Bu esnada yeni sadrazam olan Muhsinzâde Abdullah Paşa¹⁶ Köprülüzade Ahmet Paşa'yı Niş'in geri alınması için görevlendirmiştir. Hekimoğlu Ali Paşa'yı da Bosna'nın müdafaası-

⁷ Karl Roider, *Austria's Eastern Question 1700- 1790*, New Jersey, 1982, s. 6.

⁸ Karagöz, *Belgrad'ın Geri Alınması*, s. 14.

⁹ Mücteba İlgürel, "I. Mahmud" *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.11, Çağ Yayınları, 1989, s. 140.

¹⁰ Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.5, Yeditepe Yayınları, 2011, s. 462; İlgürel, "I. Mahmud" s. 139.

¹¹ Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.5, s.474; Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.4, Yeditepe Yayınları, 2012, s. 348.

¹² Şem'dânizâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Tarih-i Mür'it- Tevârih*, (Neşr. M. Münir Aktepe), C.I, İstanbul 1976, s. 63-64.

¹³ Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 5, s. 469-470.

¹⁴ Sami ve Şakir ve Suphi; *Tarih*, İstanbul, 1198, s. 93, 95.

¹⁵ *Tarih-i Mür'it- Tevârih*, I, s. 67-68.

¹⁶ Bkz: Şükrü Özen, "Abdullah Paşa (Muhsinzade)" *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C.1, Yapı Kredi Kültür Yayınları, 1999, s. 29.

na göndermiştir.¹⁷ Ahmet Paşa Niş'i geri almayı başarmıştır.¹⁸ Ali Paşa ise Avusturyalıları iki kere bozguna uğratmıştır. Vidin yakınlarında da İvaz Mehmed Paşa bir diğer Avusturya ordusunu yenilgiye uğratmıştır. Sadrazam Yeğen Mehmed Paşa'da¹⁹ Sebeş ve Lugoş kalelerini tazyik ederek Adakale'yi zapt etmiş ve Belgrad'a akınlar yapmıştır.²⁰

Rus cephesinde ise Numan Paşa Kırım kuvvetleri ile beraber Aksu ve Dinyester boylarında Rus ilerlemesini durdurmuştur. Osmanlı donanması da Karadeniz'de Rus donanmasını saf dışı bırakmıştır.²¹ Özi ve Kılburun kaleleri alınarak Ruslar karşısında da üstünlük elde edilmiştir. Bu arada Fransa'nın tavassutu ile Avusturya ve Rusya sulh yapılmasına olumlu yaklaşmıştır. Vidin seraskerliğinden sadarete getirilen İvaz Mehmed Paşa 1739 baharında ordunun başında Belgrad üzerine yürümüştür. Osmanlı orduları Belgrad önlerinde Avusturya ordularını ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Bu arada Rusya Hotin'i ele geçirmiş olsa da Avusturya'nın ittifaktan çekilmesi, Rusya'yı da sulh yapmaya mecbur bırakmıştır.²² 18 Eylül 1739 yılında İvaz Mehmed Paşa ile Kont Neipperg arasında Belgrad Antlaşması imzalanmıştır. İki ülke arasında Tuna ve Sava nehirleri sınır olurken Belgrad yeniden Osmanlı topraklarına katılmıştır.²³ Aynı tarihte Fransa sefiri Marquis de Villeneuve'nin arabuluculuğu ile Rusya ile de 15 maddelik bir antlaşma imzalanmıştır.²⁴ Bu ikinci Belgrad Antlaşması ile Azak Kalesi yıkılarak tarafsız hale getirilmiş ve Kabartay bölgesi Osmanlı topraklarına dahil edilmiştir.²⁵

Osmanlı Devleti Belgrad Antlaşmaları ile Karlofça ve Pasarofça Antlaşmalarındaki bazı kayıplarını telâfi etmiştir. Ayrıca Avusturya ve Rusya gibi devrin iki büyük devleti ile baş ederek hala güçlü olduğunu ispat etmiştir.²⁶ Avusturya ve Rusya ile yapılan Antlaşmalarda arabuluculuk yapan Fransa'ya verilen kapitülasyonlar daha da genişletilerek yenilenmiştir.

Belgrad'ın yeniden Osmanlı topraklarına katılmasından sonra hicrî 1154 (m.1741) yılında tahrir edildiği arşiv kaynaklarından anlaşılmaktadır.²⁷ Bu çalışma-

¹⁷ Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.4, s. 353-354.

¹⁸ Niş'in düşmesi Avusturya tarafında ciddi endişelere yol açmıştır. Niş'in düşmesinden sorumlu tutulan General Doksat ve Niş Muhafız subayları Belgrad'a gelince hemen tutuklanmışlardır. Savaş mahkemesinde yargılanan General Doksat idam edilmiş ve servetine el konulmuştur. Bkz: Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.5, s. 507.

¹⁹ Bkz: Cemal Toksoy, "Mehmed Paşa (Yeğen)" *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlı Ansiklopedisi*, C.2, Yapı Kredi Kültür Yayınları, 1999, s. 173-174.

²⁰ İlgürel, "I. Mahmud" s. 140.

²¹ Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.4, s. 357.

²² Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.4, s. 364.

²³ Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.5, s. 548.

²⁴ Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.5, s. 568-570.

²⁵ *Tarih-i Mür'it- Tevârih*, I, s. 93-94.

²⁶ Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.4, s. 365-366.

²⁷ Belgrad'ın tekrar Osmanlı hakimiyetine alınmasından sonra Belgrad tahrir edildiği gibi aynı

da Tapu Dairesi Arşivi Başkanlığı'nda Kuyûd-i Kadime Arşivi kataloğunda yer alan 18 numaralı mufassal tahrir defterinin verdiği bilgiler çerçevesinde 18. Yüzyıl Belgrad'ının idarî durumu, nüfus ve yerleşim durumu ayrıca iktisadî hayatı hakkında bilgi verilecektir.²⁸ 18 numaralı mufassal tahrir defterinin Belgrad'ın Avusturya'dan geri alınmasından hemen sonra yapılan bir tahrir olması da ayrıca defteri önemli kılmaktadır. Belgrad ile ilgili Osmanlı arşivlerinde 17. Yüzyıla ait bir tahrir defteri tespit edilememiştir. Bu yüzyıla ait tespit edilen tahrir defterleri tımar kayıtları ve Belgrad'a irsal olunan mühimmat listelerinin tutulduğu defterlerden oluşmaktadır. 16. Yüzyılda ise Belgrad Semendire Sancağı içerisinde tahrir edilmiştir.²⁹

Belgrad'ın yeniden tahrir edilmesi için 1741 yılında defterhane-i âmire katiplerinden Sıdkı Abdurrahman ve Ali Abdi Efendiler görevlendirilmiştir.³⁰ Defter mufassal olarak düzenlenmiş olup bir nüshası da baş muhasabeye verilmek üzere tahrir olunmuştur.³¹ Defterde kaydedilen yerleşim yerleri şunlardır: Nahiye-i Belgrad-ı dâr'ul- cihad, Nahiye-i Havale, Nahiye-i Jelejnik, Nahiye-i Pirlep, Nahiye-i Galubara, Nahiye-i Lumniçe, Nahiye-i Lefçe, Nahiye-i Lapaniçe, Nahiye-i Valyeva, Nahiye-i Morava-i Rudnik'tir. Belgrad defterde 18-75 numaralı sayfalar arasında kayıtlıdır.

1. Belgrad'da İdarî Durum

Belgrad, 16. Yüzyıl tahrir defterlerinde Semendire Sancağı'na bağlı olarak tahrir edilmiştir. 16. Yüzyılda bir kaza olarak teşkilatlanmıştır.³² Aynı durumun 18. Yüzyılda da devam ettiği anlaşılmaktadır. Semendire Sancağı'na bağlı bir kaza olarak teşkilatlandığı anlaşılmaktadır. Fakat incelenen defterde Belgrad'ın *kaza* olarak

zamanda savaştan dolayı hasar gören Belgrad Kalesi'de tamir edilmiştir. Bu husus Tahir Sevinç'in makalesinde işlendiği için burada tekrar konu edilmemiştir. Savaştan sonra Belgrad Kalesi'nin tamiri ve kalenin tamiri için vazife alan hizmet erbabı için bkz: Tahir Sevinç; "Belgrad Kalesi'nde Tamir ve İmar Faaliyetleri" *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 32, Ağustos 2014, s. 111-130.

²⁸ 16. ve 17. Yüzyıllarda Semendire Sancağı içerisinde kaza olarak tahrir edilmiştir. 18. Yüzyılda da durum farklı değildir. Aynı yıl Semendire ve diğer kazaların da tahrir edildiği tespit edilmiştir. İlgili tahrir Kuyûd-i Kadime arşivinde 17 numaralı mufassal tahrir defteridir. Bu defterde Belgrad ile ilgili bilgiler mevcut değildir. Belgrad 18 numaralı mufassal tahrir defterinde kaydedilmiştir. 17 numaralı mufassal tahrir defterinde kaydedilen yerleşim birimleri şunlardır: *Nahiye-i Resava, Nahiye-i Pojarefçe (Luçiçe), Nahiye-i Omol, Nahiye-i Boreçe, Nahiye-i Milava, Nahiye-i Izvizd, Nahiye-i Güvercinlik, Nahiye-i Hram*'dır. Bkz: TADB. TTD (Tapu Arşivi Dairesi Başkanlığı), 17, s. 1-7.

²⁹ Belgrad ile ilgili tahrir defterleri hakkında bilgi için bkz: Türkmen, *XVI. Yüzyılda Belgrad Kazası*, s. 1-9

³⁰ TADB. TTD, 18, s. 2.

³¹ "Bir sureti lieclî't-te'yîd ba'de'l-kayd Baş Muhasebeye dahi kezâlik kayd için Divândan ilmü haber olmak üzere aynı bir sureti muhasebe-i merkûmeye virilmek ferman-ı âlî buyurulduğu işbu defter-i mufassalla sebt olundu tahriren fi'l-yevmü's-sânî ve'l-işrân min şehri-i Cemaziyeevvel sene erbaa ve hamsin ve miete ve elf" (hici 1154) (m.6 Ağustos 1741). Bkz: TADB. TTD, 18, s. 3.

³² Türkmen, *XVI. Yüzyılda Belgrad Kazası*, s. 41 vd.

değil *nahiye* olarak kaydedildiği görülmektedir.³³ Yüzyılın sonlarına doğru da aynı durumun devam ettiği ve Belgrad'ın nahiye olarak kaydedildiği anlaşılmaktadır.³⁴ Köy ve mezraa gibi küçük birimlerin idarî ve coğrafi sınırlarla çevrili bölgelere taksim olunmasıyla tesis edilen nahiyeler umumiyetle kazanın bir parçasını oluştururlar. Ancak her bölge için her zaman bu geçerli değildir.³⁵ Taşra teşkilatında livâ (sancak) adıyla bilinen askerî ve idarî birimlerin alt bölümünü ifade eden bir anlam kazanması XV. Yüzyılda görülür. İdarî bakımdan bir sancak beyinin yönetiminde bulunan livalarla bir kadının yetki sahasına inhisar eden kazalar idarî ve coğrafi açıdan içinde muhtelif sayıda köy, mezraa ve aşiret gruplarının bulunduğu bölgelere taksim edilmekte ve bu bölgeler genelde nahiye olarak adlandırılmaktaydı. Nahiyeler esas itibariyle tımar sistemi çerçevesinde ortaya çıkan ve coğrafi bir bütünlük gösteren bölgelerdi. Bu bakımdan nahiye ve kaza birimleri biri askerî diğeri hukukî anlamda birbirini tamamlayıcı özellik gösteriyordu. Kadının hukukî yetki alanı olan kaza bölgesi içerisinde askerî ünite durumundaki nahiyeler bulunabilirdi. Sancaklara ait tahrir defterleri tımar sistemini ortaya koymak için hazırlandığından bu tür defterlerde kaza birimi değil nahiye esas alınmıyordu. Dolayısıyla kaza birimi bazen nahiye olarak gösteriliyordu.³⁶ Belgrad Kazası ile ilgili de aynı durum geçerlidir. Bu durumun nedeni nahiyeler idarî, askerî ve coğrafi fonksiyonları itibariyle Osmanlı taşra teşkilatında daha belirgin bir hiyerarşik yapılanma içine girmiş olmasından kaynaklanmaktadır.³⁷ 16. Yüzyıl Belgrad tahrir kayıtlarında bakıldığında köyler kaydedilirken "*nahiye*" mahalleler kaydedilirken genelde "*kaza*" tabiri kullanılmıştır. 1527 tarihli defterde köyler kaydedilirken "*nahiye-i Belgrad*" şeklinde kaydedilmiştir.³⁸ İncelenen 1741 tarihli defterde ise kaza yerine nahiye kullanılmıştır.³⁹ Osmanlı'nın taşra idarî yapısında kazalar kadılıkla idare edilmektedir. Belgrad'da bir kaza olarak teşkilatlandığından idarî yapısı kadılıktır. Belgrad kadısı "mevleviyet" payeli bir kadılıktır. Mevleviyet payeli kadılar Osmanlı teşkilat yapısı içerisinde büyük şehirlere atanmaktadır.⁴⁰ Evliya Çelebi Belgrad kadılığı için "*500 akçelik mevliyete sahip*" demektedir.⁴¹ Bu şekli ile bakıldığında Belgrad Kadılığı en yüksek mevliyete sahip bir

³³ Defterde "*Nahiye-i Belgrad-ı Dâr'ul-Cihad*" şeklindedir. Bkz: TADB. TTD, 18, s. 4.

³⁴ "*Derdest-i Liva-i Semendire, Nahiye-i Belgrad*" şeklindedir. Bkz: TADB. TTD, 417, s. 1.

³⁵ Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989, s. 110; Üçler Bulduk, "16. Yüzyılda Çorum Sancağı'nın İdarî Yapısı" *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Çorum Sempozyumu*, Çorum 1998 s.23; M. Tayyip Gökbilgin, "Nahiye" *İslam Ansiklopedisi*, C. IX, s.36-37; İlhan Türkmen, "16. Yüzyılda İskilip Kazası", *Düni Bugünü ve Yarını İle İskilip Sempozyumu*, 9-11 Ekim 2014, İskilip, s. 2.

³⁶ İlhan Şahin, "Nahiye" *TDVİA*, c.32, 2006, s. 307.

³⁷ Türkmen, *XVI. Yüzyılda Belgrad Kazası*, s. 42.

³⁸ BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), TT, 978, s. 881.

³⁹ TADB. TTD, 18, s. 4.

⁴⁰ *Kanunname-i Ali Osman*, haz: Abdülkadir Özcan İstanbul 2007, s. 11.

⁴¹ Mevleviyetin en düşüğü Devriye Mevleviyeti idi ki; Maraş, Anteb, Bosna, Sofya, Belgrad, Bağdad bu tür mevleviyelerden bir kaçıydı. Dolayısıyla Belgrad'daki kadı mevleviyet payesinde olup Mevleviyetin

kadıktır. Mevliyet konumundaki kadılara “molla” da denilmektedir. Mollalar kendilerine bağlı kaza veya nahiyelere “nâip”ler gönderebilirler. Belgrad kadısına da bir kayıta “molla” şeklinde hitap edilmesi, Belgrad kadılığının “mevleviyet” konumunda olduğunu göstermektedir.⁴²

2. Nüfus ve Yerleşme

a. Şehir Merkezi Nüfus ve Yerleşme

1741 tarihinde Belgrad'ın nüfusu şehir ve köy nüfusu olarak tasnif edilerek ele alınacaktır. İncelenen defterde şehir nüfusu “Nefs-i Belgrad-ı Dâr'ul- Cihad”⁴³ başlığı altında verilmiştir. 1739'da Belgrad'ın geri alınmasından sonra yapılan bir tahrir olduğundan dolayı Müslüman nüfusun fazla gayr-i müslim nüfus (gebran) ise azdır. Bunun en önemli nedeni savaştan dolayı gayr-i Müslim nüfusun şehri terk etmesidir. Ayrıca 16. yüzyıl sonlarında defterlerde kayıtlı olan mahallerin pek çoğu 1741 yılındaki tahrirde yoktur.⁴⁴ 1741 tahrirde bazı mahallelerin savaştan dolayı tahrip olduğu ve tamir edildiği anlaşılmaktadır. Mahallenin kim tarafından tamir edildiği mahalle isminin yanına yazılmıştır.⁴⁵ Mahallede oturanların isimlerinin altına statü veya durumunu belirtir herhangi bir kayıta düşülmemiştir. Bu sebeple mahallelerdeki tahmini nüfus hesaplanırken herkesi müzevvec hane olarak kabul edip hesaplama yapılmıştır. Mahallelerdeki mücerred nüfus veya vergiden muaf olduklarını bildiğimiz imam, hatip veya piri fânilere kayıtlarda rastlanılmamaktadır.

Gayr-i müslim mahalleler 16. Yüzyıl sonlarında Belgrad'da 7 iken 1741 yılında sadece bir gayr-i müslim mahalle kaydı vardır.⁴⁶ Bunun dışında gayr-i müslim nüfus cemaat olarak kaydedilmiştir.⁴⁷ Mahallelerin Belgrad'ın hangi tarafında olduğu konusu da kayıtlarda mevcut değildir. Müslüman mahallelerden Bayram Bey Mahallesi 16. Yüzyıl tahrirlerinde de geçmektedir. Bu kayıtlarda Bayram Bey mahallesinin yeri Belgrad varoşudur.⁴⁸

---

en alt pâyesi olan Devriye Mevleviyeti pâyesinde idi. Bunlara bağlı ayrıca kazalar vardı ki, “molla” durumundaki büyük kadılar buralara “nâipler” gönderirler idi. Bkz. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisâdî ve İctimâî Tarihi*, c.1, Ankara, 1999, s. 96.

⁴² “Belgrad Montlasına ve Budin Eyaletindeki kadılara hüküm ki” Bkz. BOA. MD, 82, hk:206 (M.1618) ayrıca Bkz. BOA. MD, 93, h: 245.

⁴³ TADB. TTD, 18, s. 18.

⁴⁴ 1585 tarihinde Belgrad'da 25 müslüman mahallesi, 7 gayr-i müslim mahallesi kaydı vardır. Bkz: TDAB. TTD, 184, s. 192a vd.

⁴⁵ “Mahalle-i Cami-i Şerif Bayram Bey tamiriyesine Atik Mustafa Efendi” Bkz: TADB. TTD, 18, s. 28; “Mahalle-i Cami-i Şerif Hacı Piri Belgrad Defterdan Ahmed Efendi ta'mir etmiştir” Bkz: TADB. TTD, 18, s. 21.

⁴⁶ “Mahalle-i Sava cemaat-i gebrân” şeklindedir. Bu mahallede 5 hane kayıtlıdır. Bkz: TADB. TTD, 18, s. 39.

⁴⁷ Bu cemaatler defterde şunlardır: “Cemaat-i kuptiân (2 hane), Cemaat-i gebrân der varoş (3 hane), Cemaat-i yahudiyân der varoş-ı Belgrad (45 hane)” TADB. TTD, 18, s. 38-39.

⁴⁸ “Mahalle-i Cami-i Şerif Merhum Bayram Bey der Varoş” şeklindedir. Bkz: TADB. TTD, 184, s. 190b.

Defterde nefis-i Belgrad başlığı altında kayıtlı ilk mahalle Turgud Bey mahallesidir.⁴⁹ Bu mahalle 54 hanedir. Müslüman bir mahalledir. Tahminî nüfusu 270'dir.⁵⁰ Diğer bir mahalle Abdi Paşazade Ali Paşa mahallesidir.⁵¹ Mahallede 198 vergiye tâbi hane kayıtlıdır. Tahminî nüfusu 990'dur. Kayıtlardaki Müslüman mahallelerden bir diğeri Hacı Piri mahallesidir.⁵² 1741 tarihinde Belgrad'daki en kalabalık mahalledir. 726 hane kayıtlıdır. Mahalle 1739'da Belgrad Avusturya'dan geri alındıktan sonra Belgrad defterdarı Ahmed Efendi tarafından tamir edilmiştir. Mahallenin tahmini nüfusu 3.630'dur. Kayıtlarda yer alan bir diğer mahalle Bayram Bey mahallesidir. 16. Yüzyıl tahrir kayıtlarda bu mahalle mevcuttur. Hacı Piri mahallesinden sonraki en kalabalık ikinci mahalledir. 714 hane kaydı vardır. Tahmini nüfusu 3.570'dir. Bayram Bey mahallesi 1739 savaşıdan sonra Atik Mustafa Efendi tarafından tamir ettirilmiştir.⁵³ Belgrad'a kayıtlı bir diğer mahalle Kayayaran (?) mahallesidir. Müslüman bir mahalle olup 228 hanedir. Tahminî nüfusu 1.140'dır. Kayayaran mahallesi Katip Mustafa Efendi tarafından tamir ettirilmiştir.⁵⁴ Tabahane mahallesi kayıttaki son Müslüman mahallesidir. Mahallenin savaştan dolayı yıkılan yerleri mîriden tamir edilmiştir. 109 hane olup tahminî nüfusu 545'tir.⁵⁵

Gayr-i müslim mahalle kaydı defterde bir tane olup Sava mahallesidir. Mahallenin isminin yanına oturanların gayr-i müslim (gebrân) olduklarına dair kayıt düşülmüştür. Mahallede vergiye tâbi hane sayısı 5'tir. Tahminî nüfusu 25'tir. Kayıtlarda diğer gayr-i müslim unsurlar cemaat olarak kaydedilmiştir. Bu cemaatler Yahudi, kıptî ve gebran olarak deftere yazılmıştır. Cemaatler içerisinde en kalabalık olanı 45 hane ile Yahudilerdir. Kayıttan Belgrad varoşunda oturdukları anlaşılmaktadır.⁵⁶ Kıptî cemaati⁵⁷ 2, "cemaat-i gebrân der- varoş" şeklinde kaydedilen gayr-i müslim hane ise 3'tür.⁵⁸ Belgrad'da şehir merkezine Müslüman olmayan hane sayısı 55'tir. Tahminî nüfus 275'tir.

⁴⁹ "Mahalle-i Cami-i Şerif Turgud Bey Ağâ-i Dâr'us-saade" şeklindedir. Bkz: TADB. TTD, 18, s. 18.

⁵⁰ Barkan'ın bir hâne için teklif ettiği 5 çarpanı Belgrad Kazası'nın nüfusunu tahmini olarak tespit etmemizde de kullanılmıştır. Buna göre haneler 5 ile çarpılmış ve varsa mücerred nüfus buna ilave edilmiştir. Bkz: Ömer L. Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası* TM,X, 1951- 1953, s. 11-12.

⁵¹ "Mahalle-i Cami-i Şerif Abdi Paşazade Ali Paşa" şeklindedir. Bkz: TADB. TTD, 18, s. 19.

⁵² "Mahalle-i Cami-i Şerif Hacı Piri Belgrad defterdarı Ahmed Efendi tamir etmiştir" şeklindedir. Bkz: TADB. TTD, 18, s. 21.

⁵³ TADB. TTD, 18, s. 28.

⁵⁴ "Mahalle-i Cami-i Şerif Kayayaran dest-i el-Küttâb Mustafa Efendi tamir etmiştir" şeklindedir. Bkz: TADB. TTD, 18, s. 35.

⁵⁵ "Mahalle-i Cami-i Şerif Tabahane hal-i taraf-ı mîriden tamir olmuştur" şeklindedir. Bkz: TADB. TTD, 18, s. 37.

⁵⁶ "Cemaat-i Yahudiyân der- Varoş-ı Belgrad" şeklindedir. Bkz: TADB. TTD, 18, s. 38-39.

⁵⁷ "Cemaat-i Kıptiyân" şeklindedir. Bkz: TADB. TTD, 18, s. 39.

⁵⁸ TADB. TTD, 18, s. 39.

Çizelge: 1			
1741 Tarihinde Nefs-i Belgrad Tahminî Nüfusu			
	Mahalle Adı	Hane Sayısı	Tahminî Nüfus
Mahalleler	Turgud Bey	54	270
	Abdi Paşazade Ali Paşa	198	990
	Hacı Pîri	726	3630
	Bayram Bey	714	3570
	Kayayaran	228	1140
	Tabahane	109	545
	Sava	5	25
Cemaatler	Yahudiler	45	225
	Kıptîler	2	10
	Gebrân	3	15
	Toplam	2.084	10.420

Köy Nüfusu ve Yerleşme

Belgrad'da köy nüfusunda şehir nüfusunda olduğu gibi yazılan isimlerin müzvevce veya mücerred olup olmadıkları belirtilmemiştir. Bu sebeple tahmini köy nüfusu çıkarılırken tüm isimlerin bir haneye karşılık geldiği kabul edilmiştir. Boş olan köylerin fazlalığı dikkat çekicidir. Bunun nedeni savaşın etkisi ile bu köylerin boşalmış olmasından kaynaklanmaktadır. Kayıtlarda geçen 64 köyden 14 köy boşalmış köy durumundadır.⁵⁹ Boşalmış (hâli) köyler dışında mezraa olarak kaydedilen yerler de kayıtlarda vardır. Bunlar genelde yazıldığı köyün ekinliği olarak kaydedilmiştir. Dolna Ostrujniçe köyünün iki mezraası vardır. Bu mezraalar Dolna Ostrujniçe köyünün ekinliği olarak yazılmıştır.⁶⁰ Bazı köylerde kıptîlerin de yaşadığı tespit edilmiştir. Bu köyler Dolna Ostrujniçe⁶¹ ve Vişiniçe⁶² köyleridir. Ayrıca Çağlan köyünde kaydedilmiş dört kişi Velika köyünde oturmaktadır.⁶³ En kalabalık köy 54 hane ile Vişiniçe⁶⁴ köyüdür. Dolna İslaniç⁶⁵ 32 hane ile en kalabalık ikinci köydür. Geliri en

⁵⁹ Boşalmış olan köyler *Žetun, Suha- Jelejnik, Ustublene, Homeska, Brusnik, Gorna İslaniçe, Hüseyinoğça, Sokolok, Vidokoyça, Modavaç, Dolan Dolan, Gorna Dolan, Direnevaç* ayrıca birde *Vavdine* adındaki manastır 1500 akçe gelire sahip olsa da boş olarak kaydedilmiştir. Bkz: Liste:1.

⁶⁰ "Mezraa-i Zeman karye-i mezbuvenin ekinliğidir 20" "Mezraa-i Tınak (?) karye-i mezbuvenin ekinliğidir 20" Bkz: TADB. TTD, 18, s. 61.

⁶¹ Toplam 16 haneden 4 hane kıptîdir. Bkz: TADB. TTD, 18, s. 61.

⁶² Toplam 54 haneden 2 hane kıptîdir. Bkz: TADB. TTD, 18, s. 62.

⁶³ TADB. TTD, 18, s. 63.

⁶⁴ TADB. TTD, 18, s. 62.

⁶⁵ TADB. TTD, 18, s. 66.

fazla olan 22.600 akçe ile Vişiniçe köyüdür. 20.800 akçe ile de Vinçe köyü en fazla geliri olan ikinci köydür. Vinçe köyünün hane sayısı 26'dır. 16. Yüzyıl tahrir defterlerinde Belgrad köylerinde "başına" çiftliklerinin fazlalığı dikkat çekmektedir. Fakat 1741 yılındaki bu tahrirde ise başına kaydı tespit edilememiştir.

Belgrad'ın toplam 64 köyünde 443 hane bulunmaktadır. Toplam tahmini nüfusu 2.215 kişidir.⁶⁶ Şehir nüfusuna kıyasladığımızda kır nüfusunun çok az olduğu anlaşılmaktadır. Bunun en önemli nedeni savaştan dolayı köylerde can ve mal güvenliğinin kalmamasıdır. Köy halkı bundan dolayı kendi güvenliğini sağlayabilmek için şehir merkezine veya savaştan uzak olan bölgelere göç etmiştir. Köylerle ilgili bir diğer husus hiç Müslüman köy kaydının olamamasıdır. Kayda göre; Müslüman nüfusun tamamı şehir merkezindedir. Şehir merkezi ve köylerde toplam gayr-i müslim hane sayısı 498'tir. Bu haliyle tahmini gayr-i müslim nüfus 2.490'dır. Gayr-i müslim nüfusun 2.215'i köylerde ikamet etmektedir. Şehir merkezinde Müslüman hane sayısı 2.029'dur. Bu şekilde tahmini Müslüman nüfus 10.145'tir.⁶⁷ Gayr-i müslim nüfusun toplam nüfus içerisindeki oranı %20'dir. Belgrad'ın Avusturya'dan iki yıl önce alındığı düşünülürse şehir merkezine ciddi bir müslüman nüfus gelmiş olmalıdır. Ayrıca gayr-i müslim nüfus Müslüman nüfusa göre çok azdır. Belgrad ve civarının gayr-i Müslimlerin yoğun yaşadığı bir yer olduğu düşünülürse, savaşın gayr-i müslim nüfusun azalmasında önemli bir etken olduğu söylenebilir.

3. İktisadî Durum

Belgrad'ın iktisadî yapısına bakıldığında şehir merkezinde de tarımsal faaliyetlerin yapıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁸ Ayrıca şehrin civarındaki bağlarda bağcılık faaliyetleri yapılmaktadır. Şehir civarındaki bağlardan bir kısmının askerlere verildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır.⁶⁹ Şehir merkezinde alınan mukataa gelirlerine de bakılırsa sınaî üretim kolları da 1741 yılında Belgrad'da yaygındır.⁷⁰

a. Mukataalar

1741 tarihinde Belgrad'da en fazla gelir getiren mukataa⁷¹ Belgrad İskelesi'ndeki

⁶⁶ Bkz: Liste:1.

⁶⁷ Bkz: Çizelge:1.

⁶⁸ Şehir civarında buğday, şaîr, çavdar, alaf, erzen, fasulye, kendir, kelem, piyaz, balcılık, meyve, bostan üretimi yapılmaktadır. Bkz: TADB. TTD, 18, s. 40.

⁶⁹ "Bağ, Mehmet, *Kethüda-i Dizdar, 7 Vukiyye*" "Bağ, Ali Ağa, *Ser- Barutçyan-ı Terliyan, 12 vukiyye*", "Bağ, İbrahim, *Miralay-ı Varad, Kaya Burç, 4 vukiyye*" Bkz: TADB. TTD, 18, s. 39.

⁷⁰ TADB. TTD, 18, s. 40.

⁷¹ Mukataa XV. Yüzyılın ortalarından başlayarak XIX. Yüzyılın ortalarına kadar geçerli olan mukataa terimi; devlete ait bir kısım vergi ve resimlerin belirli bir meblağ karşılığında iltizama verilmesidir. Özellikle XVI. Yüzyılda mukataa devlete ait çeşitli gelir gruplarının özel şahıslar ya da kurumlar eliyle belli bir zaman dilimi ve meblağ mukabilinde toplanması ve devlet hazinesine teslimini ifade eder. Bkz: Mehmet Genç, "Mukataa", *TDVİA*, C.31, s. 129; Türkmen, *XVI. Yüzyılda Belgrad Kazası*, s. 232-233.

gümrüktür.⁷² Gümrükten yıllık 1741 yılında 720.000 akçe gelir elde edilmektedir.⁷³ Belgrad bir tarafı ile Sava diğer tarafı ile Tuna nehrine bakan yüksekçe bir tepe üzerinde kurulmuş bir şehirdir. İki büyük nehrin kıyısında kurulmuş olmasından dolayı askerî ve sivil taşımacılığın yapıldığı önemli bir limana sahiptir.⁷⁴ Bu liman üzerinde kurulmuş olan gümrükten gelen giden her türlü mal ve diğer nesnelere vergi alınmaktadır. İskele ve gümrük gelirleri toplam mukataa gelirleri içerisinde %46'lık bir paya sahiptir. Mukataa gelirlerinden ikinci büyük geliri tahmîs (kahve) mukataası oluşturmaktadır.⁷⁵ Belgrad'ın bir geçiş güzergâhı olması bu mukataa türünün yüksek olmasında etkili olmuştur. Doğudan veya Afrika taraflarından gelen kahvenin Tuna üzerinden Avrupa'ya sevk edilmesi sırasında Belgrad'da ki limanın da kullanılması bu mukataanın önemini artırmıştır.⁷⁶ Tahmîs mukataası Belgrad mukataa gelirleri içerisinde %27'lik bir orana sahiptir.

1741 tarihinde Belgrad'daki diğer mukataa gelirleri bazargân mukataası⁷⁷, şemhane (mumhane) mukataası⁷⁸, bâc-ı siyah ve bâc-ı pazar mukataası⁷⁹, ihtisap mukataası⁸⁰, kantar⁸¹ ve kapan mukataası⁸², boyahane⁸³ ve mahsul-i mâhi-i Tuna⁸⁴ mukataasıdır.⁸⁵ 1741 tarihinde Belgrad mukataalarından elde edilen toplam gelir 1.573.200 akçedir. Mukataa gelirleri Belgrad gelirleri içerisinde en büyük paya sa-

⁷² 1741 (.h.1153) tarihli Ahmed Efendi İbn-i İbrahim Efendi Vakfı'na ait Belgrad İskelesi'nde gümrük binaları olarak kullanılan dükkân ve han bulunmaktadır. Vakfiye'de "...mahruse-i Belgrad'ın birün varoşunda vaki'traf-ı erba'ası lede'l-ahali ve'l-ciran ma'lumu'l-hudud kırk bir aded fevkânî oda ve on beş bab mağazalı dükkân ve otuz aded sade dükkân ve bir kahvehane ve bir kebir ahır ve bir sağır ahuru müştemil gümrük hanı demekle ma'ruf bir kı't'a mülk hanımı ve yine mahrusa-i mezburade vaki' birün varoşunda Nehr-i Tuna camibinde etraf-ı erba'ası lede'l-ahali ve'l-ciran ma'lumu'l-hudud halen gümrük olan sekiz bab tahtanî oda ve dört matbah ve vasatında dört bab oda ve ittisalinde dört bab fevkânî oda ve iki tahtanî oda ve iki matbah ve mukabilinde Nehr-i Tuna'ya varınca..." şeklinde geçer. Bkz: VGMA, 731, sayfa 11, sıra 13.

⁷³ "Mukataa-i Gümrük-i İskele-i Belgrad fi sene kıymet 720.000" şeklindedir. Bkz: TADB, TTD, 18, s. 40

⁷⁴ İncelenen 1741 tarihli tahrir defterinde Tuna'dan ve Sava'dan öte yakaya geçişlerde ne kadarlık bir vergi alınacağı hususu kaydedilmemiştir. Fakat 1536 tarihli tahrir defterindeki kanunnamede "*Engürüs vilayetinden gemi ile su yüzünden meta' gelse ve güse...*" denilerek her türlü geliş ve gidişte vergi alınacağı kaydedilmiştir. Bkz: BOA, TT, 187, s. 3; Türkmen, *XVI. Yüzyılda Belgrad*, s. 239.

⁷⁵ "Mukataa-i Tahmîs fi sene kıymet 432.000" şeklindedir. Bkz: TADB, TTD, 18, s. 40.

⁷⁶ 16. Yüzyıl tahrir defterlerinde Belgrad mukataaları arasında tahmîs geçmemektedir.

⁷⁷ "Mukataa-i Bazargân fi sene kıymet 12.000" şeklindedir.

⁷⁸ "Mukataa-i Şemhane fi sene kıymet 24.000" şeklindedir.

⁷⁹ "Mukataa-i bâc-ı siyah ve bâc-ı Pazar fi sene kıymet 120.000" şeklindedir.

⁸⁰ "Mukataa-i ihtisap ve eczâiye fi sene kıymet 12.000" şeklindedir.

⁸¹ "Mukataa-i Kantar fi sene kıymet 120.000" şeklindedir.

⁸² "Mukataa-i Kapan fi sene kıymet 12.000" şeklindedir.

⁸³ "Mukataa-i Boyahane fi sene kıymet 1.200" şeklindedir.

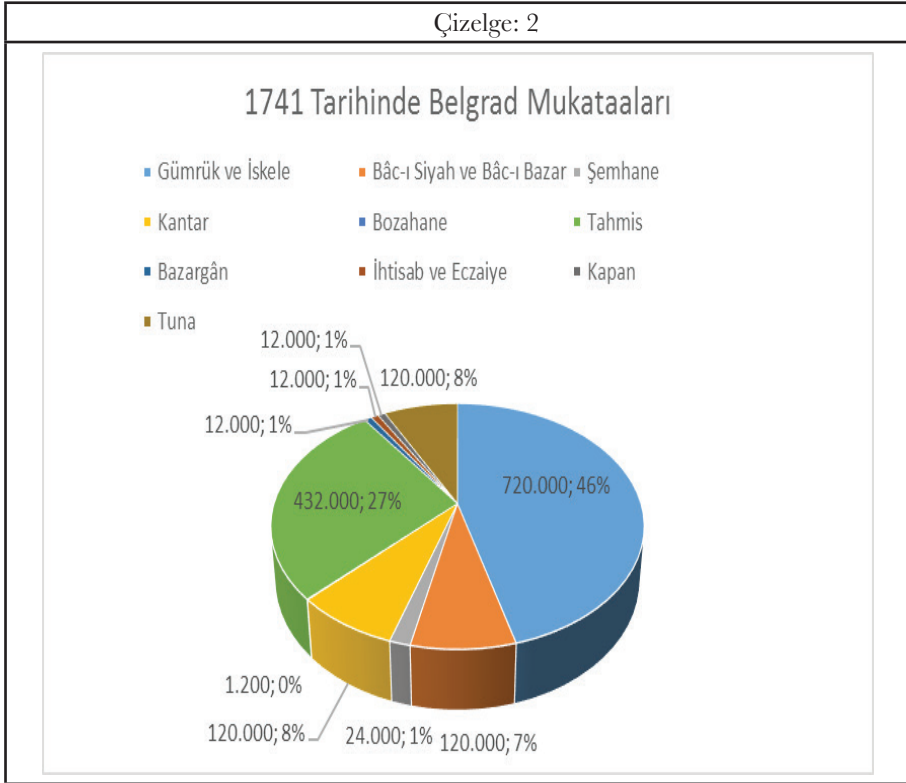
⁸⁴ "Mukataa-i mahsul-i mâhi-i Tuna-i Belgrad'da Tekirdelen ile nehr-i Pojeça'da dörtte bir alnur fi sene kıymet 120.000" şeklindedir.

⁸⁵ Mukataa türleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Türkmen, *XVI. Yüzyılda Belgrad*, s. 232-245.

hiptir. Şemhane ve boyahane gibi mukataaların olması Belgrad'da sınaî faaliyetlerin de icra edildiğinin kanıtıdır. Ayrıca nehirlerde yapılan balıkçılık faaliyetlerinin de mukataa gelirleri içerisinde önemli bir paya sahip olduğu görülmektedir. Balıkçılık ile ilgili nehirlerden alınan mukataa gelirleri Belgrad mukataa gelirleri içerisinde %8'lik paya sahiptir. Mukataa-i kantar ve bâc-ı siyah ve bâc-ı pazar mukataaları da yine %8'lik bir orana sahiptir.

Çizelge: 2

b. Ziraî Üretim ve Öşür Durumları

Hububat Öşür ve Üretim Durumları

Belgrad köylerinde ve şehir merkezi civarlarında yoğun olarak tarımsal faaliyetler yapılmaktadır. Tarımsal faaliyetler içerisinde en fazla üretim hububattadır. Hububat ürünleri içerisinde üretimi en çok olan gendüm yani buğdaydır. 1741 tarihinde Belgrad'da toplam 30.000 kile (726.450 kg) buğday üretimi yapılmıştır. 3.750

kile buğdaydan öşür alınırken bunun akçe olarak tutarı 26.950 akçedir.⁸⁶ Buğday üretiminde Dolna İslaniç ve Vinçe köyleri 32.545 kg üretim ile en fazla üretim gerçekleştiren köylerdir. Belgrad merkezinde de 54.242 kg'lık üretim gerçekleşmiştir. Belgrad merkezin buğday üretimi kırsaldaki hiçbir köyde gerçekleşmemiştir. Bu da Belgrad ve civarında kayda değer bir tarımsal üretimin olduğunu göstermektedir. Vişiniçe, Velikasele, Gorna Moştaniç ve Sirmič 27.121 kg üretimde en fazla üretim yapan diğer köylerdir. (Liste:2)

Buğdaydan sonra üretimi en çok yapılan hububat şair (arpa)'dır. 1741 yılında Belgrad'da 22.400 (542.416 kg) kile üretim gerçekleşmiştir. Belgrad merkezin üretimi 38.744 kg'dır. Köyler içerisinde Dolan İslaniç ve Vinçe 23.246 kg ile en fazla üretimi olan köydür. Kumodrag, Vişiniçe, Velikasele, Gorna Moştaniç köylerinin üretimi aynı olup 19.372 kg'dır. Şair üretimi Belgrad'da çok yaygındır. Köylerden şair üretimi olmayan köy yoktur. Şairden öşür olarak 2.800 kile alınmış olup bunun nakdî bedeli 19.030 akçedir. (Liste:2)

Çavdarın üretimi 1741 tarihinde Belgrad'da 13.168 kile (318.363 kg)'dır. Belgrad şehir merkezinin çavdar üretimi 23.246 kg'dır. Çavdardan alınan öşür miktarı 1.646 kile (13.168 kg)'dır. Toplam çavdardan elde edilen gelir 11.552 akçedir. 13.948 kg ile en fazla üretim yapan köy Dolna İslaniç'tir. Kumodrag ve Vinçe, Vişiniçe ve Velikasele diğer en fazla üretim yapan köylerdir. (Liste:2)

Erzen üretimi 1741 yılında toplamda 4.400 kile (106.546 kg)'dır. Toplam erzenen alınan öşür miktarı 550 kiledir. Toplam elde edilen 3.386 akçedir. Belgrad merkezin erzen üretimi 7.749 akçedir. Erzen Belgrad'da yaygın şekilde üretimi yapılan bir üründür. Üretim yapmayan köy yoktur. Erzen üretiminde de en çok üretimi

⁸⁶ 1471 tarihli tahrir defterinde ürünlerden alınacak öşür miktarı belirtilmemiştir. Bundan dolayı daha önceki tahrir defterlerine müracaat edilmiştir. 1561 tarihli mufassal tahrir defterinde Belgrad'daki hububat öşrü ile ilgili olarak "*bir raiyyet yazıldığı karyede ziraat eylese buğdayda ve darıda ve arpada ve çavdarda yedide veya sekizde bir öşür verir*" demektir. Şayet köylü bağcılık yapıyorsa ve şıra öşrü verecekse aynı defterde "*bir raiyyet yazıldığı köyde bağ dikse on medrede bir medre öşür verüb...*" demektir. Bkz: BOA. TT, 361, s.3-4. Buna göre hububat üretiminde 1/8, şıra üretiminde 1/10 öşür alınmıştır. 1741 tarihli mufassal defterde öşrün hangi oranlarda alındığı kaydedilmediğinden dolayı bu çalışmada hububat ürünleri için 1/8, şıra üretimi için 1/10 öşür miktarı olarak kabul edilmiştir. 1741 Tarihli mufassal tahrir defterinde öşür miktarları kile olarak, şıra ise medre olarak alınmıştır. 16. Yüzyıl tahrir defterinde Belgrad için kullanılan öşür ölçütü loknadr. 18. Yüzyılda ise bu ölçütün değiştiği görülmektedir. Fakat defterde Belgrad'da (Semendire Sancağı) kullanılan kilenin kaç İstanbul kilesine denk geldiği kaydedilmiştir. Fakat 15 ve 16. Yüzyıllarda Semendire kilesi İstanbul kilesine eşittir. Bkz: Cengiz Kallek, "Kile" *TDVİA*, C.25, s.569. İstanbul kilesi de 18 okka, 350 dirhem= 24,215 kg'a denk gelmektedir. Bkz: Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.1, Eren Yayıncılık 2000. İlgili çalışmada bu sebeple hububatta üretim hesaplanırken İstanbul kilesi kullanılmıştır. Şıra öşründe kullanılan bir medre= 10 pinte= 44 okka= 56,32 kg'dır. Bkz: Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, C. 5, s. 354.

Dolna İslaniç ve Vinçe köyleri yapmıştır. Her iki köyünde üretim miktarı aynı olup, 4.649 kg'dır. (Liste:2)

18 numaralı mufassal tahrir defterinde “hınta-i mısırî maa fasulye” şeklinde bir ürün kaydı daha bulunmaktadır. Hınta-i mısırînin tam olarak hangi ürünü karşıladığı tespit edilememiştir. Fasulye ise baklagiller grubunun önemli bir ürünüdür. Bu ürün grubu deftere sadece öşür miktarı olarak kaydedilmiştir. Yani bu ürünlerden ne kadarlık bir üretim yapıldığı tespit edilememektedir. Hınta-i mısırî maa fasulyeden 1741 tarihinde 42.334 akçe gelir elde edilmiştir. Belgrad merkezde de üretimi yapılan bu üründen 3.000 akçe öşür alınmıştır. Dolan İslaniç ve Vinçe köyleri en fazla öşür alınan köylerdir. Her iki köyden de toplam 1.800 akçe öşür alınmıştır. (Liste:3)

Şıra Üretimi ve Bağcılık

Belgrad'da şıra üretimi oldukça yaygındır. 1741 tarihli mufassal tahrir defterinde tespit edilen 64 köyden 12 tanesinde bağcılık yapılmayıp şıra üretimi de mevcut değildir.⁸⁷ Diğer köylerin tamamında bağcılık ve şıra üretimi yapılmaktadır. Bölgenin gayr-i müslim olmasından dolayı halk şıra üretimini daha çok şarap yapımında kullanmaktadır. Bu sebeple bağcılık bölgede yoğun olarak yapılmıştır. Eldeki defterin verdiği bilgilerin çok kısıtlı olmasından dolayı bağ başına ne kadar vergi alındığı tespit edilememektedir. Fakat şıradan alınan öşür ve üretim miktarını tespit etme imkânımız vardır. Belgrad şehir merkezinin civarında da bağcılığın yaygın olduğu tespit edilmiştir. Şehir merkezinin civarındaki bağlardan bazıları askerî görevlilere verilmiştir. Bu bağlardan bazılarının yeri de defterde ayrıca belirtilmiştir. Şehir merkezi yakınlarındaki bazı bağların da gayr-i müslimler tarafından kullanıldığı tespit edilmiştir. 1741 tarihinde Belgrad'da 242.000 medre (13.629.440 kg) üretim gerçekleşmiştir. Öşür olarak alınan şıra miktarı 24.200 medredir. Toplam şıradan alınan öşür miktarı ise 123.250 akçedir. Köyler içerisinde en fazla üretimi 1.098.240 kg ile Vişniçe köyü gerçekleştirmiştir. İkinci en fazla üretim Boraka ve Vinçe köylerine aittir. Boraka'nın üretimi 760.320 kg'dır. Belgrad merkezin şıra üretimi ise 1.267.200 kg'dır. (Liste:2 ve Çizelge:6)

Kendir Kelem ve Piyaz Üretimi ve Öşrü

1741 tarihli mufassal tahrir defterinde bu üç ürün beraber kaydedilmiştir. Ayrıca öşür miktarı para olarak deftere kaydedildiğinden üretim miktarı da hesaplanamamıştır. Bu ürünleri tüm köyler üretmektedir. Köyler içerisinde en fazla öşür miktarı Dolna İslaniç, Kumodrag ve Vinçe köylerine aittir. Dolna İslaniç'ten 840,

⁸⁷ Şıra üretimi yapılmayan köyler; Zetun, Suha-Jelejnik, Ustublene, Homeska, Gorna İslaniçe, Brusnik, Hüseyinofça, Sokolok, Vidokoyça, Modavaç, Dolna Dolan ve Manastr-ı Vardine.

Vinçe'den 740, Kumodrag'dan 700 akçe alınmıştır. Belgrad merkezinden ise 1400 akçe alınmıştır. Kendir, kelem ve piyazdan toplam alınan öşür miktarı 19.308 akçedir. (Liste:3)

Bostan, Hîme ve Kettan Üretimi ve Öşrü

Bu ürünlerde deftere beraber olarak kaydedilmişlerdir. Belgrad'da bostan, hîme ve kettân öşrü olarak toplam 9.794 akçe öşür alınmıştır. Köylerde en fazla üretim yapan köylerden Dolna İslaniç'ten ve Vinçe köylerinden 480 akçe; Kumodrag, Velikasele, Gorna Moştaniç, Sirmič köylerinde de 400 akçe öşür alınmıştır. (Liste:3-4)

Meyve Üretimi ve Öşrü

Belgrad'da meyve üretimi kaydına tüm köylerde rastlanılmamıştır. Tespit edilen 64 köyden 24 tanesinde meyve üretimi vardır. Deftere meyve “öşr-ü meyve” şeklinde kaydedilmiştir.⁸⁸ Deftere kaydedildiği şekliyle bakıldığında Belgrad'da ne kadarlık bir meyve üretimi yapıldığı ve alınan öşrünün ne kadarlık bir üretimin karşılığı olduğu konusu çözülememektedir. Çünkü meyve üretimi ile ilgili deftere sadece alınan öşür miktarı kaydedilmiştir. Bir diğer husus tüm meyvelerin bir kalem altında “öşr-ü meyve” şeklinde verilmesidir. Bundan dolayı meyve cinsleri de tespit edilememektedir. Belgrad'da 1741 yılında alınan tüm meyve öşrü 1.459 akçedir. Belgrad merkezden alınan meyve öşrü 300 akçedir. Köyler içerisinde ise en fazla meyve öşrü alınan yerler Boraka⁸⁹, Ruşan⁹⁰, Vinçe⁹¹, Rakofça⁹²'dir. Boraka'dan 160 akçe diğer köylerden ise 120 akçe öşür alınmıştır. (Çizelge:3-4)

Bal Üretimi

1741 tarihli mufassal tahrir defterinde Belgrad'a bağlı tüm köylerde arıcılık faaliyetinin yapıldığı görülmektedir. Çünkü tüm köylerde bal üretimi vardır. Bal üretimi de deftere kaydedilirken alınan öşür miktarı kaydedilmiştir. Dolayısıyla gerçek üretim miktarını hesaplama imkanı yoktur. Belgrad'ın tamamından alınan bal öşrü miktarı 16.308 akçedir. Köyler içerisinde en fazla öşür alınan 760 akçe ile Dolna İslaniç⁹³ köyüdür. Vinçe⁹⁴ köyünün verdiği öşür miktarı 720 akçedir. Vişiniçe⁹⁵,

⁸⁸ TADB. TTD, 18, s. 40.

⁸⁹ TADB. TTD, 18, s. 46.

⁹⁰ TADB. TTD, 18, s. 45.

⁹¹ TADB. TTD, 18, s. 67.

⁹² TADB. TTD, 18, s. 69.

⁹³ TADB. TTD, 18, s. 66.

⁹⁴ TADB. TTD, 18, s. 67.

⁹⁵ TADB. TTD, 18, s. 62.

Kumodrag⁹⁶, Velikasele⁹⁷ ve Gorna Moştaniç⁹⁸ köyleri ise 600 akçe öşür vermektelerdir. En az üretim yapan köy 28 akçe öşür veren Dirlupe köyüdür. Dolna İslaniç köyünde üretim en fazla iken Gorna İslaniç⁹⁹ köyündeki üretim ise en az üretim yapan ikinci köydür. Gorna İslaniç köyünden alınan bal öşür 40 akçedir. (Çizelge:3-4)

c. Belgrad'da Alınan Diğer Vergiler

İncelenen 1741 tarihli mufassal tahrir defterinde şahsa bağlı alınan vergilerden ilki ispenç resmidir. İспенç resmi veya “kapu resmi” diye zikredilen bu resim zimmî (Hristiyan, Yahudi vs.) reayadan alınan vergidir.¹⁰⁰ Birçok yerde evli olup olmadığına bakılmaksızın alındığı gibi bazı yerlerde sadece evli gayr-i Müslimlerden alınmıştır.¹⁰¹ Bir gayr-i müslimin ispenç resmini verebilmesi için reâyanın cizye verebilme kabiliyetine sahip olması yani en az 300 akçelik malı olması gerekmektedir.¹⁰² Hatta ispenç resmi ile cizye bazı bölgelerde tek bir vergiyi ifade etmekte olup ayrı ayrı toplanmamaktadır. İncelenen tahrir defterinde bu duruma benzer bir durum söz konusudur. Gayr-i müslim reayadan resm-i ispenç alınmışken, kayıtlarda cizye vergisine rastlanılmamıştır.¹⁰³ 1741 tarihinde Belgrad'ın merkezi de dahil olmak üzere alınan toplam ispenç resmi 12.375 akçedir. Kişi başı 25 akçe alınmıştır. Belgrad'da alınan ispenç resminde mücerred müzevvec ayrımı kayıtlarda mevcut değildir. Dolayısıyla kayıtlarda mücerred varsa bile tespit etme imkanı yoktur. Alınan ispenç resmi mücerred, müzevvec herkesten 25 akçe olarak alınmıştır.¹⁰⁴ (Çizelge:3-4)

1741 tarihinde Belgrad'da alınan bir diğer vergi hayvancılıkla ilgili olan “bid'at-ı maa pojik” vergisidir. Bu bazı defterlerde “bid'at-ı hınzır” yani domuz vergisi olarak da geçmektedir.¹⁰⁵ Pojik (bujik) domuz salhanesi yani kasaphanesi anlamındadır.¹⁰⁶ Aynı zamanda pojik özellikle Balkan Hristiyanlarında Hz.İsa'nın doğumu olarak kutlanılan bir bayramdır.¹⁰⁷ Bu vergiye pojik denmesinin sebebi bu verginin

⁹⁶ TADB. TTD, 18, s. 41.

⁹⁷ TADB. TTD, 18, s. 65.

⁹⁸ TADB. TTD, 18, s. 72.

⁹⁹ TADB. TTD, 18, s. 66.

¹⁰⁰ N. Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Reâyadan Alınan Vergi ve Resimler” *AÜDTİCFD*, V/5, 1947, s. 507.

¹⁰¹ Türkmen, *XVI. Yüzyılda Belgrad Kazası*, s. 215.

¹⁰² N. Çağatay, “Osmanlılarda Reayadan Alınan Vergiler” s. 507.

¹⁰³ Bu durum Belgrad'a ait 16. Yüzyıl tahrir defterlerinde de aynıdır. Gayr-i Müslim reayadan resm-i ispenç alınmıştır fakat ilgili kayıtlarda cizye resmine rastlanılmamıştır. Bkz: Türkmen, *XVI. Yüzyılda Belgrad Kazası*, s. 215 vd.

¹⁰⁴ İncelenen 18 numaralı mufassal tahrir defterinde köylerde Müslüman kaydına rastlanılmamıştır. Bu sebeple de resm-i çift kaydı defterde yoktur. Ayrıca defterde mücerred ve bennak kaydına da rastlanılmamıştır.

¹⁰⁵ Türkmen, *XVI. Yüzyılda Belgrad Kazası*, s. 224.

¹⁰⁶ N. Çağatay, “Osmanlılarda Reayadan Alınan Vergiler” s. 493.

¹⁰⁷ Erman Altun, “Tekirdağ Adetlerinde Bocuk Gecesi ve Sedenka” *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Şükriü Elçin Armağanı, Y.29/1-2, Ankara 1993, s. 34-35.

pojik vaktinde yani yılbaşında alınmasından dolayı olsa gerektir. Belgrad'da hem boğazlanan hem de beslenen hınırdan vergi alınmaktaydı.¹⁰⁸ 1741 tarihinde Belgrad'da alınan hınzır vergisi 12.043 akçedir. Belgrad merkezden alınan hınzır vergisi 1.529 akçedir. Vinçe¹⁰⁹ köyü 695, Kumodrag¹¹⁰ köyü 600 akçe hınzır vergisi vermektedir.¹¹¹ (Çizelge:3-4)

Belgrad'da 1741 tarihli mufassal tahrir defterinde kaydedilen bir vergide “mahsul-i göl” vergisidir. Üretilen veya avlanan balıktan alınan vergidir. Belgrad'ın iki tarafının nehir olması bazı köylerin nehir kenarında bulunmasına rağmen balıkçılık çok yaygın gözükmemektedir. Bu vergi sadece Belgrad merkezde ve Velikasele¹¹² köyünden alınmıştır. Her iki yerde de alınan vergi öşrü 100 akçedir. (Çizelge:3-4)

Belgrad'da otluk, Yoncalık ve çayırılık alanlar hayvansal etkinliklerde kullanılmaktadır. Bu sebeple de bu araziler belirli oranlarda vergiye tâbidirler. Hayvanlarını otlatmak için çayırlardan istifade etmek isteyenler çayır vergisi vermektedir. 1741 tarihli mufassal tahrir defterinde de çayır vergisi (resm-i çayır, mahsul-i çayır) adları altında alınmıştır. Belgrad merkezi dahil toplam 32 köyde çayır vergisi alınmıştır. Toplam alınan çayır vergisi 4.069 akçedir. Köyler içerisinde en çok çayır vergisini 600 akçe ile Beline¹¹³ köyü daha sonrada 500 akçe ile Homeska¹¹⁴ köyü vermektedir. Resm-i çayırla aynı doğrultuda kullanılan bir diğer vergi kalemi “mahsul-i bellût” vergisidir. Bazı defterlerde “mahsul-i koru” olarak da geçmektedir. Kopan Sancağı'nda bu vergi otlatılmaya götürülen her baş domuzdan alınmaktadır.¹¹⁵ Bellût vergisi 1741 tarihinde Belgrad'da 11 köyden alınmıştır. Toplamda 1.254 akçe bu vergiden gelir elde edilmiştir. (Çizelge:3-4)

Osmanlı'da su veya yel ile dönen un değirmenlerinden alınan vergiye resm-i âşiyâb denir.¹¹⁶ Bu verginin miktarı muhtelif zamanlarda ve yerlerde farklılık göstermiştir. Bazı yerlerde hububat üzerinden alınırken bazı yerlerde ayda 5 akçe üzerinden yılda kaç ay dönerse o miktarda vergi tahsili yapılmaktadır. Miktar yine bölgelere göre farklılık göstermektedir.¹¹⁷ Tam yıl yürüyen değirmenden 60 akçe, 6

¹⁰⁸ Türkmen, *XVI. Yüzyılda Belgrad Kazası*, s. 224.

¹⁰⁹ TADB. TTD, 18, s. 67.

¹¹⁰ TADB. TTD, 18, s. 41.

¹¹¹ İncelenen 18 numaralı mufassal tahrir defterinde koyun vergisi olarak da bilinen adet-i ağnam vergisine hiç rastlanılmamıştır. Belgrad'da halkın çoğunluğunun gayr-i müslim olmasından dolayı hınzır besiciliği çok yaygındır.

¹¹² TADB. TTD, 18, s. 65.

¹¹³ TADB. TTD, 18, s. 48.

¹¹⁴ TADB. TTD, 18, s. 60.

¹¹⁵ Erdal Çoban, “Kopan Sancağı'nın (Macaristan) 16. Yüzyıldaki Ekonomik Gelişmesi Üzerine” *OTAM*, Sayı:17, Ankara 2005, s. 9.

¹¹⁶ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, TTK, 1989, s. 141.

¹¹⁷ N. Çağatay, “Osmanlılarda Reayadan Alınan Vergiler” s. 503-504.

ay yürüyen değirmenden 30 akçe alınmaktadır.¹¹⁸ Üç ay dönerse 15 akçe alınır.¹¹⁹ 1741 tarihinde Belgrad'daki değirmenler altı ay yürüyen değirmenlerdir. Çünkü değirmenlerin bâb sayıları da verilmiş ve bâb başı 30 akçe alınmıştır. En büyük değirmen Belgrad merkezdedir. 10 bâblı olan bu değirmenden 300 akçe vergi alınmaktadır. Mislotin¹²⁰ ve İstoynik¹²¹ köylerinde ikişer değirmen vardır. Benü Sava¹²² köyünde 3 bâblı 90 akçelik bir değirmen bulunmaktadır. Velikasele¹²³ köyünde 4 bâblı 120 akçe vergi veren bir değirmen mevcuttur. Belgrad'da alınan toplam değirmen vergisi 1.320 akçedir. (Çizelge:3-4)

Belgrad'da alınan bir diğer vergi türü de arızî vergilerdir. Bu vergiler zuhura-ta tâbi vergilerdendir. Yani ne zaman tahakkuk edip tahsil edileceği belli olmayan vergilerdir. Bu yüzden tahmini olarak deftere yazılabilirler. Ayrıca tahrir defterlerinde “tayıârât” adıyla da geçmektedir.¹²⁴ Bu vergilere bâd-ı hevâ türü vergiler denilmektedir. 1741 tarihinde bâd-ı hevâ türü vergiler 18 numaralı mufassal tahrir defterinde “bâd-ı hevâ ve resm-i arus ve resm-i fuçı ve cürm-i cinayet” şeklinde kaydedilmiştir.¹²⁵ Yani bâd-ı hevâ türü vergiler tek tek verilmeyip topluca verilmiştir. Bâd-ı hevâ türünden vergiler 1741 yılında Belgrad'ın toplamında 29.390 akçe toplanmıştır. Köyler içerisinde Bariç¹²⁶, Kumodrag¹²⁷, Gorna Moştaniç¹²⁸, Velikasele¹²⁹, Vişiniç¹³⁰, Sirmič¹³¹ ve Çağlan¹³² köyleri 1.000 akçe üzerinde bâd-ı hevâ türü vergi alan köylerdir. Belgrad merkezde ise bu vergi türü 2.000 akçe olarak alınmıştır. (Çizelge:3-4)

Adet-i deştânî vergisi “cerâim-i hayvanat” olarak da bilinir.¹³³ Herhangi bir şahsın at veya davarı başka bir kişinin ekinine girdiğinde ödediği cerîme yani para cezasıdır. Zarar gören ekin sahibine hayvan sahibi tazminat ödediği gibi hayvanlarına sahip olamayarak başkasının malına zarar verdiği için dolayı kendisine “beşer

¹¹⁸ Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyılda Adana Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 1992, s. 175.

¹¹⁹ Ahmet Kankal, *16. Yüzyılda Çankırı Sancağı*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993 (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 201.

¹²⁰ TADB. TTD, 18, s. 69.

¹²¹ TADB. TTD, 18, s. 49.

¹²² TADB. TTD, 18, s. 44.

¹²³ TADB. TTD, 18, s. 65.

¹²⁴ Halil Sahillioğlu, “Bâd-ı Hevâ” *TDVİA*, C.4, 1991, s. 417-418.

¹²⁵ TADB. TTD, 18, s. 43.

¹²⁶ TADB. TTD, 18, s. 47.

¹²⁷ TADB. TTD, 18, s. 41.

¹²⁸ TADB. TTD, 18, s. 72.

¹²⁹ TADB. TTD, 18, s. 65.

¹³⁰ TADB. TTD, 18, s. 62.

¹³¹ TADB. TTD, 18, s. 74.

¹³² TADB. TTD, 18, s. 63.

¹³³ N. Çağatay, “Osmanlılarda Reâyadan Alınan Vergiler” s. 488-489.

ağaç dahi” vurulması da emredilmiştir.¹³⁴ 1741 yılında deştâni vergisi incelenen defterde Belgrad için kaydedilmiştir. Belgrad’ın toplamında adet-i deştâni vergisi olarak 3.231 akçe vergi tahsil edilmiştir. (Çizelge:3-4)

Bir şehre gelen ve yerleşik olarak oturmayan ve bir yerden bir yere gezen bir nev’i göçebe hayat yaşayan insanlardan mahsul-i haymengâh (konar- göçerler- çadırılar) vergisi alınmıştır. İncelenen 1741 tarihli mufassal tahrir defterinde de haymengâh vergisi kaydedilmiştir. Tespit edilen köyler içerisinde toplamda dokuz köyde bu vergi türü alınmıştır. Resnik köyü¹³⁵, Bele- virele köyü¹³⁶, Banu- Sava köyü¹³⁷, Belo-Potik köyü¹³⁸, Ripeşte köyü¹³⁹ 30 akçe, Edinova köyü¹⁴⁰ 100 akçe, Kumograd köyü¹⁴¹ 50 akçe, Yayınçe köyü¹⁴² 40 akçe mahsul-i haymengâh vergisi vermiştir. 1741 yılında bu vergi Belgrad toplamında 340 akçe olarak tahsil edilmiştir. Göçebelere yerleştikleri yerlerde ziraat yapan olursa onlardan da tapu resmi alınmaktadır. Bunun haricinde çiftlik tasarruf eden reaya sipahisine resm-i tapu adı altında miktarı mahalline göre değişen bir defaya mahsus olmak üzere bir resim ödemek zorundadır. Bu çoğunlukla arazinin bir yıllık mahsulatı olarak telakki edilmiştir. Tapuyu ödeyen reaya ölünceye kadar çiftliğini tasarruf eder sonra oğluna bırakabilir. Ölenin oğlu sipahiye tekrar tapu resmi vermez. Ölen reayanın oğlu yoksa çiftlik kardeşlerine paylaştırılırdı. Bu durumda kardeşler sipahiye tapu resmi verirler. Tapu resmini ödeyen toprağın mülkiyetini değil yalnızca tasarruf hakkını elde etmiştir.¹⁴³ 1741 yılında Belgrad’da Gorna İslançe¹⁴⁴, Süha-Jelejnik¹⁴⁵, Dolna Dolan¹⁴⁶ ve Manastır-ı Vavdine¹⁴⁷ dışındaki tüm köylerde tapu resmi alınmıştır. Toplamda alınan tapu resmi miktarı 27.140 akçedir. (Çizelge:3-4)

Belgrad’da üretiminden oşr-ü şıra” bağcılık yapılan tarladan da resm-i âveng adı altında vergi alınmaktadır. Bağ üretimi neticesi oşrünü veren raiyyet ayrıca bağı için 2 akçe âveng vergisi verir. Bu vergi dönüm başı verilmektedir.¹⁴⁸ Bu vergi 1741 yılında Belgrad’da dokuz köyden alınmıştır. Bu köylerden en fazla resm-i âveng ve-

¹³⁴ Yılmaz Kurt, *Adana Tarihi*, s. 175.

¹³⁵ TADB. TTD, 18, s. 40.

¹³⁶ TADB. TTD, 18, s. 42.

¹³⁷ TADB. TTD, 18, s. 44.

¹³⁸ TADB. TTD, 18, s. 43.

¹³⁹ TADB. TTD, 18, s. 43.

¹⁴⁰ TADB. TTD, 18, s. 47.

¹⁴¹ TADB. TTD, 18, s. 41.

¹⁴² TADB. TTD, 18, s. 42.

¹⁴³ Türkmen, *XVI. Yüzyılda Belgrad Kazası*, s. 248.

¹⁴⁴ TADB. TTD, 18, s. 63.

¹⁴⁵ TADB. TTD, 18, s. 48.

¹⁴⁶ TADB. TTD, 18, s. 72.

¹⁴⁷ TADB. TTD, 18, s. 67.

¹⁴⁸ Türkmen, *XVI. Yüzyılda Belgrad Kazası*, s. 196.

ren Rozaniç¹⁴⁹ köyüdür. Rozaniç köyü 120 akçe âveng resmi vermiştir. Belo- Potik¹⁵⁰ köyü ise 60 akçe, Resnik¹⁵¹, Kumodrag¹⁵², Yayınç¹⁵³, Bele- Virele¹⁵⁴, Ripeşte¹⁵⁵, Benu- Sava¹⁵⁶ köyleri ise 20 akçe resm-i âveng vermişlerdir. Toplamda 300 akçe âveng vergisi toplanmıştır. (Çizelge: 3-4)

1741 yılında Belgrad'da arızî vergiler içerisinde değerlendirilen ve deftere “Beytül-mâl ve mâl-i gâib ve mâl-i mefkûd ve yave ve kaçgun ve avalak” adı altında vergi toplanılmıştır. Bu vergiden 1741 tarihinde Belgrad'da 115.535 akçe toplanmıştır. Mirasçısı bulunmayan tereke beytül-mâlden sayılır, vâris üç aya kadar ortaya çıkmazsa mirasa hazine el koyar. Ancak mirasçı, tereke hazinede de olsa mirasçılığını ispatlarsa bunu almaya hak kazanır. Mirasçı ülke içinde ise mâl-i gâib, başka ülkede olup yeri bilinmezse mâl-i mefkûd hükmüne girer. Tereke, beytül-mâlciye bu durumda bir sene bekletildikten sonra verilir.¹⁵⁷ Bir tımar arazisinde başı boş olarak tutulan hayvan demektir.¹⁵⁸ Böyle hayvanlar bir ay bekletildikten sonra sahibi çıkmazsa bulana ait olur ve ondan *resm-i yave* veya *resm-i kaçgun* adında bir vergi alınır.¹⁵⁹ Belgrad merkezde beytül-mâl vergisi 50.000 akçe toplanmıştır. Dolna İslaniç ve Vinçe köyleri 3.000 akçe, Kumodrag, Velikasele, Vişiniçe, Gorna Moştaniç ve Sirmič köyleri ise 2.500 akçe beytül-mâl vergisi toplamışlardır.¹⁶⁰ (Çizelge:3-4)

1741 tarihinde Belgrad'da mukataa gelirlerinden elde edilen miktar 1.573.200 akçedir. Şehir merkezinden gelen gelir ise 83.000 akçedir. Köylerden alınan vergi miktarı 393.800 akçedir. Belgrad'ın 1741 yılındaki toplam geliri mukataa gelirleri dahil 2.050.000 akçedir. Mukataa gelirleri hariç Belgrad merkez ve köylerinin geliri ise; 476.800 akçedir. Mukataa gelirleri hariç tutulduğunda Belgrad merkezi ve köylerden elde edilen 476.800 akçelik gelir içerisinde en fazla pay alan şıra üretimidir. Şıra öşrü 123.250 akçedir. Toplam gelir içerisindeki payı %25,4'tür. Gelir içindeki en fazla gelir getiren diğer vergi beytül-mâl türü vergilerdir. Beytül-mâl türü vergilerden elde edilen toplam gelir 115.535 akçe olup toplam gelir içerisindeki oranı %23,8'tir. Zarurî tüketim ürünlerinden olmasına rağmen buğdayın üretimi hem az

¹⁴⁹ TADB. TTD, 18, s. 54.

¹⁵⁰ TADB. TTD, 18, s. 43.

¹⁵¹ TADB. TTD, 18, s. 40.

¹⁵² TADB. TTD, 18, s. 41.

¹⁵³ TADB. TTD, 18, s. 42.

¹⁵⁴ TADB. TTD, 18, s. 42.

¹⁵⁵ TADB. TTD, 18, s. 43.

¹⁵⁶ TADB. TTD, 18, s. 44.

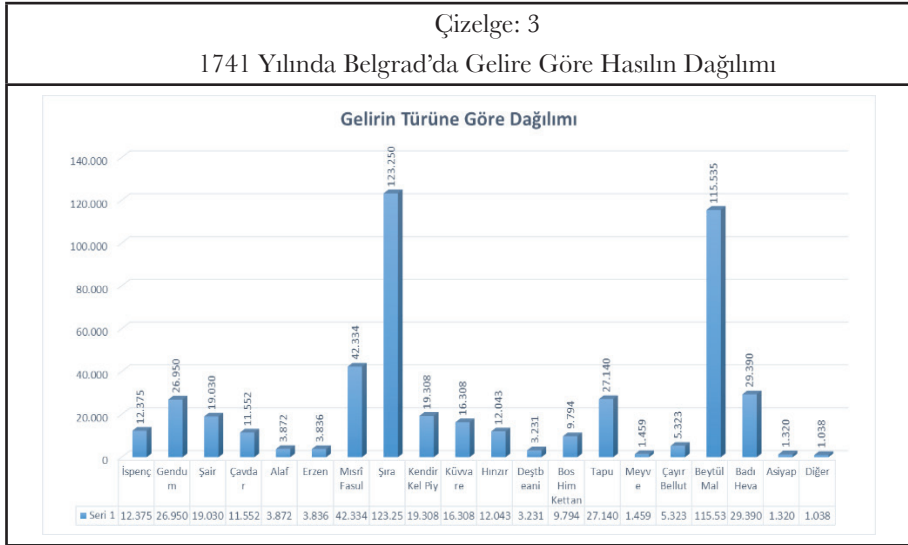
¹⁵⁷ Sahillioğlu, “Bâd-ı Hevâ” s. 417.

¹⁵⁸ Ünal Taşkın, “Rüsum-ı Örfiye”, *Tarih Okulu*, 14, 2013, s. 68-69.

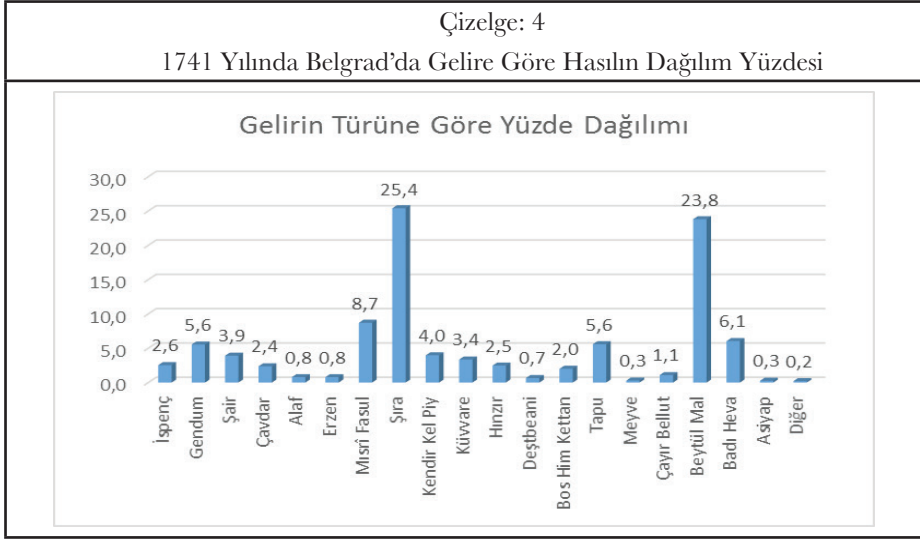
¹⁵⁹ Ünal Taşkın, “Osmanlı Devleti'nde Hayvanlardan Alınan Vergiler”, *I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri* 30 Mart-1 Nisan 2006, (edt: Abdullah Özen), Elazığ 2006, s. 239.

¹⁶⁰ Bu vergilerin dışında sadece Belgrad'ın merkezinde “*resm-i dönüm-i bagat-ı müslimanân*” toplanmıştır. 1741 tarihinde Belgrad'da bu vergi 298 akçe olarak alınmıştır. TADB. TTD, 18, s. 40.

hem de toplam gelir içerisindeki payı düşüktür. Buğdaydan alınan 26.950 akçe gelire toplam gelir içerisindeki oranı %5,6'tır. Hububat ürünleri içerisinde "hinta-i mısırî maa fasulye" üretiminin fazla olması da dikkat çekicidir. Hinta-i mısırî maa fasulyenin toplam gelir içindeki payı %8,7'dir. Elde edilen gelir ise 42.334 akçedir. Köylerden ve Belgrad merkezinden elde edilen 476.800 akçelik (mukataalar hariç) gelirin %17'lik kısmı Belgrad şehir merkezinden %83'lük kısmının ise köylerden elde gelir oluşturmaktadır. Mukataalar Belgrad gelirleri içerisinde en fazla olan gelir kalemidir. Belgrad merkezinden ve köylerinden elde edilen 476.800 akçe gelir mukataa gelirlerinin ancak %31'lik bir kısmına tekabül etmektedir. Dolayısıyla mukataa gelirleri Belgrad açısından büyük önem arz etmektedir. Üretimin düşük olmasında savaştan yeni çıkmış olmasından dolayı bazı köylerin boşalmış olması ve halkın köylerden daha güvenli yerlere göç etmiş olması da etkilidir. (Çizelge: 3-4)

Çizelge: 4
1741 Yılında Belgrad'da Gelire Göre Hasılın Dağılım Yüzdesi

Sonuç

1739 yılında imzalanan Belgrad anlaşmasıyla Belgrad yeniden Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Belgrad'ın alınmasından sonra kale ve çevresinin tamir ve imar işleri yapıldığı gibi, aynı zamanda Belgrad ve civarındaki köylerle ilgili tahrir çalışması da yapılmıştır. 18. Yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı tahrir geleneğinin sona ermeye başladığı düşünülürse, makalede bahse konu tahrirlerin önemi daha iyi anlaşılacaktır. Üretimde en fazla gelir elde edilen kalem şıradır. Belgrad'ın Hristiyan olması, halkın üzüm şirasını şarap yapımında kullanması şıra üretiminin fazla olmasında etkili olmuştur. Ayrıca alınan vergi kalemlerinde en fazla pay beytül-mâl vergisidir. Fakat üretimin Belgrad'da savaştan dolayı düşük olduğu düşünülmektedir. Halkın en önemli tüketim ürünlerinden birisi olan buğdayın toplam üretim içindeki payı %5,6'dır. Halbuki 16. Yüzyılda Belgrad'da en fazla üretimi yapılan ürün Buğdaydır. Üretimdeki azalmanın nedeni uzun süren Osmanlı- Avusurya savaşları ve can güvenliğinden dolayı halkın köylerini terk etmesidir. 1740 tarihinde Belgrad'ın gelirlerinde mukataalar en önemli gelir kalemi olmuştur. Mukataa gelirleri içerisinde "Gümrük ve İskele" mukataası 720.000 akçe ile en büyük paya sahiptir. 16. Yüzyıl tahrir kayıtlarında tespit edilemeyen "Tahmis" (Kahve) mukataası 1740 tarihli tahrir defterinde kaydedilmiştir. Mukataa gelirleri içerisinde gümrük ve iskele mukataasından sonra 432.000 akçe ile en fazla gelir elde edilen ikinci kalemdir.

Liste: 1									
1741 Tarihinde Belgrad Köyleri Tahmini Nüfusu İspenç ve Hasıl Durumları									
Köy	Hane	Tahmini Nüfus	İspenç	Hasıl	Köy	Hane	Tahmini Nüfus	İspenç	Hasıl
Resnik	7	35	175	7.300	Hırsovaç	3	15	75	2.600
Kumodrag	6	30	150	17.300	Ustublene	B	B	B	2.000
Yayıncı	1	5	25	5.900	Rahovaç	1	5	25	2.500
Bele-Virele	5	25	125	7.600	Konatiçe	9	45	225	6.000
Ripešte	4	20	100	5.100	Đirajovaç	2	10	50	2.600
Belo-Potik	14	70	350	7.700	Çasterine	4	20	100	4.000
Benu-Sava	2	10	50	4.600	Pasenak	3	15	75	2.200
Bana	3	15	75	7.400	Homeska	B	B	B	2.500
Ruşan	6	30	150	7.400	Dolna Osturjniçe	16	80	425	8.300
Zetun	B	B	B	2.000	Brusnik	B	B	B	1.500
Boraka	18	90	425	14.200	Vişiniçe	54	270	1.350	22.600
Leskovaç	5	25	125	5.200	Gorna İslaniçe	B	B	B	1.500
Edinova	4	20	100	2.000	Çağlan	21	105	525	9.400
Bariç	12	60	300	2.700	Hüseynofça	B	B	B	1.500
Süha-Jelejnik	B	B	B	1.100	Mirbova	14	70	350	5.300
Beline	4	20	100	5.200	Velikasele	23	115	575	17.200
Mahnik	4	20	100	5.300	Dolna İslaniç	32	160	800	20.000
İstoynik	5	25	125	5.300	Vinçe	26	130	650	20.800
Salakova	3	15	75	5.000	Manasitr-ı Vavdine	B	B	B	1.500
Virbova	2	10	50	5.700	Orışlan	16	80	400	13.700
Leskovaç (Doçna)	3	15	75	3.000	Dirlupe	4	20	100	5.000
İstopotça	5	25	125	5.900	Sokolok	B	B	B	1.500
Gorna Seniç	14	70	350	10.000	Rakofça	5	25	125	5.900
Zuka	2	10	50	3.700	Mislotin	5	25	125	9.500
Medoşofça	5	25	125	5.100	Viranik	12	60	300	6.200
Çrançi (?)	1	5	25	2.900	Vidokoyça	B	B	B	1.500
Tirboşniçe	4	20	100	4.200	Modavaç	B	B	B	1.500
Rozaniç	4	20	100	2.000	Gorna Moştaniç	19	95	475	17.300
Gorna Darusava	2	10	50	2.800	Dolna Dolan	B	B	B	2.100
Brogolniç	2	10	50	2.600	Gorna Dolan	B	B	B	2.800
Apopovaç	2	10	50	2.600	Direnevaç (Roska)	B	B	B	4.000
Dolna Bistriçe	1	5	25	4.000	Sirmiş	24	120	575	16.000
Toplam	150	750	3.725	172.800	Toplam	293	1.465	7.325	221.000
Top Tahmini Nüfus	2.215			Toplam Hane	443				
Toplam İspenç	11.050			Toplam Hasıl	393.800				

Liste: 2 1741 TARİHİNDE BELGRAD'DA GENDUM ŞAIR ÇAVDAR ALAF ERZEN ŞİRA ÖŞÜR VE ÜRETİM DURUMLARI												
	GENDUM		ŞAIR		ÇAVDAR		ALAF		ERZEN		ŞİRA	
	ÖŞR	URT	ÖŞR	URT	ÖŞR	URT	ÖŞR	URT	ÖŞR	URT	ÖŞR	URT
Belgrad Merkez	280	54.242	200	38.744	120	23.246	40	7.749	40	7.749	2.250	1.267.200
Resnik	42	8.136	30	5.812	18	3.487	6	1.162	6	1.162	600	337.920
Kumodrag	40	7.749	100	19.372	60	11.623	20	3.874	20	3.874	1.200	675.840
Yayıncı	56	10.848	40	7.749	24	4.649	8	1.550	8	1.550	300	168.960
Bele-Virele	84	16.272	60	11.623	32	6.199	12	2.325	12	2.325	150	84.480
Ripeşte	56	10.848	40	7.749	24	4.649	8	1.550	8	1.550	150	84.480
Belo- Potik	84	16.272	60	11.623	36	6.974	12	2.325	12	2.325	150	84.480
Benu-Sava	42	8.136	30	5.812	18	3.487	6	1.162	6	1.162	150	84.480
Bana	56	10.848	40	7.749	24	4.649	8	1.550	8	1.550	600	337.920
Ruşan	56	10.848	40	7.749	24	4.649	8	1.550	8	1.550	600	337.920
Zetun	28	5.424	20	3.874	12	2.325	4	775	4	775	0	0
Boraka	84	16.272	60	11.623	36	6.974	12	2.325	12	2.325	1.350	760.320
Leskovaç	56	10.848	40	7.749	24	4.649	8	1.550	8	1.550	150	84.480
Edinova	56	10.848	40	7.749	24	4.649	8	1.550	8	1.550	400	225.240
Barıç	56	10.848	40	7.749	24	4.649	8	1.550	8	1.550	450	253.440
Süha-Jelejnik	28	5.424	20	3.874	12	2.325	4	775	4	775	0	0
Belne	42	8.136	40	7.749	18	3.487	6	1.162	2	387	400	225.240
Mahnik	42	8.136	30	5.812	18	3.487	6	1.162	6	1.162	300	168.960
Istoynik	42	8.136	40	7.749	18	3.487	6	1.162	6	1.162	300	168.960
Salakova	56	10.848	40	7.749	24	4.649	8	1.550	8	1.550	150	84.480
Virbova	56	10.848	40	7.749	24	4.649	8	1.550	8	1.550	300	168.960
Leskovaç (Doğna)	28	5.424	20	3.874	12	2.325	4	775	4	775	150	84.480
Istopoča	56	10.848	40	7.749	24	4.649	8	1.550	8	1.550	300	168.960
Gorna Seniç	84	16.272	60	11.623	36	6.974	12	2.325	12	2.325	600	337.920
Zuka	28	5.424	20	3.874	12	2.325	4	775	4	775	300	168.960
Medosofça	56	10.848	40	7.749	24	4.649	8	1.550	8	1.550	150	84.480
Cranci (?)	28	5.424	20	3.874	12	2.325	4	775	4	775	150	84.480
Tirboşniçe	42	8.136	30	5.812	18	3.487	6	1.162	6	1.162	150	84.480
Rozaniç	42	8.136	40	7.749	18	3.487	6	1.162	6	1.162	450	253.440
Gorna Darusava	28	5.424	20	3.874	12	2.325	4	775	4	775	75	42.240
Brogolnić	28	5.424	20	3.874	12	2.325	4	775	4	775	75	42.240
Apovojaç	28	5.424	20	3.874	12	2.325	4	775	4	775	75	42.240
Dolna Bistriçe	42	8.136	40	7.749	18	3.487	6	1.162	6	1.162	75	42.240
Hırsovaç	28	5.424	20	3.874	12	2.325	4	775	4	775	75	42.240
Ustublene	28	5.424	20	3.874	12	2.325	4	775	4	775	0	0
Rahovaç	28	5.424	20	3.874	12	2.325	4	775	4	775	75	42.240
Konatiçe	56	10.848	40	7.749	24	4.649	8	1.550	8	1.550	300	168.960
Dirajovaç	28	5.424	20	3.874	12	2.325	4	775	4	775	75	42.240
Çasterine	42	8.136	40	7.749	18	3.487	6	1.162	6	1.162	150	84.480
Pasenak	14	2.712	10	1.937	6	1.162	2	387	2	387	75	42.240
Homeska	28	5.424	20	3.874	12	2.325	4	775	4	775	0	0
Dolna Osturjniçe	84	16.272	60	11.623	36	6.974	12	2.325	12	2.325	300	168.960
Brusnik	14	2.712	10	1.937	6	1.162	2	387	2	387	0	0
Vişinice	140	27.121	100	19.372	60	11.623	20	3.874	20	3.874	1.950	1.098.240
Gorna Islaniçe	14	2.712	10	1.937	6	1.162	2	387	2	387	0	0
Çağlan	84	16.272	60	11.623	36	6.974	12	2.325	12	2.325	450	253.440
Hüseynofça	14	2.712	10	1.937	6	1.162	2	387	2	387	0	0
Mirbova	56	10.848	40	7.749	24	4.649	8	1.550	8	1.550	150	84.480
Velikasele	140	27.121	100	19.372	60	11.623	20	3.874	20	3.874	1.200	675.840
Dolna Islaniçe	168	32.545	120	23.246	72	13.948	24	4.649	24	4.649	1.200	675.840
Vinçe	168	32.545	120	23.246	72	13.948	24	4.649	24	4.649	1.350	760.320
Manastır-ı Vavdine	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Orişlan	112	21.697	80	15.498	48	9.299	16	3.100	16	3.100	900	506.880
Dirlupe	56	10.848	40	7.749	24	4.649	8	1.550	8	1.550	150	84.480
Sokolok	14	2.712	10	1.937	6	1.162	2	387	2	387	0	0
Rakofoça	56	10.848	40	7.749	24	4.649	8	1.550	8	1.550	300	168.960
Mislotin	84	16.272	60	11.623	36	6.974	12	2.325	12	2.325	450	253.440
Viranik	56	10.848	40	7.749	24	4.649	8	1.550	8	1.550	300	168.960
Vidokoyca	14	2.712	10	1.937	6	1.162	2	387	2	387	0	0
Modavaç	14	2.712	10	1.937	6	1.162	2	387	2	387	0	0
Gorna Moştaniç	140	27.121	100	19.372	60	11.623	20	3.874	20	3.874	1.200	675.840
Dolna Dolan	28	5.424	20	3.874	12	2.325	4	775	4	775	0	0
Gorna Dolan	28	5.424	20	3.874	12	2.325	4	775	4	775	75	42.240
Direnvaç (Roska)	42	8.136	30	5.812	18	3.487	6	1.162	6	1.162	75	42.240
Sirmiş	140	27.121	100	19.372	60	11.623	20	3.874	20	3.874	900	506.880
Toplam	3.750	726.450	2.800	542.416	1.646	318.863	554	107.321	550	106.546	24.200	13.629.440

Liste: 3													
1741 TARİHİNDE BELGRAD'DA ALINAN													
ÖŞÜR TOPLAMLARI													
	HMMF	KKP	BHK	M	K	BMP		HMMF	KKP	BHK	M	K	BMP
Belgrad Merkez	3.000	1.400		300	1.200	1.529	Rozaniç	550	260			180	105
Resnik	550	260	120	30	180	235	Gorna Darusava	300	140	70		120	175
Kumodrag	1.500	700	400		600	540	Brogolnić	300	140	70		120	175
Yayıncı	600	280	160		240	280	Apopovaç	300	140	80		160	175
Bele-Virele	600	420	240		360	290	Dolna Bistriçe	550	260	120		180	100
Ripešte	600	280	160		240	170	Hirsovaç	400	140	80		120	160
Belo-Potik	900	420	240		360	310	Ustublene	300	140	80		120	
Benu-Sava	550	260	120	20	180	14	Rahovaç	300	40	80		120	100
Bana	600	280	160		240	165	Konatiçe	600	280	160	40	240	175
Ruşan	600	280	160	120	240	130	Đirajovaç	300	140	80		120	115
Zetun	300	140	80		120		Çasterine	450	210	120	25	180	125
Boraka	900	420	240	160	360	370	Pasenak	250	120	40	25	60	105
Leskovaç	600	280	160	80	240	125	Homeska	300	140	80		120	
Edinova	600	280	160		240	171	Dolna Osturjniçe	900	320	240		360	25
Barıç	600	280	160		240	150	Brusnik	250	120	40		60	
Süha-Jelejnik	284	140	80		120		Vişiniçe	1.500	700	400		600	600
Beline	550	260	120	20	180	180	Gorna İslaniçe	250	120	40		40	
Mahnık	550	260	120	30	180	140	Çağlan	900	420	240	80	360	145
İstoynik	550	260	120		180	115	Hüseyinofça	250	120	40		60	
Salakova	600	280	320		240	175	Mirbova	600	280	160	30	240	150
Virbova	600	280	60		240	150	Velikasele	1.500	700	400	60	600	375
Leskovaç (Doçna)	300	140	70		120	175	Dolna İslaniçe	1.800	840	480		760	415
İstopotça	600	280	160		240	115	Vinçe	1.800	740	480	120	720	695
Gorna Seniç	900	280	160	30	240	260	Orışlan	1.200	560	320		480	310
Zuka	300	140	80		120	20	Dirłupe	300	240	160	25	28	125
Medoşofça	600	280	160		240	165	Sokolok	250	120	40		60	
Çrançi (?)	300	140	80		120	125	Rakofça	600	280	160	120	240	55
Tirboşniçe	550	260	120		180	200	Mislotin	900	420	24	30	460	157
Gorna Moştaniç	1.500	700	400		600	395	Viranik	600	28	160		240	200
Dolna Dolan	300	140	80	39	120		Vidokoyca	250	120	40		60	
Gorna Dolan	300	140	80	25	120	144	Modavaç	250	120	40		60	
Direnevaç (Roska)	550	250	100	30	160	125							
Sirmic	1.500	700	400	20	600	318	Toplam	42.334	19.308	9.794	1.459	16.308	12.043

HMMF: Hinta-i Misri maa Fasulye, KKP: Kendir Kelem Piyaz, BHK: Bostan Hime Kettan; M: Meyve; K: Kuvare; BMP: Bidat-ı maa pojik

Çizelge:5

1741 Tarihinde Belgrad Mukataaları			
Mukataa Türü	Geliri	Mukataa Türü	Geliri
Gümrük ve İskele	720.000	Tahmis	432.000
Bâc-ı Siyah ve Bâc-ı Bazar	120.000	Bazargân	12.000
Şemhane	24.000	İhtisab ve Eczaiye	12.000
Kantar	120.000	Kapan	12.000
Boyahane	1.200	Tuna	120.000
Toplam	985.200	Toplam	588.000
Genel Toplam: 1573200			

Çizelge: 6				
Bağhâ-i Belgrad der yed-i Müslümanân ber mucceb-i Mülknâme-i Hümâyun				
Bağ	Mehmet	Kethüdâ-i Dızdâr	-	7 vukkiye
Bağ	Ali Ağa	Ser-Cebeciyan-ı Yerluyan	-	12 vukkiye
Bağ	Tatar Mehmed	Ağa-i Tabya-i Kebir	-	4 vukkiye
Bağ	Yahya	Pasbânân	Der Kaya Burç	8 vukkiye
Bağ	Abullah Ağa	Ser-Barutçiyân	-	5 vukkiye
Bağ	Mehmed Ağa	Fârisân-ı Ewel	Bülbul Deresi	3 vukkiye
Bağ	Murat	Ağa-i Sağ Kol	Bülbul Deresi	11 vukkiye
Bağçe	Mehmet Ağa	Fârisân-ı Evvev	Haşim Bâbı	10 vukkiye
Bağ	El-Hâc Ahmed	Ağa-i Sol Kol	Bülbul Deresi	12 vukkiye
Bağçe	El-Hâc Ahmed	Ağa-i Sol Kol	Bülbul Deresi	15 vukkiye
Arazi-i Hâliye	Mehmed Ağa	Fârisân-ı Ewel	Bülbul Deresi	5 vukkiye
Bağ	Kavakçı Mustafa	Ağa-i Tabya-i Şehriyâri	-	12 vukkiye
Bağ	Mehmed Ağa	Fârisân-ı Ewel	-	6 vukkiye
Bağ	Hüseyin Ağa	Ağa-i Tabya-i Sani	Bülbul Deresi	6 vukkiye
Bağ	Mustafa Ağa	Fârisân-ı Sâni	-	8,5 vukkiye
Bağ	Derviş Mehmed Bektaşî	-	-	10 vukkiye
Bağçe	Hüseyin Bey el-mezbur	Ağa-i Tabya-i Sani	-	3 vukkiye
Bostan	Salih Beşe	-	Bülbul Deresi	7 vukkiye
Bostan	İsmail Beşe	-	Bülbul Deresi	1,5 vukkiye
Bağ	İbrahim	Miralay-ı Varad	Kaya Burç	4 vukkiye
Bağ	Mustafa	Ağa-i Tabya-i Şehriyâri	Kaya Burç	10 vukkiye
Bağ	Hüseyin	Çorbacı-i Yerluyan	-	8 vukkiye
Bağ	---	Odabaşı	Der-mevzi-i mim (Kaya Burç)	3 vukkiye
Bağ ma'a Bağçe	İbrahim	Miralay	Kaya Burç	6 vukkiye
Bağ	İbrahim	Miralay	Kaya Burç	4 vukkiye
Bağ ma'a Bostan	İbrahim Beşe	-	Bülbul Deresi	12 vukkiye
Bağ	İbrahim	Miralay	Kaya Burç	4 vukkiye
Bağ, Narlık/Yazlık	Mehmed Ağa	Fârisân-ı Ewel	-	20 vukkiye
Bağ	İbrahim Bey	Miralay	-	6 vukkiye
Bağ	Hilmi ve Hüseyin	Fârisân-ı Ewel	Kurb-ı Kırık Han	12 vukkiye
Bağ	Mustafa Bey	-	Der-cânib-i Tuna	12 vukkiye
Bağ	Mehmed Ağa	Fârisân-ı Ewel	Kurb-ı bağ-ı Mustafa Bey	12 vukkiye
Bağ	Kamil Abdullah ve Ahmed	Topçuyân-ı Yerlü	-	14,5 vukkiye
Bağ	Hasan Ağa	Topçuyân-ı Yerlü	Der-sahil-i Tuna	7 vukkiye
Bağ	Ahmed	Kethüdâ-i Topçuyân	-	14,5 vukkiye
Bağçe	İstoya veled-i Toma	-	-	3 vukkiye
Bağ	Lazar	-	Kaya Burç	25,5 vukkiye
Bağ	Gorki	-	-	22,5 vukkiye
Bağ	İstoyan	-	-	18 vukkiye
Bağ	İstovan	-	-	12 vukkiye
Bağ	İstoya	-	-	2 vukkiye

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Kıyûd-i Kadime Arşivi

- 17 Numaralı Mufassal Tahrir Defteri
18 Numaralı Mufassal Tahrir Defteri
184 Numaralı Mufassal Tahrir Defteri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- 187 Numaralı Mufassal Tahrir Defteri
361 Numaralı Mufassal Tahrir Defteri
82 Numaralı Mühimme Defteri
93 Numaralı Mühimme Defteri

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

- 731 Numaralı Evkaf Defteri (11. Sayfa, 13. Sıra)

Kitaplar

- Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisâdî ve İctimâî Tarihi*, c.1, Ankara, 1999.
Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, c.5, İstanbul, 1992.
Emecen, Feridun, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989.
Gürsel, Haluk F., *Tarih Boyunca Türk Rus İlişkileri*, İstanbul 1968.
İlgürel, Mücteba, "I. Mahmud" *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.11, Çağ Yayınları, 1989.
İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.1, Eren Yayıncılık 2000.
Jorga, Nicoleta, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.4, Yeditepe Yayınları, 2012.
Kankal, Ahmet, *16. Yüzyılda Çankırı Sancağı*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
Kanunname-i Ali Osman, haz: Abdülkadir Özcan İstanbul 2007.
Karagöz, Hakan, *1737- 1739 Osmanlı- Avusturya Harbi ve Belgrad'ın Geri Alınması*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2008.
Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, TTK, Ankara, 1990.
Kurt, Yılmaz, *XVI. Yüzyılda Adana Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 1992.
Özen, Şükrü, "Abdullah Paşa (Muhsinzade)" *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C.1, Yapı Kredi Kültür Yayınları, 1999.
Roeder, Karl, *Austria's Eastern Question 1700- 1790*, New Jersey, 1982.

- Sami ve Şakir ve Suphi; Tarih*, İstanbul, 1198.
- Şem'dânizâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Tarih-i Mür'it- Tevârih*, (Neşr. M. Münir Aktepe), C.I, İstanbul 1976.
- Toksoy, Cemal, "Mehmed Paşa (Yeğen)" *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlı Ansiklopedisi*, C.2, Yapı Kredi Kültür Yayınları, 1999.
- Türkmen, İlhan, *XVI. Yüzyılda Belgrad Kazası*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014.
- Ünal, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, TTK, 1989.
- Zinkeisen Johann, Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.5, Yeditepe Yayınları, 2011.

Makaleler

- Altun, Erman, "Tekirdağ Adetlerinde Bocuk Gecesi ve Sedenka" *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Şükrü Elçin Armağanı, Y.29/1-2, Ankara 1993, s.34-51.
- Aslantaş, Selim, "Belgrad-ı Dâr-ul-Cihad" *Türkiyat Araştırmaları*, Hacettepe Üniversitesi, Sayı.15, Güz 2011.
- Barkan, Ömer L., "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası* TM,X, 1951- 1953, s.1-26.
- Bulduk, Üçler, "16. Yüzyılda Çorum Sancağı'nın İdarî Yapısı" *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Çorum Sempozyumu*, Çorum 1998, s.19-41.
- Çoban, Erdal, "Kopan Sancağı'nın (Macaristan) 16. Yüzyıldaki Ekonomik Gelişmesi Üzerine" *OTAM*, Sayı:17, Ankara 2005, s.125-140.
- Gökbilgin, M. Tayyip, "Nahiye" *İslam Ansiklopedisi*, C. IX, s.37-39.
- Kallek, Cengiz, "Kile" *TDVİA*, C.25, 568- 571.
- Genç, Mehmet, "Mukataa", *TDVİA*, C.31, s.129-132.
- N. Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reâyadan Alınan Vergi ve Resimler" *AÜDTCFD*, V/5, 1947, s.483-511.
- Sahillioğlu Halil, "Bâd-ı Hevâ" *TDVİA*, C.4, 1991, s.416-418.
- Sevinç, Tahir, "Belgrad Kalesi'nde Tamir ve İmar Faaliyetleri (1740-1743)", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 32, Ağustos 2014.
- Şahin, İlhan, "Nahiye" *TDVİA*, C.32, 2006, s.306-308.
- Taşkın, Ünal, "Osmanlı Devleti'nde Hayvanlardan Alınan Vergiler", *I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri 30 Mart-1 Nisan 2006*, (edt: Abdullah Özen), Elazığ 2006, s.231-240.
- Taşkın, Ünal, "Rüsum-ı Örfiye", *Tarih Okulu*, 14, 2013, s.55-73.
- Türkmen, İlhan, "16. Yüzyılda İskilip Kazası", *Dünü Bugünü ve Yarın İle İskilip Sempozyumu*, 9-11 Ekim 2014 (Basımda).

İNGİLTERE TERCÜMANLARI VE 1758 TERCÜMAN REFORMU

MEHMET DEMİRYÜREK*

Giriş

Tercümanlar konusunda ilk ve en önemli çalışmalardan birisi Cengiz Orhonlu'ya aittir.¹ Ona göre tercüman “*tercüme yapan kimse*”², “*ağızdan tercüme yapan*”³ kişi demektir. Orhonlu bu çalışmasında Osmanlı Devleti’ndeki tercümanları dört sınıfta ele almakta ve bunları “Divan-ı Hümayun Tercümanları”, “Eyalet Tercümanları”, “Müessesese Tercümanları” ve “Yabancı Elçilik ve Konsolosluk Tercümanları” olarak isimlendirmektedir. “Yabancı Elçilik ve Konsolosluk Tercümanları” konusunda önemli bilgiler bulunan Orhonlu’nun çalışmalarında tercümanlık kurumdaki bozulma ve XVIII. yüzyılda tercümanlar konusunda yapılan reformlar hakkında - “*Fakat XVIII. asrın ortalarından itibaren bu durumun elçilikler tarafından ihlâl edildiğini gören Osmanlı Devleti bunların kontrol altına alınması için ciddi teşebbüslerde bulundu*” cümlesi dışında- herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Goffman’a göre ise, “*tercümanların görevi metni harfi harfine çevirmekten çok içeriği aktarmaktır.*” Tercümanların çoğu Ermeni, Yahudi ya da Rum Ortodoks Osmanlı tebasıydı.⁴ Bernard Lewis’e göre tercüman “*bir dilden diğerine tercüme yapan kişi, farklı diller konuşan farklı insanlar arasında iletişimi mümkün kılan kişi*”⁵ anlamına gelir. Osmanlı Devleti’ndeki tercümanlar konusunda farklı ve ilginç bilgilerin yer aldığı Lewis’in çalışmasında da tercümanlık kurumdaki bozulmadan ve XVIII. yüzyılda tercümanlar konusunda yapılan reformlardan

* Prof. Dr., Hitit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Çorum/TÜRKİYE, mehmetdmryrk@gmail.com

¹ Cengiz Orhonlu, “Tercüman”, İslâm Ansiklopedisi, c.12/1, 2.bs., Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 175-181; Bu çalışmada yer alan bilgiler çok az değişiklikle ayrıca yayımlanmıştır. Bkz. Cengiz Orhonlu, “Osmanlı Devletinde Tercümanlık”, *Atatürk Konferansları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1975, s. 13-25.

² Cengiz Orhonlu, “Osmanlı Devletinde Tercümanlık”, s. 13.

³ Cengiz Orhonlu, “Tercüman”, s. 175.

⁴ Daniel Goffman, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İngilizler 1642- 1660*, çev. Ayşe Başçı-Sander, Sabancı Üniversitesi Yayinevi, İstanbul 2001. s.15. Musevi ve Rum tercümanların yerini Levanten tercümanların alması konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Alexander H. De Groot, *The Netherlands and Turkey: Four Hundred Years of Political, Economical, Social and Cultural Relations*, Printed by Artpres, İstanbul 2007. s. 69-89.

⁵ Bernard Lewis, *Babil’den Dragomanlara*, çev. Ebru Kılıç, Kapı Yayınları, İstanbul 2008, s. 26.

bahsedilmez. Konuyla ilgili olarak çalışanlardan birisi de Kemal Çiçek'tir.⁶ Onun çalışması da XVIII. yüzyılda tercümanlar konusunda yapılan reformlar hakkında bilgi içermez. Veinstein'in çalışmasının başlığı “*Osmanlı Yönetimi ve Tercümanlar Sorunu*” olsa da bu çalışmada sadece Divan-ı Hümayun tercümanları ele alınmış, elçi ve konsolos tercümanları meselesine değinilmemiştir.⁷ Marmara,⁸ Şahin⁹ ve Akgün-Kulu¹⁰ tarafından yapılan araştırmalarda da konu ele alınmamıştır. Berridge,¹¹ eserinde elçi ve konsolos tercümanları konusuna yer vermiş olmasına rağmen 1758 tercüman reformu üzerinde durmamış ve genellikle tercümanların XIX. yüzyıldaki durumu üzerine odaklanmıştır. Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları* adlı eserinde, tercümanların genellikle yerli ahali arasından seçildiğini belirtmektedir.¹² Ancak çalışmasının önsözünde de vurguladığı gibi eserinin konusu XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz konsoloslukları olup 1758 tercüman reformu üzerinde durmamıştır.¹³ Yalçınkaya'nın, 1776-1794 yılları arasında İstanbul'da İngiliz elçiliği görevini yürüten Sir Robert Ainslie hakkındaki çalışması¹⁴ daha çok iki ülke arasındaki siyasi ve ticari ilişkiler, 1784 yılından itibaren İngiliz tüccarların masdariyye vergisinden muaf tutulması, Londra'da ilk Türk Büyükelçiliğinin açılması ve İngiliz elçisinin Londra'ya dönüş yolculuğu gibi konular üzerine yoğunlaşmış olup 1758 tercüman reformu hakkında bilgi içermemektedir.

Bununla birlikte XVIII. yüzyılda yapılan tercüman reformlarına değinen çalışmalar da vardır. Bu cümleden olarak Yazar,¹⁵ Yüksek Lisans tezinde elçi ve kon-

⁶ Kemal Çiçek, “Osmanlı Devletinde Yabancı Konsolosluk Tercümanları”, *Tarih ve Toplum*, c.25/ sy.146 (1996), s. 17-23. Aynı çalışma ayrıca şu eserde de yayımlanmıştır. *Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet*, Ed. Kemal Çiçek-Abdullah Saydam, Derya Kitabevi, Trabzon 1998, s. 174-183.

⁷ Bkz. Gilles Veinstein “Osmanlı Yönetimi ve Tercümanlar Sorunu”, *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, c.6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 256-263.

⁸ Rinaldo Marmara, “16-19. YY İstanbul Levanten Tercümanlar”, *Toplumsal Tarih*, s. 158 (2007), s.62-65.

⁹ Gürsoy Şahin, “Osmanlı Devleti'nde Ermeni Tercümanlar”, *Ermeni Araştırmaları*, sy.30 (2008), s. 59-83.

¹⁰ Seçil Akgün-M. Mustafa Kulu, “İngiltere Devlet Arşivi Belgeleri Işığında XIX. yüzyıl Sonunda İstanbul'da İngiltere Büyükelçiliği'nde Dragomanlar”, *XV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara:11-15 Eylül 2006, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s. 1857-1870.

¹¹ G. R. Berridge, *British Diplomacy in Turkey, 1583 to the Present*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden-Boston 2009, s. 47-74.

¹² Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004. s. 27.

¹³ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁴ M. Alaaddin Yalçınkaya, “Sir Robert Ainslie'nin İstanbul Büyükelçiliği (1776-1794)”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. XXXI, 2008. s. 127-159.

¹⁵ Hakan Yazar, *2 Numaralı Mora Ahkâm Defterine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda İngilizler (1717-1750)*, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Temmuz 2014, s. 36-47.

solos tercümanları konusuna yer vermiş, 1730 yılından sonra kurumda bozulmalar olduğu belirtmiş ancak 1758 tercüman reformundan sadece “1758 yılında yapılan bir sayıma göre” diyerek konudan dolaylı olarak bir cümle ile bahsetmiştir. Bayraktar’ın çalışmasında¹⁶ XVIII. yüzyılda tercümanlık kurumundaki bozulmadan özellikle Halep merkezli olarak bahsedilerek H.1172 (1758) ve H.1180 (1766-67)¹⁷ yıllarındaki reform girişimleri birer cümleyle ele alınmış, ayrıntıya inilmemiştir. Ali İhsan Bağış, tercümanlık kurumunun bozulmasının önemli bir sonucu olarak ortaya çıkan “Avrupa Tüccarı” meselesini ele aldığı çalışmasında 1758 tercüman reformuna doğrudan değinmemiştir.¹⁸ Polatçı’nın eserlerinde sefaret tercümanları ve sayıları gibi konularda önemli bilgiler verilmekle birlikte 1758 reformu konusunda; 1730 yılından sonra tercüman sayısının arttığı belirtilmiş ve “1758/1759 tarihinde yapılan düzenlemeye göre ölen ya da görevden ayrılan tercümanların yerine başkalarına yeniden berat verilmemesi kararlaştırılmıştır” denilmekle yetinilmiştir.¹⁹ Ancak bu ifade gerçeği tam olarak yansıtmamaktadır. Çünkü reformun başlangıç yılı 1758/1759 değil, 7 Safer 1172 (10 Ekim 1758)’dir. Ayrıca reformun temel prensibi “ölen ya da görevden ayrılan tercümanların yerine başkalarına yeniden berat verilmemesi” değil, “H.1143 (M.1730-1731) ile reformun tarihi olan 7 Safer 1172 (10 Ekim 1758) tarihleri arasında ihdas edilmiş olan tercümanlık beratlarının ölüm veya terk durumunda başkasına verilmemesi” esasıdır. Kenan İnan²⁰ konuyla ilgili araştırmasında 1786 ve 1792 yıllarında tercümanlarla ilgili olarak yapılan reformları kısaca ele aldıktan sonra gurre-i Zilhicce 1220 (20 Şubat 1806) tarihli nizamname üzerinde durarak, belgenin hem aslını hem de Latin harflere çevrilmiş metnini yayımlamıştır. Sezai Balcı²¹ doktora tezinin bir bölümünde tercümanlar konusundaki suiistimallerden ve berat satışından bahsetmekte ve XVIII. yüzyıla ilgili olarak 1722, 1758 ve 1776 yıllarındaki reform girişimlerine birer cümleyle değinmiştir. Demiryürek²² ve

¹⁶ Hilmi Bayraktar, “XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Halep Eyaleti’nde Yabancı Devlet Konsolosluklarının ‘Himâyân’ Suistimalleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sy.24 (2000), s. 1-9.

¹⁷ Hicri tarihleri Miladi tarihe çevirmelerde Türk Tarih Kurumu web sayfasında bulunan Tarih Çevirme Kılavuzu’ndan yararlanılmıştır. Çeviri yapılırken “evâil” ifadesi ilk on günü (1-10), “evâsul” ifadesi ayın orta on günü (11-20) ve “evâhîr” ifadesi ayın son dokuz veya on günü (21-29/21-30) olarak düşünülmüş ve çeviriler bu anlayışa göre yapılmıştır.

¹⁸ Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, Turhan Kitabevi Yayınları, 2.bs., Ankara 1998.

¹⁹ Türkân Polatçı, *Osmanlı Diplomasisinde Oryantalist Memurlar*, Akçağ Basım Yayın Pazarlama A.Ş., Ankara 2013, s. 83-84; Türkân Polatçı, *Osmanlı Devleti’nde Sefaret Tercümanları*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Samsun 2009, s. 54.

²⁰ Kenan İnan, “Osmanlı Döneminde Yabancı Elçilik ve Konsolosluklarda Görevli Tercümanların Statüleri”, *Tarih ve Toplum*, c.26/sy.154 (1996), s. 196-201.

²¹ Sezai Balcı, *Osmanlı Devleti’nde Tercümanlık ve Bâb-ı Ali Tercüme Odası*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006, s. 38-40.

²² Mehmet Demiryürek, “Osmanlı Döneminde Yabancı Konsolos, Konsolos Tercümanı ve Tercüman Hizmetçilerinin Serbest Dolaşım Belgeleri: Beratlar ve Yol Emirleri”, *Kebikeç*, sy.30 (2010), s. 87-102.

Boogert²³ çalışmalarında konuya biraz daha ayrıntılı olarak değinmişlerdir. Demiryük çalışmasında 1758 ve 1786 reformlarından bahsetmiş, 1758 reformunun temel niteliği -1730-1758 yılları arasında verilen tercüman beratları berat sahibi öldüğünde veya görevi bıraktığında başkasına verilmeyecektir- üzerinde durmuş ve 1786 reformunun tercümanın seyahat hürriyetiyle ilgili -tercüman herhangi bir amaçla bir yere gittiğinde yol emri verilecek ve yol emrine hızlıca gidip gelmesi maddesi ilave olunacak- düzenlemesini incelemiştir. Demiryük ayrıca 1767 yılında uygulamaya konulan tercüman hizmetkârlarının sayısının ikiyle sınırlandırılması reformunun uygulanmasını da ele almıştır. Ancak bu çalışmada 1758 reformunun nasıl uygulandığı ve ahidname sahibi devletleri nasıl etkilediği üzerinde durulmamıştır. 1758 tercüman reformu konusunda şimdiye kadar yapılmış en ayrıntılı çalışma ise Mauritis H. van den Boogert tarafından yapılmıştır. Boogert çalışmasında 1758, 1766, 1781, 1786 ve 1806 reformlarını incelemiştir. Ona göre 1758 yılındaki düzenlemenin amacı tercümanların sayısını tespit etmek değil, tercümanların hangi kentlerde yoğunlaştıklarını bulmaktır. O, 1758 reformunun Avrupalı devletlere olan etkilerini de kısaca ele almış, örnekler vermiştir.²⁴ Ayrıntıya girmeden 1766 reformundan da bahseden Boogert,²⁵ 1781 reformu konusunda tercümanların iki hizmetkâr istihdamı ve bunlara verilecek yol emirleri üzerinde durmuştur.²⁶ 1786 reformunun daha çok “fahri dragomanları” ilgilendirdiğini belirten araştırmacı²⁷ 1806 reformunun 1786 düzenlemesini teyit eder nitelikte olduğunu belirtmektedir.²⁸ Sonuç olarak denebilir ki 1758 reformu bahsi geçen hiçbir çalışmada sebep ve sonuçlarıyla birlikte ayrıntılı ve tam olarak ortaya konulmuş değildir. Söz konusu reform, ahidname sahibi olup tercüman istihdam eden bütün devletleri ilgilendirdiğinden konu çok geniş kapsamlıdır ve derinlik ve kapsam açısından bir makalenin sınırlarını aşmaktadır. Bu nedenle çalışmamızda tercümanlık kurumunun bozulmasıyla doğrudan bağlantılı olan ve 1758 tercüman reformunun en önemli nedenlerinden birini oluşturan “dragoman/fahri dragoman” ifadeleri ahidnameli devletlerden biri olan İngiltere özelinde ele alınacak ve 1758 tercüman reformunun İngiltere himayesindeki tercümanları nasıl etkilediği incelenecektir. Unutulmaması gereken nokta, tercüman atamalarına veya azillerine Osmanlı yönetiminin hemen hemen hiç müdahale etmediği ve tüm atamaların elçi arzıyla gerçekleşmiş olduğudur.

²³ Mauritis H. van den Boogert, *Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi*, çev. Ali Çoşkun Tuncer, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014; Aynı müellif, “European Partonage in the Ottoman Empire Anglo-Dutch Conflicts of Interest in Aleppo (1703-1755)”, s. 187-221, Alastair Hamilton, Alexander H. De Groot, Mauritis H. Van Den Boogert (Eds), *Friends and Rivals in the East*, Brill, leiden-Boston-Köln 2000.

²⁴ Boogert, *a.g.e.*, s. 102.

²⁵ Boogert, *a.g.e.*, s. 102.

²⁶ Boogert, *a.g.e.*, s. 103.

²⁷ Boogert, *a.g.e.*, s. 103.

²⁸ Boogert, *a.g.e.*, s. 105.

1. Tercümanlık Kurumunda Bozulma: “Dragoman” ve “Fahri Dragoman” Kavramları

Tercümanlık sistemindeki bozulmayı, tercümanları “dragoman” (elçi ve konsolosların hizmetinde çalışan ve gerçekten tercümanlık işiyle uğraşanlar) ve “fahri dragoman” (aslında tercümanlık yapmayan sadece unvanı parayla satın alan ve tercümanlığın imtiyazlarından yararlananlar) olarak iki grupta ele alarak değerlendiren Boogert²⁹ bozulmanın ne zaman başladığı konusunda şunları yazmaktadır:³⁰

İlk fahri dragomanın ne zaman atandığı açık değildir. Bir İngiliz kaynağına göre, dragomanlık unvanının satışı 1737 yılında başlamıştır, ama bir diğeri en başından beri bu beratları büyükelçilerin sahip olduğu ek bir gelir olarak sunmaktadır. Hollandalıların himaye sistemini kendi çıkarları doğrultusunda kullanmalarının yalnızca Calkoen döneminde (görevde kaldığı yıllar 1726-44) önemli bir hale geldiği büyükelçilik kayıtlarından açıkça anlaşılmaktadır, ama daha önceki dönemlere ait kayıtlar yetersizdir. Aynısı İngilizler için de geçerlidir.

1747-1762 yılları arasında İngiltere'nin Türkiye büyükelçisi Sir James Porter'in torunu Larpent, Porter'in “*Yabancılar, Yahudilere ve Ermeniler'e herhangi bir diplomatik temsilciden daha büyük ölçüde korunma*” sunduğunu belirterek “*bu korunma için ücretler o vakit elçilerin gelirlerinde önemli bir kalem oluşturdu*” diye yazmakta³¹ ve berat satışını onaylamaktadır. Christine Laidlaw, berat satışının XVIII. yüzyıl sonlarına kadar büyükelçilerin alışılmış gelir kaynaklarından biri olarak kalmaya devam ettiğini ifade etmektedir.³² Wood'a göre, İngiliz büyükelçiler berat ya da patent satışından daimi bir gelir elde ediyorlardı. Beratın sağladığı ayrıcalıktan yararlanabilmek için zengin Ermeniler, Rumlar ve Museviler cömert davranmaya istekliydiler.³³ Öyle anlaşılıyor ki, berat satışı Avrupalı büyükelçilerin ek gelir elde ettikleri bir uygulamaydı. Bu amaçla gerçekte dil bilmeyen ama tercümanlık beratının sağladığı imtiyazlardan yararlanarak çıkar elde etmek (rahat ticaret yapmak, bazı vergilerden kurtulmak vs) isteyen varlıklı Osmanlı gayrimüslimleri elçilikler aracılığıyla tercümanlık beratı (satın) alıyorlardı. Osmanlı kaynaklarında “dragoman” ile “fahri dra-

²⁹ Boogert, “European Partonage...” s. 209-210.

³⁰ Boogert, *Kapitülasyonlar ve Osmanlı...*, s. 74-75.

³¹ George Larpent, *Türkiye'nin Bir Asrı*, çev. Esmâ Selçuk Demir, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013, s. 26.

³² Christine Laidlaw, *Levant'taki İngilizler*, çev. Hakan Abacı, Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti, İstanbul 2014, s. 58.

³³ Alfred C. Wood, *A History of the Levant Company*, Frank Cass & Co Ltd, Second Impression, London and Liverpool 1964, s. 135; Aynı müellif, “The English Embassy at Constantinople 1660-1762”, *English Historical Review* (1925), XL (XLX), s. 536.

goman” ifadeleri bulunmamaktadır. Bunu da doğal karşılamak gerekir. Çünkü onlar için tercüman sıfatı taşıyan herkes eşitti ve aynı haklara sahipti. Ancak tercüman beratını satarak gelir elde eden elçiler hangi tercümanın “dragoman”, hangisinin “fahri dragoman” olduğunu biliyorlardı. Bu yüzden berat verilen tercümanlardan hangilerinin “fahri dragoman” olduğunun tespiti için yabancı elçilik kayıtlarının incelenmesi gerekmektedir. Bu açıdan şanslıyız ki, en azından iki “fahri dragomanın” izini XVIII. yüzyıl kayıtlarından takip edebiliyoruz. Bununla birlikte Osmanlı kaynaklarında “dragomanlar” ve “fahri dragomanlar” arasında bir ayırım yapılmadığı için Osmanlı kaynaklarından hareketle ilk “fahri dragomanın” ne zaman atandığı sorusuna kesin bir cevap vermek ve bütün “fahri tercümanları” tespit etmek çok güç görünmektedir. Böyle olmakla birlikte bazı ipuçları yolumuzu aydınlatmaktadır.

2. Vaka İncelemesi: İki “Fahri Dragoman” Beratının Hikâyesi

Elçilerin tercümanlık beratı satmaya ne zaman başladığı sorusuna kesin bir cevap vermek çok zor olsa da eldeki XVII. yüzyıl sonlarına ait belgelerin ışığı altında, bunun en azından İngiltere elçileri için 1694 yılında mevcut bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü evâhir-i Şaban 1105 (17-25 Nisan 1694) tarihli bir kayda göre, İngiltere elçisinin talebi üzerine yanında bulunan 6 eski tercümanın beratı yenilenmiş, 1 tercümanın beratı zaten yeni verilmiş olduğundan yenilenmesine gerek duyulmamıştır. Kaydın verdiği bir başka bilgi ise bahsi geçen 7 kişiye ilave olarak 7 yeni kişinin daha elçi tercümanı olarak atandığını bildirmesi ve elçi yanında bulunan tercüman sayısının 14 olduğunu ifade etmesidir.³⁴ 1694 yılında yeni atanan söz konusu 7 elçi tercümanının tamamının “fahri dragoman” olduğunu düşünmemek için hiçbir neden yoktur. Boogert çalışmasında 1 tercüman için doğrudan “fahri dragoman” ifadesini kullanmıştır.³⁵ Onun “fahri dragoman” olarak adlandırdığı İngiltere Halep konsolos tercümanı Hanna Abdin’e verilen beratın izi geriye doğru takip edildiğinde söz konusu tercümanlığın 1694 yılında ihdas edilen tercümanlıktan birisi olduğu görülmektedir. 1694 yılında bu kadroya atanan ilk kişi elçi yanında görev yapmak üzere tayin edilen Nesim veled-i Yako’dur. 1762 yılında aynı kadroya atanan tercümanın adı ise Hanna Abdin’dir.³⁶

³⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (bundan sonra BOA), *Düvel-i Ecnabiye Defterleri (bundan sonra DED)*, *İngiltere Nişan Defteri*, No:35/1, s. 58, hüküm no:18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30.

³⁵ Boogert, *a.g.e.*, s. 96.

³⁶ Boogert, *a.g.e.*, s. 96.

Tablo 1. Tercüman Nesim veled-i Yako'ya Verilen Beratın Tarihi Seyri (1694-1806)

Tercümanın adı	Atanma Tarihi	Görev Yeri	Görevin Sona Erme Nedeni ve Tarihi
Nesim Veled-i Yako	17-25 Nisan 1694	İstanbul (elçi yanı)	Ölüm. 6 Haziran 1740
Yanaki veled-i Kons- tantin	6 Haziran 1740	İstanbul (elçi yanı)	Ölüm. 20 Temmuz 1741
Atnas İpsilandi	20 Temmuz 1741	İstanbul (elçi yanı)	Azil. 18 Ocak 1743
Hristofaki veled-i Kons- tantin	18 Ocak 1743	Kıbrıs (konsolos yanı)	Azil. 13 Temmuz 1746
Yanaki Pondika	13 Temmuz 1746	Selanik (konsolos yanı)	Ölüm. 18 Ekim 1756
Elyas Name	18 Ekim 1756	Trablusşam (konsolos yanı)	Ölüm. 5 Şubat 1762
Hanna veled-i Corci Abdi	5 Şubat 1762	Halep (konsolos yanı)	Beratı iptal. 20 Ağustos 1806

1762 yılında Halep İngiliz konsolosu tercümanlığına atanan ve kendisine tercümanlık beratı verilen Hanna Abdin'in adı Osmanlı kayıtlarında Hanna veled-i Corci Abdi olarak kayıtlıdır.³⁷ Hanna veled-i Corci Abdi, 1806 yılına kadar tercümanlık beratına sahip olmuş ancak “*şürûl-ı nizâma mugayir*” hareketinden dolayı beratı Osmanlı yetkililerince “ref” ve tercümanlık kaydı da “terkin” edilmiştir.³⁸ Hanna'ya verilen tercümanlık kadrosunun tarihî seyri yukarıdaki tabloda ayrıntılı olarak gösterilmiştir.

Boogert'in eserinde “fahri dragoman” olarak açıkça zikredilmeyen ancak tercümanlık beratı satın almak için 2.600 kuruş ödediği için benim “fahri dragoman” olduğunu düşündüğüm bir başka tercüman daha bulunmaktadır. Bu tercümanın adı Mihalaki veled-i Nikolo Petraki'dir ve 6 Temmuz 1766 tarihinde İzmir konsolosu yanında tercüman olarak tayin edilmiştir. Mihalaki tercüman beratı alabilmek için İzmir İngiliz konsolosu aracılığıyla İstanbul'daki İngiliz elçisi ile pazarlık yapmış,

³⁷ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No:35/1, s. 119, hüküm no: 403.

³⁸ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No:35/1, s. 138, hüküm no: 565.

sonunda 2.600 kuruşa berat sahibi olmuştur.³⁹ O yıllarda tercüman beratı için Osmanlı yetkililerine masraf olarak yaklaşık 500 kuruş ödeniyordu.⁴⁰ Kalan paranın konsolos ile elçi arasında paylaşıldığı düşünülebilir. Mihalaki'nin 2.600 kuruşa satın aldığı tercümanlık beratının izi geriye doğru takip edildiğinde bu tercümanlığın 1704 yılında ihdas edildiği görülmektedir. 1704 yılında bahsi geçen kadroya atanan ilk tercüman Atina ve Eğriboz iskelelerindeki İngiltere konsolosu yanına görev yapmak üzere atanan Pano Teodos'tur.⁴¹ Bu tercümanlık kadrosunun son tercümanı Nasrullah veled-i Bedros Trablusî'dir ve 1806 yılına kadar kadroya sahip olmuştur.⁴² Söz konusu fahrî tercümanlık kadrosunun tarihi seyri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 2. Tercüman Pano Teodos'a Verilen Beratın Tarihi Seyri (1704-1806)

Tercümanın adı	Atanma Tarihi	Görev Yeri	Görevin Sona Erme Nedeni ve Tarihi
Pano Teodos	30 Ekim-8 Kasım 1704	Atina ve Eğriboz (konsolos yanı)	Nakil. 9 Eylül 1731
Pano Teodos	9 Eylül 1731	Draç (konsolos yanı)	Ölüm. 28 Şubat 1753
Nikolo veled-i Hristo	28 Şubat 1753	İzmir (konsolos yanı)	Ölüm. 6 Temmuz 1766
Mihalaki veled-i Nikolo Petraki	6 Temmuz 1766	İzmir (konsolos yanı)	Ölüm. 17 Temmuz 1789
Mihalaki veled-i Hanri	17 Temmuz 1789	İzmir (konsolos yanı)	Ölüm. 1 Haziran 1899
Nasrullah veled-i Bedros Trablusî	1 Haziran 1799	İzmir (konsolos yanı)	Beratı iptal. 28 Haziran- 7 Temmuz 1806

³⁹ Boogert, *a.g.e.*, s. 80. Bir kaynağa göre XVIII. Yüzyılın ikinci yarısında bir berat 2.500-4.000 kuruşa, bir diğer kaynağa göre ise (1795'te) 2.500-6.000 kuruşa satılıyordu. Balcı, *a.g.e.*, s. 38.

⁴⁰ Boogert, *a.g.e.*, s. 77.

⁴¹ BOA, *DED, İngiltere Nişan Defteri*, No:35/1, s. 68, hüküm no: 85.

⁴² Nasrullah veled-i Bedros'un hizmetkâr Lamboş veled-i Konstantin'in muafiyet beratı evâsıt-ı Rebiülahir 1221 yılında "terkin" edilmiştir. Bu kaydın derkenarında verilen bilgiye göre "mesfur raiyyeti kabul ve muafiyet emrini mübaşire teslim etmekle kaydı terkin kılınmıştır." Buradaki "mesfur" ifadesinin tercümanı mı, hizmetkâr mı kapsadığı açık değilse de en azından Nasrullah veled-i Bedros Trablusî'nin en azından bu tarihe kadar tercümanlığını sürdürdüğü açıktır. Bkz. BOA, *DED, İngiltere Hadariye Defteri*, No:10, s. 89, hüküm no:1.

3. 1694 Yılında İhdas Edilen Tercümanlık Kadroları

1694 yılında Sultan II. Ahmet (1691-1695) yukarıda bahsedildiği üzere 7 yeni elçi tercümanı atanmasını onaylamıştı. Bu tercümanlar Luka Barka, Tomazo Tarisa, Yakomo Tarisa, Corci Timoni, Luka Dingeri, Françesko Testa ve Nesim veled-i Yako'dur. Bu tercümanlardan Nesim veled-i Yako vasıtasıyla ihdas olunan tercümanlık kadrosunun tarihî seyri yukarıdaki 1 numaralı tabloda sunulmuştu. "Fahri dragoman" olduğunu ileri sürdüğüm diğer 6 tercüman kadrosunun sonunun ne olduğu sorusu ele alındığında ilginç bir sonuca ulaşılmaktadır. Bu tercüman kadrolarından Luka Barka, Tomazo Tarisa, Yakomo Tarisa, Corci Timoni, Luka Dingeri ve Françesko Testa ile ihdas edilen tercümanlık kadroları 5 Cemaziyelevvel⁴³ 1221 (21 Temmuz 1806) tarihinde iptal edilmiştir. Luka Barka ile oluşturulan kadroya son atanan kişi Nikogos veled-i İstefan olup "şürüt-ı nizâma mugâyir hareketi vârid olan tahrirâtdan zâhir olmağla ba-ferman-ı âli terkin olunmuşdur."⁴⁴ Tomazo Tarisa ile oluşturulan kadroya son atanan kişi Abdullah veled-i Rızkullah olup "şürüt-ı nizâma mugâyir hareketi vârid olan tahrirâtdan zâhir olmağla ba-ferman-ı âli terkin olunmuşdur."⁴⁵ Yakomo Tarisa ile oluşturulan kadroya son atanan kişi Mezik veled-i Mihail olup "mugâyir şürüt-ı berât hareket eylediği vârid olan tahrirâtdan müstebân olmağla ba-ferman-ı âli kaydı terkin olunmuşdur."⁴⁶ Corci Timoni⁴⁷ ile oluşturulan kadroya son atanan kişi Sabatay veled-i Nasama olup "mesfûr raiyyeti kabul ve yedindeki berati" teslim etmiş ve böylece kaydı "terkin" olunmuştur.⁴⁸ Luka Dingeri ile oluşturulan kadroya son atanan kişi Elyas Anton veled-i Cercis Ayda olup "Bu dahi ber vech-i muharrer terkin olunmuşdur."⁴⁹ Françesko Testa ile oluşturulan kadroya son atanan kişi Anton veled-i Yosef Deyab olup "şürüt-ı nizâma mugâyir hareketi vârid olan tahrirâtdan zâhir olmağla ba-ferman-ı âli terkin olunmuşdur."⁵⁰ 1694 yılında oluşturulan ve 1806 yılında iptal edilen bu kadroların tarihi seyri ve nereleri dolaştığı *İngiltere Nişan Defteri* kayıtlarına dayanılarak makale ekindeki tablolarda gösterilmiştir.

⁴³ Yakomo Tarisa ile ihdas olunan kadronun iptal tarihi "Cemaziyelevvel 1221" dir. Corci Timoni ile oluşturulan kadronun iptal tarihi "evâil-i Cemaziyelevvel 1221" dir. Diğer kayıtları dikkate aldığımızda her iki tarihi 5 Cemaziyelevvel 1221 olarak düşünebiliriz.

⁴⁴ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No:35/1, s. 138, hüküm no:567.

⁴⁵ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No:35/1, s. 140, hüküm no:581.

⁴⁶ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No:35/1, s. 142, hüküm no:602.

⁴⁷ Bu kadroyla ilgili olarak "Bozulmanın Mahiyeti: Yoktan Var Olan Beratlar" bölümünde ayrıntılı bilgi verilmiştir.

⁴⁸ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No:35/1, s. 137, hüküm no:555.

⁴⁹ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No:35/1, s. 140, hüküm no:581.

⁵⁰ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No:35/1, s. 139, hüküm no:571.

4. Bozulmanın Mahiyeti: Yoktan Var Olan Beratlar

XVIII. yüzyılda tercümanlık kurumunun nasıl bozulduğunu iyice anlayabilmemiz için elimizde çok iyi örnekler bulunmaktadır. Esasında tercümanlık hizmetini bir kadro gibi düşünmek ve onu verilen beratla bütünleştirmek durumun anlaşılması açısından gerekli bir tutumdur. Elçi arzı ve akabinde beratla verilen tercümanlık hizmeti genellikle ömür boyu sürmekte, ölüm veya azil durumunda berat geri alınarak yine elçi vasıtasıyla başka birine verilmektedir. Söz konusu işlem nişan defterine kaydedildiğinden kadro veya beratı takip etmek imkânı bulunmaktadır.

Bu kısımda, İngiltere hizmetinde çalışan üç tercüman beratının izi takip edilerek bozulmanın mahiyeti ve sistemin nasıl işlediği, İngiltere özelinde örneklerle ortaya konulacaktır. Bir iken iki tane olan veya yoktan var olan tercümanlık beratlarının ilki, eldeki mevcut belgeye göre ilk kez 1699 yılında ihdas edilmiş olduğu görülmektedir. Bir başka deyişle ilgili kadro 1699 yılında oluşturulmuştur. İngiltere Nişan Defteri'ndeki *evâsıt-ı Zilkade 1110* (11-20 Mayıs 1699) tarihli kayda göre Halep'teki İngiltere konsolosu yanında baş tercüman olarak hizmet etmekte olan "*İsak'ın yedinde berât olmayub bî-berât olmağla müceddeden berât-ı alişân verilmiştir.*"⁵¹ 1703 yılında yeni padişah tahta çıktığında beratlar yenilenirken İsak'ın beratı da yenilenmiştir.⁵²

1712 yılı, ilgili beratın tarihinde önemli bir yıl olmuştur. Çünkü hem berat sahibi hem de beratın kullanım yeri/yetki alanı değişmiştir. *Evâhir-i Cemaziyellevvel 1124* (26 Haziran-5 Temmuz 1712) tarihli nişan kaydına göre, Halep'teki İngiltere konsolos tercümanı İsak ölmüş ve yerine İstanbul'daki elçi yanında görev yapması kaydıyla Androniko Çeraki veled-i Çeraki tercüman tayin edilmiştir.⁵³ Böylece tercümanlık beratı/kadrosu Halep'ten İstanbul'a nakledilmiştir. 11 Cemaziyelahir 1140 (24 Ocak 1728) tarihinde ise "*Androniko Çeraki veled-i Çeraki*" azledilmiş ve yerine Elyas Fahr, İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi yanında baş tercüman olarak görevlendirilmiştir.⁵⁴

İncelenen beratın tarihindeki ikinci önemli dönüm noktası 1734 yılıdır. Aslında buraya kadar meydana gelen "ölüm, azil, yeni tayin ve nakil" tercümanlık beratları konusundaki normal uygulamalardır. Normal olmayan uygulamanın başlangıç tarihi ise 1734 yılıdır. *Gurre-i Safer 1147* (3 Temmuz 1734) tarihli kayda göre, İstanbul'daki İngiliz elçisi "*yanında ikinci tercümanlık hizmetinde olan*" Androniko Çeraki'nin "*tâl zaman maraz-ı müzmine mübtelâ olduğundan ma'da pîr ve 'alîl*" olduğu için "*yerine aheri ikinci tercüman nash ve tayin*" edilmiş olduğunu⁵⁵ ancak Androniko Çeraki'nin şimdi iyileşti-

⁵¹ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 64, hüküm no:57.

⁵² BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 66, hüküm no:76.

⁵³ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 70, hüküm no:103.

⁵⁴ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 76, hüküm no:142.

⁵⁵ İngiltere elçisinin 1728 yılında Androniko Çeraki'nin azledildiğine ve yerine başkasının tayin edildiğine değinmemesi çok ilginçtir.

ğini belirtmiş ve Çeraki için tercümanlık talebinde bulunmuştur. Osmanlı yetkilileri elçinin arzusunu kabul etmiş ve “*hayatta oldukça tercüman olub ba’del helâk tercümanlığı ahere verilmemek ve ol vakit beratı ahz ve şakk olunub kaydı dahi terkin olunmak ve bu madde saire sirâyet etmeyüb fimaba’d bir dürlü mekâyis olmamak*” şartıyla Androniko Çeraki’ye yeniden tercümanlık beratı verilmiştir.⁵⁶ Yeni beratın ömrü Androniko Çeraki’nin ömrüyle sınırlandırılmış görünse de 1699 yılında ihdas olunan tercümanlık beratı/kadrosu 1734 yılındaki bu uygulama ile 2 tane olmuştur. Çünkü 1728 yılında zaten Androniko Çeraki’nin yerine, elçi isteğiyle Elyas Fahr elçi yanında aynı kadroya tercüman tayin edilmişti. Şimdi kendisine de yeniden berat verilmiştir.

5 yıl sonra, 1739 yılında, 1734 yılındaki sınırlamanın geçersizleştiği, yani beratın ömrünün Androniko Çeraki’nin ömrü ile sınırlı olduğu, onun ölümünden sonra iptal edileceği şeklindeki şarta uyulmadığı da görülmektedir. 25 Zilhicce 1151 (5 Nisan 1739) tarihli nişan kaydına göre, İstanbul’daki İngiltere elçisi Osmanlı Sultanına bir dilekçe göndererek Androniko Çeraki’ye “*merhameten hayatta oldukça yanında tercüman olub ba’del-helâk tercümanlığı ahere verilmemek üzere bazı şürûlla beraber*” yeni tercümanlık beratı verildiğini bildirmiştir. Elçi aynı yazısında, bununla beraber, Androniko Çeraki’nin “*akreb akrabasından olub seneyn-i kesîreden beri*” kendi “*yanında bilâ-berât tercüman olan Yakovaki veled-i Corci’ye*” tercümanlık beratı verilmesini rica etmiştir. İlginçtir ki, elçi önceki berat şartlarına aykırı olarak yeni bir talepte bulunmuş, Osmanlı yönetimi de “*akreb akrabasından olduğuna binaen hakkında müsaade olunub fimaba’d bir dürlü ahere sirâyet etmemek şartıyla*” Yakovaki veled-i Corci’ye tercümanlık beratı verilmesini onaylamıştır.⁵⁷ Böylece 1734 yılındaki gayr-i meşru durum, 1739 yılında meşru hale getirilmiş, Androniko Çeraki’nin ömrünün sona ermesine rağmen beratın/kadronun ömrü sona ermemiş ve bütün şartlar açıkça çiğnenmiştir.

Elçi tercümanı Yakovaki veled-i Corci’nin beratı 18 Temmuz 1757⁵⁸, 7 Nisan 1761⁵⁹ ve 13 Mayıs 1775⁶⁰ tarihlerinde üç kez yenilenmiştir. Yakovaki veled-i Corci 1779 yılında ölmüş ve yine ilk atamasında verilen berattaki şart göz ardı edilerek, yerine 7 Şubat 1779 tarihinde Yuda veled-i Menteş adlı Yahudi İngiltere elçisi yanında görev yapmak üzere tercüman tayin edilmiştir.⁶¹

⁵⁶ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 83, hüküm no:200.

⁵⁷ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 85, hüküm no:216.

⁵⁸ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 106, hüküm no:332.

⁵⁹ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 118, hüküm no:399.

⁶⁰ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 129, hüküm no:476.

⁶¹ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 132, hüküm no:498.

Yuda veled-i Mentеш'in tercümanlığı uzun sürmemiştir. Adı geçen kişi "rıza-yı hümayûna mugayir harekette bulunub gazab-ı hümayuna müstahak"⁶² olarak 10 Temmuz 1779 tarihinde azledilmiş ve yerine 28 Nisan 1781 tarihinde Bogos veled-i Asabi elçi yanında tercüman atanmıştır.⁶³

Bogos veled-i Asabi'nin tercümanlık beratı 8 Kasım 1789 tarihinde yenilenmiş⁶⁴ ise de bu tercüman 1790 yılında ölmüştür. Bogos veled-i Asabi'nin ölümü üzerine tercümanlık beratı/kadrosu İstanbul'dan Atina'ya nakledilmiş ve 6 Ağustos 1790 tarihinde Atina'da bulunan İngiltere konsolosu yanında görev yapmak üzere Nikoli veled-i Canlisi konsolos tercümanı tayin edilmiştir.⁶⁵

Bu tercümanlık ile ilgili son kayıt 1804 tarihlidir. Buna göre 1790-1804 yılları arasında Atina'daki İngiliz konsolosu yanında 14 yıl tercümanlık yapan Nikoli veled-i Canlisi 25 Eylül 1804 tarihinde "hidmetinden tard olunub tercümanlığı ref"⁶⁶ olunmuştur.⁶⁶ Böylece 70 yıllık ömre sahip olan gayrimeşru bir uygulama nihayet 1804 yılında sona ermiştir.

Bu beratın tarihiyle ilgili ikinci mesele İngiltere elçisinin isteğiyle, elçi yanında tercüman olan Androniko Çeraki'nin azledilmesi ve yerine Elyas Fahr'ın 10 Ocak 1728 tarihinde Halep konsolosu yanında tercüman atanması meselesidir. Androniko Çeraki'nin yerine Halep konsolosu yanında tercüman olarak tayin edilen Elyas Fahr'ın beratı padişah değişiklikleri sonucu 1731⁶⁷, 1755⁶⁸ ve 1758⁶⁹ yıllarında 3 kez yenilenmiştir.

Halep konsolos tercümanı Elyas Fahr'ın ölümü üzerine yerine 4 Muharrem 1174 (16 Ağustos 1760) tarihinde Mikail veled-i Şükrü Ayda atanmıştır.⁷⁰ Mikail veled-i Şükrü Ayda ölünce bu tercümanlık kadrosu Selanik'e nakledilmiş ve 17 Muharrem 1175 (18 Ağustos 1761) tarihinde ölen kişinin yerine Selanik konsolosu yanında görev yapmak üzere Nikola veled-i Hristo tayin edilmiştir.⁷¹

Nikola veled-i Hristo'nun ölümü üzerine tercümanlık kadrosu yeniden Halep'e nakledilmiş ve 25 Şevval 1192 (16 Kasım 1778) tarihinde Yosef veled-i Franşer Ha-

⁶² BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 132, hüküm no:498.

⁶³ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 132, hüküm no:502.

⁶⁴ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 137, hüküm no:547.

⁶⁵ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 139, hüküm no:578.

⁶⁶ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 139, hüküm no:578.

⁶⁷ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 78, hüküm no:159.

⁶⁸ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 97, hüküm no:286.

⁶⁹ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 110, hüküm no:352.

⁷⁰ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 118, hüküm no:397.

⁷¹ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 118, hüküm no:401.

lep konsolos tercümanlığına atanmıştır.⁷² Yosef veled-i Franşer'in ölümü üzerine bu tercümanlık kadrosu bu kez de Trablusşam'a nakledilmiş ve 6 Ramazan 1199 (13 Temmuz 1785) tarihinde Yosef veled-i Hallad Trablusşam konsolos tercümanlığına getirilmiştir.⁷³

13 Ramazan 1204 (27 Mayıs 1790) tarihinde cülûs nedeniyle beratı yenilenen⁷⁴ Trablusşam konsolos tercümanı Yosef veled-i Hallad'ın beratı “*şürût ve nîzama muga-yir (mahallinden) vârid olan tahrîrâtdan zâhir olmağla*” 5 Cemaziyelevvel 1229 (25 Nisan 1814) tarihinde iptal edilerek berat kaydı “*terkin*” edilmiş⁷⁵ ve söz konusu gayrimeşru durum sona erdirilmiştir.

Benzer bir durum İzmir İngiliz konsolosu yanında çalışmak üzere tercüman tayin edilen Tomazo adlı tercümanla ilgilidir. Tomazo'nun ne zaman tercüman atandığı İngiltere Nişan Defteri'nde kayıtlı değildir. Bununla birlikte Tomazo'nun ölüm yılı olan 1675 yılından sonra beratın izini takip etmek mümkün olmaktadır. Tercüman Tomazo 1675 yılında öldüğü zaman yerine evâil-i Rebiülevvel 1086 (26 Mayıs-4 Haziran 1675) tarihinde İzmir İngiliz konsolosu yanında tercüman olmak üzere Sefer veled-i Karagöz atanmıştır.⁷⁶ 1699 yılında Sefer veled-i Karagöz ölünce yerine oğlu Sergiz veled-i Sefer aynı yerde çalışmak üzere konsolos tercümanı tayin edilmiştir.⁷⁷ 1710 yılı, beratın tarihindeki kırılma noktalarından biridir. Zira 1710 yılında Sergiz veled-i Sefer azledilmiş ve tercümanlık kadrosu İstanbul'a (elçi yanına) nakledilerek Simon Omero elçi tercümanı olarak atanmıştır.⁷⁸ 1717 yılında Simon Omero ölmüş ve yerine yine elçi yanında tercüman olmak üzere Mossi veled-i Barend tayin edilmiştir.⁷⁹ 1730 yılında incelenen beratın tarihindeki ikinci kırılma noktadır. Çünkü 1730 yılında Mossi veled-i Barend ölmüş ve tercümanlık kadrosu Hanya'ya (Girit) nakledilerek Hanya İngiliz konsolosu yanında görev yapmak üzere Semuel veled-i Yakoden tercüman tayin edilmiştir.⁸⁰ 1734 yılı ise söz konusu beratın tarihindeki üçüncü ve en önemli kırılma noktasıdır. Çünkü İngiltere elçisi Sultana bir dilekçe göndererek kendi yanında tercüman olan Mossi veled-i Barend'i azlettiğini ve yerine Halep İngiliz konsolosu yanında tercüman olarak çalışmak üzere Nimetullah veled-i Elyas'ı atadığını bildirmiş ve yeni tercüman için berat talebinde

⁷² BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 132, hüküm no:497.

⁷³ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 134, hüküm no:520.

⁷⁴ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 139, hüküm no:576.

⁷⁵ BOA, DED, *İngiltere Hadariye Defteri*, Defter No: 10, s. 56, hüküm no:1.

⁷⁶ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 56, hüküm no:13.

⁷⁷ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 63, hüküm no:56.

⁷⁸ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 69, hüküm no:94.

⁷⁹ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 72, hüküm no:116.

⁸⁰ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 78, hüküm no:155.

bulunmuştur.⁸¹ Dikkat çekici nokta elçinin tercüman Mossi Barend'in yerine 4 yıl önce Hanya'da tercüman olarak bulunmak üzere Semuel veled-i Yakoden'i atadığından hiç bahsetmemesi ve Osmanlı yönetiminin de hiç soruşturmadan elçinin talebini kabul ederek Halep konsolosu yanında çalışmak üzere Nimetullah veled-i Elyas'a tercümanlık beratı verilmesini onaylamasıdır. Böylece aynı tercümanın yerine/aynı tercümanlık kadrosuna elçi arzı ve Sultan onayı ile farklı zamanlarda farklı kişiler tayin edilmiştir.

Hanya konsolos tercümanı atanan Semuel veled-i Yakoden 1756 yılında ölmüş ve yerine aynı yerde çalışmak üzere oğlu Harun veled-i Semuel tercüman atanmıştır.⁸² 1759 yılında Harun'un ölümü üzerine yerine Yuda veled-i Hayim tercüman olmuştur.⁸³ Yaklaşık 40 yıl beratı elinde bulunduran Yuda veled-i Hayim 1799 yılında ölmüş ve yerine aynı yerde tercüman olmak üzere Anton veled-i Hanna Sayter atanmıştır. Ancak 7 yıl sonra 1806 yılında "*şürû-ı nizâma mugâyir hareket eylediği vârid olan tahrirâtdan müstebân olmağla ba-fermân-ı ali terkin olunmuştur.*"⁸⁴

İzmir konsolos tercümanı Tomazo'nun beratından 1734 yılında doğan ve Halep konsolosu yanında ihdas edilen tercümanlığa atanan Nimetullah veled-i Elyas 1755 yılında ölmüş ve yerine aynı yerde tercüman olmak üzere Anton Hanna veled-i Sader atanmıştır.⁸⁵ Tercüman Anton Hanna 1764 yılında ölünce tercümanlık kadrosu Trablusşam'a nakledilmiş ve yerine Trablusşam konsolosu yanında tercüman olmak üzere Anton Rizk tayin edilmiştir.⁸⁶ 1790 yılında Anton Rizk tercümanlıktan azledilmiş ve yerine aynı yerde tercüman olmak üzere Hanna Rizk atanmıştır.⁸⁷ Tercüman Hanna Rizk hakkında görebildiğimiz son kayıt 5 Cemaziyelevvel 1221 (21 Temmuz 1806) tarihlidir. Buna göre Trablusşam konsolos tercümanı Hanna Rizk'in hizmetkârı İbrail veled-i Beşara'nın muafiyet emri/hizmetkârlık beratı kaydı "*şürû-ı nizâma mugâyir hareketi vârid olan tahrirâtdan zâhir olmağla*" "terkin" olunmuştur.⁸⁸ Bununla birlikte tercüman hakkında herhangi bir kayda ulaşılamamıştır.

Konuyla ilgili bir başka ilginç durum elçi tercümanı Yorgi Peraki'nin tercümanlığıdır. Evâil-i Ramazan 1106 (15-24 Nisan 1695) tarihli berat kaydına göre, evâhir-i Şaban 1105 (17-25 Nisan 1694) tarihinde Sultan II. Ahmet beratıyla elçi tercümanı olan Yorgi Peraki'nin beratı Sultan II. Mustafa'nın (1695-1703) cülusu nedeniyle yenilenmiştir.⁸⁹ İşin ilginç yanı şudur ki, Sultan II. Ahmet zamanında, 17-25 Nisan 1694 tarihinde beratı yenilenen veya yeni berat verilen 14 elçi tercü-

⁸¹ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 84, hüküm no:204.

⁸² BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 105, hüküm no:324.

⁸³ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 116, hüküm no:390.

⁸⁴ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 141, hüküm no:595.

⁸⁵ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 274, hüküm no:95.

⁸⁶ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 120, hüküm no:410.

⁸⁷ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 139, hüküm no:575.

⁸⁸ BOA, DED, *İngiltere Hadariye Defteri*, Defter No:10, s. 81, hüküm no:4.

⁸⁹ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 60, hüküm no:37.

manı içinde Yorgi Peraki adlı bir tercüman mevcut değildir. Böyle olmakla birlikte İngiltere elçisi Sultana arzuhal göndererek 17-25 Nisan 1694 tarihli Sultan II. Ahmet beratıyla tercüman olan Yorgi Peraki'nin beratının yenilenmesini talep etmiş ve bu isteği Osmanlı yönetimince onaylanmıştır. Böylece aslında var olmayan bir tercümanlık ihdas edilmiş olmaktadır.

Elçi tercümanı Yorgi Peraki, 1707 yılında azledilmiş ve yerine Mıgırdıç Kırkor atanmıştır.⁹⁰ 1730 yılında Mıgırdıç Kırkor'un ölümü üzerine tercümanlık kadrosu Hanya'ya (Girit) nakledilmiş ve Yasef veled-i Sebetay Kavaliro konsolos tercümanı olarak tayin edilmiştir.⁹¹ 1732 yılında Yasef'in ölümünün ardından tercümanlığa Avram veled-i Yasef getirilmiştir.⁹² 1734 yılında Avram veled-i Yasef ölünce tercümanlık kadrosu Halep'e nakledilmiş ve Halep konsolosu yanında tercüman olmak üzere Abraham veled-i Hun atanmıştır.⁹³ 1748 yılında tercüman Abraham'ın ölümü üzerine tercümanlık beratı Halep konsolosu yanında tercüman olmak üzere Abdullah veled-i Cercis'e verilmiştir.⁹⁴ 1760 yılında Abdullah veled-i Cercis'in ölümünü takiben bahsi geçen berat Abdullah veled-i Yosef Mira'ya tahsis edilmiştir.⁹⁵ 1768 yılında Abdullah ölünce tercümanlık beratı Yosef veled-i Mikail'e verilmiştir.⁹⁶ 1775 yılında Mihail ölünce tercümanlık beratı yine Halep konsolosu yanında tercüman olmak üzere Abdullah Bavsil'e verilmiştir.⁹⁷ Abdullah Bavsil'e verilen tercümanlık beratı kaydı 21 Temmuz 1806 tarihinde tercümanın "*şürûl-ı nizâma muğâyir hareketi vârid olan tahrirâtıdan zâhir olmağla bâ-fermân terkin olunmuşdur.*"⁹⁸

5. 1694-1730 Döneminde Yeni İhdas Edilen İngiltere Tercümanlık Kadroları

1694 yılında İngiltere elçisi yanında olmak üzere toplu ihdas edilen tercüman kadrolarına yenilerinin eklenmesine devam edilmiştir. 1694 yılından başlamak üzere 1758 reformunda atıf yapılarak tercüman sayısının "*hadd-i üdali*" aştığı belirtilen 1730 yılına kadar geçen 36 yılda 12 yeni tercümanlık kadrosunun oluşturulduğu görülmektedir. Bu tercüman kadrolarına ilk atanalar Yorgi Peraki (elçi yanında), Dominko Madini (Sakız konsolosu yanında), Efrahim Erdini (İzmir konsolosu yanında), İsak (Halep konsolosu yanında), Zakarya veled-i Cakob (İzmir konsolosu yanında), Kohen (Halep konsolosu yanında), Pano Teodos (Atina ve Eğriboz konsolosu yanında), Siliyoti veled-i Hristodola (elçi yanında), Andrey Margos (Girit konsolosu yanında), Todori Taranci (Draç kon-

⁹⁰ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 69, hüküm no:91.

⁹¹ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 77, hüküm no:152.

⁹² BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 81, hüküm no:182.

⁹³ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 83, hüküm no:199.

⁹⁴ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 89, hüküm no:248.

⁹⁵ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 117, hüküm no:395.

⁹⁶ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 122, hüküm no:419.

⁹⁷ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 130, hüküm no:480.

⁹⁸ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 138, hüküm no:562.

solosu yanında), Dimitri veled-i Kostantin (Kıbrıs konsolosu yanında) ve Manos veled-i Ali (?) (Selanik konsolosu yanında) olmuştur. Söz konusu elçi ve konsolos tercümanları/tercümanlıkları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 3. 1694-1730 yılları Arasında İhsas Edilen İngiltere Tercümanlıkları

Sıra	İhdas Tarihi	İlk Tercümanın İsmi	Görev Yeri	Beratın/Kadronun İptal Tarihi
1	15-24 Nisan 1695	Yorgi Peraki	İstanbul	21 Temmuz 1806 ⁹⁹
2	24 Mart-2 Nisan 1697	Dominko Madini	İzmir	? ¹⁰⁰
3	23 Nisan-2 Mayıs 1697	Efrahim Erdini	İzmir	21 Temmuz 1806 ¹⁰¹
4	11-20 Mayıs 1699	İsak	Halep	25 Nisan 1814 ¹⁰²
5	26 Ağustos-4 Eylül 1700	Zakarya veled-i Cakob	İzmir	1806 ¹⁰³
6	30 Aralık-7 Ocak 1704	Kohen	Halep	6-15 Ağustos 1806 ¹⁰⁴
7	30 Ekim-8 Kasım 1704	Pano Teodos	Atina ve Eğriboz	27 Haziran-6 Temmuz 1806 ¹⁰⁵
8	29 Şubat-9 Mart 1712	Siliyoti veled-i Hristodola	İstanbul	21 Temmuz 1806 ¹⁰⁶
9	17-26 Nisan 1713	Andreya Margos	Girit	29 Mayıs-7 Haziran 1807 ¹⁰⁷

⁹⁹ Yorgi Peraki hakkında yukarıda ayrıntılı bilgi verildiği için burada ayrıntıya girilmemiştir.

¹⁰⁰ Hakkında daha sonra herhangi bir kayda rastlanmamıştır.

¹⁰¹ BOA, DED, İngiltere Nişan Defteri, No: 35/1, s.133, hüküm no:507.

¹⁰² BOA, DED, İngiltere Hadariye Defteri, Defter No:10, s.56, hüküm no:1.

¹⁰³ 1789 yılında beratu yenilenmiştir. Beratının iptal edildiğini bildiren “Nizâm-ı Cedid yürütunun ale-d-devam ıcrasına bu defa kat’i-ül-ıfâd hatt-ı hümiyün şeref-sudür itmiş olmağla ferman ve hizmetkârları yedlerinde olan muafiyet emirleri (...) kaydı terkin olunması bâbında şifâhen fermân-ı ali sâdr olduğuna binaen kaydı terkin olunmuşdur” şeklindeki tarihsiz derkenar göz önüne alınırsa iptal tarihini 1806 yılı kabul etmek makul görünmektedir. BOA, DED, İngiltere Nişan Defteri, No: 35/1, s.136, hüküm no:540.

¹⁰⁴ BOA, DED, İngiltere Nişan Defteri, No: 35/1, s.136, hüküm no:538.

¹⁰⁵ BOA, DED, İngiltere Hadariye Defteri, Defter No:10, s.89, hüküm no:1. Bahsi geçen tercümanla ilgili görülebilen son kayıt budur. Burada ilgili tercümanın hizmetkârından bahsetmekte ise de tercümanla ilgili son kayıt bu olduğundan beratın iptal tarihi olarak söz konusu tarih kabul edilmiştir.

¹⁰⁶ BOA, DED, İngiltere Nişan Defteri, No: 35/1, s.139, hüküm no:574

¹⁰⁷ BOA, DED, İngiltere Nişan Defteri, No: 35/1, s.141, hüküm no:592.

Sıra	İhdas Tarihi	İlk Tercümanın İsmi	Görev Yeri	Beratın/Kadronun İptal Tarihi
10	17-26 Mart 1715	Todori Tarancı	Draç	6-15 Ağustos 1806 ¹⁰⁸
11	29 Ocak 1720	Dimitri veled-i Kostantin	Kıbrıs	29 Mayıs-7 Haziran 1806 ¹⁰⁹
12	29 Ocak 1720	Manos veled-i Ali(?)	Selanik	(6-15 Ağustos) 1806 ¹¹⁰

Yukarıdaki tablodan da açıkça anlaşıldığı üzere bahsi geçen 12 tercümanlık kadrosunun 11 tanesi XIX. yüzyıl başlarında iptal edilmiştir. Bu kadroların kullanımında olduğu sürece İstanbul, Halep, Selanik, İzmir, Tuzla (Kıbrıs) ve Draç gibi Osmanlı ticaret merkezleri arasında dolaşması, XIX. yüzyıl başında hepsinin iptal edilmesi gerçekte bu kadroların bir ihtiyaçtan doğan normal tercümanlık kadroları olmadığını ve farklı amaçlarla ihdas edildiklerini göstermektedir. Örnek olması açısından İzmir İngiliz konsolosu için ihdas olunan 2 tercümanlıktan birisi ile Halep konsolosu yanında oluşturulan bir adet tercümanlık kadrosunun tarihi seyri aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir:

Tablo 4. Tercüman Efrahim Erdini'ye Verilen Beratın Tarihi Seyri (1705-1806)

Tercümanın adı	Atanma Tarihi	Görev Yeri	Görevin Sona Erme Nedeni ve Tarihi
Efrahim Erdini ¹¹¹	23 Nisan-2 Mayıs 1697	İzmir (konsolos yanı)	Ölüm. 4-13 Haziran 1705 ¹¹²
Mossi Erdini	4-13 Haziran 1705	İzmir (konsolos yanı)	Ölüm. 23 Şubat 1721 ¹¹³
Abraham Erdini	23 Şubat 1721	İzmir (konsolos yanı)	Ölüm. 29 Aralık 1736 ¹¹⁴

¹⁰⁸ BOA, DED, *İngiltere Hadariye Defteri*, s.45, hüküm no:1

¹⁰⁹ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s.141, hüküm no:593.

¹¹⁰ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s.140, hüküm no:590. İlgili kayıta sadece yıl (1221) yazılmıştır. Bununla birlikte mevcut işaretlerden bu tarih evâhir-i Ca 1221 olarak düşünülebilir.

¹¹¹ Efrahim Erdini İzmir konsolos tercümanı atandığı zaman hâlihazırda 3 tane tercüman vardı. Kendisiyle birlikte İzmir'deki tercüman sayısı 4 olmuştur.

¹¹² BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s.68, hüküm no:88.

¹¹³ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s.74, hüküm no:131.

¹¹⁴ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s.184, hüküm no:208.

Tercümanın adı	Atanma Tarihi	Görev Yeri	Görevin Sona Erme Nedeni ve Tarihi
Kirkor veled-i Esfador	29 Aralık 1736	İstanbul (elçi yanı)	Ölüm. 26 Mayıs 1749 ¹¹⁵
Rızkullah veled-i Abod	26 Mayıs 1749	Halep (konsolos yanı)	Azıl. 6 Ağustos 1649 ¹¹⁶
Mikail veled-i Anton	6 Ağustos 1649	Halep (konsolos yanı)	Ölüm. 1 Mayıs 1773 ¹¹⁷
Cercis veled-i Beşara	1 Mayıs 1773	Halep (konsolos yanı)	Ölüm. 26 Haziran 1782 ¹¹⁸
Solman veled-i Cercis	26 Haziran 1782	Halep (konsolos yanı)	Berati iptal. 21 Temmuz 1806 ¹¹⁹

Tablo 5. Tercüman Kohen'e Verilen Beratın Tarihi Seyri (1745-1806)

Tercümanın adı	Atanma Tarihi	Görev Yeri	Görevin Sona Erme Nedeni ve Tarihi
Kohen ¹²⁰	30 Aralık-7 Ocak 1704	Halep (konsolos yanı)	Ölüm. 3 Haziran 1745 ¹²¹
Amira veled-i Diya- mendi	3 Haziran 1745	İstanbul (elçi yanı)	Ölüm. 5 Temmuz 1749 ¹²²
Gariko Rasko veled-i Amira	5 Temmuz 1749	İstanbul (elçi yanı)	Ölüm. 11 Kasım 1774 ¹²³
Dimitri Bakatori ve- led-i Andoni	11 Kasım 1774	İzmir (konsolos yanı)	Berati iptal. 6-15 Ağustos 1806 ¹²⁴

¹¹⁵ BOA, DED, İngiltere Nişan Defteri, No: 35/1, s.91, hüküm no:252.

¹¹⁶ "İsmi sehv olmağla berati ahz ve mürd-i mesfûrun mahlûlünden Mikail veled-i Anton" Halep konsolosu yanında çalışmak üzere tercüman olarak atanmıştır. BOA, DED, İngiltere Nişan Defteri, No: 35/1, s.91, hüküm no:255.

¹¹⁷ BOA, DED, İngiltere Nişan Defteri, No: 35/1, s.125, hüküm no:433.

¹¹⁸ BOA, DED, İngiltere Nişan Defteri, No: 35/1, s.133, hüküm no:507.

¹¹⁹ "Şürût-ı nizâma mugâyir hareketi vârid olan tahrirât'dan zâhir olmağla be-ferman-ı ali terkîn olunmuşdur." BOA, DED, İngiltere Nişan Defteri, No: 35/1, s.133, hüküm no:507.

¹²⁰ Kohen'in atanmasından önce Halep konsolosu yanında 1 tercüman bulunuyordu.

¹²¹ BOA, DED, İngiltere Nişan Defteri, No: 35/1, s.88, hüküm no:238.

¹²² BOA, DED, İngiltere Nişan Defteri, No: 35/1, s.91, hüküm no:254.

¹²³ BOA, DED, İngiltere Nişan Defteri, No: 35/1, s.129, hüküm no:472.

¹²⁴ "Şürût-ı nizâma mugâyir hareket cylediği vârid olan tahrirât'dan müstebân olmağla bâ-fermân kaydi terkîn olunmuşdur. Evâhir-i Ca 21" BOA, DED, İngiltere Nişan Defteri, No: 35/1, s.136, hüküm no:538.

6. Bir Beratın Maliyeti

Boogert'e göre 1748 yılında Hollanda büyükelçiliğince verilen bir beratın maliyeti 207 kuruş 90 paraydı ve bu para sadece Osmanlı kalemiyyesinin masrafıydı. 1766 yılında ise kalemiyye masrafı 500 kuruşa kadar yükselmiş ve söz konusu miktar 1780'lere kadar değişmeden kalmıştır.¹²⁵ Mouradgea d'Ohsson bir beratın 2.500-4.000 kuruş arasında olduğunu belirtirken,¹²⁶ İngiliz büyükelçisi John Murray (1765-1775) kendinden önceki elçilerin bir berat için 3.500 kuruş aldığını, kendisinin ise 2.600 kuruş talep ettiğini belirtmiştir.¹²⁷ Bir diğer İngiliz büyükelçisi Sir Robert Liston (1794-1795) ise İngiliz beratlarının 2.500-6.000 kuruş arasında satıldığını ifade etmiştir.¹²⁸ Bir "fahri dragoman"a verilecek beratın maliyeti ortalama 2.500 kuruş olarak kabul edilir ve bu miktarın yaklaşık 2.000 kuruşunun elçi için olduğu düşünülürse, Sultan değişiklikleri ile ölüm, azil veya terk nedeniyle gerçekleşen berat yenilemelerinin elçiler için çok önemli bir gelir kaynağı olduğunu ifade etmek abartı olmayacaktır.¹²⁹ Ayrıca Osmanlı topraklarına gelen Avrupalılar da "Yol Emri" ve "İzn-i Sefine" gibi resmî belgelere gereksinim duyuyorlardı. Bu belgelerin neye mal olduğu konusunda Danimarka Ahkâm ve Nişan Defteri'nde bulunan tarihsiz bir kayıt¹³⁰ oldukça açıklayıcı bilgi sunmaktadır. "*Danimarka Devleti tarafından kâtibe-i sâliyye ve berevât ve vekâlet ve ticaret ve yol emri ve izni sefine için verile gelen mebâliğ malum olmak için işbu mahalle işaret olundu*" başlıklı kayıta verilen bilgiler şöyledir.¹³¹

¹²⁵ Boogert, *a.g.e.*, s. 77.

¹²⁶ Ali İhsan Bağış, *a.g.e.*, s. 32.

¹²⁷ Christine Laidlaw, *a.g.e.*, s. 58.

¹²⁸ Ali İhsan Bağış, *a.g.e.*, s. 32.

¹²⁹ "XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Fransa ve İngiltere gibi büyükelçiliklerin uhdesine kırk civarında tercümanlık verildiğine göre, elçinin kârının büyük meblağlara vardığını hesaplamak zor olmasa gerektir. Başka bir deyişle, kırk berat ve iki hizmetkârla beraber bir elçi, 120 berat ve fermandan hatırı sayılır bir gelir sağlıyordu. Ayrıca bir padişah değiştiğinde 'tecdid-i berat' gerektiğinden bu da elçiyeye ek bir gelir getiriyordu" Ali İhsan Bağış, *a.g.e.*, s. 32-33.

¹³⁰ Bu bilginin yer aldığı defterde bulunan bir önceki ve bir sonraki kayıt H.1172 yılına aittir. İkinci kayıt 8 Safer 1172 (10 Ekim 1758) tarihlidir. Dolayısı ile belirtilen masrafların 18. yüzyıl ortalarını yansıttığı düşünülebilir.

¹³¹ BOA, DED, Danimarka Ahidname Defteri, Defter No:11/1, s. 1.

Tablo 6. Danimarka Elçiliğince Verilen Belgelerin Maliyeti (XVIII. Yüzyıl Ortaları)

Belgenin Türü	Maliyeti (Kuruş)
Kâtib Efendilerin Saliyyesi	210
Berat Harcı	200
Vekâlet Harcı	100
Yol Emri	40
Ticaret Emri	40
İzn-i Sefine Beheri	10
Kîse-dâr Efendi	100
Defterci Efendilere	60

Danimarka'ya 1757 yılında ahidname verildiği düşünülürse yukarıdaki kaydın XVIII. yüzyılın ikinci yarısına ait oldu söylenebilir. Kayda göre berat harcı, kîse-dâr efendi ile defterci efendilere ödenen toplam ücret 360 kuruş tutmaktadır. Aynı şekilde “yol emri” 200 kuruşa, “izn-i sefine” belgesi ise 170 kuruşa mal olmaktadır. Bu kayıta Reisülküttab'ın berat başına ne kadar ücret aldığı açık değilse de Boogert'ın yayımladığı 1748 yılına ait belgede bu miktarın 60 kuruş olduğu belirtilmektedir.¹³² Danimarka Ahkâm ve Nişan Defteri'ndeki “Defterci Efendiler” ifadesinin Reisülküttab'ı ifade edip etmediği açık değildir. Bununla birlikte belgeler berat verilmesi veya yenilenmesi durumlarında Osmanlı kalemiyyesine ödenen ücretin bir kısmının doğrudan Reisülküttab'a verildiğini ima etmektedir.¹³³ Ali İhsan Bağış da berat elde etmede 4 kişinin (Reisülküttâb, Beylikçi ve iki Tezkireci) önemli olduğunu belirtmektedir.¹³⁴

Yabancı büyükelçiler ve konsoloslar ile Reisülküttablar ve diğer Osmanlı kalemiyye memurlarının beratlar sayesinde gelir elde ettikleri anlaşılıyor. Bu durum bazı beratların nasıl bir iken iki olduğunu veya bazı durumların neden görmezden gelindiğini de açıklamaktadır. Ayrıca özellikle 1730 yılından sonra verilen bazı beratlarla Osmanlı yöneticilerince şerh konulmaya başlanması, ahidnamelere tercümanlarla ilgili sınırlamalar içeren maddeler eklenmesi ve nihayet 1758 tercüman reformu Osmanlıların gelişmelerin ve yapılan berat satışlarının farkında olduğunu ispatlamaktadır. Hatta Osmanlılar bazı durumlarda bir beratın farklı zamanlarda

¹³² Boogert, *a.g.e.*, s. 77.

¹³³ Boogert, *a.g.e.*, s. 78.

¹³⁴ Ali İhsan Bağış, *a.g.e.*, s. 28.

farklı kişilere verilerek gayrimeşru bir şekilde beratların çoğalmasına yol açıldığının da farkındaydı. 1774 yılına ait bir kayıt bu konuda önemli bir belge niteliği taşımaktadır. Kayda göre İngiltere elçisi yanında tercüman olan Gariko Rasko veled-i Amira 1774 yılında ölmüş ve yerine 11 Kasım 1774 tarihinde İzmir İngiliz konsolosu yanında tercüman olmak üzere Dimitri Bakatori atanmıştır. Bu nişan kaydının üzerine şu not düşülmüştür:¹³⁵

İşbu mürd olan Gariko Rasko nâm tercümanın yerine ilci yanında tercüman olmak üzere istida olunur ise amel ve itibar olunmamak üzere kaydı bâlâsına şerh verilmek için Reis-ül-küttab Efendi tarafından tenbih olunduğuna binaen şerh virilmiştir.

7. 1758 Tercüman Reformunun Temel Prensibi

Osmanlılara göre bir “büyükelçilikte” ve o “büyükelçiliğe bağlı bir konsoloslukta” bulunması gereken tercüman sayısı kaç olmalıdır? XVIII. yüzyıl ortalarına kadar elçiler kendileri için veya konsolosları için tercüman talep ettiklerinde bu istekleri kabul edilerek elçinin önerdiği kişiye tercümanlık beratı verilmiştir. Bununla birlikte 1737 yılının “tercüman sayısı” konusundaki dönüm noktalarından biri olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü 1737 yılında İsveç’e verilen ahidnamede ilk kez tercüman konusunda bir sınırlamadan bahsedilmiştir. Buna göre İsveç elçiliğinde 4, elçiliğe bağlı her bir konsoloslukta ise 1 tercüman bulunması yeterliydi.¹³⁶ O tarihe kadar Avrupalı devletlere verilen ahidnamelerde böyle bir sayı zikredilmezken, 1737 yılında verilen ahidnamede böyle bir sınırlamanın kayıtlara geçirilmesini anlamlı olarak değerlendirmek gerekir. 1740 yılında Sicilyateyn (Sicilya-Napoli) Krallığı’na¹³⁷ ve 1782’de İspanya’ya¹³⁸ verilen ahidnamelerde sınır konulmayıp sadece genel bir ifade kullanılmasına rağmen 1757 tarihli Danimarka¹³⁹ ve 1761 Prusya¹⁴⁰ ahidnamelerinde 4/1 kuralının yer alması da oldukça önemlidir. Üstelik Sicilyateyn Krallığı ahidnamesindeki muğlak ifade 1774 yılında açıklığa kavuşturulmuş ve 4/1 kuralı uygulanmıştır.¹⁴¹

¹³⁵ BOA, *DED, İngiltere Nişan Defteri*, No:35/1, s. 129, hüküm no: 472.

¹³⁶ “Devlet-i Aliyye ile İsveç Devleti Beyninde Mün’akid Muahedâtun Suretleridir”, *Muahedat Mecmuası*, c.1, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008, s. 152.

¹³⁷ “*Ve konsoloslarının ve tercüman ve etba’larının hususlarında sair dost olan düvel elçileri ve tercümanân ve etba’larına olan müsaade misillü muamele oluna*”, Bkz. *Muahedat Mecmuası* c.2, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008, s. 58-59.

¹³⁸ “*Konsoloslarının ve tercümanân ve etba’larının hususlarında sair dost olan düvel elçileri ve tercümanân ve etba’larına olan müsaade misillü muamele oluna*”, Bkz. *Muahedat Mecmuası*, c.1, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008, s. 216.

¹³⁹ “*Ve Asitânede mukim elçilerinin yanında yalnız dört nefer ve konsolosları ikamet eden Memalik-i Mahrusede birer nefer tercüman istihdam eyleyeler*”, Bkz. *Muahedat Mecmuası*, c.1, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008, s. 57.

¹⁴⁰ “*Ve Asitânede mukim elçilerinin yanında yalnız dört nefer ve konsolosları ikamet eden yerlerde birer nefer tercüman istihdam eyleyeler*”, Bkz. *Muahedat Mecmuası*, c.1, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008, s. 87.

¹⁴¹ Bkz. Mehmet Demiryürek, “The Legal Foundations of the Commercial Relations Between The Ottomans and Neapolitans”, *Bilgi*, Spring 2014, Sayı:69, s. 64.

1737 yılından önce olup 1734 yılında verilen bir berat kaydında da ilginç bir ifade bulunmaktadır. Kayda göre Bedros veled-i Baron 20 Rebiülahir 1147 (19 Eylül 1734) tarihinde İngiltere elçisi yanında tercüman olarak tayin edilmiştir. Onun beratında, daha önceki tercüman beratı kayıtlarında olmayan “*saire sirayet etmemek ve ba'del-helâk muayyen olan tercümanlar misillü ahere tevcih olunmayub ol vakitde kaydı ref' ve terkîn olunmak şartıyla ancak mesfûr hayatda oldukça merhameten*” şeklinde bir ifade bulunmaktadır.¹⁴² Halbuki daha önceki berat kayıtlarında böyle bir şart yoktu ve bir tercüman öldüğünde, görevi bıraktığında veya azledildiğinde tercümanlığı bir başkasına verilmişti. Nitekim Bedros veled-i Baron 1741 yılında “*sui hareketi*” nedeniyle İngiliz elçisi tarafından azledilince berat şartı gereği, beratı yeni birisine verilmemiş ve tercümanlık kaydı silinmiştir.¹⁴³

Bu iki yeni olay Osmanlıların gelişmeleri veya kötüye kullanımı fark etmesinin ve önlem almaya çalışmasının bir işareti olarak yorumlanabilir. Yaklaşık 20 yıl sonrasına ait bir belge çok daha açıklayıcıdır ve kesin bir tarih önermektedir. 7 Safer 1172 (10 Ekim 1758) tarihli bu belgeye göre, Osmanlı Devleti ile dost olan “*düvel-i Nasârânın Dersadetinde ve bazı cezâyir ve medâyin ve benâdirde mukim elçileri ve konsolosları yanlarında olan tercümânların aded ve mikdarları*” 1143 (Temmuz 1730-Temmuz 1731) tarihinden sonra “*hadd-i itidali tecâvüz*” eylemiştir. 1757 yılında Danimarka'ya verilen ahidnameye de değinilen belgede, Danimarka'ya verilen ahidnamede belirtilen sayıdan fazla tercüman atanmayacağı¹⁴⁴ ifade edildikten sonra söz ahidname sahibi diğer devletlere getirilmektedir. Belgeye göre, uzun zamandan beri Osmanlı Devleti ile dost olan “*Françe ve İngiltere ve Niderlanda ve Venedik devletlerinin kırk üç tarihinden sonra asitânede ve taşrada ihdas olunan tercümanları ve tarih-i mezkûrdan sonra akd-i müsâlahâ olunan İsveç ve Nemçe ve Sicilyateyn devletlerinin Asitânede ve taşrada hadd-i itidalden ziyade olan tercümanları hâlik veyahut târik-i hizmet olduklarında tercümanlıkları ahere virilmemek üzere hatt-ı hümayûn*” çıkarılmıştır. H.1143 tarihini milat olarak değerlendiren 1172 (1758) tarihli söz konusu belgeye göre 1758 yılında İngiltere hizmetinde olan tercüman sayısının toplamı 50 idi.¹⁴⁵

Boogert, 1758 reformunun amacının “*berat sayısı değil, beratların nerelerde yoğunlaştığının tespiti*” şeklinde bir amaç taşıdığını¹⁴⁶ ifade etmektedir. Bu görüşe katılmak

¹⁴² BOA, DED, İngiltere Nişan Defteri, No:35/1, s. 84, hüküm no: 202.

¹⁴³ BOA, DED, İngiltere Nişan Defteri, No:35/1, s. 84, hüküm no:202.

¹⁴⁴ Elçi yanında 4 tercüman, her bir konsoloslukta 1 tercüman. Bkz. *Muahedat Mecmuası*, c.1, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008, s. 57.

¹⁴⁵ Boogert, Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi adlı eserinde (s. 102) 10 Ekim 1758 tarihli fermanın İngiltere, Fransa ve Hollanda'yı kapsamadığını, buna rağmen onları da kapsayacak şekilde uygulandığını belirtiyorsa da bu doğru değildir. Çünkü bu belgede de görüldüğü gibi ferman bu devletleri de kapsamaktaydı. Bkz. BOA, Fon Kodu: A.DVN.DVE.(3), Dosya No:81, Vesika No:40.

¹⁴⁶ Boogert, *a.g.e.*, s. 102.

mümkün değildir. Çünkü 1758 tercüman reformunun esası 1143 (1730) yılı ile 1172 (1758) yılları arasında verilen tercümanlık beratlarının sahiplerinin ölümü veya görevi bırakmalarından sonra tercümanlıklarının başkalarına verilmemesi ve tercümanlık beratlarının iptal edilerek tercümanlık kayıtlarının silinmesidir. Bir başka deyişle reform açıkça “*hadd-i itidalî*” aşan tercüman sayısını kontrol altına almayı hedeflemiştir. Yani 1758 tercüman reformunun nedeni tercüman sayısının “*hadd-i itidalî*”i geçmiş olmasıdır. Temel mesele, 7 Safer 1172 (10 Ekim 1758) tarihli belgede de vurgulandığı üzere, tercüman beratlarının sayısının artmış olmasıydı.

10 Ekim 1758 tarihli belgedeki fikirleri teyit eden ve 1758 reformunun sınırlarının genişliğini ispatlayan aynı yıla ait başka bir belge daha bulunmaktadır. Evâhir-i Rebiülahir 1172 (22-30 Aralık 1758) tarihli bu ferman¹⁴⁷ Halep valisine ve Halep kadısına hitaben yazılmış, Avrupalı devletlerin konsoloslukları ve tercümanları bulunan diğer yerlere (İzmir, Selanik, Mora, Sayda, Lazkiye-t-ül arab, Trablusşam, Yanya, Narda, Draç, Kıbrıs, Eğriboz, Kandiyе, Hanya, Sakız, Boğaz Hisarları, Mısır, İnebahtı, Ermiye ve Golos) de gönderilmiştir. Fermana göre, konsoloslar tercümana ihtiyaç duydukları için her birinin Osmanlı gayrimüslim tebasından “*kifâyet miktarı tercüman istihdâm itmelerine*” izin verilmiş ve tercümanların kendilerinin, oğullarının ve iki hizmetkârının “*cizyeden ve tekâlif-i örfiyyenin cümlesinden muaf*” oldukları tercümanlık beratlarına yazılmıştır. Bununla birlikte Osmanlı tebası bazı gayrimüslimler kendilerini vergiden kurtarmak, daha az gümrük vergisi ödemek ve başka amaçlarla konsoloslardan “*tezkereler ve patenteler*” alarak “*muafiyet*” iddiasında bulunmaktadırlar. Hatta bazıları Avrupalılar gibi giyinmeye ve bu şekilde dolaşmaya başlamıştır. Bu durum devlet hazinesi ile reyanın düzenine zarar verici olduğundan söz konusu uygunsuzlukların ortadan kaldırılması için padişah fermanı çıkmıştır. Ferman gereğince Hristiyan devletlerin Halep’te “*kaç nefes tercümanları olduğu malum olmak için*” Divan-ı Hümayûn kayıtlarına dayanılarak araştırma yapılmış ve hazırlanan tercüman listesi Halep’e gönderilmiştir. Halep’teki tercümanları gösteren liste Halep’e ulaştığında bir sureti mahkeme siciline kaydedilecek ve bundan sonra Osmanlı Devleti’nin gayrimüslim tebasına koruma amacıyla “*patente ve sened*” vermemeleri ve kime vermişlerse onlardan alarak iptal etmeleri konusunda konsoloslara sert bir uyarıda bulunulacaktır. Ayrıca tercümanlardan, oğullarından, tercümanların ikişer hizmetkârlarından ve konsolosların Avrupalı adamlarından başka hiç kimse “*muafiyet*” iddiasında bulunmayacaktır.

Aralık 1758 tarihli fermanın gönderildiği yerler dikkate alındığı zaman 1758 reformunun temel noktası öncelikle nerelerde, kaç tane tercüman olduğunun anla-

¹⁴⁷ BOA, Dosya No:19, Gömlük No:938, Tasnifin Kodu: C. HR.

şılması ve buna bağlı olarak da tercümanların kendileri, oğulları, iki hizmetkârları ile konsolosların Avrupalı adamları dışında kalan hiç kimsenin “muafiyet” iddiasında bulunmaması gerektiği düşüncesidir. Bir beratın kaç kişiye “muafiyet” sağladığı kesin değildir. Bununla birlikte bazı görüşler ileri sürülebilir. İngiliz Büyükelçisi Murray’e göre, 1767 yılında Reis-ül-küttab 1 tercümanın aslında, (2 hizmetkârı da hesaba katarak), 3 tercüman anlamına geldiğini söylemişti.¹⁴⁸ Boogert, “*her bir beratın en az on yetiškine-dragomana, iki hizmetkârına ve en az yedi oğluna- vergi muafiyeti sağladığını saptamak bile yararlı olacaktır*”¹⁴⁹ demektedir. Bir tercümanın kaç oğlu olduğunu tespit etmek kolay olmadığından ve hizmetkârların oğulları berat kapsamına alınmadığından bir beratın en azından ve kesin olarak 3 kişiye (tercüman ve hizmetkârlarına) “muafiyet” sağladığı açıktır.

8. 1758 Tercüman Reformu ve İptal Edilen İngiltere Tercüman Beratları

İngiltere Nışan Defteri’nde kayıtlı olan ve 1758 reformuna atıf yapılarak iptal edilen beratların 9 tanesi ile ilgili kayıtların her birinde mutlaka “*Kırk üç tarihinden sonra muhaddes olan tercümanlardan olub mesfûr hâlik veyahut tarik-i hidmet oldukda tercümanlığı ahire verilmemek üzere bâ-hatt-ı hümayûn zırde mukayyed sâdır olan emr-i ali mucibince kaydına şerh verildi. Fi 7 S 1172*”¹⁵⁰ ifadesi veya tarih aynı kalmak kaydıyla buna çok yakın bir ifade kullanılmıştır. Bir kayıtta ise (Selanik konsolos tercümanı Dimitri veled-i Nikola Acı Mikli) 1758 reformuna atıf yapılmaksızın sadece “*mesfûr hâlik olmuş olduğu mahallinden gelen tahrirâtıdan müstebân olmağla berat kaydı terkin*” ifadesi vardır.¹⁵¹ Reform H.1143 (1730-1731) tarihinden sonra atanan tercümanları kapsadığından ve söz konusu tercümanlık 3 Ramazan 1149 (5 Ocak 1737) tarihinde oluşturulduğundan¹⁵² reform kapsamına alınmış olmalıdır. Bu dönemde kaydı silinen bir başka İngiliz elçi tercümanı Bedros veled-i Baron’dur. Ama onun durumu farklıdır ve kaydında 1758 reformuna hiçbir şekilde atıf yoktur. Zira o 1758 reformundan önce tercümanlıktan azledilmiştir. İlgili kayda göre 20 Rebiülahir 1147 (19 Eylül 1734) tarihinde İngiltere elçisi yanında tercüman olarak tayin edilen Bedros veled-i Baron “*saire sirayet etmemek ve ba’del-helâk muayyen olan tercümanlar misillü ahire tevcih olunmayub ol vakitte kaydı ref’ ve terkin olunmak şartıyla ancak mesfûr hayatda oldukça merhameten*” tercüman tayin edilmiştir. Bedros veled-i Baron 1741 yılında “*sui hareketi*” nedeniyle İngiliz elçisi tarafından azledilince berat şartı gereği, beratı yeni birisine verilmemiş ve tercümanlık kaydı

¹⁴⁸ Boogert, *a.g.e.*, s. 102.

¹⁴⁹ Boogert, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁵⁰ Bu ifadeyi taşıyan ilk kayıt için bkz. BOA, DED, *İngiltere Nışan Defteri*, No:35/1, s. 97, hüküm no:283.

¹⁵¹ BOA, DED, *İngiltere Nışan Defteri*, No:35/1, s. 137, hüküm no:553.

¹⁵² BOA, DED, *İngiltere Nışan Defteri*, No:35/1, s. 84, hüküm no:210.

silinmiştir.¹⁵³ Bedros veled-i Baron ile ilgili kayıt çok önemli bir gerçeği ortaya koymaktadır. 1734 yılında atanan Bedros'un beratına yukarıda belirtilen şekilde bir kayıt konulması, Osmanlıların tercümanlar konusundaki gelişmeleri yakından izlediğini ispatlamaktadır. Ayrıca yukarıda ayrıntılı olarak incelenen ve yine 1734 yılında tercüman atanan Androniko Çeraki'nin beratında da benzer şartların bulunmasını bu açıdan da değerlendirmek yerinde olacaktır.

1758 reformuna atıf yapılarak iptal edilen İngiltere tercümanlarının sayısı kaçtı? Bir Osmanlı belgesine göre, 1730/31-1758 yılları arasında ihdas edilen İngiltere tercümanlarının sayısı 9'dur.¹⁵⁴ Boogert da araştırmasında aynı sayıyı vermektedir.¹⁵⁵ Bununla birlikte İngiltere Nişan Defteri dikkatle incelendiği zaman başka gerçekler ortaya çıkmaktadır. Örneğin 1737 yılında ihdas edilen ve Diyamendi veled-i Anastas'a verilen tercümanlık beratı, her nedense Osmanlı kalemiye memurları tarafından görmezden gelinmiş¹⁵⁶ ve bu tercümanlıkla ilgili kayıtların hiçbirisinin yanına H.1143 (1730-31) yılından sonra ihdas edildiği ve başkasına verilmemesi gerektiği kaydı düşülmemiştir. Öyle anlaşılıyor ki, 1730/1731-1758 yılları arasında ihdas edilen tercümanlığın sayısı 11'dir. Ayrıca yukarıda ayrıntısıyla ele alınmış olan Androniko Çeraki ile ilgili kayıtlar da dikkate alınırsa bahsi geçen yıllar arasında yeni atanan tercüman sayısı 12'ye ulaşmaktadır. Usûlsüz olan bu atamalar sonucunda ihdas edilen tercümanlıkların hepsi genel olarak XIX. yüzyıl başında iptal edilmiştir. H.1143 (1730-1731) yılından reformun yapıldığı 7 Safer 1172 (10 Ekim 1758) tarihine kadar geçen sürede İngiltere elçisi tarafından yeni ihdas edilen elçi ve konsolos tercümanları/tercümanlıkları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

¹⁵³ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No:35/1, s. 84, hüküm no:202.

¹⁵⁴ BOA, Fon Kodu: TS.MA.d, D.5393.0001.00. Bu belgenin İbretnüme-yı Devlet yazarınca görüldüğü ve aynen kitaba konulduğu görülmektedir. Bkz. Mustafa Kesbî, *İbretnüme-yı Devlet*, haz: Ahmet Öğreten, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002, s. 34. İsmail Hakkı Uzunçarşılı da *İbretnüme-yı Devlet'e atfen H.1143 (M.1730)'dan sonra ihdas edilen tercümanlık sayısını 9 olarak vermektedir*. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 71.

¹⁵⁵ Boogert, *a.g.e.*, s. 102.

¹⁵⁶ Boogert'e göre XVIII. yüzyılın başında "*her yabancı milletin kayıtları belirli bir Osmanlı kâtibi tarafından tutulurdu.*" Boogert, *a.g.e.*, s. 93. Dolayısıyla işinin ehli bir kâtibin bazı kayıtları atlamasında veya görmezden gelmesinde başka olasılıkların, örneğin hediye, rüşvet vs. gibi, rol oynamış olabileceği gözden uzak tutulmamalıdır.

Tablo 7. 1730-1758 yılları Arasında İhsas Edilen İngiltere Tercümanlıkları

Sıra	İhdas Tarihi	Tercüman(lar)ın İsmi	Beratın/Kadronun İptal Tarihi
1	5 Aralık 1743	Hayim veled-i Menahim ¹⁵⁷	6 Mart 1755 ¹⁵⁸
2	5 Ocak 1737	Diyamendi veled-i Anastas, ¹⁵⁹ Yorgi veled-i Nikola Lazari, ¹⁶⁰ Lazari veled-i Yorgi ¹⁶¹ , Nikola veled-i Acı Mikel ¹⁶² , Dimitri veled-i Nikola Acı Mikel ¹⁶³	14-23 Ekim 1806 ¹⁶⁴
3	26 Ağustos 1742	Yako veled-i Danyel ¹⁶⁵	15-24 Şubat 1761 ¹⁶⁶

¹⁵⁷ İngiltere elçisinin yanında “müceddeden bir nefer tercümanın lüzumu olmağla Hayim veled-i Menahim müceddeden tercüman” atanmıştır. BOA, DED, İngiltere Nişan Defteri, No:35/1, s.87, hüküm no:235.

¹⁵⁸ Bu tarihte tercümanın beratı cülüs nedeniyle yenilenmiştir. Yenilenirken H.1143 tarihinden sonra ihdas edildiği, berat sahibinin ölümünden veya tercümanlıktan ayrılmasından sonra kimseye verilmeyeceği notu sonradan ilave edilmiştir. Fakat bu tercüman ile ilgili olarak İngiltere Nişan Defteri’nde başka hiçbir bilgi bulunmadığı için beratın iptal tarihi olarak yenilenme tarihi kabul edilmiştir.

¹⁵⁹ İngiltere elçisi Sultana arzuhal göndermiş ve “bir nefer tercümanın dahi lüzumu olub ve hâlâ tercümanlığı hizmetinde” olan Diyamendi veled-i Anastas için berat talep etmiş ve Sultan bu talebi onaylamıştır. BOA, DED, İngiltere Nişan Defteri, No:35/1, s.84, hüküm no:210.

¹⁶⁰ Diyamendi veled-i Anastas, 1750 yılında ölünce tercümanlığı Selanik’e nakledilmiş ve Selanik konsolosu yanında çalışmak üzere yerine Yorgi veled-i Nikola Lazari atanmıştır. 1755 ve 1758 yıllarında beratı yenilenmiştir. BOA, DED, İngiltere Nişan Defteri, No:35/1, s.92, hüküm no:258; s.96, hüküm no:280 ve s.114, hüküm no:376

¹⁶¹ Yorgi veled-i Nikola Lazari “terk-i hidmet” ettiği için yerine oğlu Lazari veled-i Yorgi 15 Ekim 1774 tarihinde Selanik konsolos tercümanı atanmıştır. BOA, DED, İngiltere Nişan Defteri, No:35/1, s.129, hüküm no:469.

¹⁶² Lazari veled-i Yorgi 1779 yılında ölmüş, yerine aynı konsolos yanında olmak üzere Nikola veled-i Acı Mikel tayin edilmiştir. BOA, DED, İngiltere Nişan Defteri, No:35/1, s.132, hüküm no:501.

¹⁶³ Nikola veled-i Acı Mikel (bazı kayıtlarda Mikli) 1785 yılında ölmüş ve yerine oğlu Dimitri veled-i Nikola Acı Mikel atanmıştır. BOA, DED, İngiltere Nişan Defteri, No:35/1, s.134, hüküm no:523.

¹⁶⁴ Dimitri veled-i Nikola Acı Mikel’in beratı 1789 yılında yenilenmiş ve 1806 yılındaki ölümü nedeniyle beratı başkasına verilmemiş, hiçbir açıklama olmaksızın kaydının silindiği notu düşünülmüştür. BOA, DED, İngiltere Nişan Defteri, No:35/1, s.137, hüküm no:553.

¹⁶⁵ İngiltere elçisi Sultana arzuhal göndermiş ve “Yako veled-i Danyel elçi-i mümâileyh yanında tercüman olmak üzere müceddeden yedine terümanlık beratı” talep etmiş ve Sultan bu talebi “saire sirâyet etmemek ve ba’de-l-helâk muayyen olan tercümanlar misillü tevcih olunmayub ol vakitte kaydı ref’ ve terk olunmak şartıyla ancak mesfur hayatta oldukça” şartıyla onaylanmıştır. BOA, DED, İngiltere Nişan Defteri, No:35/1, s.87, hüküm no:233.

¹⁶⁶ Yako veled-i Danyel’in beratı cülüs nedeniyle 1755 ve 1757 yıllarında yenilenmiştir. BOA, DED, İngiltere Nişan Defteri, No:35/1, s.102, hüküm no:313; s.107, hüküm no:337. Bu beratın 1757 yılındaki yenilenme kaydı yanına H.1143 tarihinden sonra ihdas edildiği, berat sahibinin ölümünden veya tercümanlıktan ayrılmasından sonra başkasına verilmeyerek kaydın silineceği notu eklenmiştir. Aynı yerde bulunan ikinci not ilk berat kaydında bulunan “saire sirâyet etmemek...” şeklinde başlayan nottur. Bu tercüman ile ilgili olarak İngiltere Nişan Defteri’nde başka kayıt yoktur. Ancak başka bir defterdeki evsıt-ı Receb 1174 (16-25 Şubat 1761) tarihli kayda göre 1761 yılında hayatta idi. Bkz. BOA, DED, İngiltere Hadariye Defteri, No:10, s. 78, hüküm no:322. Hakkında başka kayda rastlanmadığından 1761 yılında öldüğü varsayılmıştır.

Sıra	İhdas Tarihi	Tercüman(lar)ın İsmi	Beratin/Kadronun İptal Tarihi
4	19 Eylül 1734	Bedros veled-i Baron ¹⁶⁷	18 Nisan 1741 ¹⁶⁸
5	17 Nisan 1757	Abdullah bin Musa ¹⁶⁹ , Nasur veled-i Selman ¹⁷⁰	11 Mayıs 1775 ¹⁷¹
6	6 Temmuz 1757	Bedros veled-i Aleksan ¹⁷²	29 Nisan-7 Mayıs 1778 ¹⁷³

¹⁶⁷ İngiltere Nişan Defteri'ndeki kayda göre, elçi sultana arzuhal göndererek "Bedros veled-i Baron tahsil-i maarifete bez-i maktur ve maarifeti zâhir ve mahbul olub müstehak-ı inayet ve sezâvâr-ı atfet olmağla yanında tercüman olub yedine müceddeden tercümanlık beratı verilmesin iltimas etmeğın saire sirayet etmemek ve ba'de-l-helâk muayyen olan tercümanlar misillü ahere tevcih olunmayub ol vakitte kaydı ref' ve terkin olunmak şartıyla ancak mesfur hayatta oldukça merhameten ve maarifetine ittibaen müceddeden tercümanlık beratı tevcih" olunmuştur. BOA, DED, İngiltere Nişan Defteri, No: 35/1, s.84, hüküm no:202.

¹⁶⁸ Bedros veled-i Baron 7 yıl tercümanlık yaptıktan sonra "bazı merite sui hareketi zuhur etmekle yedinde olan beratı ahz ve kaydı terkin" olunmasını elçi rica etmiş ve ilgili berat 18 Nisan 1741 tarihinde iptal edilmiştir. BOA, DED, İngiltere Nişan Defteri, No: 35/1, s.84, hüküm no:202.

¹⁶⁹ İngiltere elçisi Sultana arzuhal göndermiş ve "Haleb konsolosu yanında bir nefer tercümanın dahi lüzumu" olduğunu bildiren Abdullah bin Musa'nın Halep konsolos tercümanı tayin edildiğini ve kendisine berat verilmesini rica etmiştir. Bu istek Sultan tarafından onaylanmıştır. BOA, DED, İngiltere Nişan Defteri, No: 35/1, s.105, hüküm no:326.

¹⁷⁰ Abdullah bin Musa'nın beratı cülus nedeniyle 1757 yılında yenilenmiştir. BOA, DED, İngiltere Nişan Defteri, No: 35/1, s.107, hüküm no:336. Fakat 1758 yılında ölmüş ve yerine 27 Nisan 1758 tarihinde Nasur veled-i Selman atanmıştır. Nasur veled-i Selman ile ilgili berat kaydı yanına onun 1143 tarihinden sonra atanan tercümanlardan olduğu, ölümü veya görevi bırakması durumunda beratın kimseye verilmeyeceği bilgisi ilave edilmiştir. BOA, DED, İngiltere Nişan Defteri, No: 35/1, s.111, hüküm no:359.

¹⁷¹ Nasur veled-i Selman'ın beratı 1774 yılında cülus nedeniyle yenilenmiş ise de 1775 yılında ölmüş ve beratı iptal ve kaydı terkin edilmiştir. BOA, DED, İngiltere Nişan Defteri, No: 35/1, s.127, hüküm no:540.

¹⁷² İngiltere elçisi sultana arzuhal göndermiş ve "yanında bir nefer tercümanın dahi lüzum ve iktizası"nı bildirerek Bedros veled-i Aleksan'ı elçi tercümanı tayin ettiğini ve kendisine berat verilmesini rica etmiştir. İsteği kabul edilmiştir. BOA, DED, İngiltere Nişan Defteri, No: 35/1, s.105, hüküm no:328.

¹⁷³ Bedros veled-i Aleksan'a verilen berat 1758 ve 1775 yıllarında yenilenmiştir. İngiltere elçisi sultana arzuhal göndermiş ve "Haleb konsolosu yanında bir nefer tercümanın dahi lüzumu" olduğunu bildirerek Abdullah bin Musa'nın Halep konsolos tercümanı tayin edildiğini ve kendisine berat verilmesini rica etmiştir. Bu istek Sultan tarafından onaylanmıştır. BOA, DED, İngiltere Nişan Defteri, No: 35/1, s.107, hüküm no:338; s.130, hüküm no:478. 1758'deki yenilemede berat kaydı yanına onun 1143 tarihinden sonra atanan tercümanlardan olduğu, ölümü veya görevi bırakması durumunda beratın kimseye verilmeyeceği bilgisi ilave edilmiştir. 1775 yılındaki yenileme kaydı yanında da "kırk üç tarihten sonra muhaddes olmağla tarik-i hidmet (veyahud) mürd oldukça ahere verilmemek üzere kaydı atıkı meşruhdur" notu bulunmaktadır. İngiltere Nişan Defteri'nde kendisiyle ilgili başka kayıt yoksa da başka bir defter kaydına göre evâhir-i Rebiülevvel 1192 (19 Nisan-28 Nisan 1778) tarihinde hayatta idi. Bkz. BOA, DED, İngiltere Mahlut Defteri, s.166, hüküm no:846. Hakkında başka kayıt bulunmadığından 1778 yılında öldüğü varsayılmıştır.

Sıra	İhdas Tarihi	Tercüman(lar)ın İsmi	Beratın/Kadronun İptal Tarihi
7	30 Ekim 1755	Avanis veled-i Hanem ¹⁷⁴	2 Kasım 1799 ¹⁷⁵
8	22 Temmuz 1751	Moz Kasavî ¹⁷⁶ , İsak veled-i David ¹⁷⁷	18 Mart 1784 ¹⁷⁸
9	9 Aralık 1756	Ağyazar veled-i Kırkor ¹⁷⁹ , Lefter veled-i Yorgi ¹⁸⁰	27 Ocak-5 Şubat 1799 ¹⁸¹

¹⁷⁴ İngiltere elçisi arzuhal göndererek “*hüdmetinde olmak üzere müceddeden bir tercüman nasbı muktezi*” olduğunu bildirmiş ve Avanis veled-i Hanem’in elçi tercümanı atandığını, bu nedenle kendisine berat verilmesini rica etmiştir. İsteği kabul edilmiştir. BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s.104, hüküm no:319.

¹⁷⁵ Avanis veled-i Hanem’in beratı, cülüs nedeniyle 1758, 1777 ve 1789 yıllarında yenilenmiştir. BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s.108, hüküm no:343; s.131, hüküm no:489; s.136, hüküm no:539. 1758 yılındaki yenileme kaydı yanına onun 1143 tarihinden sonra atanan tercümanlardan olduğu, ölümü veya görevi bırakması durumunda beratın kimseye verilmeyeceği bilgisi ilave edilmiştir. 1789 yılındaki yenileme kaydı yanına sonradan iki ilave yapılmıştır: “*mersum kırk üç tarihinden sonra muhaddes tercümanlardan olmağla tarik veyahut halik oldukda tercümanlığı ahare verilmemek üzere kayd-ı atiki meşruhdur.*” ve “*Mesfur mürd olmağla beratı ve iki nefer hüdmekâr emüleri kaleme hfz olunmuştur 3 Cemaziyelahir 1214.*” Bilgileri ilave edilmiştir. Hakkında başka bilgi bulunamamıştır.

¹⁷⁶ İngiltere elçisi arzuhal göndererek “*müddet-i medideden beri yannda tercümanlık hüdmetiyle sadakat ve istikâmeti bedidâr olan*” Moz Kasavî’nin elçi tercümanı olarak atandığını bildirmiş ve kendisine tercümanlık beratı verilmesini istemiştir. İsteği kabul edilmiştir. BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s.92, hüküm no:260.

¹⁷⁷ Moz Kasavî 1754 yılında ölmüş ve yerine İsak veled-i David atanmıştır. BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s.100, hüküm no:300.

¹⁷⁸ İsak veled-i David’in beratı, cülüs nedeniyle 1758 ve 1776 yıllarında yenilenmiştir. BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s.108, hüküm no:342; s.131, hüküm no:485. Kasavî’nin beratının 1758 yılındaki yenileme kaydı yanında onun 1143 tarihinden sonra atanan tercümanlardan olduğu, ölümü veya görevi bırakması durumunda beratın kimseye verilmeyeceği bilgisi ilave edilmiştir. 1776 yılındaki yenileme kaydı yanındaki 18 Mart 1784 tarihli ilave kayda göre “*tercüman-ı mesfûr rıza-yı alîye mugayir bazı harekâta cesaret ettiğî*” ve dolayısıyla görevden alındığı elçi tarafından bildirilmiş ve bu nedenle adı geçen tercümanın beratı iptal ve tercümanlık kaydı terkin edilmiştir.

¹⁷⁹ İngiltere elçisi sultana arzuhal göndererek “*tercümanlık hüdmetinde olub el-ân mümâileyhe lüzumu olan*” Ağyazar veled-i Kırkor’un beratsız olduğunu bildirmiş ve kendisine “*müceddeden*” tercümanlık beratı verilmesini istemiştir. İsteği kabul edilmiştir. BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No:35/1, s.105, hüküm no:325.

¹⁸⁰ Ağyazar veled-i Kırkor 1758 yılında ölmüş ve yerine Lefter veled-i Yorgi atanmıştır. Atama kaydı yanına onun 1143 tarihinden sonra atanan tercümanlardan olduğu, ölümü veya görevi bırakması durumunda beratın kimseye verilmeyeceği bilgisi ilave edilmiştir. BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s.111, hüküm no:363.

¹⁸¹ Lefter veled-i Yorgi’nin beratı, cülüs nedeniyle, 1782 yılında yenilenmiştir. Bu yenileme kaydı yanına sonradan onun 1799 yılında öldüğü, 1143 tarihinden sonra ihdas edilen bir tercümanlık olduğu için ölümü nedeniyle de beratının iptal ve kaydının da terkin edildiği bilgisi ilave edilmiştir. BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s.133, hüküm no:504.

Sıra	İhdas Tarihi	Tercüman(lar)ın İsmi	Beratın/Kadronun İptal Tarihi
10	7 Temmuz 1757	Kadez veled-i Arotin ¹⁸²	13-22 Ekim 1759 ¹⁸³
11	17 Mayıs 1757	Tanaş veled-i Todoraki ¹⁸⁴	2 Mayıs 1774 ¹⁸⁵

1758 tercüman reformu, 1730/31-1758 yılları arasında verilmiş olan tercümanlık beratlarının, berat sahibinin ölümü veya tercümanlıktan vaz geçmesi durumunda başkasına verilmemesi esasına dayandırılmıştı. Bunlara ilaveten beratların boşa kalmasına ve başka birisine verilmesine imkân veren durumlardan birisi de tercümanın elçi tarafından “azledilmesi” idi. 1758 reformu ile ilgili olarak berat kayıtlarına ilave edilen “*Kırk üç tarihinden sonra muhaddes olan tercümanlardan olub mesfûr hâlik veyahut tarik-i hidmet oldukda tercümanlığı ahere verilmemek üzere bâ-hatt-ı hümayûn zîrde mukayyed sâdır olan emr-i ali mucibince kaydına şerh verildi. Fi 7 S 1172*” şeklindeki ifade de bu durum yani azil konusu, açıklığa kavuşturulmamıştır. Bununla birlikte uygulamada “azil” işlemine de aynı uygulamanın yapıldığı görülmektedir. Örneğin elçi tercümanları Bedros veled-i Baron¹⁸⁶ ile İsak veled-i David¹⁸⁷ elçi tarafından azledildikleri için beratları iptal edilmiştir.

¹⁸² İngiltere elçisi sultana arzuhal göndermiş ve “*bir nefer tercümanın dahi lüzum ve iktizası olduğuna binaen*” Kadez veled-i Arotin’in elçi tercümanı atandığını bildirmiş ve berat talep etmiştir. İsteği onaylanmıştır. BOA, DED, *İngiltere Nisan Defteri*, No: 35/1, s.105, hüküm no:329. 1758 yılındaki berat yenileme kaydı yanına onun 1143 tarihinden sonra atanan tercümanlardan olduğu, ölümü veya görevi bırakması durumunda beratın kimseye verilmeyeceği bilgisi ilave edilmiştir. BOA, DED, *İngiltere Nisan Defteri*, No: 35/1, s.108, hüküm no:339.

¹⁸³ *İngiltere Nisan Defteri*’nde hakkında 1758 yılındaki berat yenileme kaydı dışında bir kayda rastlanmamıştır. Fakat başka bir defter kaydına göre evâhir-i Safer 1173 (14-23 Ekim 1759) tarihinde hayatta idi. Bkz. BOA, DED, *İngiltere Hadariye Defteri*, No:10, s.71, hüküm no:282. Hakkında başka kayda rastlanmadığından 1759 yılında öldüğü varsayılmıştır.

¹⁸⁴ İngiltere elçisi arzuhal göndermiş ve “*elçi-i mümâileyhin yanında bir nefer tercümanın lüzum ve iktizası olduğuna binaen*” Tanaş veled-i Todoraki’nin elçi tercümanı atandığını bildirek berat verilmesini istemiştir. İsteği onaylanmıştır. Bu kayıt yanına onun 1143 tarihinden sonra atanan tercümanlardan olduğu, ölümü veya görevi bırakması durumunda beratın kimseye verilmeyeceği bilgisi ilave edilmiştir. BOA, DED, *İngiltere Nisan Defteri*, No: 35/1, s.105, hüküm no:327.

¹⁸⁵ Tanaş veled-i Todoraki’nin beratı, cülus nedeniyle, 1758 ve 1774 yıllarında yenilenmiştir. BOA, DED, *İngiltere Nisan Defteri*, No: 35/1, s.114, hüküm no:377; s.125, hüküm no:431. 2 Mayıs 1774 tarihli berat yenileme kaydından sonra hakkında başka kayda rastlanmadığından ve başka bilgi de bulunmadığından 1774 yılı içinde ölmüş olduğu düşünülebilir.

¹⁸⁶ İngiltere elçisi Bedros veled-i Baron’un “*bazı mertebeye sui hareketi zuhur etmekte yedinde olan beratı ahz ve kaydı terkin*” olunmasını rica etmiş ve ilgili berat 18 Nisan 1741 tarihinde iptal edilmiştir. BOA, DED, *İngiltere Nisan Defteri*, No: 35/1, s. 84, hüküm no:202.

¹⁸⁷ İsak veled-i David’in 1776 yılındaki berat yenileme kaydı yanındaki 18 Mart 1784 tarihli ilave kayda göre “*tercümanın mesfûr nza-yı aliye mugayir bazı harekâta cesaret ettiğiz*” ve dolayısıyla görevden alındığı elçi tarafından bildirilmiş ve bu nedenle adı geçen tercümanın beratı iptal ve tercümanlık kaydı terkin edilmiştir. BOA, DED, *İngiltere Nisan Defteri*, No: 35/1, s. 131, hüküm no:485.

1730/31-1758 yılları arasında verilmiş tercümanlık beratı sahiplerinden Tanaş veled-i Todoraki, Kadez veled-i Arotin, Yako veled-i Danyel ve Hayim veled-i Menahim'e verilen beratların akıbetinin ne olduğu sorusuna kesin bir cevap vermek mümkün olmamaktadır. Çünkü *İngiltere Nişan Defteri*'nde bu konuda kesin bir bilgi yoktur. Tanaş veled-i Todoraki hakkındaki son kayıt 1774, Kadez veled-i Arotin hakkındaki son kayıt 1758, Yako veled-i Danyel hakkındaki son kayıt 1757 ve Hayim veled-i Menahim hakkındaki son kayıt da 1755 tarihlidir. Fakat bu tercümanların öldüğüne, azledildiğine veya görevden ayrıldıklarına dair bir bilgi olmadığı gibi beratlarının iptaline dair de bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Diyamendi veled-i Anastas, Abdullah bin Musa, Moz Kasavî ve Ağyazar veled-i Kirkor'a verilen tercümanlık kadroları 1730/31-1758 yılları arasında ihdas edilmiş olsalar da sahipleri 1758 reformundan önce öldükleri için tercümanlıkları usûl gereği başka birisine verilmiştir. Bununla birlikte Abdullah bin Musa'nın yerine atanan Nasur veled-i Süleyman'ın beratı, tercümanın azlinden dolayı 1775 yılında; Moz Kasavî'nin yerine atanan İsak veled-i David'in beratı, tercümanın azli nedeniyle 1784 yılında ve Ağyazar veled-i Kirkor'un yerine atanan Lefter veled-i Yorgi'nin beratı da tercümanın ölümü nedeniyle 1758 reformu gereği iptal edilmiş ve tercümanlık kayıtları silinmiştir. Diyamendi veled-i Anastas'ın durumu ise farklılık arz etmektedir. Bu tercümanın 1750 yılında ölümünden sonra yerine Selanik İngiltere Konsolosu yanında tercüman olmak üzere atanan sırasıyla Yorgi veled-i Nikola Lazari, Lazari veled-i Yorgi, Nikola veled-i Acı Mikel ve Dimitri veled-i Nikola Acı Mikel'in berat veya berat yenileme kayıtlarında söz konusu tercümanlığın 1730/31-1758 yılları arasında ihdas olunduğuna dair bir bilgi veya kayıt yoktur. Halbuki Yorgi veled-i Nikola Lazari, 1737 yılında ihdas edilen, bir başka deyişle reform kapsamına giren bir tercümanlığa 1750 yılında atanmış, 1755 ve 1758 yıllarında beratı yenilenmiş ve 1774 yılındaki ölümüne kadar tercümanlık yapmıştır. Dolayısıyla 1758 yılındaki yenileme kaydına, ki 24 Kasım 1758 tarihinde, yani reformdan yaklaşık 2 ay sonra yenilenmiştir, bu tercümanlığın 1730 yılından sonra ihdas edildiği ve tercümanın ölümünden veya görevi bırakmasından sonra kimseye verilmemesi gerektiği şerhinin düşülmüş olması gerekirdi. Ama böyle bir şey olmamış ve 1737 yılında oluşturulan bu tercümanlık ancak 1806 yılında sadece "*mesfûrun hâlik olmuş olduğu mahallinden gelen tahriratdan müstebân olmağla berat kaydı terkin olunmuştur. Evâil-i Şsene 1221*" notuyla, yani tercümanın öldüğü bilgisiyle başka bir açıklama yapılmaksızın iptal edilmiştir. Halbuki 1758 reformuna göre bu beratın 1774 yılında tercüman Yorgi veled-i Nikola Lazari'nin görevi bırakması üzerine iptal edilmesi gerekirdi. Bu yapılmamış ve ilgili berat 1806 yılına kadar 32 yıl daha kullanımda kalmaya devam etmiştir.

10. “Fahrî Tercümanlar”, İngiltere Elçileri ve Levant Kumpanyası

Boogert’a göre Levant Kumpanyası “fahrî dragoman” meselesine 1746 yılında müdahil olmuştur. 1746 yılında Halep beylerbeyi “fahrî” dragomanlardan 3.000 kuruş almış, Halep’teki konsololar da durumu İstanbul’a şikâyet etmişlerdi. Kumpanya’ya göre, bahsi geçen para kumpanyanın değil “fahrî” dragomanların cebinden çıkmalıydı ve bu gibi durumların önlenmesi için de bundan sonra bu tür beratlar verilmemeliydi. 1748 yılında Levant Kumpanyası “mahmiler”, bir başka deyişle “fahrî dragomanlar” dahil İngiliz korumasında olanların sayısını sınırlamak istedi ama İstanbul’daki İngiliz büyükelçisi buna karşı çıktı. Kumpanya, elçilerin berat satışından elde ettikleri geliri önlemek istiyordu, çünkü bu “*büyük ve yeni bir belâ*” idi.¹⁸⁸

Boogert’in belirttiğine göre Levant Kumpanyası 1760 yılında konuyu tekrar gündeme aldı ve İstanbul’daki büyükelçi James Porter’a bir emir gönderdi. Kumpanya bu “*belânın büyümesini önlemek üzere bütün gücünü kullanmasını, özellikle de konsoloslara fahrî dragoman ya da hizmetkârlarını himayede uygun sınırları*” aşmama konusunda konsoloslara emir vermesini istedi. Kumpanya ayrıca Doğu Akdeniz’deki konsoloların korumaları altındaki kişilerin tam bir listesini hazırlamalarını ve bu listede “gerçek ve fahrî dragomanları” ayrı ayrı belirtmelerini de istedi. 1673’te Halep konsolosu, Hanna Abdini adında bir fahrî dragoman atadığı zaman, kumpanya “*bu bizi üzümüştür*” diyerek tepki göstermişti.¹⁸⁹ Boogert’ın araştırmasına göre İstanbul’daki İngiliz büyükelçileri Levant Kumpanyası’nın karşı olmasına rağmen “fahrî dragoman” atamaya ve berat satmaya devam ettiler. Büyükelçi Porter buna taraftardı.¹⁹⁰ Çünkü XVIII. yüzyılda en fazla tercümanlık kadrosu oluşturan İngiliz Büyükelçisi Porter idi.

1694-1800 yılları arasında İstanbul’da görev yapan İngiliz büyükelçilerinin ihdas ettikleri yeni elçi ve konsolosluk tercümanlıkları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

¹⁸⁸ Boogert, *a.g.e.*, s. 94.

¹⁸⁹ Boogert, *a.g.e.*, s. 96.

¹⁹⁰ Boogert, *a.g.e.*, s. 96. Halefleri de aynı politikayı izlemişlerdir. Boogert, *a.g.e.*, s. 97-97.

Tablo 8. İngiliz Elçilerince İhdas Olunan Tercümanlık Kadroları (1694-1800)¹⁹¹

Elçinin Adı	Görev Süresi	Oluşturduğu Yeni Kadro Sayısı
William Paget	1693-1702	12
Sir Robert Sutton	1702-1717	5
Edward Wortley -Montagu	1717-1718	0
Abraham Stanyan	1718-1730	2
George Hay	1730-1736	3
Sir Everard Fawkener	1735-1742	2
Stanhope Aspinwall	1742-1747	2
James Porter	1747-1762	8
Henry Grenville	1762-1765	0
William Kinlouch ¹⁹²	1765-1766	0
John Murray	1766-1775	0
Antony Hayes ¹⁹³	1775-1776	0
Sir Robert Sharpe Ainslie	1776-1794	0
Sir Robert Liston	1794-1795	0
Spencer Smith	1795-1798	0
Toplam	-	32

¹⁹¹ Listedeki elçilerin isimleri ve görev süreleri G. R. Berridge, *British Diplomacy in Turkey, 1583 to the Present*, 283-84'den alınmıştır.

¹⁹² Wood, *Levant Company*, s.252.

¹⁹³ Wood, *a.g.e.*, s.252.

11. 1758 Tercüman Reformundan Sonra İhdas Olunan Tercümanlık Kadroları

İngiltere Nişan Defteri kayıtlarına göre H.1172-1215 (M.1758-1800) yılları arasında sadece 2 tercümanlık kadrosu ihdas edilmiş gibi görülmektedir. Bunlardan birincisi 7 Ekim 1761 tarihinde İngiltere elçisi yanında ikinci tercüman olan Mesfo veled-i Anton'un baş tercüman atanması ve bu nedenle boşalan ikinci tercümanlığa elçi "yanında hizmetinde olan" İstefani Pizani'nin getirilmesi yoluyla oluşturulmuştur.¹⁹⁴ İstefani Pizani'nin daha önce tercüman olduğuna dair bir kayıt bulunmadığından söz konusu kadroyu yeni olarak düşünmek gerekir. İkinci tercüman İstefani Pizani 4 Mayıs 1775 yılında baş tercümanlığa atanmış,¹⁹⁵ sultan değişikliği nedeniyle 9 Kasım 1789 tarihinde de beratı yenilenmiştir.¹⁹⁶ 1798 yılında İstefani Pizani'nin ölümü üzerine tercümanlık kadrosu Kıbrıs İngiliz konsolosu yanına nakledilmiş ve İstefani Pizani'nin yerine "Cezîre-i Kıbrıs'da mukim İngiltere konsolosu yanında tercüman olmak üzere" Sergis veled-i Ovak atanmıştır. 8 yıl sonra Kıbrıs İngiliz konsolosu tercümanı Sergis veled-i Ovak'ın beratı evâsıt-ı Rebiülevvel 1221 (29 Mayıs -7 Haziran 1806) tarihinde iptal edilmiştir.¹⁹⁷ Bahsi geçen yıllar arasında ihdas edilen diğer tercümanlık; Acı Kelil (?) veled-i Aftah'ın Basra İngiliz konsolosu yanına, 6 Şubat 1800 tarihinde atanmasıyla oluşturulmuştur.¹⁹⁸ Bu atamanın gerçekten bir ihtiyaçtan kaynaklanmış olabileceği de düşünülebilir.

1758-1800 yılları arasında İzmir konsolosu yanında da yeni bir tercümanlık ihdası girişimi olmuş gibi görünmektedir. *İngiltere Nişan Defteri* kayıtlarına göre 1768 yılında, İzmir İngiliz konsolosu baş tercümanı Petro veled-i Abro ölmüş ve yerine İzmir'deki İngiliz konsolosu yanında ikinci tercüman olan Pavlo Covani Hemro¹⁹⁹ baş tercüman atanmıştır. Aynı yerde bulunan bir başka kayda göre ise İzmir İngiliz konsolosu yanında baş tercüman olan Petro veled-i Abro ölmüş ve boş kalan tercümanlığına aynı konsolos yanında ikinci tercüman olmak üzere Kosta veled-i Abro atanmıştır.²⁰⁰ İkinci kaydın usule uygun olduğu düşünülebilir. Ölen tercümanın yerine yeni birisi atanmıştır. Bu durumda doğal olarak birinci kayıt temelsiz kalmak-

¹⁹⁴ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 119, hüküm no:402.

¹⁹⁵ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 129, hüküm no:474.

¹⁹⁶ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 137, hüküm no:546.

¹⁹⁷ "Şürû-ı nizâma mugayir hareket ile aher mahalde sakin olduğu bu defa mahallinden gelen tahrirâtdan müstebân olduğuna binaen ba-ferman-ı ali terkin olunmuştur. Evâsıt-ı Rebiülevvel 1221." BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 141, hüküm no:591.

¹⁹⁸ "Medine-i Basra'da mukim İngiltere konsolosu yanında bir nefer tercüman ikâmeti lâzım (ve) mühtim olduğundan" yeni bir tercümanlık ihdas olunmuştur. BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s.142, hüküm no:599.

¹⁹⁹ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 122, hüküm no:420.

²⁰⁰ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 122, hüküm no:421.

tadır. Üstelik birinci kayıta baş tercümanlığa atandığı bildirilen Pavlo Covani'nin beratla ikinci tercüman olduğunu belirtiyorsa da, bu tercümanla ilgili olarak önceki yıllara ait bir kayıt *İngiltere Nişan Defteri*'nde mevcut değildir. Bir kadroya iki kişi atanamayacağına göre ilk atama usulsüzdür ve yeni bir kadro ihdas edilmiştir.

Bununla birlikte her nedense, 6 yıl sonra, 1774 yılında durum düzeltilmiştir. 19 Mayıs 1774 tarihli kayda göre, İzmir konsolos tercümanı Pavlo Covani ölmüş ve yerine ikinci tercüman Kosta veled-i Abro baş tercüman atanmıştır.²⁰¹ İkinci tercüman Kosta veled-i Abro'nun yerine yeni birisi tercüman atanmadığı için kadro tekrar birleştirilmiş duruma gelmiş, gayrimeşru durum ortadan kalkmıştır. Tercüman Kosta veled-i Abro, 1779 yılında ölünce yerine Arakel veled-i Abro aynı yerde görev yapmak üzere baş tercüman atanmıştır.²⁰² Baş tercüman Arakel veled-i Abro'nun beratı sultan değişikliği nedeniyle 5 Ağustos 1789 tarihinde yenilenmiş ise de evâhîr-i Cemaziyelevvel 1221 (6-15 Ağustos 1806) tarihinde berat kaydı silinerek tercümanlık kadrosu iptal edilmiştir.²⁰³

12. Tüccar, Mültezim ve Banker Olan “Fahrî Tercümanlar”

“Fahrî tercümanların” tercümanlık beratına sahip olmaları onlara büyük avantajlar sağlıyordu. Bu tür tercümanların gerçek niyetinin aslında “tercümanlık” yapmak olmayıp, tercümanlık beratının sağladığı avantajlardan yararlanarak, serbestçe ticarî veya benzer faaliyetlerde bulunmak amacı taşıdığına dair birçok örnek bulunmaktadır. Bilindiği üzere tercümanların sadece kendileri değil oğulları ve hizmetkârları da tercümanlık beratının koruması altında bulunuyorlardı. 1753 yılına ait bir kayda göre İngiltere elçisi tercümanlarından Hayim veled-i Menahim, oğlu Menahim'i İstanbul, Galata, Haslar ve Üsküdar kazalarına göndermişti. Tercümanın oğlu Menahim bu seyahati sırasında “*hilâf-ı şer'-i şerif ve mugayir-i ahidnâme-i hümayûn ve şürût-ı berât-ı âlişân müdahale ve rencide ve remide olunmak icâb itmez iken cizye-dâr kolcuları ve kolluklarda olanlar ve sairler hilâf-ı ahidnâme-i hümayûn ve mugayir-i şürût-ı berât-ı âlişân*” cizye talep edilerek veya başka bahanelerle sebepsiz yere rahatsız edilmiştir. Bunun üzerine İngiltere elçisi sultana bir dilekçe göndermiş ve tercüman Hayim veled-i Menahim'in sahip olduğu berat şartları gereğince tercümanın oğlu Menahim'den seyahati sırasında şer'i şerife, ahitnameye ve berat şartlarına aykırı cizye istenilerek veya başka bahanelerle rahatsız edilmemesi ve giyimine karışılmaması

²⁰¹ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 126, hüküm no:439.

²⁰² BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 132, hüküm no:499.

²⁰³ “Şürût-ı nizâma mugayir hareket cylediği vârid olan tahrîrâtдан müstebân olmağla ba-ferman kaydı terkin olunmuşdur. Evâhîr-i Ca 21”. BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 136, hüküm no:535.

için hükmi hümayun ricasında bulunmuştur. Elçinin isteği kabul edilerek İstanbul, Galata mollalarına, Yeniçeri Ağası'na, Haslar ve Üsküdar kazaları naiblerine ve Galata voyvodasına hitaben hükmi hümayun yazılmıştır.²⁰⁴

Tercüman Hayim veled-i Menahim'in oğlunun hangi amaçla bahsi geçen yerlere seyahat ettiği belli değilse de elçi tercümanı Bedros veled-i Aleksan'ın oğlu Mıgırdıç ile ilgili kayıt biraz daha açıklayıcıdır. 1759 yılına ait kayda göre tercüman Bedros veled-i Aleksan oğlu "*Mıgırdıç'ı bazı mesâlihi için Üsküdar'dan Sivas ve Eğin ve Arabgir ve havâlılerine göndermek murad*" etmiştir. Fakat "*bazı mesâlihi*" ne olduğu açıklanmamıştır. Bununla birlikte durumu sultana yukarıdakine benzer bir dilekçeyle bildiren İngiltere elçisi, seyahat edecek kişilerin seyahatleri sırasında rahatsız edilmemeleri için hükmi hümayun rica etmiş, elçinin talebi kabul edilmiştir.²⁰⁵

Elçi tercümanı Avanis veled-i Hanem ile ilgili 1760 yılına ait kayıt da yukarıdakine benzemektedir. Buna göre tercüman Avanis veled-i Hanem "*bazı husûs için Üsküdar'dan*" Halep, Erzurum, Kars ve Kudüs'e gidip gelmek istemiştir. Buradaki "*bazı husus*" ifadesi de açık değildir. Elçi konuyla ilgili dilekçesinde, "*tercüman-ı mesfûr ve yanında olan bir nefer oğlu ve iki nefer hizmetkârlarıyla*" bahsi geçen yerlere varıp gelinceye kadar, gerek yolculuğu sırasında gerekse konakladığı yerlerde ziyedarlar ve başkaları tarafından hiçbir bahane ile rahatsız edilmemesi, tercüman ile davası olup dört bin akçeyi geçen davaların yerel mahkemede görülmeyle İstanbul'a havale edilmesi ve bahsi geçen kişilerin korunması için hükmi hümayun rica ettiğini belirtmiştir. Elçinin talebi kabul edilmiştir.²⁰⁶

Yukarıdaki kayıtlardan tercümanların, oğullarının veya hizmetkârlarının "*bazı hususlar*" için seyahat ettikleri belirtilmiş ise de söz konusu hususların ne olduğu açıklanmamıştır. Bununla birlikte elçi tercümanı Avanis veled-i Hanem ile ilgili birkaç kayıt ve Selanik İngiltere konsolosu tercümanları Dimitri veled-i Bekla ve Yorgi veled-i Nikola Lazari ile ilgili kayıtlar "*fahrî tercümanların*" hangi işlerle uğraştıklarını oldukça iyi açıklamaktadır.

Dimitri veled-i Manol Bekla, İngiltere Selanik konsolos tercümanı olarak 1765 yılında atanmış ve kendisine tercümanlık beratı verilmişti.²⁰⁷ Tercüman Dimitri'ye verilen tercümanlık beratı kadrosu 28 Mart 1720 tarihinde ihdas edilmiş

²⁰⁴ BOA, DED, *İngiltere Mahlut Defteri*, s. 28-29, hüküm no. 99.

²⁰⁵ BOA, DED, *İngiltere Mahlut Defteri*, s. 74, hüküm no.299.

²⁰⁶ BOA, DED, *İngiltere Mahlut Defteri*, s. 74, hüküm no.299.

²⁰⁷ Dimitri veled-i Manol Bekla, İngiltere elçisi tarafından azledilen elçi tercümanı Haçador veled-i Esfador'un yerine 3 Mart 1765 tarihinde Selanik konsolos tercümanı olarak atanmıştır. BOA, DED, *İngiltere Nisan Defteri*, No: 35/1, s. 120, hüküm no:413.

ve aynı tarihte bu kadroya Selanik, Yenişehir, Aynaroz, Golos, Ezdin ve Eğriboz İngiltere konsolosu tercümanı olarak Manoş veled-i Temli atanmıştır. Bu şekilde oluşturulan tercümanlık kadrosuna 16 Şubat 1734 tarihinde Şehpoz veled-i Minas (elçi yanında),²⁰⁸ 4 Nisan 1754 yılında Haçador veled-i Şehpoz (elçi yanında),²⁰⁹ 3 Mart 1765 tarihinde Dimitri veled-i Manol Bekla (Selanik konsolosu yanında)²¹⁰ ve 29 Ağustos 1798 tarihinde Musa veled-i Danyel Borla (Selanik konsolosu yanında)²¹¹ atanmıştır. Tercüman Musa veled-i Danyel Borla 1806 yılında ölünce tercümanlık beratı başka birisine verilmemiş ve tercümanlık kaydı silinmiştir.²¹²

Bahsi geçen tercümanlık kadrosuna Selanik İngiltere konsolos tercümanı atanan Dimitri veled-i (Manol) Bekla, 1780 yılında hizmetkârlarından birisini “*bazı emtia ile medine- Siroz’a*” (Serez) göndermiştir. Hizmetkâr, bahsi geçen malları Serez’de satmış ve 1.300 kuruş gelir elde etmiştir. Sattığı mallardan elde ettiği 1.300 kuruşla Serez’den Selanik’e dönerken hizmetkâr yolda 8 kişilik bir eşkiya grubunun saldırısına uğramış ve parası, elbiseleri ve silahları gasp edilmiştir. Tercümanın olayı İngiltere elçisine bildirmesi üzerine elçi “*mahall-i merkurda bulunan kurânın ayan ve kocabaşları Selanik’e ihzâr ve bâ-del-istintak eşkiya-yı merkur kimler ise*” ortaya çıkarılması ve gasp edilen malların tamamen geri alınarak tercümana verilmesi konusunda emr-i şerif ricasında bulunmuştur. Bu rica üzerine Selanik mütesellimine bir emr-i şerif gönderilmiş ve bölgenin “*zabûlân ve ayamı*” ile işbirliği yapılarak gasp edilen malların kurtarılması ve eşkiyaların da hapsedilmesi için gerekenin yapılması emredilmiştir.²¹³

Elçi tercümanı Anavis veled-i Hanem’in başına da yukarıdakine benzer bir olay gelmiştir. Tercüman Avanis “*bazı umûr ve husûsunu rü’yet zimnında*” oğluyla birlikte bir hizmetkârını 1781 yılında Serez’e göndermiştir. Tercüman, oğlu ve hizmetkârı ile “*Uzunca-abad panayırına emtia-i mütenevvia*” göndermiş ve bahsi geçen kişiler panayırda satılan mallardan 8.859 kuruşluk gelir elde etmişlerdir. Kazandıkları parayı hayvanlara yükleyerek bir kervan ile birlikte Serez’e doğru yola çıkan tercümanın oğlu ve hizmetkârı 27 Eylül 1781 tarihinde, 16 kişilik bir eşkiya grubunun saldırısına uğramış, 1 Müslüman ve 2 Rum eşkiyalarca öldürülmüş ve 8.859 kuruş da eşkiyalar tarafından gasp edilmiştir. Tercümanın, olayı İngiltere elçisine bildirmesi üzerine

²⁰⁸ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 83, hüküm no:193.

²⁰⁹ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 95, hüküm no:272.

²¹⁰ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 120, hüküm no:413.

²¹¹ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 140, hüküm no: 590.

²¹² “*Mesfûr hâlik olub şürû-ı berata mugayir hareket cylediği vârid olan tahrirâtdan müstebân olmağla bâ-ferman kaydı terkin olunmuşdur. Evahir-i Ca 1221*”. İlgili kayıta, altı çizili bölümün üzeri sonradan çizilmiştir. BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 140, hüküm no:590.

²¹³ BOA, DED, *İngiltere Mahlut Defteri*, s. 173, hüküm no.885.

elçi sultana bir dilekçe göndererek özel bir görevli tayin edilmesini ve olayın soruşturulması, gasp edilen 8.859 kuruş nakit paranın “*ayan-ı vilayetden taleb*” edilmesini, eğer bölge ayanı olayın aydınlatılmasına muhalefet ederlerse Selanik’e getirilerek mahkemeye çıkarılmalarını ve bu amaçla Selanik mutasarrıfı ile Vize ve Selanik kadılarına hitaben birer emr-i şerif gönderilmesini rica etmiştir. İlgilere gönderilen 28 Ekim-6 Kasım 1781 tarihli emr-i şerife göre İstanbul’dan gönderilecek özel görevli ve bölge idarecileri tarafından “*eşkyya-yı mezbûr ayan ve söz sahiplerine buldurulub Selanik’e*” gönderilecek ve gasp edilen tercümanın parasının tercümana iadesi sağlanacaktır.²¹⁴

Bu iki olayda şu dört hususa dikkat edilmesi yerinde olur. Birincisi tercümanların açık ve net olarak ticaretle uğraşıyor olmasıdır. İkincisi ticaretten elde edilen meblağın yüksekliğidir. Üçüncüsü tercümanların hizmetkârının ve oğlunun tercümanlık beratının koruması altında seyahat ediyor olmasıdır. Dördüncüsü ise tercümanın faaliyetlerinin serbestçe ve sorunsuzca yürütülmesinin temini konusunda İngiltere elçisi gibi güçlü bir müttefike sahip olmasıdır. Elçi, olayı doğrudan sultana yansıtılabildiği için, bir başka deyişle tercüman özel bir koruma altında bulunuyor demektir. Normal bir tüccarın bu tür imtiyazlara sahip olmadığı unutulmamalıdır.

Tercümanlarla ilgili olan ve kayıtlara geçen başka birkaç olay ise “fahri tercümanların” ticaret dışında para getirici işlerle de (bankerlik/sarraflık) uğraştıklarını göstermektedir.²¹⁵ 1702²¹⁶-1753²¹⁷ yılları arasında 51 yıl İngiltere elçi tercümanı olarak hizmet eden Luka Kir(i)ko Halep Beylerbeyi Abdurrahman Paşa’nın Halep’te yaşayan Kapıkethüdası İbrahim Ağa bin Ahmet Ağa’ya H. 1120 (M.1708-9) yılında “*cihet-i karz-ı şer’iden temessükü mucibince*”, yani borç olarak ve senet karşılığı 270 kuruş borç vermiştir. Tercüman birkaç kez borcun ödenmesini talep etmiş ise de 1720 yı-

²¹⁴ BOA, DED, *İngiltere Mahlut Defteri*, s. 173, hüküm no.885.

²¹⁵ Tercümanların bankerlik/sarraflık yaptıklarını belgeleyen kayıtlarda ne yazık ki “faiz oranı” ile ilgili açık bir kayda rastlanmamıştır. Ancak yabancı konsololar da bankerlik/sarraflık yapıyorlardı ve elde edilen kâr/faiz oranı %20 ile %30 arasında değişiyordu. Bkz. Kemal Çiçek, “Diplomat, Banker ve Tüccar: 18. Yüzyıl Başlarında Larnaka’da Para Ticareti ve Yabancı Sermaye”, *Osmanlı Araştırmaları*, s. 21 (2001), s. 276, 280.

²¹⁶ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 65, hüküm no: 68. Tercüman Luka Kir(i)ko, 1694 yılında beratı yenilenen 6 İngiltere elçi tercümanlarından biri olan Dimitrasko Timoni’nin yerine 1702 yılında atanmıştır. Tercüman Luka’nın ölümünden sonra bu kadroya 1753 yılında Mesfo veled-i Esfador (bazı kayıtlarda Anton), 1775 yılında İstefano veled-i Pizani ve 1798 yılında Sergis veled-i Ovak tercüman atanmıştır. Sergiz dışındakiler elçi yanında tercümandır. Sergiz ise Kıbrıs İngiltere konsolosu yanında tercüman idi. Tercüman Sergiz “şürût-ı nizâma mugayir hareket ile aher mahalde sakin olduğu bu defa mahallinden gelen tahrîttâdan müstebân olduğuna binaen bâ-ferman-i alî” kadro iptal edilmiş ve tercümanlık kaydı silinmiştir. Bkz. BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 58, hüküm no:23; s. 65, hüküm no: 68; s. 93, hüküm no: 266; s. 119, hüküm no:402; s.129, hüküm no: 474; s. 141, hüküm no: 591.

²¹⁷ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 93, hüküm no:265.

İna geldiğinde borç hâlâ ödenmemiştir ve tercüman alacağıının tahsili için İngiliz elçisine müracaat etmiştir. Elçi, sultana sunduğu ilgili yazısında, tercüman Luka Kir(i)ko'nun Halep konsolos tercümanı Yozeb Pizani'yi kendisine vekil tayin ettiğini belirterek tercümanın alacağıının Halep mahkemesi aracılığıyla tahsili konusunda tercüman Pizani'ye yardımcı olunması için Halep yetkililerine emr-i şerif gönderilmesini rica etmiştir.²¹⁸ Halep'e bu yolda bir emr-i şerif gönderilmiş ise de 1723 yılı sonlarına geldiğinde borcun hâlâ ödenmemiş olduğu anlaşılıyor. Çünkü bu kez de borcu ödemediği ve emr-i şerife itaat etmediği için Halepli İbrahim Ağa bin Ahmet Ağa'nın İstanbul'a gönderilerek borcun tahsilinin sağlanması amacıyla yeni bir emr-i şerif yazılarak Halep'e gönderilmiştir.²¹⁹

Elçi tercümanı Luka Kir(i)ko ile ilgili ilginç bir kayıt da 1725 yılına aittir. İlginçtir, çünkü bu kayıt açıkça tercümanların iltizam işlerine de karıştıkları ve mültezimlik yaptıklarını belgelemektedir. Evâil-i Cemaziyelahir 1137 (15-24 Şubat 1725) tarihli kayda göre Elçi tercümanı Luka Kir(i)ko, 1 Mart 1136 (12 Mart 1724) tarihinden itibaren geçerli olmak üzere Narda iskelesi Duhan Gümrüğü Mukataasını Selanikli Androniko ile birlikte işletmeye başlamıştır. Mukataanın iltizam bedeli belirtilmemiş olsa da hatırı sayılır bir miktarın varlığını düşünmek yanlış olmaz.²²⁰

Alacağıının tahsili konusunda aracı olması için İngiltere elçisine başvuran tercümanlardan birisi de 4 Ağustos 1750 yılında²²¹ Selanik İngiltere konsolos tercümanı olan Yorgi veled-i Nikola Lazari'dir. İşbu tercüman Yorgi Selanik'e bağlı Zaçeste köyünde yaşayan bazı kimselerden, elinde bulunan senet karşılığı olarak H.1160 (M.1747) yılından beri toplam 5.500 kuruş alacağı vardı. Tercüman birkaç kez alacağıının ödenmesini talep etmiş ise de borçlular borcu ödemeye yanaşmamışlardır. İngiltere elçisi 1752 tarihli dilekçesinde durumu bu şekilde bildirdikten sonra, tercümanın alacağıının Selanik mahkemesi aracılığıyla tahsilini emreden bir emr-i şerif ricasında bulunmuş, ricası kabul edilmiştir.²²² Tercüman Yorgi'nin Selanik'e bağlı Kozan köyünde sakin Mihali Gavanoş'dan da elindeki senet karşılığı H.1160 (M.1747) yılından beri 1.153 "*florin tabir olunur nemçe gurusu*" alacağı vardı. Tercüman, alacağıının ödenmesini istediği zaman borçlu hile yoluna sapmış ve borcunu ödememiştir. İngiltere elçisi 1752 tarihli dilekçesinde durumu böylece açıkladıktan

²¹⁸ BOA, 2 Numaralı Mora Ahkâm Defteri, s. 52, hüküm no:4.

²¹⁹ BOA, 2 Numaralı Mora Ahkâm Defteri, s. 64, hüküm no:4.

²²⁰ BOA, 2 Numaralı Mora Ahkâm Defteri, s. 72, hüküm no:3.

²²¹ BOA, DED, İngiltere Nişan Defteri, No:35/1, s. 92, hüküm no:258.

²²² BOA, DED, İngiltere Mahlut Defteri, s. 23, hüküm no:85.

sonra tercümanın alacağıın Selanik mahkemesi aracılığıyla tahsilini emreden bir emr-i şerif ricasında bulunmuş ve ricası kabul edilmiştir.²²³

Tercüman Yorgi ile ilgili kayıtlar 2 önemli ve ilginç durumu ortaya koymaktadır. Birincisi tercüman Yorgi'nin Selanik'teki İngiltere konsolos tercümanı olmasına rağmen "*bâ-emr-i âli*" Selanik'e bağlı Zaçeste Köyü'nde yaşıyor olmasıdır. Tercümanın hizmet ettiği konsolos yanında bulunması gerekmez mi?²²⁴ İkincisi tercümanın alacaklarının başlangıç tarihinin tercüman atanmasından 5 yıl önceye dayanıyor olmasıdır. Dolayısıyla tercüman Yorgi'nin tercüman atanmadan önce de bankerlik gibi bazı işlerle meşgul olduğu, tercüman beratının işlerini kolaylaştırdığı yani İngiltere elçisi himayesine girdiği ve bu amaçla berat sahibi olduğu anlaşılmaktadır.

Elçi tercümanı Atnaş (Tanaş) veled-i Dimitraki ile ilgili kayıtlar da ilginçtir. Çünkü bu kayıtlardan bankerlik işine sadece tercümanların değil, tercüman beratı koruması altında olan tercüman oğullarının da dahil olduğu anlaşılmaktadır. 29 Mart 1741-10 Ağustos 1747²²⁵ döneminde elçi tercümanı olan Atnaş (Tanaş) veled-i Dimitraki'nin H. 1150 (M.1737-38) yılından beri Pınarhisar kazasına bağlı Yeniköy'de yaşayan 7 kişiden "*361 gün vade ile 1.200 kuruş alacağı*" vardı. 1742 yılına geldiği zaman borç hâlâ ödenmediği için tercüman borcun tahsili için İngiltere elçisine başvurmuş ve elçi borcun tahsili için Edirne Mollasına, Edirne Bostancıbaşına ve Pınarhisar naibine hükm-i hümayun yazılmasını sağlamıştır.²²⁶ Bahsi geçen tercümanın Yanaki adlı bir oğlu vardı. Yanaki'nin Pınarhisar kazası köylerinden Tepe Köyü'nde ikamet etmekte olan 10 kişiden imzalı senet ve borçluların birbirine kefaleti gereğince H.1150 (M.1737-38) yılından beri 635 kuruş alacağı bulunuyordu. 1742 yılına geldiğinde borç hâlâ ödenmediği için Yanaki, babası aracılığıyla İngiltere elçisine müracaat etmiştir. Elçinin talebi ile Pınarhisar naibi huzurunda davanın görülmesi, "*sübut*" bulan borcun tahsil edilmesi, borçluların borcu ödememekte ısrar etmeleri durumunda ise Edine Bostancıbaşı'nın borçluları Edirne'ye getirmesi ve Edirne mahkemesi aracılığıyla borcun ödenmesinin sağlanması konusunda Edirne Mollasına, Edirne Bostancıbaşına ve Pınarhisar naibine hitaben bir hükm-i hümayun yazılmıştır.²²⁷ Bu örnekte ilgili borcun tercüman atanma tarihinden yaklaşık 5 yıl önce olduğuna ve tercümanlık beratının gücünün borcun tahsili amacıyla kullanıldığına dikkat edilmesi yerinde olur.

²²³ BOA, DED, *İngiltere Mahlut Defteri*, s. 23, hüküm no:86.

²²⁴ BOA, DED, *İngiltere Mahlut Defteri*, s. 24, hüküm no:88.

²²⁵ BOA, DED, *İngiltere Nişan Defteri*, No: 35/1, s. 86, hüküm no: 226; s. 89, hüküm no: 246.

²²⁶ BOA, 2 *Numaralı Mora Ahkâm Defteri*, s. 168, hüküm no:2.

²²⁷ BOA, 2 *Numaralı Mora Ahkâm Defteri*, s. 168, hüküm no:1.

Sonuç

1758 tercüman reformunun temel prensibi, iddia edildiği gibi beratların ne-relerde yoğunlaştığının tespiti değil, 1730/1731-1758 yılları arasında ihdas edilmiş olan tercümanlık beratlarının/kadrolarının –ölüm, azil, terk durumlarında- başka kimselere verilmeyerek kadronun iptali düşüncesidir. Bu reformun yine iddia edildiği gibi İngiltere, Fransa ve Hollanda gibi devletleri kapsamadığı da doğru değildir. Reform, ahidname sahibi bütün devletlerin tercümanlarını kapsam dahiline almıştır.

1758 tercüman reformuna İngiltere açısından bakıldığında ilk fahri dragoman atamasındaki kapsamlı girişimin 1694 yılında yapıldığı ve 7 adet yeni (fahri) dragoman atandığı anlaşılmaktadır. 1694-1758 yılları arasında bu şekilde 31 yeni İngiltere tercümanlığı kadrosu ihdas edilmiştir. Reformun kapsadığı yıllar arasında, yani 1730/31-1758 yılları arasında yeni oluşturulan tercümanlık kadrosu sayısı ise daha önceki çalışmalarda iddia edildiği gibi 9 değil, 12'dir. Dolayısıyla bazı durumlarda Osmanlı kalemiyye memurlarının bazı kayıtları görmezden gelebildikleri de anlaşılmaktadır. Bu nedenle bazı belge, kronik ve araştırmalarda verilen rakamların orijinal defter kayıtları dikkate alınarak yeniden oluşturulması gerekmektedir.

1694-1730/31 yılları arasında 19, 1730/31-1758 yılları arasında 12 ve reformun yapıldığı 1758 yılından sonra (1758-1800 yılları arasında) sadece yeni 2 tercümanlık kadrosunun oluşturulmuş olması reformun hedefine ulaşmış olduğunu göstermektedir. Ayrıca reform kapsamına alınan 1730/31-1758 yılları arasında ihdas edilmiş olunan tercümanlık kadrolarının hemen tamamı XIX. yüzyıl başlarında iptal edilmiştir. Bu iki sonuç, İngiltere tercümanları söz konusu olduğunda, Osmanlılar açısından reformun başarısını gösterir.

Esasında “tercüme” işleriyle uğraşmayan ve tercümanlık beratının sağladığı imtiyazları kendi özel işlerinde kullanan tercümanların özellikle ticaret, bankerlik ve iltizam işleriyle de uğraştıkları anlaşılmaktadır. Hatta bazı tercümanlar tercümanlık beratına sahip olmadan önceki alacaklarının tahsilinde beratın sağladığı imtiyazı kullanmışlar ve alacaklarının İngiltere elçisi aracılığıyla tahsilini sağlamışlardır.

KAYNAKLAR**Arşiv Kaynakları**

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Düvel-i Ecnebiye Defterleri (DED)

İngiltere Nişan Defteri, No:35/1.

İngiltere Hadariye Defteri, No:10.

Danimarka Ahidname Defteri, No:11/1.

İngiltere Mahlut Defteri, No:36/2

B. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Divan-ı Hümayun Ahkâm Defterleri
2 Numaralı Mora Ahkâm Defteri.

C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri

Fon Kodu: C. HR.Dosya No:19, Gömlek No:938,

Fon Kodu: TS.MA.d, D.5393.0001.00.

Fon Kodu: A.DVN.DVE.(3), Dosya No:81, Vesika No:40.

Kitap ve Makaleler

Akgün, Seçil-Kulu, M. Mustafa, "İngiltere Devlet Arşivi Belgeleri Işığında XIX. yüzyıl Sonunda İstanbul'da İngiltere Büyükelçiliği'nde Dragomanlar", *XV Türk Tarih Kongresi*, Ankara:11-15 Eylül 2006, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s.1857-1870.

Bağış, Ali İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, Turhan Kitabevi Yayınları, 2.bs., Ankara 1998.

Balcı, Sezai, *Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bâb-ı Ali Tercüme Odası*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006.

Bayraktar, Hilmi, "XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Halep Eyaleti'nde Yabancı Devlet Konsolosluklarının 'Himâyân' Suistimalleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Şubat 2000/01, S.24, , s. 1-9.

G. R. Berridge, *British Diplomacy in Turkey, 1583 to the Present*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden-Boston 2009.

- Boogert, Mauritis H. Van den, “European Partonage in the Ottoman Empire Anglo-Dutch Conflicts of Interest in Aleppo (1703-1755)”, s.187-221, Alastair Hamilton, Alexander H. De Groot, Mauritis H. Van Den Boogert (Eds), *Friends and Rivals in the East*, Brill, leiden-Boston-Köln 2000.
- _____, *Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi*, çev. Ali Çoşkun Tuncer, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- Çiçek, Kemal, “Osmanlı Devletinde Yabancı Konsolosluk Tercümanları”, *Tarih ve Toplum*, Cilt:25, Şubat 1996, S.146, s.17-23.
- _____, “Diplomat, Banker ve Tüccar:18 Yüzyıl Başlarında Larnaka’da Para Ticareti ve Yabancı Sermaye”, *Osmanlı Araştırmaları*, 2001, S.21 s. 269-283.
- Demiryürek, Mehmet, “The Legal Foundations of the Commercial Relations Between The Ottomans and Neapolitans”, *Bilgi*, Spring 2014, S.69. s. 53-74.
- _____, “Osmanlı Döneminde Yabancı Konsolos, Konsolos Tercümanı ve Tercüman Hizmetkârlarının Serbest Dolaşım Belgeleri: Beratlar ve Yol Emirleri”, *Kebikeç*, 2010, S.30, s. 87-102.
- Groot, Alexander H.de, *The Netherlands and Turkey: Four Hundred Years of Political, Economical, Social and Cultural Relations*, Printed by Artpres, İstanbul 2007.
- Goffman, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İngilizler 1642- 1660*, çev. Ayşe Başçı-Sander, Sabancı Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2001.
- İnan, Kenan, “Osmanlı Döneminde Yabancı Elçilik ve Konsolosluklarda Görevli Tercümanların Statüleri”, *Tarih ve Toplum*, 1996, cilt:26, S.154, s. 196-201.
- Kocabaşoğlu, Uygur, *Majestelerinin Konsolosları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- Laidlaw, Christine, *Levant’taki İngilizler*, çev. Hakan Abacı, Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti, İstanbul 2014.
- Larpen, George, *Türkiye’nin Bir Asrı*, çev. Esmâ Selçuk Demir, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013.
- Lewis, Bernard, *Babil’den Dragomanlara*, çev. Ebru Kılıç, Kapı Yayınları, İstanbul 2008.
- Marmara, Rinaldo, “16-19. YY İstanbul Levanten Tercümanlar”, *Toplumsal Tarih*, Şubat 2007, S.158, , s. 62-65.
- Muahadat Mecmuası*, c.1, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008.
- Muahadat Mecmuası*, c.2, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008.
- Mustafa Kesbî, *İbretnümâ-yn Devlet*, Haz: Ahmet Öğreten, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002.

- Orhonlu, Cengiz, "Tercüman", *İslâm Ansiklopedisi*, cilt.12/1, İkinci basılış, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 175-181.
- _____, "Osmanlı Devletinde Tercümanlık", *Atatürk Konferansları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1975, s. 13-25.
- Polatçı, Türkân, *Osmanlı Diplomasisinde Oryentalist Memurlar*, Akçağ Basım Yayım Pazarlama A.Ş., Ankara 2013.
- _____, "Osmanlı Devleti'nde Sefaret Tercümanları", Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Samsun 2009.
- Şahin, Gürsoy, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Tercümanlar", *Ermeni Araştırmaları*, 2008, S.30, s.59-83.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.
- Veinstein, Gilles, "Osmanlı Yönetimi ve Tercümanlar Sorunu", *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Cilt:6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.256-263.
- Wood, Alfred C., *A History of the Levant Company*, Frank Cass & Co Ltd, Second Impression, London and Liverpool 1964.
- _____, "The English Embassy at Constantinople 1660-1762", *English Historical Review*, No: XL (XLX), 1925, s. 533-561.
- Yalçınkaya, M. Alaaddin, "Sir Robert Ainsle'nin İstanbul Büyükelçiliği (1776-1794)", *Osmanlı Araştırmaları*, S. XXXI, 2008. s. 127-159.
- Yazar, Hakan, "2 Numaralı Mora Ahkâm Defterine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda İngilizler (1717-1750)", Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Temmuz 2014.

EKLER

1694 YILINDA İHDAS VE 1806 YILINDA İPTAL OLUNAN İNGİLTERE ELÇİ
TERCÜMANLIKLARI

Tercümanın adı	Atanma Tarihi	Görev Yeri	Görevin Sona Erme Nedeni ve Tarihi
Luka Barka	17-25 Nisan 1694	İstanbul (elçi yanı)	Azil. 15-24 Nisan 1695
Yanaki Omero	15-24 Nisan 1695	İstanbul (elçi yanı)	Azil. 31 Ekim 1701
Anton Esfador	31 Ekim 1701	İstanbul (elçi yanı)	Ölüm. 3 Şubat 1715
Timoti veled-i Dimitrasko	3 Şubat 1715	İstanbul (elçi yanı)	Ölüm. 12 Kasım 1718
Kostantin veled-i Mavrodivi	12 Kasım 1718	İstanbul (elçi yanı)	Azil. 1 Mart 1738
Beşara Moşi	1 Mart 1738	Lazkiye (konsolos yanı)	Ölüm. 3 Nisan 1755
Bolos Ganme	3 Nisan 1755	Lazkiye (konsolos yanı)	Ölüm. 1 Aralık 1766
Corci veled-i Manol	1 Aralık 1766	İzmir (konsolos yanı)	Ölüm. 7 Temmuz 1776
Cebrail Beşara	7 Temmuz 1776	Halep (konsolos yanı)	Ölüm. 7 Haziran 1783
Nikogos veled-i İstefan	7 Haziran 1783	Halep (konsolos yanı)	Beratı iptal. 21 Temmuz 1806

Tablo 1. Tercüman Luka Barka'ya Verilen Beratın Tarihi Seyri (1694-1806)

Tercümanın adı	Atanma Tarihi	Görev Yeri	Görevin Sona Erme Nedeni ve Tarihi
Tomazo Tarisa	17-25 Nisan 1694	İstanbul (elçi yanı)	Azil. 27 Ocak-5 Şubat 1705
Mosi veled-i Karakaş	27 Ocak-5 Şubat 1705	İstanbul (elçi yanı)	Ölüm. 18-26 Ocak 1724
Mıgırdıç veled-i Mircan	18-26 Ocak 1724	İstanbul (elçi yanı)	Azil. 24 Ağustos 1755
Deyl veled-i Rizk	24 Ağustos 1755	Trablusşam (konsolos yanı)	Ölüm. 28 Mart 1775
Abdullah veled-i Rızkullah Elyas	28 Mart 1775	Halep (konsolos yanı)	Ölüm. 4 Ocak 1792
Sem'an veled-i Elyas	4 Ocak 1792	Halep (konsolos yanı)	Beratı iptal. 21 Temmuz 1806

Tablo 2. Tercüman Tomazo Tarisa'ya Verilen Beratının Tarihi Seyri (1694-1806)

Tercümanın adı	Atanma Tarihi	Görev Yeri	Görevin Sona Erme Nedeni ve Tarihi
Yakomo Tarisa	17-25 Nisan 1694	İstanbul (elçi yanı)	Azil. 9-18 Şubat 1701
Modendi Abram	9-18 Şubat 1701	İstanbul (elçi yanı)	Ölüm. 4-13 Temmuz 1704
Abram veled-i Modendi	4-13 Temmuz 1704	İstanbul (elçi yanı)	Ölüm. 3-13 Aralık 1719
Arton veled-i Corci	4-13 Aralık 1719	İstanbul (elçi yanı)	Ölüm. 1 Mart 1729
Samuyel Benyamin	1 Mart 1729	Halep (konsolos yanı)	Ölüm. 16 Haziran 1733
Semân Kasab	16 Haziran 1733	Halep (konsolos yanı)	Ölüm. 12 Eylül 1741
Yorgaki veled-i Adamaki	12 Eylül 1741	İstanbul (elçi yanı)	Ölüm. 14 Ekim 1756
Anton veled-i Şükrü	14 Ekim 1756	Halep (konsolos yanı)	Ölüm. 15 Şubat 1760
Yakob Can veled-i Tosod	15 Şubat 1760	Halep (konsolos yanı)	Ölüm. 4 Aralık 1785
Mezik veled-i Mihail	4 Aralık 1785	İstanbul (elçi yanı)	Ölüm. 13 Mayıs 1800
Nimetullah veled-i Cebrail	13 Mayıs 1800	İstanbul (elçi yanı)	Beratı iptal. (21) Temmuz 1806.

Tablo 3. Tercüman Yakomo Tarisa'ya Verilen Beratın Tarihi Seyri (1694-1806)

Tercümanın adı	Atanma Tarihi	Görev Yeri	Görevin Sona Erme Nedeni ve Tarihi
Corci Timoni	17-25 Nisan 1694	İstanbul (elçi yanı)	?/10 Mart 1702?
Delon veled-i Tomaz	10 Mart 1702?	İstanbul (elçi yanı)	Ölüm. 6 Mart 1753
Can Batista veled-i Dane	6 Mart 1753	İstanbul (elçi yanı)	Azil. 26 Eylül 1763
Yosef veled-i Elya Samanon	26 Eylül 1763	İstanbul (elçi yanı)	Ölüm. 9 Temmuz 1785
Sabatay veled-i Nasama	9 Temmuz 1785	Selanik (konsolos yanı)	Beratı iptal. (21) Temmuz 1806.

Tablo 4. Tercüman Corci Timoni'ye Verilen Beratın Tarihi Seyri (1694-1806)

Tercümanın adı	Atanma Tarihi	Görev Yeri	Görevin Sona Erme Nedeni ve Tarihi
Luka Dingeri	17-25 Nisan 1694	İstanbul (elçi yanı)	Azil. 15-24 Eylül 1701
Viçinho Timoni	15-24 Eylül 1701	İstanbul (elçi yanı)	Ölüm. 10 Şubat 1719
Mordehay veled-i Sabatay	10 Şubat 1719	İstanbul (elçi yanı)	Ölüm. 4 Ağustos 1729
Sabatay Yehud veled-i Mordehay El-Ganderi	4 Ağustos 1729	İstanbul (elçi yanı)	Ölüm. 1 Mayıs 1747
Cercis veled-i Şükrü Ayda	1 Mayıs 1747	Halep (konsolos yanı)	Ölüm. 2 Haziran 1777
Elyas Gazyan veled-i Nimetullah	2 Haziran 1777	Halep (konsolos yanı)	Ölüm. 30 Ağustos 1782
Elyas Anton veled-i Cercis Ayda	30 Ağustos 1782	Halep (konsolos yanı)	Beratı iptal. 21 Temmuz 1806.

Tablo 5. Tercüman Luka Dingeri'ye Verilen Beratın Tarihi Seyri (1694-1806)

Tercümanın adı	Atanma Tarihi	Görev Yeri	Görevin Sona Erme Nedeni ve Tarihi
Françesko Testa	17-25 Nisan 1694	İstanbul (elçi yanı)	Azil. 15-24 Mayıs 1705
Yakob İsrail	15-24 Mayıs 1705	İstanbul (elçi yanı)	Ölüm. 17 Kasım 1729
Yako veled-i Barohim	17 Kasım 1729	İzmir (konsolos yanı)	Ölüm. 22 Şubat 1738
Yosef veled-i Vehye	22 Şubat 1738	Lazkiye (konsolos yanı)	Ölüm. 11 Ocak 1749
Abdullah veled-i Sem'an	11 Ocak 1749	Halep (konsolos yanı)	Ölüm. 19 Aralık 1767
Yosef veled-i Abdullah	19 Aralık 1767	Halep (konsolos yanı)	Ölüm. 7 Nisan 1772
Elyas veled-i Cercis	7 Nisan 1772	Halep (konsolos yanı)	Azil. 3 Ocak 1783
Anton veled-i Yosef Deyab	3 Ocak 1783	Halep (konsolos yanı)	Beratı iptal. 21 Temmuz 1806

Tablo 6. Tercüman Françesko Testa'ya Verilen Beratın Tarihi Seyri (1694-1806)

II. MAHMUD'UN MAL-MÜLK SAYIMI: EVREŞE ÖRNEĞİ

AYLA EFE*

Giriş

Bu çalışma, “*Tanzimat-ı Hayriye’ye numune*” olmak üzere, Hüdavendigâr ve Gelibolu sancaklarında başlanılan II. Mahmud sayımını konu edinmektedir. II. Mahmud’un iktidarının son yılında yapılan bu sayımla ilgili bugüne kadar ki bilgilerimiz “*tamamlanmadığı*” yönündeydi. Bu kabulün kaynağında dönemin resmi gazetesi Takvim-i Vekâyi’nin 5 Mart 1839 tarihli sayısında yayınlanan bir haber vardı.¹ Tahririni tamamlanamadığı ve gelecek seneye ertelendiğinin ilan edildiği bu haber, daha sonraki çalışmalarda referans kabul edilip aynen tekrar edilmiştir.² Tanzimat’ın 1840 yılından itibaren uygulanmaya başlamasıyla Sultan II. Mahmud’un bu sayımının akıbeti artık hiç sorgulanmamış yalnızca Tanzimat’ın bir ön hazırlığı olarak birkaç cümlelik değerlendirmelerde yer bulabilmiştir.³

* Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskişehir/TÜRKİYE, aefe@anadolu.edu.tr

¹ Takvim-i Vekâyi de II. Mahmud sayımı ile ilgili bir dizi habere yer verilmiştir. Bunların ilki sayım kararının, 16 Cemaziyelevvel 1254/ 7 Ağustos 1838 tarih 169 sayılı nüshasında ilanı idi. Konuyla ilgili bir başka haberde 14 Ramazan 1254/12 Kasım 1838 tarih 174 numaralı nüshasında yayınlanmıştır. Bu haberde sayım memurları ve sayımın seyrine dair bazı bilgilere yer verildiği ve sayım memurlarının mallarını saklayanlara karşı uyarıldıkları görülür. 19 Zilhicce 1254/ 5 Mart 1839 117 sayılı nüshasında da sözü edilen ertelenme kararının “Mart ayının yaklaşması nedeniyle alındığı” bilgisi yayınlanmıştır. Takvim-i Vekâyi deki bu haberlerin kapsamlı bir özeti Reşat Kaynar da eserinde aynen vermiştir. Bkz: Reşat Kaynar, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, 3. Baskı TTK, Ankara, 1991, s. 116-120.

² Dönemin olaylarını yazan Tarihçi Lütfi, Lütfi tarihinde “*tahrir-i emlak*” adıyla II. Mahmud sayımını ele almıştır. Bu yazıda Takvim-i Vekâyi de 7 Ağustos 1838 tarihinde yayınlanan teşebbüsâtı adliyye kararlarının bir özeti verilmiştir. Bkz: Ahmet Lütfi Efendi, *Vaka’nüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, C.8,YKY, İstanbul, 1999, s. 931-932. Aynı şekilde Osmanlı vergi mevzuatı konusunda çok değerli bilgiler içeren Abdüllatif Şener’in, kitabında da bu sayıma dair bilgiler Takvim-i Vekâyi’deki ilgili haberlere ve Lütfi tarihindeki verilere dayanılarak aktarıldığı görülür. Bkz. Abdüllatif Şener, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yay, İstanbul, 1990, s. 95.

³ Mesela vergi mevzuatı üzerine yazılmış en iyi çalışmalardan birisi olan Tekâlifi Kavaidi’ de Abdurrahman Vefik Sayar; 7 Ağustos 1838 tarihli bu fermanı Tanzimat’ı Hayriye’nin umur-u maliyeye ait esaslarını çizen ferman olarak tanımlamıştır. Abdurrahman Vefik Sayar, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Düzeni)*, Maliye Bakanlığı Yay, Ankara, 1999, s. 312-313. Benzer bir değerlendirmeyi Abdüllatif Şener’ de yapmıştır. Bkz. Şener, *a.g.e.*, s. 22.

İşte bu çalışmada, II. Mahmud'un tamamlanamadı diye bilinen bu sayımı ele alınmıştır. Çalışmanın tüm argümanları Gelibolu Sancağı Evreşe Kazasına ait sayım defteri üzerinden şekillendirilmiştir.⁴ Bu durum, çalışmanın hem gücünün hem sınırlılığını ortaya koymaktadır. Zira Evreşe Sayım Defteri bu sayımın ortaya çıkan ilk örneğidir. Ama diğer yandan elimizdeki verileri, şimdilik bir başka örnekle kıyaslama şansımız da yoktur. Dolayısıyla Evreşe Sayım Defteri verileri üzerinden anlamlandıracağımız II. Mahmud'un mal-mülk sayımını ve hedeflediği vergi düzeyini bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Bilindiği gibi, Osmanlı devletinde II. Mahmud'un bu sayımı öncesinde birçok arazi ve nüfus sayımı yapılmıştır.⁵ Osmanlı bürokrasisinin en kıymetli kayıtlarından olan bu sayımların hedefi; hazinenin gelir kaynaklarının tespitiydi. Bir başka ifade ile bunlar, gelir kaynaklarının nasıl bölüştüğünü gösteren kayıtlardır.⁶ 15. yy'dan 17.yy sonlarına kadar örneklerini gördüğümüz bu sayımlar imparatorlukta bir sayım geleneğinin oluşması açısından önemli bir rol üstlenmiştir.

Öte yandan II. Mahmud kendi iktidar dönemi içinde de ilk defa sayım yaptırmıyordu. Daha önce 1830 da Anadolu ve Rumeli de askeri amaçlarla bir nüfus sayımı yaptırmıştı. 1838 de de bu sayımın yenilenmesi için girişimler başlatılmıştı.⁷ Dolayısıyla çalışmanın konusunu oluşturan bu sayımı, devletin sayım geleneği

⁴ Evreşe Sayım Defteri Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliye Varidat (BOA. ML. VRD) tasnifine kayıtlıdır. Üzerindeki tarih 19 Şubat 1839 (5 Zilhicce 1254)dur. Katalogda "Evreşe Kazası Ehl-i İslam Emlâk ve Hülasa Defteridir" adıyla görülür. Toplam 66 sayfa ve ciltsizdir. BOA. ML. VRD. TMT. d 06230.

⁵ II. Mahmud öncesinde yapılan ve günümüz tarihçilerinin hala en gözde çalışma alanlarından olan bu sayımlar iki grupta incelenir: İlki tahrir defterlerinin düzenlendiği sayımlardır. 5 ila 40 yıllık aralarla tekrarlanan tahrirlerin işlevi fethedilen arazinin tescili, toprak mülkiyet ve tasarruf durumunu saptama ve vergi oranlarını belirlemektir. Bir diğer deyişle tahrir defterleri esas olarak tumar sistemi çerçevesinde merkezi hazineyi ilgilendiren çok çeşitli vergi kalemlerini içerir. İkincisi, demografi tarihi açısından önemli görülen avarız ve cizye sayımlarıdır. Devletin mali kaynakları daha iyi kontrol etmeye başladığı bürokrasinin nispeten güçlendiği 17. yy'dan itibaren yapılmaya başlanmıştır. Bu dönemde cizye ve avarız vergileri merkezi hazinenin en önemli kaynakları haline gelmiştir. Söz konusu olan bu sayımlarla ilgili olarak bkz. Feridun Emecen, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrirleri" *Tarih ve Sosyoloji Seminerleri Bildiriler*, 28-29 Mayıs 1990, İstanbul, 1991, s.143-157; Mehmet Öz "Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler" *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik*, H.İnalçık, Ş.Pamuk (Der) DİE. Yay. Ankara, 2011; Oktay Özel, "Avarız ve Cizye Defterleri" *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik*, H. İnalçık, Ş. Pamuk(Der) DİE. Yay. Ankara, 2011, s. 33-51.

⁶ Alp Yücel Kaya Yücel Terzibaşoğlu, " Tahrirden Kadastroya:1874 İstanbul Emlak Tahriri ve Vergisi, Kadastro Tabir Olunur Tahrir-i Emlâk", *Tarih Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 9,(2009), s. 10; Nadir Özbek, " Osmanlı İmparatorluğunda Gelir Vergisi: 1903-1907 Tarihli Vergi-i Şahsi Uygulaması" *Tarih Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S.10,(2010), s. 43-80.

⁷ İlk defa 1830 da Anadolu ve Rumeli de yapılan bu sayımın prosedürü hakkında bkz. Mahir Aydın "Sultan Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri" *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, Bildiriler,28-30 Haziran 1989*, İstanbul 1990; Sayımın sonuçları için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı*

içinde yeni bir pratik olarak değerlendirmek pekâlâ mümkündür.⁸ Ama öte yandan II. Mahmud'un yaptırdığı sayımın, kendine has bazı özellikleri de vardır. Mesela sayımın amacı; klasik sayımlarda olduğu gibi sadece merkezi hazinenin gelir kaynaklarını tespit etmek değil, vergilendirmede ödeme gücüne göre yeni bir esas oluşturmaktır. Yine sayımın planlama sürecini ve pratiğini doğrudan etkileyen bir takım farklılıkları da söz konusudur. Üç temel noktada tanımlayabileceğimiz bu hususlar şunlardır:

1) Sayım “*teşebbüsât-ı adliyye*” adıyla tanımlanan bir paket program dâhilinde ele alınmıştır. Pakette birbirini tamamlayan ve sayımın gerekçesinin kanuni alt yapısını oluşturan bir dizi karar vardır. Bunlar; örfî vergilerin, ihtisap resminin, her türlü angaryanın, muafiyetlerin kaldırılması ve 1826'da yürürlüğe giren muhalefatların feshi kararının yaygınlaştırılmasıdır.

2) Sayımın yalnızca Hüdavendigâr ve Gelibolu sancaklarında “*pilot*” olarak uygulanma kararıdır.

3) Sayım yazım ve kayıt işlemlerinin nüfus, emlak, arazi, hayvan sermaye ve vergilendirme koşullarının tespitine yönelik yapılmasıdır.

İşte bu nedenlerle bu çalışmanın iki amacı vardır: Bir, Tanzimat dönemi temettuat sayımlarının öncüsü olan bu sayımın niteliğini, sistematüğünü ortaya koyabilmek. İki, sayım sonuçlarına göre getirilmek istenen yeni vergi düzeninin Evreşe Sayım Defteri üzerinden okuyabilmektir.

Bu doğrultuda yazımın kapsamı üç ana başlık altında düzenlenmiştir. İlk başlık altında, sayımın pratikte nasıl bir seyir izlediği ele alınacaktır. Böylece neden tamamlanmadı diye bir bilgi oluştuğuna açıklık getirilecektir. İkinci başlık altında Evreşe Sayım Defteri bulguları üzerinden hareketle sayım sistematüğü ve diplomatika açısından defterin özelliği tanıtılacaktır. Son başlığımız hedeflenen verginin tayin ve tespitinin ele alındığı bölümdür. Bu kısımda, vergi yükü ve konusu ile birlikte

İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831, Ankara,1943; 1838 de yeniden teşebbüs edilen süreci için bkz. BOA. HAT. 1251, BOA. HAT. 1246 ve BOA. ADVN. NHM. 2/16.

⁸ Nitekim II. Mahmud'un mal-mülk sayımı, sayım sistematüğü açısından hem tahrirlerle hem de avarız sayımlarıyla benzerlikler gösterir Sayım sistematüğü bölümünde söz edeceğimiz gibi, kayıt yöntemi açısından Tahrir defterleriyle bazı benzer noktaları içerdiği görülür. Diğer yandan verginin konusu kapsamına emlak varlığının alınması açısından 1838 sayımı ile avarız sayımları arasında ortaklıklar söz konusudur. Zira Mehmet Genç Hocayla 29 Mayıs 2014'te yaptığım görüşmede, tarihçiler tarafından tartışılan ve henüz tam anlamıyla araştırılmayan avarız hanelerinin saptanmasında emlak tasarrufunun belirleyici olduğunu söylemiştir. Oktay Özel de avarıza temel oluşturan vergi birimi olarak haneden iki veya daha çok sayıda gerçek haneyi içeren itibari avarız hanesine geçişte emlak varlığı üzerinden yapılan tanımlamanın etkili olduğuna dikkati çeker. Bkz. Özel, a.g.m., s. 38-39.

değişen vergi mükellefiyeti üzerinde durulacaktır. Hedeflenen düzenlemelerin Tanzimat uygulamalarına olan etkisine işaret edilecektir. Öte yandan çalışmanın bütününde bulguların anlamlandırılması için üç noktaya dikkat edilmeye çalışılmıştır. Bir, sorular çerçevesinde konunun yönlendirilmesi iki, bulgulara ait tablolar oluşturulması üç, bölümler içinde bilginin tasnif edildiği ya da vurgu yapılması gereken durumlarda maddelendirmeye öncelik verilmesidir.

1. Sayım Takvimi

Sayım kararı, 7 Ağustos 1838 tarihli Sultan Mahmud'un fermanı ile alınmıştır. Ferman yayınlanmadan önce Meclis-i Vâlâ ve Dâr-ı Şurâyı Bâb-ı Ali gibi devletin en üst düzey karar organlarında tartışılmıştı. Ve karar oy birliği ile alınmıştır.⁹ İlgili arşiv kayıtları da görevlendirilen memurlara Ağustos 1838' den itibaren maaş tahsisi yapıldığını gösteriyor.¹⁰ Dolayısıyla sayım takviminin, Ağustos ayının sonlarında resmen başladığını kabul edebiliriz.

Ne var ki yaklaşık 5 ay sonra (30 Aralık 1838'de) merkeze ulaşan bir pusula; sayım-yazım-kayıt işlemlerinin yalnızca üç kaza da tamamlandığını ortaya çıkarmaktadır. Pusulada yer alan diğer on iki kazanın defterlerinde Tablo 1'de görüldüğü gibi çeşitli eksiklikler söz konusudur.¹¹ Aynı tarihli bir başka rapordan da ulaşım araçlarının yetersizliği, kalabalık nüfus, yerleşim yerlerinin dağınıklığı ve günlerin kısalığının bu tablonun ortaya çıkmasına olumsuz etki yaptığını öğreniyoruz.¹²

⁹ Kaynar, *a.g.e.*, s.116.

¹⁰ BOA. C.ML. 1485 numaralı belgeye göre; Hüdâvendigâr sancağının bazı kazalarının tahririnde görevlendirilen memurlara 7.500 kuruş maaş, maiyetindeki 2 kâtime 1.000'den 2.000 kuruş maaş tahsisi Mansure Hazinesi tarafından ita olunmuştur. Sözü edilen memurlar 26 Ağustos 1838 de görevlerine başlamıştır. BOA. C.ML. 361 numaralı belgeye göre ise, sayım memurları Eylül 1838 de görevlerine başlamışlardır.

¹¹ BOA. HAT. 1617.

¹² Bu rapor, Hüdâvendigâr sayım memuru Nabi Bey tarafından hazırlanmıştır. Raporda Lefke, Günyüzü, Seferihisar ve Beypazarı kazalarında tahririnin tamamlandığı ama defterinin henüz İstanbul'a gönderilmediğini, Mihaliççık, Nallıhan ve Karahisar-ı nallı kazalarının tahririnin bittiği ancak bu kazaların kalabalık, köylerin dağınık olması nedeniyle çalışmaların uzun sürdüğünü, Göynük ve Gölpaazarı kazalarının tahririne ise devam edildiği bildirilmiştir. İlaveten bu kazaların tahriri diğer kazalara göre daha kalabalık, köylerin dağınıklık olması, günlerin kısalığı ve ulaşım araçlarının yetersizliği nedeniyle gece gündüz çalışılsa dahi Mart ayına kadar yetiştirilemeyeceği de iletilmiştir. BOA. HAT. 1617.

Tablo 1: 30 Aralık 1838 İtibarıyla Sayımın Seyri

	Defterleri	Defteri Eksik Olan Kazaların Son Durumları	
	Tamamlanan Kazalar		
Gelibolu	Gelibolu	Tekfurdağı	Tevezii, iltizam ve nüfus defteriyle Rum milletinin emlak defteri gelmiş diğerleri noksan
		İncik	Tevezii defteri gelip diğerleri noksan
Hüdâvendigâr	Soma	Kete	Tevezii defteri gelip diğerleri noksan
		Gönen	Tevezii defteri gelip diğerleri noksan
		Kebcut	Tevezii defteri gelip diğerleri noksan
		Edincik	Tevezii defteri gelip diğerleri noksan
		Mihaliç	Tevezii defteri gelip diğerleri noksan
	Bergamalar	Mudanya	Tevezii ve iltizam defteri gelip diğerleri noksan
		Yenişchir-i Bursa	Tevezii ve iltizam defteri gelip diğerleri noksan
		Gemlik	Tevezii ve iltizam defteri gelip diğerleri noksan
		Atranos	Tevezii ve iltizam defteri gelip diğerleri noksan
		Bursa	Tevezii ve iltizam defteri gelip diğerleri noksan

Sayım takvimin işlemeye başlamasından beş ay sonra ortaya çıkan bu tablo; Meclis-i Vükela, Dâr-ı Şurây-ı Bâb-ı Âli ve Meclis-i Valâ'da görüşülmüş ve sayım defterleri zamanında yetişse dahi “*tabiki için mütalaa ve müzakereye ihtiyâç olacağından*” şu kararlar alınmıştır:¹³

- 1) Tahrir işi önemlidir. Ne aceleye getirilmesi ne tatil edilmesi doğrudur.
- 2) Vergilendirmenin pilot bölgede 1839 yılında eski usul üzere aynen uygulanmaya devam edilmesi.
- 3) Ertenme işinin (sayımın değil vergilendirme de yeni esas üzerinden yapılacak tevezii ve tahsil işinin) Takvim-i Vekâyi’ de yayınlanması.

¹³ BOA. HAT. 1617.

İşte dönemin resmi gazetesindeki sayımın tamamlanamadığı yönündeki haber, bu karar üzerine yayınlanmıştır. Ertelenen sadece Mart 1839 da başlaması kararlaştırılan yeni vergi usulüdür. Yoksa sayıma devam edilmiştir.¹⁴ Nitekim arşiv kayıtları, ilgili sayım memurlarına 12 Temmuz 1839 tarihine kadar maaş ödenmeye devam edildiğini gösteriyor.¹⁵ Aynı şekilde Meclis-i Umûmî'de 1839 Aralık ayının 15–18–22–29 günlerinde Tanzimat'ın nerede nasıl uygulanacağını tartışıldığı görüşmelerde; Gelibolu ve Hüdâvendigâr'da sayımın bittiği ileri sürülerek, Tanzimat'ın öncelikle bu iki sancakta uygulanıp uygulanamayacağı tartışılmıştır.¹⁶

Evreşe defterinin üzerindeki tarih, 5 Zilhicce 1254/19 Şubat 1839'dur.¹⁷ Yani Takvim-i Vekâyi 'de ertelenme haberinin yayınlanmasından öncesine aittir. Defterin kapağına başlığın üstüne “*mevcudattan icmal*” ve “*Rum ek*” şeklinde notlar düşüldüğü görülür. Doğrudan defterin niteliğine işaret eden bu not, elimizdeki defterin bir suret olduğunu gösterir. Bu yöntem Osmanlı bürokrasisinin geleneksel kayıt usullerinden birisidir.¹⁸ Ne defterin önemini ve ne de içerisindeki verileri değersizleştirir. Yine Evreşe Sayım Defteri içinde herhangi bir şekilde “*bende*” ifadesine veya defter sonunda “*mühüre*” yer verilmemiş olması da elimizdeki defterin bir suret olduğunu teyit etmektedir.¹⁹

2. Sayımın Sistematiği: Defterin Düzenleniş Şekli

Evreşe Sayım Defterine 10 adet Müslüman köyü, Evreşe mülhakatından 4 adet çiftlik ve deftere sonradan yapılan ek kısmında toplam 4 Rum köyüne ait sayım sonuçları kaydedilmiştir.²⁰

Defter, sayım memurunun “*ba irade-i seniyye tahrir-i hayriyyesi buyrulduğum Evreşe*

¹⁴ Hatta 23 Nisan 1839 tarihli ve BOA. C.ADLİYE. 40/2437 numaralı belgeye göre, Hüdâvendigâr tahririnde kaza halkının emlak, hayvan kıymet miktarı, nüfus ve tekâlifleri kaydedilmiştir. Ancak tüccarların temettü ve ticaretlerine dair verilerin kaydedilmediğinden dolayı görevlilerin uyarıldığını görüyoruz.

¹⁵ Nitekim 12 Temmuz 1839 tarihli olan BOA. C.ML. 452/18284 numaralı belge; Nabi Bey ve maiyetindeki memurların maaşının ödendiğini göstermektedir.

¹⁶ BOA. İ.MSM. 10 ve BOA. İ.MSM. 12.

¹⁷ Defter kapağına Hicri 5 Zilhicce 1254'dir. no.13555 ve tarih (T) 5.12.1254” ibarelerinin ayarı ayrı not edildiği görülmektedir.

¹⁸ Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesid*, Dersaadet, 1889-1890, (Yay. Haz). Mehmet Ali Ünal, Isparta, 1996, s. 57-61.

¹⁹ 1840 ve 1845 temettuat sayımlarından merkeze ulaşan örneklerin büyük bir çoğunluğu orijinaldir. Ama suret olanları da vardır. Bkz. Tevfik Güran, “19. Yüzyıl Temettuat Tahrirleri,” H. İnalcık ve Ş. Pamuk (der.), *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, DİE, Ankara, 2000, s. 76; Sözü edilen bu sayımların sonlarında mühür ya da bende ifadesi yer alır. Bkz. Mübahat Kütükoğlu, “Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri” *Bellelen*, 59/225, (1995), s. 398.

²⁰ Evreşe Sayım Defterindeki Müslüman Köyler: Kadıköy, Kiliseli, Kızıltarzili, Kavak, Uluman, Çokallı, Yülüce, İslâm Şadlı, İslâm Adilhan, İslâm Sofu. Çiftlikler: Burun Ören, Bahçeli, Musa Çebi, Çokallı yakınındaki diğer çiftlik. Gayr-i Müslim Köyler: Reaya Sazhdere, Reaya Kalamıç, Maarzi, Karaçalı'dır.

kazasının nüfus, emlak ve arazi ve hayvan ve kâffe-i mevcudunun defteridir. Ber vech-i atü'l zikr beyan olunur” şeklindeki ifadesiyle başlar. Her köye ait veriler köy ve bağlı olduğu kazanın isminin yer aldığı başlık altında ayrı ayrı düzenlenmiştir.²¹ Kayda, aile reisinin ismi, yaşı, eşkâli, köydeki kaçınıcı erkek olduğu ve meslek bilgisinin verilmesi ile başlanmıştır. Sonrasında ailedeki diğer tüm erkekler, sahip olunan arazi ve hayvan varlığı, ödenen vergi miktarı, emlak ve hayvan kıymetleri hem ayrı ayrı hem de toplam olarak kaydedilmiştir. Dolayısıyla kayıt-yazım işlemleri “*hane esasına*” göre düzenlenmemiştir. Ama öte yandan Evreşe Sayım Defteri bulguları arasında “*hane veya bazen menzîl*” adı ile bir kayıt vardır. Ancak ikâmet edilen ev anlamında kullanılmıştır. İkinci bir ev söz konusu ise devam eden sıra numarası ile hayvan varlığına ait verilerden sonra kaydedilmiştir. Bu nedenle defterde adı geçen haneye ait veri “*vergi birimine*” değil gayrimenkule işaret etmektedir.²²

Defterdeki tüm bu bulgular aşağıda, sırasıyla ve ayrıntılarıyla verilmiştir:

Nüfus:

- Erkekler: köy ve çiftliklerde yaşayan erkeklerin tümü; adı, yaşı, eşkâli, mesleği, askerlik durumu, Gayr-i Müslimse cizyesi ve köydeki kaçınıcı erkek olduğu aile reisi ile olan yakınlık derecesi (oğul, kardeş, torun yeğen, damat, kayın ve hatta sahip olunan gulamlar/köleler ve erkek çıraklar) ile kaydedilmiştir. Bu açıdan bu sayım defteri, 1840 tarihli temettuat defterlerinin prototipi niteliğindedir. Ama öte yandan şahısların isim ve eşkâllerinin birlikte verilmiş olması tımar tevcih kayıtlarını da hatırlatmaktadır.²³ Ayrıca çiftliklerin sayım ve yazımları esnasında çiftlik sahiplerinin kimlik bilgileri haricinde nerede ikamet ettiklerine dair notlar da eklenmiştir.

Arazi:

- Tarla: sayım defterinde tarlaya ait veriler 5 başlık altında kaydedilmiştir; 1:) coğrafi konumu ve tasarruf şekli (Bayır Tarla, Bolayır Civarında Tarla, Batemessük Tarla, Vakıf Tarla, Bataklık, Mera gibi) 2:) dönümü, 3:) tüm

²¹ Mesela “*Karye Kadıköy Tabi Kaza-i Mezbur*” ya da “*Karye Kılıseli Tabi Kaza-i Evreşe*” şeklinde bir başlıkla başlar. Aynı şekilde çiftlikler “*Evreşe mülhakatından olarak Şarköy civarında Musa Çebi Çiftliği ve derununda bulunan yabancı ve ortakların nüfusu ve emlak defteridir*” ya da “*Evreşe'ye Tabi Çokallı Karyesinde Diğer Çiftliklerin Mutasarrıfı ve Ortakları*” başlığı altında 4 çiftliğe ait sayım sonuçları verilerek devam eder. Ek yapılan Rum köyleri “*Reaya Kalamış Tabi Kaza Evreşe*” başlığı altında verilmiştir.

²² 1840 ve 1845 temettuat defterlerinin sistematığına bakıldığında hane esasından bir kayıt yapıldığı görülür. 1840 sayım defterinde hane içindeki tüm erkekler eşkâl bilgisi ile birlikte verilir. 1845 sayımlarında ise yalnızca hane reisi bilgisine yer verilir. Bkz. Kütükoğlu, a.g.m, s. 398; Osmanlı tarih çalışmalarında bu hanelerden hareketle olası nüfus hesapları yapılır.

²³ Kütükoğlu, a.g.m, s. 398. Defterde kadına dair herhangi bir bulguya yer verilmemekle birlikte hane reisi konumunda olup fakir olan kadınlardan bahsedilmiştir. Ya da dul olduğundan vergi alınmıyor şeklinde kadına dair görünürlük söz konudur.

köylerde standart olmasa da tarla toplamının kaç parçadan oluştuğu, 4:) dönüm fiyatı 5:)toplam kıymeti verilmiştir. Ancak hâsılları ya da tarladan elde edilen ürüne ait herhangi bir veri gösterilmemiştir.

- Bağ/bahçe: dönüm ve kıymeti ile kaydedilmiştir. Ancak kişilerin birden fazla bağ/ bahçesi var ise her biri ayrı ayrı olarak diğer bahçe ya da diğer bağ ismi altında dönüm ve kıymeti ile birlikte arka arkaya verilmiştir. Dut bahçesi de aynı şekilde kaydedilmiştir.

Hayvan varlığı:

- Arazilerden sonra hayvanlar kaydedilmiştir. Önce büyükbaş hayvanların cinsleri, âdeti ve kıymetleri verilmiştir. Aynı şekilde koşum hayvanı ya da ulaşımda kullanılan bargir, katır, deve, merkep miktar ve kıymet bilgisiyle yazılmıştır. Küçükbaş hayvanlar ise, ağnam adı altında adet ve kıymeti ile yazılmıştır. Hayvan varlığına dair son veri, adet ve kıymetiyle birlikte kaydedilen kovana ait bilgilerdir.

Binalar:

- Hane/ ya da menzil: yaşanan ev olarak “hane numarası” adı altında kaydedilmiştir. Yanı sıra hanenin tahtâni/ fevkâni, müstemilat vb. fiziki koşulları ile birlikte kıymeti verilmiştir. Bazen hane yerine menzil kullanıldığı da görülmektedir. Kişilerin birden fazla evi varsa aynı şekilde ayrı ayrı hane numarası yazılarak kaydedilmiştir.
- Fırın, dükkân su/yel değirmeni, fiçı mağaza, kiremithane ocağı gibi sahip olunan gayrimenkuller birden fazla ise ayrı ayrı adet ve kıymeti ile birlikte yazılmıştır.

Sermaye (Nakit Varlığı):

- Rum köylerinde ilk veri olarak kaydedilmiştir. Aile reisinin isminin üzerinde önce cizye evraki ona yan olarak ta sermeye miktarı yazılmıştır.

Vergiye Ait Veriler:

- Vergi deftere “*senevi tekâlifî*” adı ile tüm servet unsurları yazıldıktan sonra onları dik olarak kesecek şekilde kaydedilmiştir. Ayrıca çeşitli “*muafiyet ve müstesna*” durumlarına ait notlar düşülmüştür. Mesela fakir olduğundan, imam, sığırtaç vb. meslekleri icra edenlerden yine dul olanlardan vergi alınmadığı kaydedilmiştir. Ya da vergisini kayınpederi ve amcası vb. yakınlarının ödediğini gösteren kayıtlar vardır.
- Aşar vergisine dair herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir.
- Cizye vergisi; Rum köylerinde üç ayrı oran halinde (âlâ, evsât ve ednâ) her yükümlünün üzerinde kaydedilmiştir.

Emlâk Kıymeti:

- Gayrimenkullerin kıymet değerinin toplamı olarak verilmiştir.

Hayvan Kıymeti:

- Sahip olunan tüm hayvanların toplam değeri bu başlık altında kaydedilmiştir.

Emlâk -Hayvan Yekûnu:

- Emlâk ve hayvan varlığının kıymet toplamları kaydedilmiştir.²⁴

Her köye ait sayım ve yazım işlemi tamamlanınca önce; “*ba mahkeme tevziat ve masraflar*” her köy ve her kişi bazında nasıl dağıtıldığı verilmiştir. Sonrasında da; “*karye-i mezbure de hane ve nüfus ve emlâk ve hayvanat ve ba pusula mahkeme tekâlif ve masarifât vs. hülasası*” başlığı altında; Hane, nüfus, emlâk, hayvan, ba pusula-i mahkeme tekâlif, masraf, emlak- hayvan yekûnu ve son olarak masraf-tekâlif yekûnu köy toplamı halinde ayrı ayrı kaydedilmiştir. Ekte verdiğimiz Tablo 2’de hem her köy genelinde bu değerlerinin toplamları hem de kaza toplamı gösterilmiştir.²⁵

Peki, Evreşe Sayım Defterinde ki bu bulguları nasıl okumak gerekir. Daha doğrusu bir sayım ve bir vergilendirme girişimi olan bu defter de; neden tüm erkek nüfus eşkâl, yaş vb. hususları gözetilerek sayılmıştır? Neden tekâlif ve masraflar hem ayrı ayrı hem toplam olarak verilmiştir? Neden yalnızca tekâlif ve cizye vergisine yer verilmiştir de bir başkası kaydedilmemiştir? Neden kıymet üzerinden emlâk ve hayvan varlığı kaydedilmiştir? İşte hedeflenen vergi düzeni hakkında bilgi verecek olan bu soruların cevapları bir sonraki bölümde verilmeye çalışılacaktır.

²⁴ Arazi, emlâk ve hayvan varlıklarının kıymet tespitinin nasıl yapıldığı yönünde defterde veya ilgili mevzuatta herhangi bir bilgi yoktur. Bu nedenle kıymet takdir komisyonlarının olup olmadığı veya varsa bile nasıl çalıştığı bilinmiyor. Belki bir ihtimal 1845 temettuat sayımlarında olduğu gibi merkezde belirlenen format/çizelge uygulanmış olabilir. Ancak henüz böyle bir kanıtımız da yok. Ama kıymet tespitiyle ilgili iki farklı görüş bulunmaktadır. İlki, M. Kütükoğlu’na aittir. Kütükoğlu; 1840 sayımlarında da arazilerin kıymeti verilmiş olduğu halde 1845 sayımlarında kıymet hanesi/değeri, çıkarılıp yerine “haslat-ı seneviyesi” eklenmiş olmasını iktisat tarihi açısından önemli bir veri eksikliği olarak değerlendirdir. Bkz. Kütükoğlu, a.g.m, s. 405; Buna karşın Alp Yücel Kaya ve Yücel Terzibaşoğlu kıymet hanesinin çıkarılmış olmasını 1845 sayımlarının başarısındaki en önemli faktörlerden birisi olarak görür. Bkz. Alp Yücel Kaya, Yücel Terzibaşoğlu, a.g.m, s. 14-15.

²⁵ Evreşe Sayım Defterine dayanılarak hazırlanan bu tablolardaki bulguların vergi düzenlemelerine esas oluşturmak üzere yapıldığı için güvenilirlikleri konusunda şüphelerimiz olabilir. Hatta eksik, yanlış yazımların olduğu düşünülebilir. Nitekim vergiden kaçma ve sayım memurlarından kaynaklanan suiistimaller 16.yy’dan beri bilinen gerçeklerdir. Üstelik bu sayımda bürokratik eksikliklerin, kıymet takdir komisyonları ya da haslat tarifeleri konusunda net bir bilginin olmaması da bu şüpheyi artırabilir. Ancak en azından Tefvîk Güran’ın temettuat defteri bulguları üzerindeki tespitlerinin bu sayım verileri içinde geçerli olduğunu kabul edebiliriz. Yani toprak ve hayvanlar gibi servet unsurları muhtemelen doğruluk derecesi en yüksek bilgilerdir. Mahalle ve köy gibi dar bir sosyal çevrede kişilerin ekonomik durumlarını çok iyi bilme olanağı tesadüflüğü de azaltmaktadır. Güran, a.g.m., s.78-79.

3. Hedeflenen Verginin Tayin ve Tespiti: Servet Vergisi Girişimi

II. Mahmud'un bu sayımı; ödeme gücüne göre yeni bir verginin esaslarını tespit etmek üzere yapılmıştı. Yasal çerçevesi 7 Ağustos 1838 tarihli Teşebbüsat-ı adliye kararları ile çizilmişti. Uygulama Mart 1839 da başlayacaktı.²⁶ Ancak bilindiği gibi, sayım zamanında tamamlanamadığı için, cari uygulamanın aynen devam edilmesi kararı alınmıştı. Bundan dolayıdır ki, vergi yükünün ve dağılımın iyileştirilmesi adına geliştirilen bu ilk politik girişimin, şimdiye dek kâğıt üzerinde kaldığı gibi bir algıya sahiptik.

İşte tam da bu nokta da; tasavvur edilen vergilendirmenin pratiği ve şu ana kadar gün yüzüne çıkan ilk örneği olması nedeniyle elimizdeki Evreşe Sayım Defteri önem kazanmaktadır. Zira bu sayede: Bir, bürokratik zihniyetin bir sayım pratiğinde neyi nasıl planladığı, nasıl bir hal çaresi ürettiğini görmemiz kolaylaşacaktır.²⁷ İki, her ne kadar uygulamaya geçmese de bu ilk planın bir sonraki yıl yürürlüğe girecek olan Tanzimat düzenlemelerine olan etkisi saptanabilecektir.

Nitekim bu bağlamda Evreşe Sayım Defteri incelendiğinde, verilerin; doğrudan verginin yekûnu ve konusuna işaret ettiği görülür. Ancak hedeflenen verginin tayin ve tespitinin ortaya çıkarılabilmesi için bu verilerin varlığı, tek başına yeterli değildir. Hem Teşebbüsat-ı adliye kararları hem de getirilen değişimi anlayabilmek veya mukayese edebilmek adına lağvedilen örfi vergilerin tarh ve tevzi konusu göz önüne alınarak anlaşılandırılması gerekir. Dolayısıyla bu bölümde hedeflenen verginin yekûnu ve konusu bu noktalardan hareketle ayrı ayrı izah edilmeye çalışılacaktır. Aynı zamanda da yeniden tanımlanan vergi yükümlülükleri üzerinde durulacaktır.

a. Vergi Yekûnu

Teşebbüsat-ı adliye kararlarında vergi yekûnunu ilgilendiren üç temel karar vardır :

1) şikâyet konusu haline gelen örfi vergilerin kaldırıldığı ilanı²⁸

²⁶ Uygulama şöyle başlayacaktı: Mart 1839 da taksim edilen vergi miktarı şer'i mahkeme sicillerine kaydedilecekti ve her şahsa bir senede ödeyeceği verginin miktarını gösteren mühürlü senetler verilecekti. Ödemeler iki taksitte yapılacaktı. Bunun haricinde hiçbir yükümlülükleri söz konusu olmayacaktı. Ahmet Lütfi, *a.g.e.*, s. 931-932.

²⁷ Bürokratik zihniyetten kastettiğimiz, hem II. Mahmud'un yönetileni bilinin kılma amacıyla uygulanan ve sayım, yazım haritalandırma vb. istatistiksel pratikleri olan yeni siyaset anlayışı hem de bu siyaset anlayışını organize eden uygulayanlardır. Bu konuda bkz. Cengiz Kırılı, *Sultan ve Kamuoyu, Osmanlı Modernleşme Sürecinde Havadis Jurnalleri, 1840-44*, İş Bankası Yay. İstanbul, 2009, s. 29-34. Bu zihniyet aynı zamanda Tanzimat'ın vergi düzenlemelerinin de hazırlayıcıları olarak kabul edilmelidir.

²⁸ Örfi vergilerden kaynaklanan şikâyetler genellikle verginin dağıtımıyla ilgilidir. Bu durumu Tevfik Güran; pek çok türü ve tahsil şekli olan örfi vergilerin dağıtımı bölgelere göre farklılık gösteriyordu. Bazılarında hane, bazılarında nüfus ocak veya çift esasına göre dağıtım yapılabiliyordu şeklinde açıklar. Bkz.

- 2) yerine örfi vergilerin tutarı miktarında “*tek bir verginin*” ikame edileceği²⁹
 3) mükellefin bunun dışında herhangi bir yükümlülüğe tabi tutulmayacağı³⁰

Dolayısıyla sayımın yasal çerçevesini belirleyen bu mevzuat uyarınca; önce, çok çeşitli isimler altında alınan örfi vergi tutarının tespit edilmesi gerekiyordu. Sonrasında da mükellefin bunun dışında herhangi bir yükümlülüğü artık olmayacağından hesaplanan tutardan tahsilat esnasında yapılan harcamaların düşülmesi gerekmektedir.³¹ İşte Evreşe Sayım Defterindeki “*senevi tekâlif ve masraf*” adı ile hem toplu hem de ayrı ayrı derlenen verilerin ve masraflara ait bulguların bu amaçla derlendiği anlaşılmaktadır. Evreşe özelinde bu verileri Tablo 2 ve Tablo 3 olarak ekte gösterdik.

Pratikte örfi vergi düzeninin bölgesel işleyişini ortaya çıkaran bu bulgular önemlidir. Ancak halk memnuniyetinin sağlanması için asıl dikkat edilmesi gereken nokta: verginin “*hangi kıstaslar*” üzerinden tespit edildiği ve “*dağıtımın*” nasıl yapılacağı konusudur. Verginin kaynağını oluşturan ekonomik unsurları gösterecek ve vergi mükellefiyetliğini doğrudan etkileyecek olan bu sorun, aşağıda verginin konusu başlığı altında ele alınacaktır.

b. Verginin Konusu

Daha önce vurguladığımız gibi, ödeme gücüne göre vergilendirmeye geçiş bu girişimin temel gayesiydi. Bürokratik zihniyet teşebbüsât-ı adliye kararlarında bunu; “*herkesin hal ve tahammülüne göre verginin tadil ve tesviyesi*” şeklinde ifade etmişti. Ancak verginin konusuna işaret eden bu hal ve tahammülün göstergesi ne olacaktı. İşte bu açık değildi. Ama Evreşe Sayım Defteri incelediğinde kastedilenin bireylerin “*kıymet*

Tevfik Güran, *Tanzimat Dönemine Osmanlı Maliyesi. Bütçeler ve Hazine Hesapları 1841-61*, TTK, 1989, s. 13; Abdüllatif Şener’de; örfi vergilerin erkek nüfus üzerine kesilen bir nevi baş vergi haline dönüşmüş olmasının en önemli şikâyet konusu haline gelmesine dikkati çeker. Bkz. Şener, *a.g.e.*, s. 96.

²⁹ Vergi mevzuatını ele alan kaynaklara göre; örfi vergiler, sayısı yüzü yakın toplam bir vergiye işaret etmekteydi. Başlangıçta sürekli değildi. Devletin olağanüstü giderlerini normal gelirleriyle karşılayamadığı durumlarda başvurduğu bir vergileme yöntemi idi. Fetihlerin durması ve toprak kayıplarının artması bu vergilerin tahsilini süreklilik kazandırmıştır. Bkz. Sayar, *a.g.e.*, s.91-96; Ziya Kazıcı, *Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul, 1977, s. 155-158.

³⁰ Teşebbüsât-ı adliye kararlarında bu karar angarya kaldırıldığı, tahsildariye vb. ücretlerin alınmayacağı şeklinde tanımlanmıştır. Tahsilata ise, ilgili kaza ahalisinden lazım gelenler vastasıyla yapılması iltizama verilmemesi şeklinde yer verilmiştir. Bkz. Ahmet Lütfi, *a.g.e.*, s. 931-932; Reşat Kaynar, *a.g.e.*, s. 116.

³¹ Örfi vergilerin yekûnu, bölgesel nitelikli olduğu için standart ve değişmez değildi. Tespitinde öncelikle devletin ihtiyacı olan meblağ belirlenir. Buna, tahsilat esnasında yapılan muhtemel masraflarda ilave edilerek tevzi defterleri düzenlenirdi. Sonrasında belirlenen bu miktar şer’i mahkeme siciline kaydedilirdi. Akabinde de bölge ileri gelenleri tarafından erkek nüfus veya hancye eşit olarak dağıtıldı. Dolayısıyla ödeme gücü dikkate alınmazdı. Ödemeler iki taksitte yapılırdı. Ancak hem İstanbul ve müstesna cyaletler örfi vergi kapsamı dışında tutulurdu. Hem de bir takım görevleri ifa edenlere tanınan çeşitli muafiyetler söz konusu idi. Bkz. Şener, *a.g.e.*, s. 94; Kazıcı, *a.g.e.*, s. 155-158.

üzerinden ifade edilen mal varlıkları” olduğu anlaşılır. Dolayısıyla bu da bu sayımın bir “servet vergisi” girişimi olduğu anlamına gelir.³²

Yalnız, bu aşamada öne çıkan ve dikkat edilmesi gereken iki nokta vardır; birincisi, hangi servet unsurlarının vergi kapsamına alındığıdır. Çünkü dolaysız bir vergileme olan servet vergileri, dünyada ortaçağdan beri uygulanmaktadır. Her devlet kendi özel koşulları çerçevesinde servet unsurlarının ya tamamını ya da bir kısmını verginin konusu haline getirmektedir. Ama daha ziyade gayrimenkul üzerinden alınan bir vergilendirilmiştir.³³

Evreşe Sayım Defterinde servet unsurlarını gösteren veriler; bireylerin arazi, hayvan ve emlak varlığıdır. Osmanlı ülkesi, sanayi öncesi pek çok devlet gibi, tarıma dayalı bir ekonomiye sahipti. En önemli zenginlik kaynağı toprak ve hayvan varlığı idi. Bu nedenle hayvan ve toprak tasarrufunun vergi kapsamına alınması doğaldır. İlgi çeken asıl unsur, emlak varlığının ödeme gücünün göstergesi olarak verginin konusuna dâhil edilmiş olmasıdır. Bunun dışında hasıllata dair bir veri yoktur.³⁴ Sadece Rum köylerinde sermaye kaydedilmiştir. Dolayısıyla tüm bu veriler artık vergi mükellefiyetliğinin; emlak, arazi, hayvan tasarrufuna ve temettü sahibi olmak koşuluna bağlandığını göstermektedir. Tüm muafiyetler ve istisnalar da kaldırılmıştır. Herkes vergi yükümlüsü haline getirilmiştir.³⁵

Ne var ki, Evreşe Sayım Defteri verilerinden servet vergilerinin kaynağı ile matrahı (yani vergilendirilen faaliyetlerin hacmi) arasında nasıl bir ayırım yapıldığına dair bir ize ulaşamadık. Sadece bireylerin yükümlülüklerinin emlak, hayvan,

³² Halil İnalçık, Hüdâvendigâr ve Gelibolu sancaklarında uygulanan bu girişimi; verginin servet esasına göre alınması girişimi olarak nitelendirir. Halil İnalçık, “Tanzimat’ın Uygulanmasına Sosyal Tepkiler” *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (ed.) Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara, 2006, s. 366; Ekte Evreşe nüfusunun dağılımı ve erkek nüfus üzerine düşen servet miktarının grafikleri verilmiştir.

³³ Servet vergileri Fransa ve Almanya gibi ülkelerde artan askeri masraflar nedeniyle 15. yy’dan itibaren teamül haline gelmiştir. İngiltere de ise 17.yy sonrasında bir çeşit gelir vergisi uygulaması görülmeye başlamıştır. Bkz. Selahattin Tuncer, “Servet Vergileri” *Maliye Enstitüsü Konferansları*, Yedinci Seri, İstanbul Üni. Yay. İstanbul, 1963, s.157-178. Makalenin ayrıntılı şekli için bkz. Selahattin Tuncer, “İktisadi Servet Mefhumu” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.22, (1962), s. 91-108.

³⁴ Rum köylerindeki sermaye ve temettü kayıtları muhtemelen ticari bir sermayeye işaret etmektedir. Bunun haricinde ne zirai işletmelere ait bir sermayeden bahsedilmektedir. Ne iş yeri niteliğindeki emlakın geliri kaydedilmiştir. Ne de hayvansal ya da zirai hasıllata ait kayıtlara yer verilmiştir.

³⁵ Dul, yetim, fakirlik, hoca, imam vb. gerekçelerle muafiyet durumu gösterilmiştir. Ancak en az bunun kadar dikkati çeken bir diğer kayıta özellikle çiftlik sayımlarında ortaya çıkmıştır. Şöyle ki, çiftlik sahibi hem tüm mal varlığı ile kaydedilmiştir. Hem de bu çiftlik sahibi eğer Evreşe’de yaşamıyor ise bu da yazılmıştır. Dar mükellefiyet olarak yorulmayabileceğimiz bu durum, memleket içinde yerleşmiş sayılmayanların yalnızca kaza sınırları içindeki servetleri üzerinden vergiye tabii tutulması olarak açıklanabilir. Bkz. Tuncer, a.g.m., s. 173.

arazi “gelirleri” üzerinden değil, bunların tespit edilen “kıymetleri” üzerinden tanımlandığını biliyoruz.³⁶

Dikkat edilmesi gereken ikinci husus; dağıtımın nasıl yapıldığıdır. Cari uygulamada (örfi vergilendirmede) her sancak ve her kazanın tespit edilen toplam vergi yükü, köy ve mahalle bazında o bölgenin ileri gelenleri tarafından hane ve nüfus temeline göre paylaştırılırdı. Nitekim Evreşe Sayım Defterindeki erkek nüfusa ait verilerde bu bağlamda yani verginin dağıtımıyla ilgili bir anlam ifade etmekteydi.³⁷ Acaba bürokratik zihniyet nasıl bir tevziat planlanmıştı? Cari uygulamadaki usulü esas alıp mükellefin servetiyle bir kıyaslama yaparak mı uygulayacaktı? Yoksa belirli bir oran üzerinden mi bölüşümü gerçekleştirecekti?

Kolektif vergilendirmeden şahsi vergilenmeye geçişte çok önemli olan bu sorunun cevabına yönelik elimizdeki tek veri; Teşebbüsat-ı adliye kararlarında yer alan bilgidir. O da; “herkesin tahtı tasarruflarında olan emlak arazi hayvanlarına ticaret ve temettüplerin birer kıymet tahmin ve tahrir edilerek mevcut olan mürettebat ve mükellefat-ı mirriyenin binde hesabıyla şer’-i şerif marifetiyle herkese yesar ve iktidarları nisbetinde tevzi ” şeklinde ifade edilmiştir.³⁸ Teoride çokta net olmayan bu ifadeler pratikte kâğıt üzerinde kalmıştır.³⁹ Dolayısıyla şahsi vergilendirmeye geçişte bu girişim başarılı bir sonuç doğurmamıştır. Peki, ama bugünün tarih yazımında tamamlanamadı diye bilinen bu girişimi, dönemi içinde de başarısız olarak addedip yok sayıldığı, unutulduğu söylenebilir mi?

Osmanlının yeniden yapılanma sürecinde yaşanan başarı ve başarısızlık olgusunun algılanma şekline de işaret eden bu sorunun cevabı, şüphesiz sayımın Tanzimat’ın vergi reformlarına olan etkisini anlamamıza da yardımcı olacaktır.

Öncelikle vergi yükünün ve dağılımının iyileştirilmesi amacıyla 7 Ağustos 1838 fermanı ile ilan edilen kararların beyanını radikal, Evreşe sayımının pratikte önemli bir deneyim olduğunu kabul etmek gerekir. Bununla birlikte ne ödeme gücüne göre

³⁶ İki çeşit servet vergisi vardır: Hakiki servet vergilerinde verginin kaynağı da matrahı da servettir. Nominal (tübari) servet vergilerinde ise; matrah servettir. Kaynak hasılatır. Pratikte yekûn servetin kıymeti üzerinden vaz edilen yüzde bir veya iki gibi düşük oranlı bir vergi servetin aslına değil iradını vergilemiş olur. İrad getirmeyen unsurların vergilendirilmesi durumunda servetin kendisi vergi kaynağı haline gelir. Bkz. Tuncer, a.g.m., s.171.

³⁷ Sayım defterindeki erkek nüfusa dair bu veriler çok önemlidir. Zira gerçek rakamlardır. Yaş sınırı olmadan tüm erkekler kaydedilmiştir. Bu nedenle 1845 temettuat sayımlarına ya da tahrir defterlerinden tahmine dayalı yapılan nüfus hesaplamalarından çok daha değerlidir. Ayrıca bir vergi defterinde erkek nüfusa dair verilen bu bulgunun doğrudan vergi dağıtımıyla ilgili olduğunu da belirtmemiz gerekir.

³⁸ Sayar, a.g.e., s. 313.

³⁹ Nadir Özbek, bu bilgiyi çalışmasına “Tanzimat öncesinde senelik kazancına birer kıymet takdir olunmak ve binde hesabıyla tarh ve tevzi edilmesi yönünde bir karar alınmıştır” şeklinde taşımıştır. Bkz. Özbek, “gelir vergisi”, s. 55. Ancak Evreşe Sayım Defterinde kıymet takdiri, kazanç değil bireylerin emlak, arazi, hayvan varlığı ile ticaret ve temettülerinin toplamı üzerinden yapılmıştır.

bir vergilendirmeye ne de kolektif vergilendirmeden şahsi vergilendirmeye geçiş konusunda başarılı olunmadığı da ortadadır. Ancak bu sayımı tümünden başarısız addedip yok saymak ta doğru değildir. Çünkü bir sayımın başarısının, her şeyden önce mali teşkilatın kapasitesine bağlı olduğunu unutmamak gerekir. II. Mahmud'un son on yılı her ne kadar bürokratik mekanizmanın inşa edildiği bir dönem olsa da altyapısal güç olarak devletin varlığı tamamlanmamıştır.⁴⁰ Mali bürokrasi bütün gelirleri kontrol edecek şekilde yeni yeni örgütlenmektedir.⁴¹ Ve siyasi konjonktür çok zordur.⁴² Nitekim İlhan Tekeli ve Selim İlkin, devletin bu yeterliliğe ancak 1860 da ulaştığını ileri sürer.⁴³

Yine de bu sayımı, devletle- birey arasında dolaylı ilişkinin reddi, yüz yüze ilişkinin kurulması yönünde atılmış ilk ciddi adım olarak görmek gerekir. Kazanılan deneyim de önemlidir. Zira Kasım 1839 da ilan edilip, Mart 1840 yılında uygulamaya giren Tanzimat'ın vergi düzenlemeleri sil baştan uygulamalar değildir. II. Mahmud döneminde temeli atılan düzenlemelerin, daha sistemli ve daha genişletilmiş pratikleri niteliğindedir.⁴⁴ Örfi vergilerin ve iltizamın kaldırılması ve muhassıllara çizilen görev tanımı içinde mal-mülk sayımının olması hep bu devamlılığı gösteren uygulamalardır.⁴⁵

Nitekim Tanzimat'ın ilk yıllarında Evreşe, Gelibolu Muhassıllığına bağlı bir

⁴⁰ Modern Devletin inşasında altyapısal gücün anlamı ve önemi için bkz. Michael Mann, *Devletler, Savaş ve Kapitalizm, Politik Sosyoloji İncelemeleri*, Tarih Vakfı Yay. İstanbul, 2013, s. 24-29. Vergilendirme pratiğinde altyapısal kapasitenin ölçütü ise, vergilendirebilir kaynakların ne kadarnı merkezi hazineye aktarıldığı ile ilgilidir. Yani vergi konusunda bireyle devlet arasında her türlü dolaylı ilişkinin reddi. Vergi tayin ve tahsili meselesinin kolektif nitelikten şahsi bir boyuta geçmeyi gerekli kılar. Bunun için ise idari teknolojilerin güçlü olması gerekir. Bkz. Nadir Özbek, "Anadolu Islahatı Ermeni Sorunu ve Vergi Tahsildarlığı 1895-1908" *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 9, (2009), s. 62.

⁴¹ Siyasi olaylarla ve idari reformların iç içe geçtiği bu evrenin, mali bürokrasinin teşkilatlanma seyri için bkz. Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi, 18. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986, s. 247; Dönemin ekonomik darlıkları ve taşıdığı uygulamaları için bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İş Bankası Yay. İstanbul, 2007.

⁴² Sayım süreciyle eş zamanlı olarak Mehmet Ali olayı yaşanmıştır. Mısır ordusuyla Nizip'te yapılan savaşta Osmanlı ordusu ağır bir yenilgi uğramıştır. Bkz. Vırgınma H.Aksan, *Küsatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870*, Gül Çağalı Güven(Çev.), İş Bankası Yay. İstanbul, 2010, s. 414-419.

⁴³ İlhan Tekeli, Selim İlkin, "28 Aralık 1860 Tarihli Tahrir-i Nüfus ve Emlâke Dair Talimname'nin Osmanlı Modernite Projesi Açısından Okunması Üzerine" *Cumhuriyetin Harcı Modernitenin Altyapısı Oluşurken*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay. İstanbul, 2010, s. 27-63.

⁴⁴ Cezar, *a.g.e.*, s. 282. Aynı görüşü Halil İnalıcık'ta paylaşmaktadır. Bkz. Sened-i İttifak ve Gülhane Hattı Hümayunu", *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (ed.) Halil İnalıcık, Mehmet Seyitdanhoğlu, Ankara 2006, s. 90, dipnot.16.

⁴⁵ Muhassıllar görev yerlerine ulaşır ulaşmaz tahrir çalışmasına yeniden başlamışlardır. Sayım da yazım kayıt işlemi muhassıllıkların mal ve nüfus kâtipleri tarafından yürütülmüştür. Ancak yanı sıra bölgeden de istihdamlar yapılmıştır. Bkz. Ayla Efe, *Muhassıllık Teşkilatı*, Dok Tezi. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens. Eskişehir 2002.

kazaya dönüştürülmüştür. Gelibolu Muhassıllığının yaptırdığı mal-mülk sayım defteri de büyük bir şans olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunmaktadır.⁴⁶ Bu defteri, Evreşe Sayım Defteriyle karşılaştırdığımızda; aynı verilerin 1840 temettuat sayımları formatında düzenlendiği görünür.⁴⁷ Dolayısıyla bu sayımın, Tanzimat'ın mali politikalarının vizyonunu temellendirdiğini söyleyebiliriz.

Sonuç

Evreşe Sayım Defteri, II. Mahmud'un mal-mülk sayımının ilk örneği olması nedeniyle şüphesiz önemli bir dokümandır. Ancak sayımın planlanma süreci ve defterin muhtevasını temel aldığımızda en az bunun kadar önemli olan başka hususları da barındırdığı görülür. Bu nedenle bu kısım bu hususların altının çizilmesine ayrılmıştır.

Öncelikle dikkati çekmek istediğimiz husus, sayımın zamanlaması ile modern devletin inşası arasındaki bağlantıdır. Şöyle ki; sayım, zamanlama olarak padişahın mutlak iktidarının tesis edilmeğe başladığı bir süreçte gerçekleştirilmiştir. Bu evre, Osmanlı tarihyazımında modern devletin inşa sürecinin başlangıcı kabul edilir. Nitekim devlet olgusu üzerine yapılan çalışmalarda; nüfus ve mal-mülk sayımlarının toplumu kontrol eden mekanizmaların oluşturulmasında önemine vurgu yapılır. Dolayısıyla sayım kararının bizatihi kendisi modern-merkezi devletin inşa sürecin de önemli bir araçtır. Ama öte yandan bu sayımın hedefine ulaşmamasında devletin bürokratik alt-yapı eksikliklerinin karşımıza çıktığını unutmamak gerekir.

Üzerinde durulması gereken bir başka husus da doğrudan defterin muhtevası ile ilgilidir. Bir sayım ve bir vergi defteri olan Evreşe Sayım Defterinin, erkek nüfusa dair gerçek rakamları ihtiva etmesi, servetin bileşimi, toprak mülkiyet şekilleri, vergi dağılımı gibi konulara dair zengin bir kaynak olduğu açıktır. Ancak defterde üretim ve gelire yönelik bir bilgi yoktur. Buna rağmen yine de Avrupa da Sanayi Devrimin güçlendiği, Avrupa halklarının milliyetçilik, liberalizm taleplerinin hızlandığı bir zaman diliminde bu verilerin; sermaye birikimi ve işgücünün niteliği açısından önemli ipuçları sunduğunu göz önüne almak gerekir.

Bir diğer husus da, sayım tekniği ve amacı açısından bakıldığında II. Mahmud sayımının, geleneksel tahririler ile temettuat sayımları arasında geçiş niteliği göstermesidir. Öte yandan emlak tasarrufunu verginin konusu haline getirmesi önemli olmakla birlikte yeni değildir. Avarız sayımlarında itibari avarız hanelerinin tespi-

⁴⁶ BOA. ML. VRD. TMT. d.5945. yalnız bu defter katalogda 1261/1845 tarihi ile kaydedilmiştir. Ancak incelendiğinde 1840 sayımına ait olduğu anlaşılacaktır

⁴⁷ Ekte hem Evreşe Sayım Defteri hem de Evreşe Muhassıllık defterinden örnek sayfalar verilmiştir.

tinde emlâk varlığının göz önüne alındığı bilinmektedir. Ancak bu sayımda emlâk tasarrufunun, servet vergisi kapsamında değerlendirilmiş olması önemlidir. Aynı şekilde hedeflenen vergi düzeninde halkın şikâyetlerini önleme ve halk memnuniyetini sağlama gibi ilkelerin göz önüne alınmış olması, Tanzimat'ın imar-ı mülk ve tebaa anlayışının hazırlayıcısı olarak görülebilir. Dolayısıyla bu sayım, Tanzimat'ın II. Mahmud döneminde ilan edilebileceği yönündeki savları, vergilendirme politikaları açısından, doğrulayan bir pratik olmuştur.

Tablo 2: Evreşe Sayım Defteri Bulgular Toplamı/Köyler

Köy	Hane	Nüfus	Emlak	Hayvan	Vergi	Masraf	E-H (1)	V-M (2)	Temettü	Sermaye	S-T (3)	E-H-T (4)	E-H-T-S (5)	Toplam
Kadıköy	59	108	374564	91775	10711	201,5	466340	10912,5						466340
Kilisel	39	77	142390	75705	6248	698	218095	6946						218095
Kızılterzili	29	64	96687	66305	6248,5	979	162992	7227,5						162992
Kavak	53	98	167505	64780	3002,5	410	232285	3412,5						232285
Uluman	9	15	36150	15020	1785	104,3	51170	1890						51170
Çokallı	24	44	3810	90405	471,5	374,5	94215	846						94215
Yülüce	29	53	69225	75365	5355,5	927	144590*	6283						144590
İslam Şadlı	33	48	92675	99045	4463	157	191730*	4620						191730
İslam Adilhan	24	45	124975	60905	3570	893	185870	4464						185870
İslam Sofu	8	10	38920	16225	1785,1	58,1	55145	1843,5						55145
Reaya Sazlıdere	41	76	89632,5	38930	7141,5	2877,5		1018,5	29500			158062,5		158062,5

Köy	Hane	Nüfus	Emlak	Hayvan	Vergi	Masraf	E-H (1)	V-M (2)	Temettü	Sermaye	S-T (3)	E-H-T (4)	E-H-T-S (5)	Toplam
Reaya Kalamış	113	223	956523*	50150	11614	7286		18900	1500	48300			1056475	1056475
Ma'ıza	95	225	277137,5	85900	15173,5	3885		19059	14000	23000	37000		399337,5	399337,5
Karaçalı	49	129	117887	58105	7141	1348		8489	2100		2100	178092		178092
Toplam	605	1215	1631558	888615	84710,1	20198,9	1466112	95911,5	47100	71300	39100	336154,5	1455813	3594399

E-H: Müslüman köylerinde emlak ve hayvan kıymeti toplamı

V-M: Müslüman köylerinde vergi ve masraf toplamı

S-T: Reaya köylerinde sermaye temettuat toplamı

EHT: Reaya köylerinde emlak hayvan temettuat toplamı

EHTS: Reaya köylerinde emlak hayvan temettuat sermaye toplamı

Tablo 3: Evreşe Kazası Genelinde Yapılan Masraflar

Kaza	Masrafın Mik-tarı	Masrafın Niteliği	Her haneye mu-cip
Kadıköy	2444	Ruz-ı kasım tevziatından	1222
	2019	Ruz-ı hıız tevziatından	1009,5
	1210	Kalyoncu bedeliyesinden	705
	1339	Tekfurdagi hınta mubayaasından	669,5
	255	Rayiç şair	127,5
	7267	Ara toplam	3633,5
	536	Gelibolu dakik mubayaasından	268,5
	312	Edirne'nin hınta istibadı	156
	1452,5	Kiracıbaşının şair tevziatı	571,5
	10711	Toplam	5355,5
	201,5	Tahsildariye	
	10912,5	Toplam	
Kiliseli	6947	İsimleri zeylinde gösterilen tekâlif yekûnu	
	6248	Ba pusula mahkeme hane 1 selase 1	5355,30
	698	Toplam	
	150	Üç defa düğünlere gönderilen hediye baha	
	25	Kır serdarına verilen	
	155	Hamam tamiratına verilen	
	330	Mürur ibara sarf olunan şair saman mas-rafi	
	38	Tahsildariye	
	698	Toplam	
Kızılcader-zili	7227,5	İsimleri zeylinde gösterilen tekâlif yekûnu	
	6248,5	Ba pusula mahkeme hane 1 selase 1	5355,5
	979	Toplam masraf	
	150	Tahsildariye	
	829	Köy masrafı	
	979	Toplam	
Kavak	1500	Kalyoncu	
	1105	Tekfurdagi mübayası hınta	
	137,5	Rayiç şair	
	260	Edirne anbarından istanbula. hınta	
	3002,5	Toplam	
	20	Kır serdarına verilen	
	53,5	Tahsildariye	
	336,5	Mürur ibara vaki masraf	
	410	Toplam	
	3412	Toplam	
Uluman	1890	İsimleri zeylinde gösterilen tekâlif yekûnu	
	1785,1	Ba pusula mahkeme hane selase 1	

Kaza	Masrafın Mik-tarı	Masrafın Niteliği	Her haneye mu-cip
	104,30	tahsildariye	
Çokallı	846	İsimleri zeylinde gösterilen tekâlîf yekûnu	
	471,5	Ber vech-i maktu vergiler	
	374,5	Tahsildariye ve diğer	
Yülüce	6283	İsimleri zeylinde gösterilen tekâlîf yekûnu	
	927,10	Ba pusula mahkeme hane selase 1	5355,30
	728,10	Çeşitli masraflar	
	199,10	tahsildariye	
	927,10	Toplam	
İslam Şadlı	4620	İsimleri zeylinde gösterilen tekâlîf yekûnu	
	4463	Ba pusula mahkeme hane selase 1	
	157	Masraf ve tahsildariye	
İ s l â m Adilhan	2414	İsimleri zeylinde gösterilen tekâlîf yekûnu	
	2050	Karyede olan iradları tekâlîflerine zam olunan	
	4464	Toplam	
	894	Tahsildariye ve diğer	
İslâm Sofu	1843,5	İsimleri zeyline kayd olan yekûn	
	1785,5	Ba pusula mahkeme hane 1 selase 1	
	58	Tahsildariye	
Reaya Sazlı-dere	9018,5	İsimleri zeylinde gösterilen vergiyi senevi	
	7141,5	Ba mahkeme hane 1 selase 0,5	5455,30
	2877,5	Ara fark	
	54	Kır serdarına	
	85	Sekban hizmeti	
	150	-	
	100	Çorbacılara verilen	
	60	Tahsildarına	
	2428	Köy masrafı	
	2877	Toplam	
Kalamiç	18376	İsimleri zeylinde gösterilen vergi yekûnu	
	524	Zam	
	18900	Toplam	
	11614	Ba pusula hane 2 selase 0,5	5355,5
	7286	Fark (masraflardan kaynaklanıyor)	
	2824	Zabitana 8/524 çorbacılara 8/300 kâhyalara verilen 8/200	
	2410	Kiracıya8/350 kır serdarına 8/60 rüsumattan8/1000 çocukları okutan papaza8/1000	

Kaza	Masrafın Mik-tarı	Masrafın Niteliği	Her haneye mu-cip
	362	Papaz Kırbakiye: 100 rüsumata: 110 sek-ban hımeti:152	
	1690	--ücreti:700, mürur ibara:578, iltizamat-tan:412	
	7286	Toplam	
Ma'rzı	19059	İsimleri zeyline yazılan yekûn	
	15173,5	Ba mahkeme hane: 2 sept 2,5	5355,5
	3885,5	Masraf	
	350	-	
	50	Kır serdarına	
	150	Sekban hizmeti	
	200	Çorbacılara verilen	
	600	Kolculuk	
	2534,5	Köy masrafı ve masraf	
	3884,5	Toplam	
Karaçalı	8489	İsimlerine kaydolunan yekûn	
	7141	Ba pusula hane 1 sept 1	5355,30
	1348	Masraf toplamı	
	90	Kır serdarına	
	100	Sekban hizmeti	
	70	Serçin	
	55	Tahsildariye	
	100	Çorbacıya	
	933	Köy masrafı vb.	
	1348	Toplam	

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

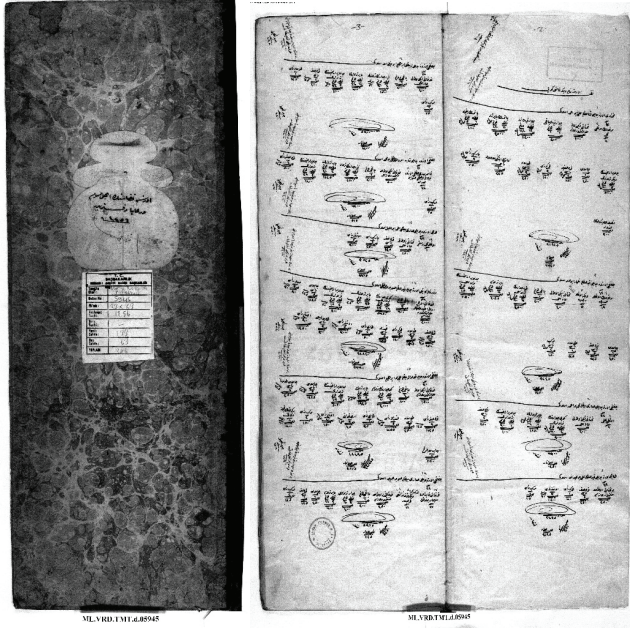
- İrade Mesail-i Mühimme (İ.MSM), nr. 10, 12.
 Cevdet Adliye (C.ADLİYE) 40/2437
 Cevdet Maliye (C.ML) , nr. 1485, 361, 452/18284
 Hatt-ı hümayun (HAT), nr. 1251, 1246, 1617
 BOA, ADVN. NHM. 2/16
 BOA. ML. VRD. TMT. d.5945
 BOA. ML VRD. TMT. d.06230.

Makaleler ve Kitaplar

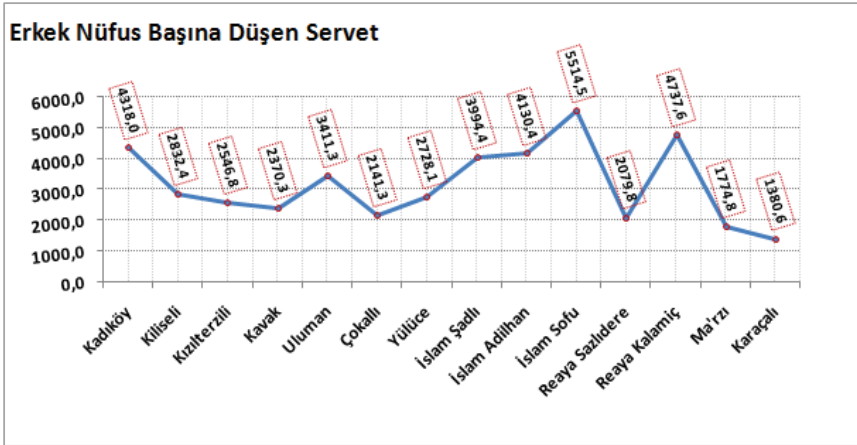
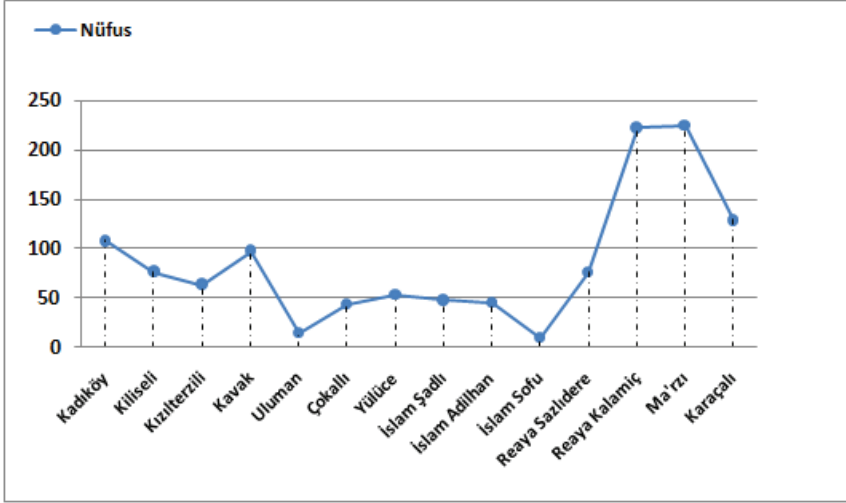
- Ahmet Lütfi Efendi, *Vaka'nüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, C.8, İstanbul, YKY, 1999,
 Aksan, Virginia H., *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870*, Gül Çağalı
 Güven(Çev.), İş Bankası Yay., İstanbul, 2010.
 Aydın, Mahir, "Sultan Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri" *Sultan II.
 Mahmud ve Reformları Semineri, Bildiriler, 28-30 Haziran 1989*, İstanbul 1990.
 Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi, 18.yüzyıldan Tanzimat'ta
 Mali Tarih*, İstanbul, 1986
 Efe, Ayla, *Muhassıllık Teşkilatı*, Yayınlanmamış Dok. Tezi, Anadolu Üniversitesi, Sosyal
 Bil. Ens. Eskişehir, 2002.
 Emecen, Feridun, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrirleri" *Tarih ve Sosyoloji
 Seminerleri Bildiriler*, 28-29 Mayıs 1990, İstanbul, 1991, s.143-157
 Güran, Tevfik, "19. Yüzyıl Temettuat Tahrirleri," H. İnalçık ve Ş. Pamuk (der.),
Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik, DİE, Ankara, 2000.
 ———, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları*, Ankara,
 1989.
 İnalçık, Halil, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler" *Tanzimat, Değişim Sürecinde
 Osmanlı İmparatorluğu*, (ed.) Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara 2006.
 ———, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hattı Hümayunu", *Tanzimat, Değişim Sürecinde
 Osmanlı İmparatorluğu*, (ed.) Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara 2006.
 Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara, 1943.

- Kaya, Alp Yücel, Yücel Terzibaşoğlu, “ Tahrirden Kadastroya:1874 İstanbul Emlak Tahriri ve Vergisi, Kadastro Tabir Olunur Tahrir-i Emlak ” , *Tarih Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 9, (2009), s. 9-58.
- Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara, 1991.
- Kazıcı, Ziya, *Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul, 1977.
- Kırlı, Cengiz, *Sultan ve Kamuoyu, Osmanlı Modernleşme Sürecinde Havadis Jurnalleri, 1840-44*, İş Bankası Yay. İstanbul, 2009.
- Kütükoğlu, Mübahat S., “Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri” *Bellekten*, 59/225, (1995) s. 395-416.
- Mann, Michael, *Devletler, Savaş ve Kapitalizm, Politik Sosyoloji İncelemeleri*, Tarih Vakfı Yay. İstanbul, 2013.
- Öz, Mehmet, “Tahriri Defterlerindeki Sayısal Veriler” *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik*, H. İnalçık, Ş. Pamuk(Der) DİE. Yay, Ankara, 2011.
- Özbek, Nadir, “ Osmanlı İmparatorluğunda Gelir Vergisi: 1903-1907 Tarihli Vergi-i Şahsi Uygulaması” *Tarih Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S.10, (2010), s. 43-80.
- , “Anadolu Islahatı Ermeni Sorunu ve Vergi Tahsildarlığı 1895-1908 ” *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 9, (2009) , s.59-85.
- Özel, Oktay, “Avarız ve Cizye Defterleri” *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik*, H. İnalçık, Ş. Pamuk(Der) DİE. Yay, Ankara, 2011, s. 33-51.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İş Bankası yay. İstanbul, 2007.
- Sayın, Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi*, Ankara, 1999.
- Sudi, Süleyman, *Defter-i Muktesid, Dersaadet, 1889-1890*, (yay.haz). Mehmet Ali Ünal, Isparta,1996, s. 57-61.
- Şener, Abdüllatif, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul, 1990.
- Tekeli, İlhan, Selim İlkin, “28 Aralık 1860 Tarihli Tahrir-i Nüfus ve Emlâke Dair Talimatnamenin Osmanlı Modernite Projesi Açısından Okunması Üzerine” *Cumhuriyetin Harcı Modernitenin Altyapısı Oluşurken*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay. İstanbul, 2010.
- Tuncer, Selahattin, “Servet Vergileri” *Maliye Enstitüsü Konferansları*, Yedinci Seri, İstanbul Üni. Yay. İstanbul, 1963, s. 157-178.
- , “İktisadi Servet Mefhumu” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.22, (1962), s. 91-108.

Ek-1 Evreçe Sayım Defterlerinin Kapak ve İlk Sayfaları.

UNDERSTANDING OTTOMAN HERITAGE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: CONVERSIONS TO ISLAM IN THE RECORDS OF THE SARAJEVO SHARIA COURT, 1800-1851

FAHD KASUMOVIĆ*

Bosnia and Herzegovina's Ottoman historical heritage has greatly contributed to shaping of the country's contemporary image. With respect to this, we could mention several issues which, to a larger or lesser extent, have roots in the Ottoman period, from the question of the territory and borders of the state of Bosnia and Herzegovina, the shape and organisation of settlements and architectural monuments, old crafts, nutrition, to mentality, customs, lexical heritage, music and folklore, and various other cultural facets of the identity of a large segment of the population of Bosnia and Herzegovina – both its Muslim and non-Muslim communities. However, we believe that the immaterial and intangible heritage from the Ottoman era is particularly interesting, seeing as it has been passed down through generations, and is very much “alive” and present to this day. This issue is complex and multifaceted, and we have thus chosen to discuss in this paper only one specific question within this field: changes in religious identity in the first half of the 19th century, as witnessed in examples of conversions to Islam.

The question of converting is one of the fundamental questions that influence an individual's change of identity. Such a change entails accepting new perceptions of the world, of life, death, moral, spiritual values and other concepts – all of which belong to the area of the inward – as well as adopting the new, recognisable models of behaviour and the new way of life that Islam, as both a religion and a culture, entailed. In Bosnia, the conversion implied the entrance into a new cultural circle, while any ties with the earlier religious community were usually severed. In addition, the new religious identity and integration into the Muslim community also played a significant role in shaping an individual's self-image in the process of establishing national identities. With respect to all of the above, a study of conversions to Islam is, in our esteem, very useful in the understanding of historical, but also of contemporary identities in Bosnia and Herzegovina.

* Ph. D., University of Sarajevo, Faculty of Philosophy, Department of History, Sarajevo/BOSNIA AND HERZEGOVINA, fahd.kasumovic@gmail.com

The phenomenon of the expansion of Islam on the territory of Bosnia and Herzegovina has been studied for over a century, with contributions by several authors and researchers. It needs to be stressed that significant scientific progress in this area has been made since the times of the earliest works that studied or touched upon these issues (S. Bašagić, H. Kreševljaković, V. Skarić, M. Handžić, A. Solovjev, V. Čubrilović etc.).² The discovery and subsequent systematic examination of survey registers (*tapu tahrir defter*) has provided a new dimension to the study of Islam's expansion. The biggest contributions have been the works of N. Filipović, A. Handžić and A. S. Aličić, as well as the works of the participants of a conference entitled *Širenje islama i islamska kultura u bosanskom ejaletu* [The Spread of Islam and Islamic culture in the Bosnian eyalet], which took place in Sarajevo in 1991. (A. S. Aličić, A. Handžić, F. Spaho, B. Zlatar, H. Č. Drnda, F. Hafizović, A. Kupusović, N. Moaćanin, S. Buzov, N. Filipović, R. Ibrahimović etc.).³

A great majority of researchers have to this day remained focused on the initial phases of this process, as well as on the period of mass adoption of the Islamic faith, which took place between the fifteenth and seventeenth centuries. The period that followed this span has remained only partially examined, with merely a couple of attempts at shedding light at this era. In his posthumously published work, "*Islamizacija u Bosni i Hercegovini*" [Islamisation in Bosnia and Herzegovina], academician Nedim Filipović generally touched upon the character of the process of converting after it

² Safvet Beg, Bašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (Od g. 1463.–1850.)*, vlastita naklada, Sarajevo 1900, pp. 1-215; Hamdija Kreševljaković, "Odakle su i šta su bili bosansko-hercegovački muslimani?", in: *Danica: Koledar društva svetogjeronimskoga za prijestupnu godinu 1916.*, Zagreb 1915, pp. 326-334; Vasa Čubrilović, "Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini", *Jugoslavenski istorijski časopis*, I/1-4 (Belgrade 1935), pp. 368-403; Vladislav Skarić, "Širenje islama u Bosni i Hercegovini", in: *Gajret-Kalendar za god. 1940.*, Sarajevo 1939, pp. 29-33; Mehmed Handžić, *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih muslimana*, Islamska dionička štamparija, Sarajevo 1940, pp. 1-34; Aleksandar Solovjev, "Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne", *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, I (Sarajevo 1949), pp. 42-79.

³ Nedim Filipović, "Specifičnosti islamizacije u Bosni", *Pregled*, special edition (Sarajevo 1968), pp. 27-34; Nedim Filipović, "Napomene o islamizaciji u Bosni u XV vijeku", *Godišnjak*, VII/5 (Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1970), pp. 141-165; Nedim Filipović, "O jednom aspektu korelacije između islamizacije i čiflučenja", *Prilozi*, XVII/18 (Institut za istoriju, Sarajevo 1981), pp. 25-43; Nedim Filipović, "Islamizacija vlahu u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku", *Radovi*, LXXIII/22 (Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1983), pp. 139-148; Adem Handžić, "Islamizacija u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XVI-XVII/1966-1967 (Sarajevo 1970), pp. 5-48; Ahmed S. Aličić, "Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 40/1990 (Sarajevo 1991), pp. 125-192; Nametak, Fehim (ed.), *Naučni skup "Širenje islama i islamska kultura u bosanskom ejaletu"*, in: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 41/1991 (Sarajevo 1991), pp. 1-450.

had stopped being a massive phenomenon⁴. In addition to Filipović, we also have a recent study by Philippe Gelez, “*Vjerska preobraćenja u Bosni i Hercegovini, c. 1800-1918* [Religious conversions in Bosnia and Herzegovina, c. 1800-1918]. In this study, the Ottoman and Austria-Hungarian period were examined as one era, whereas the sources of the first half of the 19th century were poorly represented, in relation to the length of the subject period. In the said literature, the Sharia sijils, which are a significant source of historical data, were not put to use. Gelez claimed that the only sources for the study of religious conversions in this era are Franciscan sources and consular reports, and that “similar data cannot be found in the *kâdî* (sharia court judge) protocols”⁵. However, cases of conversions to Islam were in fact entered into Sharia sijils, and do offer information that may deepen our understanding of the expansion of Islam as a long-term process with numerous phases, which continued to evolve in the 18th and 19th centuries, albeit not intensively, and not nearly to the extent it was in during the 16th centuries.

In addition to the above considerations, it should be pointed out that in Turkish historiography Sharia court protocols were researched much more thoroughly as a source for understanding the spread of Islam than it has been the case in the historiography of Bosnia and Herzegovina.⁶ The very act of converting to Islam in Turkish historiography is usually labelled as *ihtidâ*, which is a term that could be considered as a continuation of the classical Islamic ideas regarding the adoption of the Islamic religion. Certainly, the majority of researchers focussed their attention on the areas which are today parts of the Republic of Turkey, while the insight that is provided about the *eyalet* of Bosnia is scarce and insufficient, similarly as it has been the case

⁴ Nedim Filipović, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Centar za obrazovanje i kulturu Tešanj, Tešanj 2005., pp. 53-57.

⁵ Philippe Gelez, “Vjerska preobraćenja u Bosni i Hercegovini c. 1800-1918” *Historijska traganja*, 2 (Sarajevo 2008), p. 19.

⁶ There are a great number of studies on this subject and the space limitations for this paper do not allow us to present them all. The following studies could be useful in providing further insight to the question of conversion to Islam: Ali Açıklı, “Şer’iyye Sicillerine Göre Tokat’ta İhtida Hareketleri (1772-1897)”, *A.Ü. Tükiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 23 (Erzurum 2004), pp. 171-193; Ahmet Yiğit, “İzmir Şer’iyye Sicillerine Yansıyan İhtida Vakaları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/11 (spring 2010), pp. 633-648; Osman Çetin, *Sicillere göre Bursa’da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, Ankara 1999; Alaaddin Aköz, “Konya’da İhtida Hareketleri ve Osmanlı Mahkemesi (1640-1705)”, *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıldönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi*, Konya 2000, pp. 547-559; Esra Karadağ, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında (1800-1850) Anadoluda İhtida*, Unpublished MA thesis, Cümhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2005; Kamil Çolak, “XVI. Yüzyılda İstanbul’da İhtida Hareketleri”, *Osmanlı*, IV Ankara 1999, pp. 495-505; Hava Selcuk, “Şer’iyye Sicillerine göre Vidin, Silistre ve Sofya’da İhtida Hareketleri”, *JAASS*, 25-I (summer 2014), pp. 51-61; Halide Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtidâ (1839-1876)*, Unpublished Ph. D. thesis, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008.

⁷ The word *ihtidâ* indicates that a new Muslim has been divinely guided to the Right Path of Islam.

with the rest of the western Balkans. However, the studies in question were very useful for our work as they provided us with a starting point in finding out ways to improve our understanding of the conversion to Islam, as well as with the possibility to compare our findings with the results achieved in the historiography. On the other hand, it should be noted that the numbers could be compared, but statistical data by itself, without the comparison and the interpretation of the historical context, cannot provide us with an answer to the questions which are of interest to us. In respect to this, we consider the historical context of the *eyalet* of Bosnia to be different in a number of ways than the situation of Anatolia, as we speak here of a borderland province which was predominantly inhabited by South Slavic peoples (Christians and Muslims). Also, one should have in mind that the 19th century in the Balkans represents the age of national movements and upheavals which attracted the attention of the great European forces. So, it was not the golden age for the spread of Islam, but still year-by-year new conversions were mentioned in the primary sources.

The purpose of this paper is to present in particular the characteristics of conversions to Islam that took place in the first half of the 19th century, based precisely on the study of the *sijils* of the Sarajevo Sharia court, which are kept in Sarajevo's Gazi Husrev Bey's Library. For the purposes of this paper, we analysed a total of 48 *sijils*, compiled in the period between 1800 and 1851⁸. The basic reason behind our decision to analyse exactly those cases of converting to Islam that took place before the Sarajevo court, is because the only *sijils* in Bosnia and Herzegovina, that provide information for the entire period are the Sarajevo court *sijils*, which are thus extremely significant in determining the intensity of conversions to Islam. The number of preserved *sijils* for other *kazas* and *nahiyes* of the *eyalet* of Bosnia is, for the most part, quite miniscule. In our study of the *sijils*, we will focus on a couple of significant questions: 1) the act of converting to Islam and how this act is noted in the judicial records; 2) the number of conversions, and 3) the former identities of the converts. Naturally, we do not pretend to offer finite answers to these questions, nor do we believe that this is possible, given the extent to which the sources that offer this data have been preserved, but we do entertain the hope that, with this work, we will at

⁸ Gazi Husrev-begova biblioteka (The Gazi Husrev Bey Library Collections. Hereafter cited in text: GHB), *Sijils* no. 39-87 (with the exception of no. 86, which speaks about Fojnica). It should be pointed out that texts in the *sijils* dating from the Ottoman times have been transcribed in this paper following the usual practice of the research publications that focus on Ottoman studies. In doing this, we tried to pay attention to the particular features of the Ottoman language in the first half of the 19th century. Ottoman texts taken directly from published and already transcribed sources were transferred without any changes, while the expressions in Arabic that appear in the Ottoman texts were transcribed according to the rules of the Ottoman transcription. Works written entirely in Arabic (such as the *Multaqa al-abhur*) were transcribed according to the ZDMG system.

least partially fill certain information loops that are obvious in current literature on this subject.

The very procedure of converting to Islam took place at the Sharia court, and consisted of a few simple steps. The individual wishing to convert would state in front of witnesses that he or she was willingly renouncing the “vain/void religion” or “all of the vain/void religions”, and then declared that there is no god but Allah, and that Muhammed is His servant and messenger. This declaration is also known as “*keli-me-i şehâdet*”⁹. Also a part of the procedure was the choosing of a Muslim name by the newly-converted Muslim. At the end of the proceedings, the Sharia court judge would decide that the convert is to be considered as a Muslim¹⁰. The official proceedings were most probably followed by congratulations and other customs expected in such occasions, for which there is no record in the sijils themselves, seeing as the only relevant segment of the procedure, for the court, was the legal act of conversion itself. There is also no record of any festivities that followed these acts. On the other hand, the legal procedure of converting was based on the works on Islamic law of the Hanafi *mezheb*. For example, the statement that the individual was converting “of his own will” followed the principle stated in the Qur’an that “there is no compulsion in religion”¹¹, while the renouncing of the earlier religion or religions was in compliance with a fatwa issued by Ebu’s-Su’ud Efendi, the Sheikh al-Islam during the era of Ottoman sultan Kanunî Süleyman (Süleyman the Lawgiver), which stipulates that one

⁹ *Aşhadu an lâ ilâha illâ ‘llâh wa-aşhadu anna Muhammadan ‘abduhü wa-rasûlühü.*

¹⁰ To illustrate this procedure, we cite two examples: “Petar, son of Mato, a dweller of the *kasaba* (town) of Fojnica, came to the Sharia court, willingly renounced vain/void religions and accepted the religion of Islam. He said the good words of the *şehâdet*, [chose to/decided to] act according to the requirements of the *şehâdet* and chose the name of Mehmed. Herein that has been registered on the 11th day of Safar 1231.” (*Föyniçe kaşabası mütemekkinlerinden Petre veled-i Mâto meclis-i şer’a gelüp bâ-hüsn-i ruzâ edyân-ı bâfileden rucû’ ve dîn-i islâmî kabûl birle kelime-i tayyibe-i şehâdetini kırâ’at ve mu’ceb ve muhtezâsıyla ‘amel ve hareket ve Mehmed ismini ihtiyâr eyledigi bu mahalle kayd şüid fî 11 Ş sene 31*) (GHB, Sijil no. 56, final cover); “Person by the name of Petar, son of Yefto Vuković, originally from the town of Stolac in the Herzegovina sanjak, came to the city of Sarajevo two years ago. While in the service of a Christian woman named Mariya, came to the [Sharia] court of the mentioned city, renounced all vain/void religions, spoke the words of the *şehâdet*, and accepted Muhammed’s Islam – may the best blessings be upon him. He chose the name of Adem, and was so named. Herein that has been explicated on the 1st day of Muharram 1266. Witnessed by the town mufti Mehmed Şakir Efendi, hajji Ahmed Aga Tahmisi, Huseyin Aga Maşiç, hajji Derviş Bey Hancıç, Jiga Salih Aga and others present.” (*Fî’l-aşl Hersek sancağında tâbi’ Istolçe kaşabası mütevattinlarından olup Petre veled-i Yefto Vuković nâm kimesne iki sene muqaddem medine-i Sarâya gelüp Mariya nâm naşrâniyyenin hîdmetinde oldığı hâldde medine-i mezbûre meclisine gelüp cemî’-i edyân-ı bâfileden rucû’ ve kelimeteyn-i şehâdeteyni telaffuz birle islâm-i Muhammedî ‘aleyhi eşdalû ‘s-şalavâtü kabûl ve Âdem ismini ihtiyâr ile tesmiye olındığı bu mahallede şerh virildi. Hurrirre fî gurre-i M sene 66. Şühûdu ‘l-hâl: müftî-i belde Mehmed Şakir Efendi, el-hâcc Ahmed Aga Tahmîsî, Huseyin Aga Mâşo-zâde, el-hâcc Dervîş Bek Hancıç, Jîga-zâde Sâlih Aga ve gayrihim*). GHB, Sijil no. 85, p. 2.

¹¹ *Lâ ikrâha fî d-dîn*, The Holy Qur’an, II:256.

could not be legally considered as a Muslim if he or she had not given up their earlier religion, even if this person had pronounced the “*kelime-i şehâdet*”¹².

Upon the completion of the formal proceedings, the court scribes would use a schematised way to register the proceedings on the first or last pages of the sijils. They would always note the basic personal information about the convert, and whereas some entries would be very short and limited, others would include more detail¹³. All the entries were followed by the above formal utterances, which had to be made in order for the conversion to Islam to take place. The text entry itself was also sometimes adorned with additional expressions and epithets. For instance, some entries would state that a convert was “honoured by the honour of Islam”¹⁴, that he or she had “entered the community of believers”¹⁵, that they had “accepted the true/pure religion of Islam”¹⁶, that they had “entered among those who believe in one God”¹⁷, had “renounced the vain/void religion with the help and guidance of the Eternal One”¹⁸, that they are “persons in whom the Divine guidance is manifested”¹⁹, that they had “acquired the obvious mercy of the Eternal One”²⁰, that they had

¹² “QUESTION: If Zejd, a *zimmi*, speaks the words of the *kelime-i şehâdet*, but does not renounce [his earlier religion], can he be judged a Muslim? ANSWER: He can not”. Ertuğrul M. Düzdağ, *Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*. Enderun Kitabevi, İstanbul 1983, p. 89.

¹³ In Sijil no. 38 in the GHB Collection, there is also a note that briefly states that one Yefan, son of Yovan, from the Butmir *cemâat*, came to the Sharia court, that he was honoured by the honour of Islam, and that he selected the name of Mustafa as his new name. No witnesses are mentioned in the sijil, which does not mean there weren't any – their names were most probably left out to save space in the sijil (GHB, Sijil no. 38, final cover). The note is very scant, and gives only the basic information about the individual converting to Islam. On the other hand, some sijils also provide more detailed notes. For example, for a *zimmi* Mihaylo it was recorded that he had first lived in Sarajevo, had moved as a child to German land, with his father Todor Bogdanoviç, and had lived for some time in the *kasaba* of Zemun. From there he moved to the settlement situated near the river port at Dobra. Together with his wife, a Christian by the name of Mariya, the daughter of Francelko (Frandelko ?), who also lived at the said settlement, Mihaylo came before the Sharia court of Sarajevo, where they both willingly renounced their earlier religion, accepted Islam and spoke the words of the *şehâdet*. Thus Mihaylo chose the name of Selim, while Mariya became Fatima. This was noted in the sijil on 29 Rabi' al-awwal 1243 (20 October 1827) (GHB, Sijil no. 66, p. 3). As we can see, these and other similar notes give us the opportunity to get as much information on the actual converts to Islam.

¹⁴ “...şeref-i islâm ile müşerref olup...”, GHB, Sijil no. 39, p. 2.

¹⁵ “...zümre-i mü'minâta duhul ile...”, GHB, Sijil no. 61, p. 147.

¹⁶ “...hakık dîn-i islâmî kabûl idüp...”, (GHB, Sijil no. 65, p. 117.); “...pâk münevver dîn-i islâmî kabûl...”, GHB, Sijil no. 63, p. 2.

¹⁷ “...zümre-i muvâhhidîne duhûl...”, GHB, Sijil no. 61, p. 147.

¹⁸ “...bâ-’avn ve tevfîk-i Ezzelî edyân-ı bâîleden teberrâ...”, GHB, Sijil no. 74, p. 36.

¹⁹ “...Andrî zimmiye hidâyet-i rabbânî irişüp...”, (GHB, Sijil no. 67, p. 1.); “...hidâyet-i ilâhiyyeye mazhar...”, GHB, Sijil no. 74, p. 136.

²⁰ “...nâ'il-i lütf-i celî-i hazret-i lem-yezelî olup...”, GHB, Sijil no. 74, p. 136.

“reached the light of faith’s guidance”²¹, and many such descriptions.²² The entries sometimes made no mention of any witnesses, but this was not because there were none – the presence of witnesses was a condition of conversion under the Sharia law, but the sijil notaries may have wanted to use writing space in the sijils more efficiently. The most common witnesses were, in fact, the officers of the court present, such as notaries, court ushers and service staff, while the number of witnesses was often much bigger than the minimum of two male witnesses specified by Sharia law. In all the registered cases we analysed, the witnesses were always Muslim men.²³

The question of how many people converted to Islam in the 19th century is a special issue in its own right, which in scientific research is analysed in the form of rough and quite arbitrary judgments. Only P. Gelez has attempted to provide an answer to this question, in a couple of sentences, looking at the period between 1840 and 1878. He claims to have consulted consular reports and Franciscan chronicles, and that, in the above period, “the number of converts reached, *grosso modo*, a hundred or so people”. Furthermore, he also estimates that “there were, in the worst case, a thousand conversions in these 40 years”. He believes that it is very likely that many cases were left out, because the chronicles were local, and the consuls did not have intelligence networks which would be able to cover the entire territory of Bosnia and Herzego-

²¹ “...*nūr-i hidāyet-i imāna iriṣūp...*”, (GHB, Sijil no. 67, p. 1.); “...*nūr-i hidāyet-i imān ile mūnevvere olup...*”, GHB, Sijil no. 74, p. 136.

²² Similar expressions could be found in court protocols throughout the Ottoman Empire. See: Ronald C. Jennings, “Zimmis (Non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 21/33 (Oct. 1978), pp. 240-241.

²³ In his work “*Multaqa al-abhur*”, Hanafi jurist Ibrahim Al-Halabī specified the Sharia conditions for witnesses in matters of fornication, retaliation and Sharia punishments, as well as situations where the testimonies of only one woman are acceptable (i.e. in determining virginity and the birth of a child). Furthermore, he stated that for „other issues“ (excluding fornication and other Sharia penalties classified as “*hudūd*”, retaliation, issues of virginity and childbirth), either two men or one man and two women are required as witnesses, regardless of whether the case was related to material property or not - such as marriage, breastfeeding, divorce, procreation and wills (*wa-lī-ḡairi dālike raḡulāni aw raḡulun wa-imra’atāni mālan kāna aw ḡaira mālin ka-n-nikāhi wa-r-riḡā’i wa-ḡ-ḡalāqi wa-l-wakālati wa-l-waṣṣiyati*). The issue of converting to Islam was not specifically mentioned. However, from Al-Halabī’s definition, we can judge that conversions to Islam also fall into the category of „other issues“ (i.e. material and immaterial), and thus that the rule of one man and two women as witnesses can be applied in this matter too. This issue was, in a similar way, also explained by the Sheikh al-Islam Molla Hüsrev (Ibrahīm Al-Halabī, *Multaqa al-abhur*, commentary: Drameli Havāce-zāde Ismā’īl Efendi., Mahmūd Beg Maḡba’asi, Istanbul 1303 h., p. 299); (Molla Hüsrev, *Düverü’l-hükkām fī şerhi ḡuveri’l-aḡkām*, Ottoman translation, Taḡ’-hāne-i ‘āmiri, Istanbul 1258 h., p. 827). Regardless of the legal possibilities of women testifying in these cases, the Sarajevo Sharia court in the first half of the 19th century preferred male witnesses, and thus there is no record of any woman testifying to a conversion to Islam in this period. Moreover, many of the witnesses were often characterised in the sijils as court notaries (*kātib*) or summoners (*muḡḡir*). Similarly to this, men were also the preferred witnesses to other legal acts, such as marriages. GHB, Sijil no. 82, p. 2.

vina.²⁴ Gelez's estimates were given for the whole area that was once the province of Bosnia, and do not refer specifically to conversions to Islam, but give information as to the general number of all kinds of religious conversions in this period. Apart from Gelez's account, existing literature does not provide any other insights.

We believe that it is currently not possible to give a precise account of how many conversions to Islam there were throughout the eyalet of Bosnia in the 19th century, primarily because many areas do not have preserved sijils to provide such data, while the Franciscan sources and consular reports only offer unorganized and scattered information. As far as research goes, the *temettuât defters* (registers) for the eyalet of Bosnia have yet to be found, while the other Ottoman registers from the 19th century, which could possibly help complete existing information gaps, are still insufficiently analyzed and not very familiar to researchers in this field. With all this in mind, we will not pretend to give any arbitrary estimates for the entire area of the eyalet, nor will we discuss all the kinds of the changes of religious identity that may have taken place – instead, we will focus on precise data on the number of conversions to Islam, as recorded in the Sarajevo Sharia court sijils, during the period between 1800 and 1851, for which the sijils provide uninterrupted evidence.

All individuals who converted to Islam at the Sarajevo Sharia court can be classified into two categories. The first group consists of people who followed the conversion procedure described earlier in this paper – i. e. who willingly recited the *kelime-i şehâdet* and accepted Islam. The second were the underage children of newly-converted Muslims, who, after one of their parents would convert to Islam, would be judicially converted with no particular expression of willingness.²⁵ Between 1800

²⁴ P. Gelez, *Vjerska preobraćenja u Bosni i Hercegovini*, p. 24.

²⁵ According to Ebu's-Su'ud Efendi, the minor children of a person converting to Islam were to be legally converted also. This procedure excluded children who had turned 12, and had stated that they had become mature (*bâliğ*). We conclude this from the following fatwas issued by Ebu's-Su'ud Efendi: "QUESTION: When *zimmî* Zeyd becomes a Muslim, and his twelve-year-old daughter Zeyneb, who is mature, states that she has not become a Muslim, are the *zimmîs* who are witnessing that she is [indeed] twelve years old given a hearing? ANSWER: Yes, they are."; "QUESTION: When *zimmî* Zeyd converts to Islam, with the mercy of Almighty Allah, until what age of his children it can be adjudicated that they are to become Muslim [too]? ANSWER: After excluding all children who have turned twelve years old, and have said "I have become of age/mature", it shall be decided that all the remaining children are to become Muslim" (E. Düzdağ., *Ebussuûd Efendi Fetvaları*, p. 90). The legal conversion of children to Islam, after one of their parents became Muslim, was a practice that was also applied at the Sarajevo Sharia court. For parents, the sijils generally stated that they appeared before the court and willingly converted to Islam, while for children, it was recorded that they were following "the better parent" (better with regard to religion) and it was decided for them to become Muslim by the decision of the court, which would mean that they were not consulted in the matter (...*ve şağır oğlu Lâzo veled-i Mârko dahi hayr-ı ebeveyne tâbi'iyet ile islâmına hüküm ve Ahmed tesmiye olındığı işbu mahalde şerh virildi*). GHB, Sijil no. 40, p. 233.

and 1851, the Sarajevo Sharia court registered 123 people who willingly accepted Islam, two of which – it should be pointed out were *mürtedd* – apostates²⁶ who returned to Islam.²⁷ The reason we are pointing this out is because the *mürtedd* received special treatment under Sharia law, and by virtue of that, also by the Sarajevo Sharia court. The works of the Hanafî *mezheb* authors usually mention that the regulation was to give an apostate man (*mürtedd*) three days to repent, and if he did not, he would be faced with the death penalty. In the case of women apostates, the death penalty was not applied, but she was supposed to be imprisoned until she was ready to repent²⁸. Furthermore, a fatwa by Ebu's-Su'ud says that the person who, after the conversion to Islam, again reverted to being an “infidel”, was supposed, under Sharia rules, to be persuaded by force (*cebren*) to return to Islam, and if the refused, that the should be

²⁶ For a recent study about apostasy in the Ottoman Empire see: Selim Deringil, *Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 2012, pp. 1-275.

²⁷ “A girl (*bâkire* i.e. a virgin) by the name of Hatice, daughter of *sîpahi* Salih, from the village of Podpeçye in the *kaza* of Taşlıca (Pljevlja), who had since childhood lived in the house of Hasan Efendi, had committed apostasy (had become a *mürtedde*), God forbid. She also lived for some time with *zimmi* Vasil, and then for a while also with *zimmi* Yoksim, a carpenter. After that, she moved to molla Ibrahim Şehoviç, and while she lived there, her uncle came to visit her from the Pljevlje region, after which she renounced the vain religion, accepted Islam as her religion, spoke the words of the *şehâdet*, and took on the name of Hatice. Herein it was so recorded on the 18th of B 1228 [i.e. 17 July 1813]” (GHB, Sijil no. 53, p. 144). Furthermore, a girl of age (*bükrü'l-bâliğa*), by the name of Stana, daughter of Petar Çviiyetić, originally from the village of Şuyiça (?), in the *kaza* of Livno, had previously been honoured with the honour of Islam, which was registered at the court in Travnik. After the said person had, God forbid, become an apostate (*mürtedde*), she was, captured during the time of the earlier governor Abdurrahim Pasha, brought to Sarajevo before hafiz Şerif Efendi, the imam of the Old Mosque *maħalle*, and put into custody (*ħabs*). This Christian woman then willingly renounced all the „vain/void“ religions, spoke the words of the *şehâdet*, and chose for herself the name of Fatıma, as is described in the sijil on 6 *Ca* 1246. Witnessing to this event were Abdullah Hasan Bey, hajji Mehmed Hilmi Efendi, hafiz Salih Efendi and Suleyman Aga Pliska. GHB, Sijil no. 69, p. 2.

²⁸ “QUESTION: If a *zimmiyye* (non-Muslim, female ward of the state) Hind, after having converted to Islam, commits apostasy, and after that, if she continues on this path, can she be executed? ANSWER: No, she cannot. But she must never be released from prison, and can never see the world again, as long as she lives.” (E. Düzdağ, *Ebussuûd Efendi Fetvaları*, p. 90); “He who commits apostasy – God Almighty forbid – is offered Islam, and his doubts, if there are any, are revealed to him. If he asks for a delay, he will be imprisoned for three days, and if he repents [he will be pardoned], and if he does not, he will be killed. His repentance is by renouncing all religion except Islam, or renouncing the religion that he has inherited [from his ancestors]. To kill him before he is offered to accept [Islam] goes against the recommended, and for that there are no amends.” The note above this entry states: “There shall be neither retaliation nor compensation [to the family of the apostate]”. Further on, the text then specifies the treatment of women who commit apostasy from Islam: “... whereas women are not killed, but are imprisoned and beaten every day until they repent...” (Al-Halabî, *Mullaqa*, pp. 220-221). The issue of *mürteds* is illustrated by Molla Hüseyin in a similar way (Molla Hüseyin, *Düerü'l-ħükkâm*, pp. 216-218). In the sijils of the Sarajevo court we haven't found any apostate men, so there is no proof that the death penalty for apostasy was executed in Sarajevo. However, one woman who had committed apostasy was imprisoned (*ħabs*), as is described earlier. GHB, Sijil no. 69, p. 2.

executed²⁹. In addition to the already mentioned number of conversions, there were also ten children who were legally converted to Islam, after one of their parents became a Muslim, which made the total number of people who either chose to convert or were converted to Islam during this period 133³⁰. What is interesting is that there were conversions happening almost every year. Of the 52 years studied³¹, there is no record of a conversion taking place for only five years³². Moreover, the pace of the conversions remained more or less stable, with the number of conversions per year ranging from one to a maximum of seven conversions³³. Court records show that changes of religious affiliation were registered in all of the months of the Islamic lunar calendar. There were only eight conversions overall that occurred during the

²⁹ “QUESTION: What treatment, under Sharia law, is required for *zimmî* Zeyd, who, after converting to Islam, reverted to being an infidel? ANSWER: He shall be forced to follow Islam (*cebr olunur*), and if he does not, he shall be killed.” E. Düzdağ, *Ebussüid Efendi Fetvaları*, p. 90.

³⁰ The names of underage children who were, according to Sharia legislation, converted to Islam after one of their parents became a Muslim, were recorded and can be found in the following sources: GHB, Sijil no. 40, p. 233 (one child); GHB, Sijil no. 47, p. 217 (one child); GHB, Sijil no. 60, p. 2 (one child); GHB, Sijil no. 69, p. 134 (two children); GHB, Sijil no. 79, p. 485 (two children); GHB, Sijil no. 82, p. 2 (three children).

³¹ Conversions to Islam took place throughout the Ottoman Empire during the whole of the 19th century. We consider it useful to mention some of the findings of other researchers, for the sake of comparison. Of course, one should be aware that this is just statistical data, which gives us only a limited insight on the problem of the acceptance of Islam, while a deeper analysis is required for a more complete comprehension. Between 1772 and 1897 there were 68 conversions in Tokat overall, which is a pretty low figure, compared to 685 cases which were registered in the court protocols of Izmir between 1884/1885 (1302 AH) and 1908/1909 (1326 AH) [A. Açıkl, “Şer’iyye Sicillerine Göre Tokat’ta İhtida Hareketleri (1772-1897)”, p. 175; A. Yiğit, “İzmir Şer’iyye Sicillerine Yansıyan İhtida Vakaları”, p. 637]. Results of our work could best be compared with the results of authors who researched conversions that happened at just one Sharia court, similarly to the method we employed. However, comparison is also possible with the data of the studies in which conversions that took place on different Sharia courts were brought together and computed, whereas the same could be said for the studies based on the documents of the Ottoman central administration. Though, in the latter studies the emphasis lies on the main problems of the conversion, not on the total number of conversions that is registered in one *nahiye* or *kaza* [See: E. Karadağ, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında (1800-1850) Anadolu İhtida*; H. Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtida (1839-1876)*]. On the other hand, the number of converts in a particular area, i. e. *kaza* of Sarajevo, is important for this research, while at the same time we still tend to keep focus on crucial problems of the conversion as a phenomenon.

³² These are: 1819, 1832, 1833, 1839 and 1841.

³³ For example: In 1828, only one person converted to Islam at the Sharia Court in Sarajevo. His name was Dimo, son of Dimo, originally from the Vidin *nahiye*, who became a Muslim on 17 Rajab 1243 (i.e. on 3 February 1828). This case was recorded in Sijil no. 66. Alongside this case, the sijil also mentions a couple of other conversions to Islam, but according to the Gregorian calendar, which we based our statistics on, these took place in 1827 (GHB, Sijil no. 66, p. 271). Furthermore, according to the Gregorian calendar, the maximum number of conversions to Islam within one year was seven. This was the case in 1817, when the following people were recorded to have converted: Luçiya, daughter of Yakov, Simo, son of Petar, Yovan, son of Anton, Anto, Stoyan, son of Kosta, Petar, son of ? (illegible), and Iliya, son of Anton. GHB, Sijil no. 57, pp. 1, 2, 3, 145; GHB, Sijil no. 58, pp. 165, 166.

month of Ramadan, which is not much, if we take into the account the total number of the registered conversions.³⁴ Therefore, on the basis of the sijils of Sarajevo one cannot speak about the increasing of conversion activity during the Islamic holy months, nor is there evidence that the religious “atmosphere” in these months made a significant difference as to the number of converts.³⁵

In addition to this group of people who converted to Islam before the Sarajevo Sharia Court, it should also be mentioned that the Sarajevo sijils also make note of other individuals who had accepted Islam earlier, at another Sharia court, or at some anonymous location. This was usually done when a person from another town wanted, for whatever reason, to be judicially registered as a Muslim. Furthermore, when resolving various legal matters concerning some of the converts, a Sharia court judge would sometimes make a note in the sijil that the said individual had earlier converted to Islam. We have classified all of these in a special category, with eight cases for which we have confirmed with certainty that they do not coincide with any of the cases already included in the figure earlier mentioned. If we were to include these cases in the total number, we would have 141 individuals recorded in the Sarajevo sijils to have converted to Islam, with 133 of them having converted before the court in Sarajevo. In addition, there were also other people, who are not recorded as having converted to Islam by means of the procedure outlined earlier, but are just described as persons “who embraced Islam by Divine guidance” (*mühtedī/ye*). We have not included these cases in the above count, since, due to scarce and generalised information, we could not determine with certainty that they are not among the cases we already included in this group³⁶.

³⁴ GHB, Sijil no. 57, inner cover; GHB, Sijil no. 60, pp. 1, 2 (two cases); GHB, Sijil no. 60, p. 3; GHB, Sijil no. 67, p. 1; GHB, Sijil no. 69, p. 2; GHB, Sijil no. 75, p. 256 (two cases).

³⁵ A. Açıkel suggests, on the contrary, that the number of conversions in Tokat was somehow connected with the spiritual atmosphere of the Islamic holy months. A. Açıkel, “Şer‘iyye Sicillerine Göre Tokat’ta İhtida Hareketleri (1772-1897)”, p. 176.

³⁶ Miliçe, wife of *zimmî* Rade, from the village of Kuliş, divorced her husband seven months before she converted to Islam and took the name of Fatima. It is not recorded where she converted, but the court was able to confirm that she did, on the basis of testimonies by Osman, son of Omer, and Ahmed, son of Abdullah. (GHB, Sijil no. 44, p. 236). A Christian woman by the name of Todora, from the village of Budojelye in the *Visoko nahije*, converted to Islam earlier. Her husband Risto was then brought before the court in Visoko and was offered to convert. He declined, and they were divorced by the court. The divorce was, further, ascertained by the Sarajevo Sharia court, on the basis of the testimonies of Hasan, son of Ahmed, and Derviş, son of Ramadan (GHB, Sijil no. 46, p. 2). Furthermore, above the entry of the wedding of Halil, son of Ismail, and Fatima, daughter of Abdullah, it was recorded that the bride had converted to Islam a year and a half earlier, and that her former husband Petar had declined the offer to convert to Islam. It is not mentioned where the conversion took place (GHB, Sijil no. 46, pp. 203, 226). Similarly, during the wedding of Salih, son of Mustafa, and Umihana, daughter of Abdullah, it was recorded that her former husband, *zimmî* Risto, was offered eight months before to convert to Islam at the court in İbzençe (Zenica),

In order to reach some conclusions on the geographical and gender distribution of the conversions to Islam that took place before the Sarajevo *kâdî*, a statistic analysis has been conducted in this paper at the Sarajevo court for the above-mentioned 133 converts, while the remaining eight cases have more or less similar characteristics, and will not be subject to a separate study in this paper. We will begin by determining the places of origin of the converts, so as to determine their local and regional identity. The greatest number of people who converted to Islam originated from the town of Sarajevo and the villages that belonged to the Sarajevo *nahiye* (53 people), while 16 converts were from the other *nahiyes* in the *kaza* of Sarajevo, 44 of them were from other *kazas* and *nahiyes* in the eyalet of Bosnia, 6 were from other areas in the Ottoman Empire³⁷, 11 cases were from outside the Empire (mainly from the Habsburg Monarchy)³⁸, while 3 people could not be defined with regard to their pla-

---

but that he refused. It is also recorded that Umihana is a *mühtediye*, which designates a woman who embraced Islam by the guidance of God (GHB, Sijil no. 46, p. 205). Halil, from the *cemaat* of Lediçi, who was just about to become of age (*mürâhik*), stated before the court that he had become a Muslim earlier, that he was in the service of Osman *sipahi*, and that his father Curo (Đuro) had died six years prior in the Zagorye *nahiye*, within the *kaza* of Foča (GHB, Sijil no. 55, p. 9). For one Ibrahim, son of Abdullah, a resident of a *Beytül-Yahūd* ("the house of Jews", most probably a place known as Çifut-hane or the Siyavuş Pasha's inn (*hân*), which was inhabited by Jews), Sijil no. 56 states that he had accepted Islam earlier, and that the document (*temessük*) confirming his residence in the Çifut-hâne was kept by Isak, son of Avram. Isak had submitted the *temessük* to the executor of the will of the convert (*vaşî*), which was recorded in the judicial protocol (GHB, Sijil no. 56, final cover). Furthermore, Yeke, daughter of Mihaylo Koroman, from the village of Lyubogosta in the Pale *cemaat*, had converted to Islam one month before, taking the name of Habiba. She later made this statement before the Sharia court in person, and this was registered in the sijil (GHB, Sijil no. 80, p. 178). Pavo, son of Stipe, from Split, had, 15 days before arriving in Sarajevo, converted free-willingly to Islam in Mostar, in front of the mufti, and had taken the name of Mustafa. This conversion was probably originally registered in a sijil in Mostar, but was, when he arrived in Sarajevo, also registered in the Sarajevo sjijs, possibly at the convert's request (GHB, Sijil no. 82, p. 2).

³⁷ These cases were: Miyat (?), son of Yovan, from the Kruščica (Kruščica) village in the Ujiçe (Užice) *nahiye*, converted to Islam and took the name of Hasan (GHB, Sijil no. 46, p. 226); Nikola, from the village of Dračevo in the *kaza* of Üsküp (Skopje) (GHB, Sijil no. 75, p. 256); Dimo, son of Dimo, from the Vidin *nahiye*, the village of Košava (GHB, Sijil no. 66, p. 271); Yefto, from Priština, became Omer (GHB, Sijil no. 76, p. 5); Yovo, son of Rade, from Podgoriča (GHB, Sijil no. 80, p. 1); 22-year-old Yovanče, son of Yovan, from the village of Ališniča (Ališnica), one of the "Serb villages" (*Şırp kuruşlarından*), located six hours from Niş, converted to Islam before the court in Sarajevo, and in the presence of the orthodox mitropolit, chose the name of Ali. He was in the service of Emin Ağa, who was the *binbaşı* (major) of the first battalion (*tabur*) of the 4th regiment/*alay*. GHB, Sijil no. 87, p. 169.

³⁸ Jovan, son of Anton/Antun, from the town of Karlovaç, in "German land" (*Nemçe diyârında vâkı' olup*) had come to Gradiška one month before, converted to Islam in Sarajevo and took the name of Derviş Hasan. (GHB, Sijil no. 57, p. 2); Ilija, son of Petar, a German by origin (*İt'l-aşl Nemçelü olup*), residing at Gülzade Mustafa Ağa's inn in Sarajevo, accepted Islam before the Sarajevo Sharia Court, and took the name of Ali (GHB, Sijil no. 60, p. 2); *Zimmi* Yovan, son of Yovan, Hungarian by origin (*İt'l-aşl Macâriyyü'l-aşl olup*), who had spent a year in Glasinaç in the service of the *müezzîn*, and then worked for the *alaybey*, accepted Islam and took the name of Mehmed (GHB, Sijil no. 65, p. 2); Zimmi Andri, from the town of Goriče (Gorica) in Italian land (*İtalyân memleketinde Goriče kaşabası mütemekkinlerinden*), had come to Islamic

ce of origin.³⁹ These cases demonstrate that conversions to Islam did not have to be carried out in the convert's place or residence – in fact, all the courts in the Ottoman Empire had equal jurisdiction in these matters. We should also point out that some of the converts noted as being from outside the Sarajevo *nahiye* had relocated there permanently, while there were also cases where a visitor/traveller (*müsafir*) decided to

land two years before (...*dāru'l-islāma*..., literal translation: to the House of Islam), where he worked in the service of a *sipahi* in Glasinaç. He converted to Islam before the Sarajevo Sharia Court and took the name of Omer (GHB, Sijil no. 65, p. 2); Mato, originally from the village of... (?), in German country (*Nemçe vilāyetinde*), had left his homeland 12 years before. He had stayed in many places while in the German army, and finally ended up in the Dobra settlement. He had left Dobra 20 days before his conversion, and had come to Sarajevo, where he accepted Islam before the Sharia Court in Sarajevo, and took the name of Mustafa (GHB, Sijil no., 66, p. 2); Stjepan/Stipan (*Istipān*), son of Todor, originally from the village of Paoča, near the town of Debreçen in Hungarian country (*Macār vilāyetinde*), came to the Dobra settlement two years before his conversion, and moved into Islamic country. He spent two years there, in the service of many families around Sarajevo, the last being with Salih Efendi. He then converted to Islam and took the name of Huseyin. (GHB Sijil no. 66, p. 4); Yozo, son of Andriya, originally from the town of Makarska in German land, came to Islamic land a month prior to his conversion, and went into the service of Salih Bey Babiç. He accepted Islam before the Sarajevo Sharia Court (GHB, Sijil no. 69, p. 133). The *hekimbaşı*/head physician of the Bosnian governor (*vālī*) Davud Pasha, called ? (illegible), who had been one of the distinguished Englishmen (*İngilīz mütehayyızāndan iken*), converted to Islam and took the name of Ahmed Nuri Efendi (GHB, Sijil no. 74, p. 136); Aleksandar, son of Mihaylo, from the *kaza* of Budim, who spent some time with Friar Styepan Mikić (*prātor Istipān Mīkik zimmī yanında*) in the Dubrave village in the *kaza* of Tuzla, came to Sarajevo on a visit and converted to Islam there (GHB, Sijil no. 83, p. 156); Andriya, a *zimmī* from the Srem sanjak, in the Temišvar (Timissoara) *nahiye*, born in the village of Kikinda, came to Muslim lands two years before he became a Muslim. He lived in the village of Ostoyiç, and worked in the service of Adem *sipahi*. He accepted Islam in 1829. Regardless of the fact that the sijil cites the sanjak and *nahiye* where the village of Kikinda was situated as his place of residence, it is clear that this area was not under Ottoman rule at this time (GHB, Sijil no. 67, p. 1); lastly, Mariya, who lived in the settlement near the river port at Dobra, also converted to Islam (GHB, Sijil no. 66, p. 3). In addition to these eleven conversions that took place at the court in Sarajevo, we can also mention a man named Pavo, who was originally a subject of Austrian rulers, and a citizen of the town of Split (*Avusturya deoleti teba'asından İsplit kaşabası mütemekkinlerinden*). He had accepted Islam earlier in Mostar, before a *muftī*, and taken the name of Mustafa (GHB, Sijil no. 82, p. 2).

³⁹ Thirteen-year-old Petar Yureç from the village of ? (illegible), one of the “Croatian villages” (*Hırvāt kırālarından*), converted to Islam in Sarajevo and took the name of Omer. Not one of the cases cited in the sijils that we analysed makes mention of any village in Bosnia being Croatian – all villages are defined by the *nahiye* or *cemāat* or *kaza* they belonged to. We believe that the village mentioned was in fact in Croatia, and not in Bosnia. The name of the village is illegible, and so, in our statistics, we included it as unlocalised village. Further on in the sijil, we can see that individuals from villages now on the territory of Serbia who converted were registered as having been from “Serb villages” (see footnote 29), while this attribute is never given to any village in Bosnia (GHB, Sijil no. 87, p. 169); A man named Yovan, son of Mitar, who, upon converting, took the name of Omer, is registered as being from a village that appears to have been called Husika (the name is largely illegible). We could not localize this village as belonging to any greater geographical area (GHB, Sijil no. 43, p. 3); Yana, daughter of Mitar, converted to Islam and took the name of Nefisa. The village she came from can be read as either Kozareviç or Kozaroviç, and is described as belonging to the “said *nahiye*”, but the name of the *nahiye* is not given, nor is it mentioned earlier. The entry could possibly be referring to the village of Kozariç in the Sarajevo *nahiye* (GHB, Sijil no. 62, p. 140).

accept Islam while they were in Sarajevo⁴⁰. The number of men who adopted Islam before the *molla* in Sarajevo was greater than the number of women (80 vs. 43 cases), but when you take into account the children who were converted to Islam after one of the parents became Muslim, then the ratio becomes 85:48 in favour of men.⁴¹

These notes on conversion to Islam are especially valuable because they offer an entire range of personal information on the new Muslims, and will present the basis of an attempt to contribute to understanding the actual identities of the converts. What is interesting is that the converts were members of other monotheistic communities that coexisted in this region. Catholics and Orthodox Christians were not specifically distinguished, but were instead identified under the common term *zimmî* (or wards of the state), which was used to denote non-Muslim subjects, or were simply called “Christians” (*naşranî/yye*)⁴². In some cases, we can distinguish the different religions by the convert’s name, but as this method does not guarantee a foolproof religious identification for all of the converts, we did not go any further into this analysis. However, we should point out that very frequently, the names of the converts in the *sijils* were characteristic of Orthodox Christians⁴³. Furthermore, in all cases of Jews

⁴⁰ A man named Nikola, from the village of Dračevo in the *kaza* of Skopje, also accepted Islam before the Sharia Court in Sarajevo. He was registered in the *sijil* as having been staying in Sarajevo as a *müsaafir*/visitor (*müsâfereten bulunan*) (GHB *Sijil* no. 75, p. 256).

⁴¹ Other researchers also tried to determine the gender distribution of the converts. A. Açıkel detected that between 1772 and 1897 precisely 38 men and 30 women converted to Islam in Tokat, or, at least, that is the number of cases which could be found in the court protocols for the mentioned area [A. Açıkel, “Şer’iyye Sicillerine Göre Tokat’ta İhtida Hareketleri (1772-1897)”, p. 176]. E. Karadağ used court protocols from different parts of Anatolia between 1800 and 1850. Given the total number of non-Muslim population in Anatolia and the number of preserved *sijils* as well, she analysed a very limited sample of 150 cases of conversion and identified 106 men and 44 women, what eventually led her to the conclusion that men were converting more than women in Anatolia in the aforesaid period [E. Karadağ, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında (1800-1850) Anadolu İhtida*, pp. 73-74]. H. Aslan focused mainly on the materials produced by the central administration, although she also used a limited number of court protocols. At the end, the author managed to bring together 553 cases of conversion, obviously a much larger sample than E. Karadağ used; 551 of the cases related to male converts, whereas 159 of the converts were females. However, Aslan had no intention to focus solely on statistics, so she hadn’t arrived to most of her conclusions only by counting, but by analyzing various Ottoman texts. The converts she was speaking about hailed from various parts of the Ottoman Empire, mainly from the Balkans and Anatolia. Among others, in her Ph.D. thesis the author even mentions some converts who came from the *eyalet* of Bosnia [H. Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtida (1839-1876)*, pp. 185, 188, 189].

⁴² For example, for a Nikola, son of İliya, from the village of Ravna in the *kaza* of Teşne (Tešanj), the *sijils* recorded that he was a *zimmî*, or a protected ward (GHB, *Sijil* no. 60, p. 1); a woman named Angeli (Anđelija), daughter of Stjepan/Súpan, was simply described as a Christian/*naşrânîyye*. GHB, *Sijil* no. 61, p. 147.

⁴³ For example, Boško, son of Risto (GHB, *Sijil* no. 47, p. 218); Simo, son of Petar (GHB, *Sijil* no. 57, p. 1); Stoyan, son of Kosta (GHB, *Sijil* no. 57, p. 145); Yovan, son of Staniša Raşoviç (GHB, *Sijil* no. 79, p. 486); Aleksandar, son of Mihaylo, Curo (Đuro), son of Savo (GHB, *Sijil* no. 83, p. 156), Petar, son of Yefito Vukoviç, Staka daughter of Spasoye (GHB, *Sijil* no. 85, p. 2); and Yovançe, son of Yovan, GHB, *Sijil* no. 87, p. 169.

converting to Islam – there were a total of three recorded adult converts, and four underage children who were legally converted – the sijils specifically mentioned that the convert was a “*yahūdî*” (In addition to these cases, we also came across another Jewish convert for whom we do not know where and when he accepted Islam)⁴⁴. In the case of some of the foreigners who had come to the eyalet of Bosnia and adopted Islam as their religion, the sijils usually make no specific mention of their ethnic background, but one of the converts is recorded as being English (a *hekimbaşı*, or head physician to the Bosnian *vâlî*)⁴⁵. It was noted for some of the converts that they were of German or Hungarian origin, but we have reason to doubt this, as they bore Slavic names (e.g. Yovan, son of Yovan)⁴⁶.

The age distribution of converts to Islam can only be determined with reference to a minor number of cases. For converts who were of age (*bālîğ*), and had, according to Sharia regulations, legal capacity to have rights and obligations, the court notaries only recorded their ages on rare occasions, whereas the great majority of cases do not specify the exact age of the convert. On the other hand, the notaries used specific and established terms to record any underage converts⁴⁷ (such as *şağır* and *mümeyyiz*), as well as those that were on the verge of maturity (*mürâhik*), since it was important to establish their legal status⁴⁸. Sometimes, for these cases, the exact age of

⁴⁴ S...(?), son of Baro, a resident of the *beytü'l-yeħūd* (also known as Siyavuş Pasha's inn/*han*, or *Velika Avlija*, *Körtij*, and *Çifut-hane*) willingly renounced all “vain religions” before the Sharia Court, accepted Islam, spoke the words of the *şehâdet*, and took the name of Hüseyin. (GHB, Sijil no. 56, final cover); Rafo, a Jewish man (*Yehūdî*), son of ? (illegible), born in Travnik, had come to Sarajevo 12 years before and settled in the Ayas Pasha quarter (*maħalle*). He renounced all vain religions before the Sharia Court, accepted Islam and took the name of Mustafa. Together with him, also converted to Islam were his six-year-old son Solomon, for whom Mustafa chose the name of Abdullah, as well as his nine-year-old daughter ? (name illegible), who was given the name of Fatima. (GHB, Sijil no. 69, p. 134); A Jewish man (*Yehūdî*) named ? (illegible), son of Yakov, came before the Sharia Court, accepted Islam and took the name of Selim. With his wife Blanka, daughter of Solomon, he had a one-year-old son, Yakov, and five-year-old daughter Ana. The children were converted by the court to Islam (...*islāmna hüküm olundıkdan soñra...*), the boy was given the name of Islam, and the girl Hayrunisa. Blanka was offered the chance to also convert, which she declined (GHB, Sijil no. 79, p. 485). Alongside these individuals, who accepted Islam before the Sharia Court in Sarajevo, there were also other Jews for which we do not know where and when they converted. Such was the case of Ibrahim, son of Abdullah, a resident of the “Jewish House”, whom the sijils briefly describe as having converted to Islam earlier (GHB, Sijil no. 56, final cover).

⁴⁵ GHB, Sijil no. 74, p. 136.

⁴⁶ These people were probably considered to have originally been from Hungarian or German lands. GHB, Sijil no. 65, p. 2.; GHB, Sijil no. 60, p. 2.

⁴⁷ An interesting study of children's conversion to Islam was written by H. Aslan. See: Halide Aslan, “Osmanlı İmparatorluğunun Son Dönemlerinde Muhtedi Çocuk Manzaraları”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14:1 (Elazığ 2009), pp. 119-142.

⁴⁸ In Sharia legal terms, “*şağır*” is used to refer to a minor. The term “*mümeyyiz*” literally refers to “one who can understand the difference”, “one who understands” – a somewhat older minor who is able to

the individual was given, and we can thus come across cases where the children who converted were 12, 13, or 14 years old, and even two cases where the converts were 9 and 10 years of age (one of each)⁴⁹. Here we need to mention that maturity, according to Islamic tenets, is associated with one's reproductive maturity, and can thus vary from case to case – for example, Hanafī jurists specify that the minimum age a boy can be considered mature is 12 years old, while it was 9 years old for girls. On the other hand, the maximum age by which a child reaches adulthood was, according to Abu Hanifa, 18 for boys and 17 for girls, while his pupils, imam Yusuf and imam Muhammed, are of the opinion that it was 15 years old for both sexes⁵⁰. According

---

judge between “right” and “wrong”, that is, usually one who is older than seven. Ottoman scribes registered certain individuals as “having a mind capable of making a distinction” (*mümeyyiz ‘aqlı olan*), but also one that “can judge right from wrong” (*hayr şerrinden tenyîz eden*). Those who could differentiate good from evil, although they were minors, were considered to be able to express an independent willingness to convert to Islam. Mariya, daughter of Ostoya, from the Yabuka *cemaat* (near Foča), was thirteen when she willingly (*bi't-tav' ve'r-rızā*) converted to Islam. She was recorded as being able to distinguish between right and wrong (*hayr şerrinden mümeyyize oldığı hâlede*). Upon converting, she chose to go by the name of Zlatka (GHB, Sijil 87, p. 168). The word “*mürâhik*” derives from the Arabic verb “*râhaka*”, which means “to be nearly mature (of age), to grow up, to get close”. In Sharia law, the term signifies a minor who had come to an age where certain features of male or female maturity may appear, and who is thus approaching maturity, but is not of age yet.

⁴⁹ Ivan, son of Luka Yajić, from Vareš, was 12 years old when he converted to Islam. He is described in the records as having a mind that is capable of differentiating (*mümeyyiz ‘aqlı olan*). He took on the name Abdulmu'min (GHB, Sijil 83, p. 156). *Ẓimmî* Ivan, from Vareš, was about 12 years old when he converted to Islam. He was recorded as being a minor (*şagîr*), as well as possessing “a mind capable of distinguishing” (*mümeyyizü'l- 'aql*). He took the name of Mustafa (GHB, Sijil 83, p. 156). Similarly, Roza, daughter of Anton, from the village of Lugovi in the Fojnica *nahiye*, was in the service of Şaban-zade Salih Aga and Mustafa Aga. She willingly converted to Islam and changed her name to Nuriye (Nuriya). She was about 13 years old, and was described as “*mürâhika*” (i.e. as having approached maturity) (GHB, Sijil no. 78, p. 237). Pavo, son of Martin, was in the service of Mehmed Begović in the village of Rakoviç (Rakovica) in the Sarajevo *nahiye*. He converted to Islam and took the name of Mustafa. When he converted to Islam, he was already ten years old. The court judged the said minor (*şagîr*) as being “*mümeyyiz*” (GHB, Sijil no. 78, p. 237). 13-year-old Aniç (Anica), daughter of Yovan, from the village of Tarçin, was in the service of Mehmed Bey Rabić. The court considered her as being *bâkire-i bâliğa*, i.e. a girl of age, and she changed her name to Emina upon converting (GHB, Sijil no. 67, p. 1). Yovan, son of Petar, from the Çekrekçi Muslihudin neighbourhood in Sarajevo, was nine when he converted, and chose the name of Salih (GHB, Sijil no. 64, p. 1). Boro, son of Andon Blajević, from the *kaza* of Mostar, who was about 14 or 15 years old, appeared before the Sharia court as a beardless boy (*şâb-i emred*), accepted Islam and took the name of Ibrahim (GHB, Sijil no. 85, p. 2). These are just some of the cases where the age of the converts was recorded. All of the converts mentioned chose Islam by their own free will. These cases should be distinguished from those of minors who were converted to Islam by the court after their parents converted.

⁵⁰ “A boy is judged to be of age or mature with the appearance of pollution, or a discharge of semen, or impregnation, and girl with the appearance of menstruation, pollution or pregnancy. If none of these conditions occurs, then a boy is seen to be mature when he turns 18, and a girl when she turns 17, while according to the two imams[“*indehumā*” i.e. the two imams, Imam Yusuf and Imam Muhammed] when each turns 15 years of age. It is reported so by the Imam [i.e. of Abu Hanifa], and is the basis of fatwas. The minimum age [i.e. the youngest age at which, on the basis of the appearance of the above symptoms,

to a fatwa by Ebu's-Su'ud Efendi, minors could convert to Islam if they were able to understand religion⁵¹. This issue led to dispute from time to time, seeing as different communities harboured different ideas as to maturity and being of age, as well as to being able to "understand religion"⁵².

Among the women who converted, some were unmarried⁵³, while others were married. When a married woman would accept Islam, the regulation was to offer her husband the chance to convert too. If he declined, they would automatically be divorced by the court, seeing as a Muslim woman could not be married to a non-Muslim man. This practice is evident in the sijils, and has its judicial basis in the works of Ibrahim Al-Halabī and Sheikh al-Islam Molla Hüsrev, as well as in the fatwas of Ebu's-Su'ud⁵⁴. What is interesting is that, in the cases where only one pa-

---

we consider someone to be mature] was 12 years old for boys, and 9 years old for girls, and so, if they entered this age and stated that they were mature, this will be accepted, and they will be given the same legal considerations as those who are mature" (Al-Halabī, *Multaqa.*, pp. 387-388). Molla Hüsrev treats this issue with somewhat more detail. He too says that, according to Abu Hanifa, the age of maturity is 17 and 18 years old for those who show no signs of maturity, while, according to the "two imams" (*imāmeyn*), age limit is 15 years for both girls and boys, as was also reported by Abu Hanifa. He also specifies that, in matters of determining one's maturity, 12 years of age was the minimum legal age for boys, while it was 9 years old for girls. Molla Hüsrev also mentions certain hadiths to further explain these rules. (Molla Hüsrev, *Düerü'l-hükkām*, p. 703).

⁵¹ "QUESTION: Zimmi Zeyd entrusted his children, who were between the ages of five and six, to the care and household of a Muslim man named Amr. If Amr instructs the children in Islam (that is, if he inspires them to accept Islam as their religion), can it be adjudicated that they have become Muslim? ANSWER: Yes, if they have understood the religion (*din ta'akkul ederler idi ise*)" (E. Düzdağ., *Ebussuüd Efendi Fetvaları*, p. 89).

⁵² According to the Austrian laws, the legal age was 24. For information on the disagreements which occurred between the Ottoman and Austrian authorities when an 18-year-old girl, whose father was a subject of Austria-Hungary, converted to Islam, see Gelez (Gelez, "Vjerska probraćenja u Bosni i Hercegovini", p. 43).

⁵³ Girls who had converted to Islam in sijils were generally referred to as "*bākire*" or "*bākire-i bālīga*". "*Bākire*" means "virgin", while "*bākire-i bālīga*" is "a virgin of age" (GHB, Sijil no. 85, p. 2.; GHB, Sijil no. 67, p. 1.).

⁵⁴ "When the wife of an infidel, or the husband of a worshipper of fire, converts to Islam, Islam is offered [as a religion] to the other [i.e. the non-Muslim spouse], and if husband converts to Islam, then the wife belongs to him, and if he does not, they will be divorced. If the husband refused, then the divorce is considered *talāq*". This is contrary to the opinion of Abu Yusuf [in whose opinion this case cannot be considered *talāq* – a form of a one-sided divorce in which a husband "lets go" of his wife – but an annulment (*fāsḥ*) of the marriage, that has to be mediated by the court]. (Al-Halabī, *Multaqa.*, p. 120.); "PROBLEM: The conversion to Islam of a female ward, or *zimmiye*, cannot [automatically] decide the divorce. If her husband is absent, the decision is put off until he arrives. Upon his arrival, he is offered to convert to Islam. If he accepts, their marriage is confirmed. On the other hand, if he rejects, the judge shall divorce them (*tefrük eder*). After the post-marriage delay period (*üddet*) expires, the wife is free to go to whomever she wants. The judge shall severely punish the man [i.e. the former husband] who takes her afterwards." (E. Düzdağ., *Ebussuüd Efendi Fetvaları*, p. 90.). In cases where the husband refuses to convert,

rent would accept Islam, custody of all minor children would always be granted to this parent, and they would also be automatically converted⁵⁵. If the child was of age according to Islamic regulations, he or she would be considered “*fā’il-i muhtār*” i.e. as a person who can judge for themselves⁵⁶. A total of twelve cases were registered where the woman would convert to Islam and her husband would refuse to, as well as one case of a husband refusing, and agreeing to accept Islam later, and one case of a husband converting to Islam, but his wife refusing to⁵⁷. These refusals perhaps paint

---

the Ottoman judges would treat the divorce as a legal annulment, as was recorded in the Sarajevo sijils: “... after he [i.e. the husband] refused, the Sharia Court decision which separated her, under the Sharia law, from the mentioned husband has been attached...” (“...*ibā’ ve imtinā’* *ütmekle zevce-i mesfurdan şer’an tefrikinde hükm-i şer’î lâhik oldıgı...*”) (GHB, Sijil no. 40, p. 233.); “...given the fact that the husband has refused, the marriage heretofore existing between them is annulled by the pen of the rightful Sharia law...” (“...*kabûldan imtinā’ına binā’ en beynlerinde kâ’im nikâh kalem-i şer’-i kavim ile fesh olındıgı...*”) (GHB, Sijil no. 69, p. 133.).

⁵⁵ “A child is considered Muslim if one of his parents is Muslim, and will be considered a *kitâbî* (a member of the People of the Book i.e. a Jew or Christian) if one of his parents is a *kitâbî*, and the other a worshipper or fire” (“*wa-t-tijlu muslimun in kâna ahadu abawaihi musliman wa-kitâbiyyun in kâna baina kitâbiyyin wa-mağûsiyyin*”). The clarification to this is: “A child follows the parent whose religion is better” (“*li-anna t-tijla yattabi’u hayra l-abawaini dînan*”) (Al-Halabî, *Multaqa*, p. 120.). The sijils also show that there were such cases happening at different Sharia Courts in Bosnia. When one of the parents would convert to Islam, their children would automatically convert if they were minors, even if the other parent kept his/her religion. The judges would explain this by writing in the sijils that the child was following the better parent (*şagîr oğlı hayr-i ebeveyne tâbi’ olmağla*) (GHB, Sijil no. 47, p. 217.).

⁵⁶ Such was the case of Ostoyan, son of Mihaylo, who was 15 at the time his mother converted to Islam. He was considered to be of age and was given the right to decide his destiny (i.e. he was considered “*fā’il-i muhtār*”), while his underage brothers and sisters were converted to Islam after their mother converted (GHB, Sijil no. 82, p. 2.).

⁵⁷ There are 12 cases where a wife would convert to Islam, and her husband would, after being offered to convert, decline the offer. 9 of these cases were registered at the Sarajevo court: Sava (?), daughter of Milka, became Emine (Emina). Her husband Panto refused to convert, after which they were legally divorced (*ol daği ibā’ ve imtinā’ ütmekle tefrik ile hükm birle*) (GHB, Sijil no. 40, p. 233.); Savkana, daughter of Savo, became Meryem, and her husband Nikola, son of Stanko, declined (GHB, Sijil no. 40, p. 233.); Pava, daughter of Nikola, became Dervişa, and her husband, *zimmi* Şahin was offered the same possibility, which he declined (GHB, Sijil no. 53, p. 1); Gürğiya (Đurdija), daughter of Gavriilo, converted and took the name Fatima, while her husband Tomo, son of Andriya, refused to convert (GHB, Sijil no. 55, p. 9.); Anca (Anda), daughter of Miço, became Nefisa, while husband Todor declined to convert (GHB, Sijil no. 69, p. 2.); Yovanka, daughter of Todor, became Fatima, while her husband Todor, son of Curo (Đuro), declined to convert (GHB, Sijil no. 69, p. 133.); Mara (?), daughter of Curo (Đuro), became Fatima. She lived in the house of Imam Osman Efendi until the time her husband was offered the option to convert, which he declined, and they were later legally divorced (GHB, Sijil no. 74, p. 136.); Jana, daughter of Novak, became Meryem, while her husband Miço refused to convert (GHB, Sijil no. 76, p. 3.); Ana, daughter of Risto, became Fatima, while her husband Vasil (Vasilije) refused to convert (GHB, Sijil no. 82, p. 2.). Moreover, there were also three cases in which the act of converting happened earlier and was recorded at another court, or where the fact that the wife converted and the husband refused was only recorded later, during the wedding proceedings. For some of the women, records only make mention of their new, Muslim name, while their previous non-Muslim name was not recorded. Their fathers were recorded under the name of Abdullah (servant of God), concealing their real names, as was the usual practice. These cases

a clearer picture of the freedom of choice that was offered to individuals when it came to accepting Islam, than even the formulations in the sijils, which also stipulate that one had become a Muslim with their own “free will”.

In addition to the above considerations, in understanding the identity of the individuals converting to Islam, it is also necessary to establish their social background. Their occupations, as well as their parents' occupations, can serve as indicators of the converts' social status. The sijils themselves only in some cases state the occupation of the converts or their parents, but we consider these notes important in determining the social strata that the converts were from. According to the notes in the sijils, we know that the following individuals converted to Islam: one glassmaker, two people whose fathers are identified as bakers, one land tenant (*müstecir*), a daughter of a land tenant, 16 people identified as servants/*hidmet-kār*, or in the service/*hidmet* of certain wealthier individuals, as well as a head physician to a Bosnian *vâlî*, and a *sipahi*'s daughter who had committed “apostasy” (*irtidād*), and had then repented and returned to Islam⁵⁸. The converts came from towns, as from villages. Seeing as those

---

are as follows: Todora had converted earlier at the court in Visoko, while her husband Risto refused (GHB, Sijil no. 46, p. 2.); Fatima, another woman, had converted a year before it was recorded - it is not known where she converted - while her husband Petar refused to. This was confirmed by the testimony of two witnesses, and was recorded in the sijil as a note above the entry confirming their marriage (GHB, Sijil no. 46, p. 3.); Umihana, daughter of Abdullah, converted to Islam in Zenica, while her husband Risto refused to (GHB, Sijil no. 47, p. 217.). There was also one case registered at the Sarajevo court of a husband who first refused to convert, only to accept Islam later on. The husband's name was Jivko (Živko), who, after his wife Čvijeta (Cvijeta), daughter of Mihaylo, converted to Islam, refused to convert. Their three-year-old son was put in the custody of his mother, and was converted to Islam in accordance with Sharia rules. Very soon afterward, Jivko also converted to Islam (GHB, Sijil no. 47, p. 217.). There is only one case where the husband converted to Islam, while his wife refused. He was a Jew, who converted to Islam and took the name of Selim, while his wife Blanka, daughter of Solomon, refused (GHB, Sijil no. 79, p. 485.). The cases we mention here have also been included in the statistical analysis conducted for the purposes of this paper. However, there were also cases where it could not be determined whether the husband or wife were even alive when their spouse converted, and whether they had declined to convert, but it was clear that these converts had had children. These cases were as follows: a woman named Goša converted to Islam and took the name of Nefise (Nefisa). Also converting with her was her son Marko, a minor, who became Ahmed. There is no mention of a husband in the records (GHB, Sijil no. 40, p. 233.); Angeli (Anđelija), daughter of Boro, converted to Islam, and her daughter Ana, who was in her custody, was also converted. Again, the husband is not mentioned (GHB, Sijil no. 60, p. 2.); Rafo became Mustafa, and his two children converted with him. There is no mention of his wife. (GHB, Sijil no. 69, p. 134.); Mariya, daughter of Pavo, became Fatima. It is recorded only that she had had children with her first husband Mihaylo, whose names are not mentioned. There is no, further, record of the husband (GHB, Sijil no. 82, p. 2.).

⁵⁸ Mariyan, son of Lazo, from the Husrev Bey neighbourhood in Sarajevo, was a glassmaker/*cāmei* (GHB, Sijil no. 69, p. 2); Pava, from the Duracak neighbourhood in Sarajevo, was the daughter of Nikola, a baker/*habbāz* (GHB, Sijil no. 53, p. 1); Yovan, from the Peltek Husamudin neighbourhood in Sarajevo, was the son of Nikola, a baker/*elmekeçi* (GHB, Sijil no. 53, last cover); Boško, son of Risto, was a *müstacir* (a land tenant) of Osman Bey Cenneti (Dženetić) (GHB, Sijil no. 47, p. 218); Mariya, from the village of Pohvalići,

who lived in cities were mostly tradesmen and craftsmen, we believe that converts from towns were also mostly involved in trade and craft, or originated from families in this line of business. Similarly, the non-Muslim population in villages worked mostly in agriculture and livestock raising, and we can therefore assume with some certainty that those were the occupations of the majority of converts who lived in villages. As we mentioned earlier, some converts were also recorded in the sources as having been land tenants or *müstacirs*. Also, the number of village inhabitants who converted was greater than the number of city-dwelling converts. Among the 123 people (including two apostate women) who converted to Islam of their own will before the Sharia Court in Sarajevo, 33 originated from cities, 81 from villages, and for 9 of them, the sijils only mention the administrative unit they were from, or the country or place of origin (in cases of foreigners converting), and we thus cannot tell whether they came from towns or villages. If we add to our count the children who were legally converted after one of their parents accepted Islam, then the town to village ratio becomes 39:85 (plus 9 cases where only an administrative unit or country of origin of the convert is mentioned). An interesting observation is that difference in the num-

---

in the Butmir *cemâat*, was the daughter of Barutiya, a tenant of the Hacı Durakoğlu (Hadžiduraković) family (GHB, Sijil no. 50, p. 2); Trivun, son of Nikola, from the village of Čapla (Čaplja) in the *kaza* of Kamengrad, was in the service/*hidmet* of Derviş Bey in the *cemaat* of Radovle (Radovlje) near the town of Visoko (GHB, Sijil no. 41, front cover); For Halil, son of Curo (Đuro), who had converted to Islam earlier, it was recorded that he was in the service of the Osman *sipahi*, a landowner, in the Ledići *cemaat* (GHB, Sijil no. 55, p. 9); Lučiya (Lucija), a minor, daughter of Yakov, from the Visoko *nahiye*, lived in Sarajevo with hajji Meryem, a Muslim woman. While it is not directly stated that she was in hajji Meryem's service, we take this as a given, because it was the custom that children from poorer families served in wealthier households. (GHB, Sijil no. 57, p. 1); Bojo (Božo), son of Vidoye, was in service with the Čirnčalo (Crnčalo) family in the *kaza* of Čelebi Pazar (Rogatica) (GHB, Sijil no. 61, p. 147.); Yovan, son of Yovan, "of Hungarian descent", lived in Glasinač in the service of a *muezzin*, and then worked for an *alaybey* (GHB, Sijil no. 65, p. 2.); Andriya, from the town of Goriča in "Italian land", was in the service/*hidmet* of Bando *sipahi* (GHB, Sijil no. 65, p. 2.); *ẓimmî* Andriya, originally from the village of Kikinda, was in the service/*hidmet* of Adem *sipahi* (GHB, Sijil no. 67, p. 1); Aniča (Anica), daughter of Šinik Yovan from Tarčin, a 13-year-old girl of age, was in the service of Mehmed Bey Rabić (GHB, Sijil no. 67, p. 1.); Dimo, son of Dimo, from the Vidin *nahiye*, was a servant/*hidmet-kâr* of *bayrak-dâr* Mehmed (GHB, Sijil no. 66, p. 271.); Yozo, son of Andriya, from Makarska, was in the service of Salih Bey Babić (GHB, Sijil no. 69, p. 133); Pero, son of Martin, was in the service of Mehmed Begović in the village of Rakoviča (GHB, Sijil no. 78, p. 237.); thirteen-year-old Roza, daughter of Martin, from the village of Lugovi in the Foyniča *nahiye*, was in the service/*hidmet* of Salih Aga and Mustafa Aga Šabanović (Sijil no. 78, p. 237.); Luka, son of Matan, was in the service of Ali Efendi Šerifović (GHB, Sijil no. 79, p. 477.); 15-year-old Curo/Đuro, son of Sava, from Mostar, was in the service of *muftî* Mehmed Šakir Efendi in Sarajevo (GHB, Sijil no. 83, p. 156.); Petar, son of Yefto Vuković, from Istolč (Stolac), was in the service of Mariya, a Christian woman, in Sarajevo (GHB, Sijil no. 85, p. 2); Jovance, son of Jovan, from the village of Ališniča near Niš, was in the service of Emin Aga, the *binbaşı* of the first battalion (*tabur*) of the 4th regiment/*alay* (GHB, Sijil no. 87, p. 169.); Ahmed Nuri Efendi was the *hekimbaşı* (head physician) of the Bosnian *vâlî* Davud Pasha. He was in fact an Englishman (GHB, Sijil no. 74, p. 136); Hatice (Hatidža), daughter of Salih *sipahi*, deflected from Islam, only to return to it later (GHB, Sijil no. 53, p. 144.).

bers of town and village inhabitants who converted is significantly diminished if we only consider cases in the Sarajevo *nahiye*, and becomes 20:27 in favour of villages. If we then count the children who were legally converted, the number of town folk who converted is only slightly smaller (25:28).

In the end, we can conclude that the conversions to Islam that took place in the first half of the nineteenth century before the Sharia Court in Sarajevo are an excellent indicator of the fact that the process of the expansion of Islam continued to survive in this period, albeit to a much more humble extent. There were new cases of conversion to Islam almost every year, and the new Muslims included Orthodox Christian, Catholic and Jewish locals, together with individuals from other areas in the Ottoman Empire, as well as those from the Habsburg Monarchy. The analysis we conducted of conversions to Islam during the first half of the 19th century, on the basis of the study of the Sarajevo sijils, could also be conducted, with some continuity, for the second half of the 18th century, while similar information can also be found in sijils found for other areas in the eyalet of Bosnia, but these can only be used to account for a few years, as they are not that well preserved. Also, a very significant question, which requires detailed analysis and research, is what motivated these individuals to convert to Islam. The sijils, and all other available sources, only offer limited information on the actual reasons for converting, and we, in making assumptions with regard to this issue, must therefore take into consideration a range of various intertwined religious, cultural, social, economic, psychological, and other individual factors which could have influenced an individual to accept Islam as their religion, as well as how these factors played out in the context of the historical milieu of the 19th century.⁵⁹ It seems like after many studies⁶⁰ that have been conducted about the motives of the conversions, we still have more questions than answers; so, it has become obvious that further talks about issues as complex as these should focus on possibilities, rather than on seeking the so-called “true and objective” solutions. Providing a

⁵⁹ It should be pointed out that the factors mentioned here are not listed according to significance – from case to case certain influences can be considered more significant than others, while in different situations, some completely different factors can play a more important role in one’s conversion to Islam. We believe that, in conversion to Islam of every individual, we need to consider the intertwined nature and simultaneous and mutual effects of various factors, but especially when considering entire groups of converts.

⁶⁰ For example, see: Anton Minkov, *Conversion to Islam in the Balkans: Kısve Bahası Petitions and Ottoman Social Life, 1670-1730*, Brill, Leiden-Boston 2004, pp. 64-110; H. Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtidâ (1839-1876)*, pp. 1-261; A. S. Aličić, “Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća”, pp. 125-192; K. Çolak, “XVI. Yüzyılda İstanbul’da İhtida Hareketleri”, pp. 495-497; A. Açıkel, “Şer‘iyye Sicillerine Göre Tokat’ta İhtida Hareketleri (1772-1897)”, pp. 182-183; Hava Selçuk, “Tapu Tahrir ve Maliyeden Müdevver Defterlerine göre Rumeli’de İhtida Hareketleri (1432-1482)”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12 (2002), pp. 89-104.

definite answer to the above-mentioned question of motives exceeds the aims which were originally put forward in this paper, so we will satisfy ourselves by drawing attention to the problems that could be of interest to future researchers. Even though the world of people who converted to Islam in the *eyalet* of Bosnia during the first half of the 19th century is only briefly touched upon in this paper, we would like to express our hope that future studies and analyses would contribute to its better understanding, as well as to the more complete comprehension of the historical heritage that remained in Bosnia and Herzegovina after the Ottoman Empire left the stage.

BIBLIOGRAPHY

A. PRIMARY SOURCES

I. UNPUBLISHED ARCHIVE SOURCES

GAZI HUSREV-BEGOVA BIBLIOTEKA U SARAJEVU (GHB)⁶¹

a) Collection of Sharia sijils

Sijil no: 39, 40, 40, 41, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87.

II. PUBLISHED SOURCES

Al-Halabī, Ibrahīm, *Multaqa al-abhur*, commentary: Drameli Havāce-zāde Ismā‘īl Efendi, Mahmūd Beg Matba‘ası, Istanbul 1303 h.

Düzdağ, Ertuğrul M., *Ebussuūd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitabevi, Istanbul 1983.

Molla Hüsrev, *Dürrü’l-hükkām fî şerhi gurev’l-ahkām*, Ottoman translation, Tab‘-hāne-i ‘āmire, Istanbul 1258 h.

B. SECONDARY SOURCES

Açıkel, Ali, “Şer‘iyye Sicillerine Göre Tokat’ta İhtida Hareketleri (1772-1897)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 23 (Erzurum 2004), pp. 171-193.

Aličić, Ahmed S., “Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 40/1990 (Sarajevo 1991), pp. 125-192.

Aslan, Halide, “Osmanlı İmparatorluğunun Son Dönemlerinde Muhtedi Çocuk Manzaraları”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14:1 (Elazığ 2009), pp. 119-142.

⁶¹ Gazi Husrev Bey Library in Sarajevo, Bosnia and Herzegovina.

- Aslan, Halide, *Tanzimat Döneminde İhtidâ (1839-1876)*, Unpublished Ph. D. thesis, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008, pp. 1-261.
- Bašagić-Redžepašić, Safvet Beg, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (Od g. 1463. – 1850.)*, vlastita naklada, Sarajevo 1900, pp. 1-215.
- Çolak, Kamil, “XVI. Yüzyılda İstanbul’da İhtida Hareketleri”, *Osmanlı*, IV (Ankara 1999), pp. 495-505.
- Čubrilović, Vasa, “Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini”, *Јugoslavenski istorijski časopis*, I/1-4 (Belgrade 1935), pp. 368-403.
- Deringil, Selim, *Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 2012, pp. 1-275.
- Filipović, Nedim, “Islamizacija vlahu u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku”, *Radovi*, LXXIII/22 (Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1983), pp. 139-148.
- Filipović, Nedim, “Napomene o islamizaciji u Bosni u XV vijeku”, *Godišnjak*, VII/5 (Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1970), pp. 141-165.
- , “O jednom aspektu korelacije između islamizacije i čiflučenja”, *Prilozi*, XVII/18 (Institut za istoriju, Sarajevo 1981), pp. 25-43.
- , “Specifičnosti islamizacije u Bosni”, *Pregled*, special edition (Sarajevo 1968), pp. 27-34.
- Gelez, Philippe, “Vjerska preobraćenja u Bosni i Hercegovini c. 1800-1918” *Historijska traganja*, 2 (Sarajevo 2008), pp. 17-75.
- Handžić, Adem, “Islamizacija u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XVI-XVII/1966-1967 (Sarajevo 1970), pp. 5-48.
- Handžić, Mehmed, *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih muslimana*, Islamska dionička štamparija, Sarajevo 1940, pp. 1-34.
- Jennings, Ronald C., “Zimmis (Non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 21/33 (Oct. 1978), pp. 225-293.
- Karadağ, Esra, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında (1800-1850) Anadolu’da İhtida*, Unpublished MA thesis, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2005, pp. 1-169.
- Kreševljaković, Hamdija, “Odakle su i šta su bili bosansko-hercegovački muslimani?”, in: *Danica: Koledar društva svetojeronimskoga za prijestupnu godinu 1916.*, Zagreb 1915, pp. 326-334.
- Minkov, Anton, *Conversion to Islam in the Balkans: Kısve Bahası Petitions and Ottoman Social Life, 1670-1730*, Brill, Leiden-Boston 2004, pp. 1-277.

- Nametak, Fehim (ed.), *Naučni skup "Širenje islama i islamska kultura u bosanskom ejaletu"*, in: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 41/1991 (Sarajevo 1991), pp. 1-450.
- Selçuk, Hava, "Tapu Tahrir ve Maliyeden Müdevver Defterlerine göre Rumeli'de İhtida Hareketleri (1432-1482)", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12 (2002), pp. 89-104.
- Skarić, Vladislav, "Širenje islama u Bosni i Hercegovini", in: *Gajret-Kalendar za god. 1940*, Sarajevo 1939, pp. 29-33.
- Solovjev, Aleksandar, "Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne", *Godišnjak Istorijiskog društva Bosne i Hercegovine*, I (Sarajevo 1949), pp. 42-79.
- Yiğit, Ahmet, "İzmir Şer'iyye Sicillerine Yansıyan İhtida Vakaları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/11 (spring 2010), pp. 633-648.

APPENDIX

Table no. 1: Conversion types according to the statement of willingness and the position of the Sharia court

Type	Number	%
Conversion by the “free will” statement in front of the <i>kâdî</i> ¹	123	92,48
Converted by the decision of the court (for underage children) ²	10	7,52
Total	133	100

Table no. 2: Time-line of the conversions by decades*

CE (Gregorian year)	AH (Hijri year)	Number	%
1800-1809	1214-1224	25	18,80
1810-1819	1225-1234	24	18,05
1820-1829	1235-1244	34	25,56
1830-1839	1245-1255	17	12,78
1840-1849	1256-1266	28	21,05
1850-1851	1266-1268	5	3,76
Total		133	100

Table no. 3: Frequency of conversions in the months of the Islamic lunar calendar

Month	Number	%
Muharram	10	7,52
Safar	22	16,54
Rabî‘ al-awwal	15	11,28
Rabî‘ al-âkhir	12	9,02
Jumâda al-ûlâ	15	11,28
Jumâda al-âkhirâ	7	5,26
Rajab	12	9,02
Sha‘bân	3	2,26
Ramadân	8	6,02
Shawwâl	13	9,77
Ḍhu al-qa‘da	8	6,01
Ḍhu al-hijja	4	3,01
Unreadable	4	3,01
Total	133	100

* Years without conversions are: 1819, 1832, 1833, 1839 and 1841.

Table no. 4: Regional background of the converts

Region	Number	%
<i>Nahiye</i> of Sarajevo	53	39,85
Other <i>nahiyes</i> of the <i>kaza</i> of Sarajevo	16	12,03
Other <i>kazas</i> of the <i>eyalet</i> of Bosnia	44	33,08
Other <i>eyalets</i> of the Ottoman Empire	6	4,51
Foreign states	11	8,27
Unknown/undetermined	3	2,26
Total	133	100

Table no. 5: Gender distribution of the converts

Type of the conversion	Men (A)	Women (B)	A+B
Conversion by the free will statement	80	43	123
Conversion by the decision of the court (underage children)	5	5	10
Total	85	48	133
%	63,90	36,10	100

Table no. 6: Urban/rural identity of the converts (if mentioned)*

	Cities CFW ³	Cities CCD ⁴	Villages CFW	Villages CCD	Total
<i>Nahiye</i> of Sarajevo	20	5	27	1	53
Other regions	13	1	54	3	71
Total:	33	6	81	4	124
%	26,61	4,84	65,32	3,23	100

Table no. 7: *Zimmis*, apostates and former religious identity of the converts (if mentioned)**

Christians (<i>Nasârâ</i>)	Jews (<i>Yahûdî</i>)	<i>Zimmîs</i> ⁵	Wives, daughters and sons of <i>zimmîs</i> ⁶			Apostates ⁷
Women ⁸	Men	Men	W ⁹ .	D.	S.	Women
19	3	17	6	11	9	2
Total: 67						

* The above-mentioned analysis includes 124 cases for which the *kâdî* or court scribes recorded the name of the city *mahalle* or the name of the village from where the converts were coming. Beside this, the *siyils* of Sarajevo contain information about additional nine cases where the converts were identified just by the administrative unite, or by their ethnicity. So, in these cases the type of the settlement they came from cannot be determined.

** Refers only to the people who converted by the free will statement in front of the Sharia *kâdî*.

OSMANLI VERGİ UYGULAMALARINA BİR ÖRNEK: OKTRUVA RESMİ

MEHMET SÜME*

Giriş

Oktruva Resmi, 20 Kasım 1914 tarihli oktruva kanununun birinci maddesinde; “Belediyesi müstakil nüfusu beş binden fazla olan şehir ve kasabalarda tüketilen, yiyecek, içecek, yakacak, inşaat malzemeleri ve satılan hayvanlar üzerinden alınan resim”¹ olarak tanımlanmaktadır. Bir başka deyişle oktruva şehir ve kasabalara ticaret amacıyla getirilen her türlü eşyadan alınan vergi için kullanılan bir tabirdir². Osmanlı belgelerinde giriş resmi demek olan resm-i duhuliyeye³, bac resmi⁴, bac-ı bazar resmi⁵ ve XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise oktruva resmi şeklinde çok çeşitli isimler altında zikredilmektedir.

Oktruva resmi belediye encümeninin talep ve teklifi ve mensup olduğu vilayet meclisinin onayı, vilayet meclisi teşekkül etmemiş ise Şûrâ-yı devlet’in tasdiki ve padişahın oluru ile ihdas edilirdi⁶. Osmanlı Devleti’nde belediye teşkilatı kurulmadan önce ise ticarete konu olan belde yöneticileri tarafından tahsil edilmekteydi. Osmanlı iç ve dış gümrüklerinin önemli bir gelir kalemi olan oktruva, kimi belediye gelirlerinin yaklaşık %50’sini oluşturmaktaydı. Ancak çalışmamız sırasında karşılaştığımız en büyük problem oktruva hakkında yeterince literatürün bulunmaması oldu. Osman Nuri Ergin’in *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye* adlı eserinde yer alan bilgiler müstesna, mevcut diğer bilgiler ansiklopedi maddelerine dayanmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri’nde konuya ilişkin oktruva, bac ve duhuliyeye başlıkları adı altında yaptığımız tarama sonucunda ise literatürün tam aksine çok zengin bir arşiv malzemesiyle

* Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bolu/TÜRKİYE, sume_m@ibu.edu.tr

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) DH. UMVM. Nr. 148/14, (2 Muharrem 1333 /20 Kasım 1914).

² M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, MBE. Yayınları, İstanbul, 1983, s.724.

³ BOA. A. MKT. MHM. Nr. 490/20 s. 1 (7 Şevval 1303/9 Temmuz 1886)

⁴ BOA. HR. TO. Nr.199/73, s. 1 (15 Haziran 1862)

⁵ BOA. TŞRBNM. Nr. 26/37 (19 Safer 1281/24 Temmuz 1863)

⁶ BOA. DH. UMVM. Nr. 148/14 (2 Muharrem 1333 /20 Kasım 1914).

karşılaştık. İçerik itibarıyla bac ve duhuliyeye resmi oktruva resmini karşılamaktadır. Hatta bazı belgelerde “*duhuliyeye resmi yani oktruva*” veya “*duhuliyeye (oktruva) resmi*”⁷ ibareleri yer almaktadır. Bundan dolayı çalışmamızda bu iki kavram belgelerde geçtiği şekliyle oktruva ile eşanlamda kullanılmıştır. Osmanlı Devleti’nin kuruluş yıllarında bac daha sonra duhuliyeye resmi adı altında tahsil edilen bu verginin Fransızca bir kavram olan “oktruva” adını almasında iki neden ön plana çıkmaktadır. Bunlardan birincisi Osmanlı Devleti’nde Tanzimat’la birlikte başlayan batılılaşma süreci ki bu genel bir nedendir. Bu dönemde askeri, ticari, teknik ve tıp alanında öncelikle Fransızca olmak üzere batı dillerinden pek çok sözcük dilimize girmiştir. İkincisi ise Osmanlı Devleti’nde belediye teşkilatının kuruluşunda Fransa’nın örnek alınmasıdır⁸. Böylece Fransızca bir kavram olan oktruva dilimize girmiştir.

1. Avrupa’da Oktruva Uygulamaları

Avrupa’da oktruva resminin tarihi Roma dönemine kadar uzanmaktadır. Bu dönemde İtalya’da vectigal (vergi) ya da portorium (gümrük vergisi) adıyla uygulandı. Zaman içinde mal üretimi ve mübadelesinin gelişmesine bağlı olarak yerel pazarların büyüüp tek bir ulusal pazar halinde birleşmesi eğilimini frenleyici bir rol oynadı⁹.

Oktruva resmi Orta-Çağ Avrupası’nda komünlerin (belediyelerin) kurulması ile uygulamaya konuldu. Gelirleri masraflarını karşılayamayan komünler merkezi krallığa başvurarak, sınırları içine giren her türlü ticari amaçlı mal üzerinden vergi tahsiline izin verilmesini istediler. Söz konusu vergi tahsiline ilişkin izinler kralın sunduğu beratlar yoluyla gerçekleştiğinden alınan vergilere oktruva (ihsan/lütuf) adı verildi¹⁰. Oktruva resmi birçok Avrupa ülkesinde XX. yüzyıla kadar uygulanmıştır. Hatta Fransa’da 1889’da memur birliklerinin kurulmasında oktruva memurlarının gösterdiği güçlü dayanışmadan dahi söz edilebilir¹¹. Oktruva memurlarının örgütlenip belediyeye karşı koyabilecek bir güce ulaşmaları, sayılarının çok olması ile izah edilebilir. Sayılarının çokluğu ise oktruva vergisinin çok yaygın bir şekilde uygulandığı şeklinde yorumlanabilir.

Avrupa ülkelerinin her birinde resmin miktarı ve tahsil şekilleri farklı genel

⁷ BOA. DH. İD. Nr. 173/12 (12 Cemâziye’l-evvel 1333/ 28 Mart 1915).

⁸ Osmanlı Devleti’nde belediye teşkilatının kuruluşunda Avrupa’nın örnek alınmasına dair geniş bilgi için bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediyeye*, C.1 Yayın Yönetmeni Cengiz Özdemir, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995. s. 151-196

⁹ “Oktruva” *Ana Britanica*, C. 17, Ana Yayıncılık, İstanbul, 2004. s. 73.

¹⁰ Oktruva; Fransızca octroi (ihsan/lütuf) kelimelerinden gelmektedir. Ahmet Çetin Ertürk, *Fransızca-Türkçe, Türkçe-Fransızca Sözlük*, Ankara, 2002, s. 553.

¹¹ Mukbil Özyörük, *Devlet Memurlarının Hürriyetleri*, Ankara, Güzel Sanatlar Matbaası, 1956, s. 20.

esasları ise aynıydı. Kapitalist ekonomik sistem egemen olmaya başladığında oktruva uygulamaları bu sistem ile çelişti. II. Dünya Savaşı'ndan sonra, Fransa, İtalya, İspanya, Portekiz ve Avusturya gibi ülkelerde hâlâ görülmekle birlikte uygulama alanının daraltılması, bazen de tümüyle kaldırılması yönünde güçlü bir eğilim söz konusu oldu. Oktruvanın tahsil maliyeti getirisine oranla çok yüksek kalmış, hatta zaman zaman toplanan verginin %50'sini bulmuştur¹². Oktruva Avrupa'da kapitalistleşme süreciyle birlikte zaman içinde ortadan kalkmıştır.

2. Osmanlı Devleti'nde Oktruva Uygulamaları

Avrupa ülkelerinde oktruva denilen vergi uygulamasına doğuda *bac* adı verilmiştir. Bu vergiyi tahsil için görevli olanlara *bacdar* şehirlerin girişlerinde bacdarların bulunduğu binaya ise *bacdarhane* denilmiştir¹³. Bac kelimesinin aslı Farsça olup *hisse*, *pay* anlamlarına gelmektedir. Mali bir terim olarak ise bac hemen her çeşit vergi için kullanılmıştır. Türkçe metinlerde de bac kelimesinin Farsça'da olduğu gibi aynı anlamlarda kullanıldığını ve mutlak surette vergi kavramını ifade ettiğini görüyoruz¹⁴.

Samani, Gazneliler ve Selçuklulardan başlayarak birçok Türk Devleti İran coğrafyasına hâkim olmuştur. Selçuklu idari teşkilatının büyük ölçüde Samani ve Gazneli teşkilatlarına dayanması, bac kelimesinin Türkler arasında mali bir terim olarak X. yüzyıldan itibaren kullanılmasına yol açmıştır¹⁵.

Osmanlı Devleti'nde ise bac uygulaması devletin kuruluşu ile başlar. Osman Gazi'nin ilk tahsil ettiği vergi bac yani oktruva resmidir. Osmanlı kroniklerinden Aşıkpaşaoğlu ve Neşri Tarihlerinde konuya ilişkin şu bilgiler yer almaktadır:

“...Osman Gazi adına hutbe okunup para basılıp kadı ve subaşı atanınca Germiyan Vilayeti'nden bir kişi Osman Gazi'ye gelerek bu pazarın bac'ını bana satın dedi. Osman Gazi bac nedir diye sordu. O kişi pazara her kim yük getirirse ondan akçe alayım dedi. Osman Gazi bu pazara gelenlerde alacağın mı var ki bunlardan akçe alırsın diye sordu. O kişi bu adettir her vilayette vardır; her yükten padişah için akçe alırlar dedi. Osman Gazi bu Tanrı buyruğu, Peygamber sözü müdür yoksa bunu her ilin padişahı kendisi mi ihdas eder diye sordu. O kişi evvelden beri sultanlık töresidir dedi. Osman Gazi sinirlenerek yürü artık burada durma zira sana ziyanım dokunur malını kendi eli ile kazanmış olan

¹² “Oktruva” *Ana Britanica*, C. 17, İstanbul 2004. s. 73.

¹³ M. Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C. II, s. 724.

¹⁴ Bac: Farsça baj kelimesinin İslam hâkimiyeti devrinde Arap telaffuzuna uygun hale getirilmiş şeklidir. X. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar baj şeklinde kullanılan bu kelime daha sonraları bac olarak kullanılmış ve Türkçeye 'de bu şekilde geçmiştir. Geniş bilgi için bkz. Mehmed Fuad Köprülü “Bac” *İ.A. C.* 2. İstanbul 1979, s. 187.

¹⁵ M. Fuad Köprülü, *a.g.m.*, s. 188.

bir kişinin bana ne borcu var ki, ben onun malına ne koydum ki bana akçe ver diyeyim. Bunun üzerine halk dedi ki Hanım! Bu pazarı bekleyenlere adettir ki bir nesnecek vereler. Osman Gazi mademki böyle diyorsunuz öyleyse yük getirip satan herkes iki akçe versin, satamayan bir şey vermesin dedi...”¹⁶.

Fatih döneminde yayınlanan kanunnamelerde bac kavramı vergi anlamında kullanılmış, şehre getirilen her bir eşyadan ne oranda vergi alınacağı açıkça belirtilmiştir. Bac kavramı Kanuni Sultan Süleyman Kanunnamesinde de vergi anlamında kullanılmış hatta bac'a dair bazı maddeler Fatih Kanunnamesinden alınmıştır¹⁷. Fatih kanunnamesinde olduğu gibi hangi ticari maldan ne oranda bac alınacağı belirtilmiştir. 1521 tarihli bir kanunname konuya ilişkin bize şu bilgileri vermektedir.

“...Şiresi olmayan karyeler gayri karyelerden şire satun alup kendü karyelerine getürseler yahut şiresi olan karyeler şiresi olmayan karyelere yükü şire iledüb satsalar her yükden ikişer akçe bac alınur ve araba ile fiçularla bazara gelüb satlan şire ki, şire fuçlarından onbeşer er akçe bac alınur...”¹⁸.

Bac Resmi Osman Gazi'den, II. Mahmut devrine gelinceye kadar çeşitli evrelerden geçerek varlığını sürdürdü. 1826'da yeniden düzenlenerek bu kez duhuliyeye resmi adı altında Osmanlı Devleti'nin önemli gelir kaynakları arasında yer aldı. 1826'da Yeniçeri Ordusunun kaldırılması üzerine kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Ordusu'nun masraflarını karşılamak üzere *ihtisap rûsumu* adı altında yeni vergiler konuldu. Duhuliyeye resmi bu vergiler içinde yer aldı. Yeni konulan vergileri tahsil için İstanbul'da İhtisap Nezâreti diğer şehirlerde ise İhtisap Müdürlükleri kuruldu¹⁹. 1855'te İhtisap Nezâreti adı Şehremânetine çevrildiğinde ihtisap resmi ile birlikte duhuliyeye resmi de Şehremaneti gelirleri arasında yer aldı. 1857'de ise ilk defa Beyoğlu'nda batı tarzında bir belediye daire açıldı. 1868'e geldiğinde Beyoğlu'nda tecrübe edilen belediye teşkilatı Dersâadet ve Bilâd-ı selâse²⁰ de olmak üzere İstanbul'un on dört belediye dairesine ayrılması oktruva resmi uygulamaları için bir dönüm noktası oldu. Şöyle ki, kurulan yeni belediyelere gelir bulmak gerekiyordu. Bu amaçla çağdaş batı teşkilatlarından ilham alınarak şehirdeki emlakten vergi alın-

¹⁶ *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, Hazırlayan: H. Nihal Atsız, KBY. Yayınları, Ankara, 1985. s. 28-Mehmed Neşri, *Neşri Tarihi*, Hazırlayan: M. Altay Köymen, C. I, KBY. Yayınları, Ankara, 1983, s. 58.

¹⁷ M. Fuad Köprülü, a.g.m., s. 190.

¹⁸ Neşet Çağatay “Osmanlı İI Kanunnamelerinden Örnekler” *A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 2. S. 2-3 Ankara 1994, s. 342, 343.

¹⁹ Osman Nuri Ergin, a.g.e., C. 1, s. 349.

²⁰ Dersâadet ve Bilâd-ı selâse: Dersâadet olarak isimlendirilen İstanbul XIX. yüzyıl ortalarına kadar idari açıdan dört bölüme ayrılıyordu. Bunlardan birincisi İstanbul kadlığının yetki sahası olan kent merkezi kabul edilen *sur içi* dir. Galata, Eyüp ve Üsküdar'dan oluşan *Bilâd-ı selâse* ise merkezin kazalarıdır. Üç Belde anlamına gelen Bilâd-ı selâseyi ayrı kadılar yönetiyordu. Geniş bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, “Bilâd-ı Selâse” *DİA*. C. 6, s. 151,152, İstanbul, 1992.

maya başlandı. Ayrıca İstanbul'da faaliyet yürüten esnaf, tüccar ve her türlü zanaat erbabı vergi vermekle yükümlü kılındı. Şehir halkının dışardan getireceği her türlü ticari maldan alınacak vergi (oktruva) belediye geliri kabul edildi²¹. Oktruva resmi daha sonraki yıllarda hazırlanan bütün belediye kanunlarında yer aldı.

Aşağıda belirtileceği üzere Avrupa ülkeleri oktruva uygulamalarına müdahil olsalar da gerek I. Dünya Savaşı gerekse Kurtuluş Savaşı yıllarında daha özgürce hareket edilmiştir. Özellikle Kurtuluş Savaşı sırasında oktruva resmi Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin gelir kaynakları arasında yer aldı. Bu konuda cemiyetler tarafından tarifeler belirlenip oktruva oranları kısmen mahalli idarelerin inisiyatifine bırakılmıştı. Oktruva tahsili Balıkesir, Isparta ve Burdur'da başarıyla uygulandı²². Kurtuluş Savaşı'ndan zaferle çıktıktan sonra zaferin tescili olan Lozan Barış Antlaşması ile (24 Temmuz 1923) yabancılar tarafından oktruva uygulamalarına getirilen bütün sınırlılıklar kaldırıldı.

Ancak bir müddet sonra ekonomide millileşme sürecinde yerli sanayiciler tuhafiye ve spirto gibi oktruvaya dâhil olan mallardan alınan resme itiraz etmişler, oktruva resminin kaldırılarak memleketin mali serbestisinin sağlanmasını istemişlerdir. 26 Kasım 1924 tarihli İstanbul Ticaret Odası raporunda konuya ilişkin bilgilere yer verilmiştir²³. Benzer bir rapor 1930'da Ankara'da düzenlenen sanayi kongresinde hazırlandı. Bu raporda da maliyeti ve fiyatları yükselttiği gerekçesiyle oktruva resminin kaldırılması gerektiği yönünde görüşler belirtildi²⁴.

1930'lu yıllarda oktruvaya ilişkin bir başka gelişme şöyledir: Radyo kullanımının yaygınlaşması üzerine pek çok halkevi şubesi radyo almak istemiş, radyo fiyatlarının makul bir düzeye çekilmesi için ise her türlü gümrük ve oktruva vergisinden muaf tutulmaları yolunda taleplerde bulunmuşlardır. Bu gelişmeler üzerine 20 Nisan 1933 tarihli "*Halk evleri için ithal olunacak radyo ve sinema makinelerinin muamele vergisi gümrük ve oktruva resimlerinden istisnası hakkında*" 2154 numaralı kanun hazırlanmıştır. Bu kanun 27 Nisan 1933'de resmi gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir²⁵. Bütün bu gelişmeler sonucunda 1933 tarih ve 2256 sayılı altı maddelik bir kanunla belediye hisseleri karşılığı olarak gümrük vergilerine %10 zam yapılmak suretiyle oktruva resmi yürürlükten kaldırılmıştır²⁶.

²¹ M. Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C. I, s. 481,482.

²² Bu konuda geniş bilgi için bkz. Hasan Babacan "Milli Mücadelenin Gelir Kaynaklarından Oktruva Vergisi ve Isparta'da Uygulanması" *Araştırmalar*, S. I. Isparta 1999, ss.113-122.

²³ *İstanbul Ticaret Odası İktisat Komisyonu Tarafından Tanzim Edilen Rapor*" 29 *Kanun-ı Sani 1340-26 Teşrin-i Sani, 1340-1924 Osmanlıcadan çeviren: Aynur Karayılmazlar, Sadeleştirilen: Ekrem Karayılmazlar, İTO Yayınları, İstanbul, 2006, s. 59, 65, 205, 215.*

²⁴ *1930 Sanayi Kongresi Raporlar Zabıtları*, Neşreden: Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umum Merkezi, ASO Yayınları, Ankara, 2008, s. 483.

²⁵ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, (BCA) Nr. 490/01-123-1.

²⁶ M. Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C. I, s. 483.

3. Osmanlı Devleti'nde Gümrükler ve Avrupa Ülkelerinin Oktruva Uygulamalarına Bakışı

Osmanlı Devleti'nde gümrükler dâhili ve harici gümrükler olmak üzere iki ana bölüme ayrılır. Osmanlı sınırları içinde yer alan şehir ve iskeleler arasında kara veya deniz yoluyla nakledilen her türlü eşyadan alınan resimlere “dâhili gümrük resmi” adı verilirdi²⁷.

Yabancı tüccarlar tarafından Osmanlı şehir ve iskelelerine getirilen ve buradan alınıp Avrupa'ya götürülen mallardan alınan resimlere ise *harici gümrük* denirdi²⁸. Çalışmamıza konu olan oktruva resmi ise Osmanlı sınırları içinde şehirlerarasında yapılan ticarete uygulandığı için dâhili gümrük, yabancıların Osmanlı limanlarına getirip ülkeye sokmak istedikleri mallardan alındığı için ise harici gümrük statüsünde yer almaktadır. Avrupa ülkeleri çoğu zaman oktruva uygulamalarına müdahil olmuşlar ve buna gerekçe olarak kapitülasyonlardan doğan haklarını göstermişlerdir. Bir diğer gerekçeleri ise 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması ile *Yed-i vahid* uygulamasının kaldırılmasıyla ortaya çıkan yeni tabloydu. Antlaşma sonucunda iç gümrüklerin kaldırılması gümrük oranlarının düşürülmesi, Osmanlı Devleti'nde ticaret yapan Avrupa tüccarını çok ayrıcalıklı bir konuma getirmişti. Aşağıda belirteceğimiz üzere İstanbul'da oktruva ile ilgili uygulamalar öncesinde Hariciye Vekâletinden görüş alınması, sefaretlerin alınacak kararlarda görüş beyan etmeleri ve oktruva ile ilgili kurulan komisyonlarda sefaretlerin birer temsilci bulundurmalarının temel sebebi budur. Konuya ilişkin örnekleri şöyle sıralayabiliriz. 1853'te Amerika Maslahat Güzarı takdim eylediği tahrirat ile Amerikalı bir tüccardan alınan bac resmine itiraz etmektedir. Yazdığı tahriratta şu hususlar dile getirilmektedir.

“Gülek Boğazı memurları tarafından bir Amerikalının emvâl ve eşyasından bac resmi adı altında 29370 kuruş alınmıştır. Osmanlı Devleti 1838'de İngiltere ile yaptığı ticaret antlaşmasında İngiltere için geçerli olan hususların Amerika için de geçerli olduğunu beyan etmektedir. Adı geçen antlaşma ile bac resmi lağvedildiği için, Amerikalı tüccardan alınan para geri iade edilmelidir”²⁹.

1862 yılında ise Tarsus'ta bulunan Fransız konsolos vekili gönderdiği bir tahrirat ile Adana'da Gülek, Konya'da Maden geçitlerinin gelirlerini ellerinde bulunduran

²⁷ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı- İngiliz İktisâdî Münâsebeleri I (1580-1838)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1974. s. 62.

²⁸ Mübahat S. Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 70. Dâhili ve harici gümrük resimleri hakkında geniş bilgi için bkz. Süleyman Sudi, *Osmanlı Vergi Düzeni (Defter-i Muktesid)*. Hazırlayan: Mehmet Ali Ünal, Fakülte Kitapevi, Isparta, 2008, s. 188-212- Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)* Maliye Bakanlığı APK Yayınları, Ankara, 1999. s. 651-670.

²⁹ BOA. HR. TO Nr. 146/9 (26. 5. 1853).

mültezimlerin bac resmi tahsilindeki suiistimallerinden şikâyet edip bunların önlenmesini talep etmektedir³⁰.

Avrupa ülkeleri bu ve benzeri taleplerini 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması'nın 4. maddesine dayandırmaktadırlar. İlgili madde hükmünce Britanya tebaası, Osmanlı mahsulü olan bütün maddeleri istisnasız olarak ihraç edebilecekti. Bâb-ı âlî tarım ürünleri ve diğer maddeler üzerindeki bütün tekelleri lâğvetmeyi kabul etmişti³¹. 1838 tarihli ticaret antlaşması İngiltere ile yapılmış olmakla birlikte diğer Avrupa ülkeleri de Osmanlı Devleti ile ayrı ayrı yaptıkları antlaşmalar ile İngiltere'nin elde ettiği bütün haklara sahip olmuşlardı.

4. İstanbul Belediyeleri ve Oktruva Uygulamaları

İstanbul'un on dört belediye dairesine ayrılmasıyla oktruva resmi her ne kadar belediye gelirleri arasında yer aldıysa da, belediyenin bu resmi tahsil etmesi mümkün olmadı. Çünkü maliye hazinesi bu konuda belediyelere gerekli kolaylıkları ibraz etmedi. Bunun sebebi oktruva resminin ihdası hususunda sefaretlerin olaya müdahil olmalarıdır. Sefaretler kendi vatandaşlarının oktruva resminden muaf olmaları kaydıyla bu resmin belediyelere bırakılmasını onaylamışlardır. Maliye hazinesi ise adaletli olmayacağı ve merkezi gelirlerin azalacağı gerekçesiyle oktruva resmini belediyelere havale etmemiştir³². Bu konudaki karışıklıkların giderilmesi için 1886'da Şehremâneti'nin teklifi ve Maarif Nazırı Münif Paşa'nın tezkiresi ile oktruvanın yeniden müzakeresi için bir komisyon toplanmıştır. Komisyon, öncelikle 1873 tarihinde Kadri Paşa'nın Şehremâneti'nde bulunduğu sırada Avusturya, İngiltere, Almanya, Yunanistan, İtalya ve Belçika sefaretlerinin katıldığı toplantıda oktruva ve diğer resimlerin uygulaması konusunda gerekli kararların alındığı ancak takibinin yapılmadığını vurgulamış³³ daha sonra ise Altıncı Belediye Dairesi Müdürü Black Bey'in başkanlığında, Mekteb-i Sultani Müdürü İsmail Bey, Şûrâ-yı devlet azasından Ferid Bey ile Yanko Efendi ve Şehremâneti muavini Behor ve Divan-ı Muhasebat Müdde-i Umûmisi Ohannes Efendilerden oluşan bir komisyon kurulması kararlaştırılmıştır. Sefaretlerden dahi memurların bu komisyonda görev alması uygun bulunmuş karar gereğinin yapılması için Dâhiliye ve Hariciye Nezâretlerine havale edilmiştir³⁴. Daha sonraki yıllarda Şehremâneti, Sadaret Makamına gönderdiği yazılarda

³⁰ BOA. HR. TO. Nr. 199/73 (15. 6. 1862).

³¹ Mübahat S. Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 93.

³² M. Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C- I, s. 482.

³³ 1873 tarihli toplantıda alınan kararlardan bir netice alınmamasının bir diğer nedeni Fransa Sefâretî'nin delege göndermekten imtina etmesi gösterilmektedir. Bkz. BOA. MV. Nr. 102/144 (22 Safer 1319/10 Haziran 1901).

³⁴ BOA. MV. Nr. 18/61, s. 1, 2 (5 Receb 1304/30 Mart 1887).

oktruva kanununun düzenlenip ilanına kadar emlak vergisinin emanete bırakılması yönünde talepte bulunmuştur. Bu taleplerin gerekçesi olarak belediye gelirlerinin giderlerini karşılamadığı açıkça vurgulanmıştır³⁵. Ancak Şehremâneti'nin bu yöndeki istekleri geri çevrilmiştir. Konuya ilişkin örnek şöyledir; Şehremaneti Zeyrek Camii önündeki yolun genişletme çalışmaları sırasında karşılaşılan istimlak bedellerinin ödenebilmesi için Dersaâdet ve Bilad-ı selâse' de oktruva resminin ihdas edilmesini ve bunun tatbik edilmesine değin emlak vergisinin Şehremâneti'ne devrini talep etmiş ancak Dâhiliye Vekâleti'nden Şehremâneti'ne gönderilen bir yazı ile bu istek reddedilmiştir³⁶. Daha sonraki yıllarda Şehremâneti bu konudaki tutumunda ısrarcı olmuş en azında taleplerini Dâhiliye Nezâretine anlatabilmiştir. Bu gelişme üzerine Dâhiliye Nezâreti Şehremâneti'nin taleplerini bir yazı ile Sadaret Makamına iletmıştır. İlgili yazıda şu hususlar dile getirilmektedir.

“Belediyemizin zaruri giderleri, gelirlerinden 14.295.175 kuruş noksan olup her sene inşaat ve istimlak giderleri için 15.000.000 kuruş gerekmektedir. Mevcut belediye bu miktarı karşılayamamaktadır. Belediyelerin mevcudiyetini sürdürebilmesi şehrin intizamının sağlanabilmesi için oktruva resminin tahsilinden başka çare yoktur. Bu yönde 1907 Cemiyet-i Umûmiye-i Belediye'ce kaleme alınan tarife gereğince gelirlerin tamamı Belediyeye sarf edilmek üzere oktruva resminin tahsiline müsaade edilmelidir³⁷.”

Bu konuda Dâhiliye Vekâleti'ne gönderilen 2 Mart 1913 tarihli cevabî yazıda oktruva resmi hakkında Hariciye Nezâreti'nin görüşü alınması gerektiği belirtilmiştir³⁸. Belediyeyi ilgilendiren bir konuda Hariciye Vekâleti'nin görüşüne başvurulacak olması, daha önceki yıllarda olduğu gibi Avrupa ülkelerinin oktruva hakkındaki düşüncelerinin ne olacağı yönünde bir çekincenin olduğunu göstermektedir.

5. Taşra Belediyelerinde Oktruva Uygulamaları

Taşra belediyelerinin gelirleri sınırlıydı. Bu yüzden yaptıkları hizmetleri oktruva resminden karşılamaya çalıştılar. Örneğin Selanik Belediyesi sokakların kaldırım masraflarını duhuliyeye resminden karşılamaktaydı. 1887'de Selanik Belediye Meclisi giderlerinin karşılanması için vaktiyle duhuliyeye resmine yaptığı zammı iki yıl süre ile daha uzatmıştı³⁹.

³⁵ BOA. Y. MTV. Nr. 200/70 (20 Zi'l-ka'de 1317/ 22 Mart 1900) - BOA. Y. MTV. Nr. 202/158 (9 Muharrem 1318/9 Mayıs 1900).

³⁶ BOA. DH. MKT. Nr. 2485/44 (27 Muharrem 1319/ 16 Mayıs 1901).

³⁷ BOA. DH. İD. Nr. 40-2/13, s. 1 (27 Ramazan 1331/ 5 Şubat 1913).

³⁸ BOA. DH. İD. Nr. 40-2/13, s. 2 (27 Rebi'ül- evvel 1331/ 6 Mart 1913).

³⁹ BOA. DH. MKT. Nr. 1420/30 (21 Şevval 1304/13 Temmuz 1887)-BOA. MV. Nr. 20/29 (29 Şevval 1304/21 Temmuz 1887).

Düzce Belediyesi istihdam ettiği belediye tabibinin maaşını karşılamak amacıyla Düzce'ye gelen ticari eşya, araba ve yük hayvanlarından duhuliyeye resmi alınması konusunda 20 Mart 1899 tarih ve 3 numaralı bir tahrirat ile Kastamonu Valiliğine müracaat etmişti. Aynı durum Geyve Kazası için de geçerliydi⁴⁰. Kala-i Sultaniye' de (Çanakkale) selden yıkılan rıhtım ile yeniden inşa edilecek köprülerin, limana yapılacak olan muhafaza duvarlarının inşaat masrafları beş yıl süreyle duhuliyeye resminden karşılanacağı Şûrâ-yı devlet Maliye Dairesi kararıyla kesinleşmişti⁴¹.

Kimi zaman belediyeler gelirlerini arttırmak için duhuliyeye resminin sınırlarını genişletmek istemişler, Dâhiliye Nezâreti ise halkın şikâyetine yol açtığı için bu tür girişimleri önlemeye çalışmıştır. Hüdavendigâr Vilayetine bağlı Aziziye Kasabası Belediyesi 8 Nisan 1900 tarihi itibarıyla kasabaya giren çift beygirli arabalardan 40 tek beygirli arabalardan 25 para duhuliyeye resmi almak amacıyla Dâhiliye Nezâreti'nden izin talebinde bulunmuş; Dâhiliye Nezâreti ise bu uygulamanın caiz olmayacağını belirterek bunun yerine giderlerin azaltılması ve uygulamada olan vergilerin tam olarak toplanması yönünde tavsiyede bulunmuştur⁴².

Duhuliyeye resminden elde edilen gelirler okul ve hastane gibi kamuya ait yerlerin yapımında kullanılıyordu. 1900 yılında Kosova Vilayeti'ne bağlı Köprülü Kasabasına getirilen ispirtonun 1 kilosundan 20 para duhuliyeye resmi alınmış ve elde edilen gelir Gureba Hastanesi, Türk, Rum ve Bulgar mekteplerine paylaştırılmıştır⁴³.

Duhuliyeye resmi belediye gelirlerinin başında gelmekteydi. Rumeli'de Kesriye Kazası Belediyesi'nin gelir ve giderlerini gösteren cetvelde 36130 kuruşluk toplam gelirin 15,000 kuruşunu duhuliyeye resmi tutmaktadır⁴⁴. Verilen bu oranda göstermektedir ki belediye gelirlerinin yaklaşık %50'sini duhuliyeye resmi oluşturmaktadır. Belgelerde yer alan bu bilgi bütün belediyeler için geçerli olmasa dahi bir fikir vermesi açısından önemlidir.

Kimi zaman taşra belediyelerinin oktruva uygulamaları şikâyete konu oluyordu. 1914'te Kozlu ve Zonguldak belediyelerince maden ocakları için ithal edilen malzemeden oktruva resmi alınmak istenmişti. Bunun üzerine Ereğli Şirket-i Osmanisi durumu Ticaret ve Ziraat Nezâreti'ne bildirmiştir. Daha sonra Dâhiliye Nezâretine kadar iletilen olay, belediyelerin adı geçen malzemelerden oktruva vergisi alamayacağı yönünde neticelenmiştir⁴⁵.

⁴⁰ BOA. DH. MKT. Nr. 2189/3 (1. Zi'l-hicce 1316/12 Nisan 1889).

⁴¹ BOA. DH. MKT. Nr. 500/38 (1 Safer 1320/10 Mayıs 1902).

⁴² BOA. DH. MKT. Nr. 2507/64 (21 Rebi'ül-evvel 1319/8 Temmuz 1901).

⁴³ BOA. DH. MKT. Nr. 2423/24 (9 Receb 1318/2 Kasım 1900).

⁴⁴ Bkz. Ek 3.

⁴⁵ BOA. DH. İD Nr. 40-2/50 (5 Ramazan 1332/28 Temmuz 1914).

6. Oktruva Resminin Tahsili ve Oranı

20 Kasım 1914 tarihli oktruva kanunu oktruva resminin tahsiline açıklık getirmektedir. Kanununun 8. maddesi “*Oktruva resmi emaneten veyahut tamamen veya kısmen ihaleten idare ve cibayet (tahsil) olunur*”⁴⁶ hükmü ile oktruva resminin her hangi bir şahsa veya kuruluşa ihale edilebileceğini hükme bağlamıştır. Bu hüküm bac ve duhuliyeye safhasındaki tımar uygulamasını hatırlatmaktadır. Örneğin, 1758’de Bosna sancağında Vişegrad nahiyesinden geçirilen öküz ve domuz derilerinden 3000 akçe bac resmi alınmıştır. Burada, 3000 akçe yazı ile eşkinci bir tımar kabul edilip Hüseyin adlı bir şahsa verilmiştir⁴⁷. 1795’te Sivas Valisi Süleyman Fevzi Paşa, Erzurum’dan Zara ve Yarhisar bölgelerine getirilen camus ve karasığır dan alınmakta olan Bac resminin 1500 kuruş bedelle kendisine ihale edilmesine dair padişaha bir tahrirat göndermişti⁴⁸. Kanunun ilanından sonra da benzer uygulamalar devam etmiştir.

1915’te seferberlik nedeniyle kantar, ihtisap ve duhuliyeye resimlerinden elde edilen gelirler düşmüş bunun üzerine bu gelirleri ellerinde bulunduran ihale sahipleri ihalenin feshini talep etmişlerdi. İhalenin ne gibi durumlarda fes edileceğine dair belediye nizamnamesinde herhangi bir kayıt olmadığı için konu bir defa da Şûrâ-yı devletçe değerlendirilmesi için Sadaret Makamına havale edilmiş Şûrâ-yı devlet ise bu konuda Nizamiye Mahkemelerinin yetkili olduğuna dair görüş beyan etmişti⁴⁹.

Bac veya duhuliyeye adı altında resim mültezime verilirken mültezimin kefil göstermesi gerekiyordu. Mültezim resmin karşılığı olan miktarı ödeyemediğinde iltizama konu olan para mültezimin kefilinden talep edilmekteydi. 1909’da Selanik vilayetine bağlı Tikveş Belediyesi duhuliyeye resmini Mustafa Ağa adlı bir şahsa ihale etmişti. Ancak çıkan bir anlaşmazlık sonucu Mustafa Ağa yükümlülüklerini yerine getirmekten kaçınmıştır. Mahkemeye müracaat eden belediye iltizama konu olan miktarı mahkeme masraflarıyla birlikte Mustafa Ağa’nın kefillerinden almaya hak kazanmıştır⁵⁰.

Oktruva kanununun 9. maddesi ise “*Oktruwaya bağlı bir şehrin gümrüklerinden imrar (geçirme) edilen eşyaya ait oktruva rüsumu gümrük memurları tarafından cibayet olunarak belediyeye virülür. . .*” hükmü ile oktruva resminin bir başka tahsil yöntemine açıklık getirmektedir.

Hangi mal ve eşyadan ne oranda oktruva resmi alınacağına daire tarife oktruva konunun sonuna eklenmiştir⁵¹. Bu mal ve eşya kendi içinde, yiyecekler, içecekler,

⁴⁶ BOA. DH. UMVM. Nr.148/19 (2 Muharrem 1333/20 Kasım 1914).

⁴⁷ BOA. C. TZ. Nr. 125 / 6235 (29 Cemâziye 1- evvel 1171 / 8 Şubat 1758).

⁴⁸ BOA. CML. Nr. 58 /2669 (19 Zi’l-kade 1209 / 7 Haziran 1795).

⁴⁹ BOA. DH. UMVM.Nr. 108 /32 (6 Ramazan 1333 / 18 Temmuz 1915).

⁵⁰ BOA. DH. MKT. Nr. 2774/32 (1 Rebi’ül- evvel 1327/23 Mart 1909).

⁵¹ BOA. DH. UMVM. Nr.148 / 19 (2 Muharrem 1333/20 Kasım 1914).

odun-kömür, hayvan yemi ve diğer maddeler olmak üzere beş bölüme ayrılmıştır. Tarifede yer alan malların isimleri ve oktruva miktarları ek l'deki tabloda belirtilmiştir. Oktruva resminin yüzde itibarıyla belirli bir oranı yoktu. Resme tabi olan mallar adet, kg ve metreküp üzerinden vergiye tabi tutuluyordu. Tarifeye ilişkin tabloda bu durum açıkça görülmektedir. Daha önce belirttiğimiz gibi şehre giren çift beygirli arabalardan 40 tek beygirli arabalardan 25 kuruş oktruva tahsil edilmesi gibi örneklere de rastlanıyordu. 1906'da Selanik Belediyesi trenle şehre gelen kömür ve kerestelerden her vagon için 27,5 kuruş duhuliyeye resmi almıştı⁵².

7. Oktruva Resmi ve Muafiyeti

Oktruva Kanuna ilişkin muafiyet iki çeşittir. Bunlardan birinci muaf olan kurumlar, ikincisi oktruva kanunundan muaf tutulan mallardır. Oktruva kanununun 4. maddesine göre bir kısım eşyanın resimden istisnası veya resim oranının düşürülmesi İstanbul'da belediye encümeni kararı ve Dâhiliye Nezâreti'nin onayı taşra belediyelerinde ise encümen kararı ve valilerin tasdiki ile belirlenmektedir⁵³. Belgelerden elde ettiğimiz bilgilere göre oktruva kanunundan muaf olan kurumlar camii ve kilise gibi dini kurumlar ve bunların yanında bir yönüyle dini niteliği olan tekke, zaviye veya vakıflardır. Dini kurumların muafiyetine dair örnekler şöyledir. 1794 yılında İnegöl Karyesi bac resmi Tire'de bulunan Lütfi Paşa Camii'ne bağlanmıştı⁵⁴.

Dini bir kurum olan kiliseye ilişkin örnekte ise şu bilgiler yer almaktadır. Rusçuk'ta bulunan Aya Nikola Kilisesi Papazı Paradis Efendiye İstanbul Rum Patrikliği tarafından verilen altın kaplama haç için papazın bir seyahati esnasında gümrük memurları tarafından 108 kuruş duhuliyeye resmi alınmıştır. Bulgaristan Komiserliği tarafından Dâhiliye Vekâletine gönderilen bir yazı ile olay özetlenmiş adı geçen haçın Rum Patrikliği tarafından hediye edildiği için duhuliyeye resminden muaf olduğu gerekçesi ile gümrük memurlarınca alınan meblağın iadesi talep edilmiştir⁵⁵.

Tekkelere ilişkin örnek ise şöyledir: 1716 yılı itibarıyla Niğbolu Sancağına bağlı Rusçuk Kazası'nda Deliorman'da bulunan Demir Baba, Hüseyin Baba ve Süleyman Baba Tekkelerinin derviş hanları geçimini Eflak Beyleri tarafından senelik olarak kendilerine verilen 450 kıyye kaya tuzu ile sağlamaktadır. İşkele eminleri bu tuzları gümrük ve bac resmine tabi tutmuşlardır. Adı geçen tekkelerde görevli dervişler durumu bir yazı ile Padişah'a bildirmişler böylece gümrük eminleri bac resmi talebinden men edilmişlerdir⁵⁶.

⁵² BOA. TFR. LSL. Nr.104/10327 (6 Rebi'ül-evvel 1324/ 30 Nisan 1906).

⁵³ BOA. DH. UMVM. Nr. 149/19 (2 Muharrem 1333/ 20 Kasım 1914).

⁵⁴ BOA. C.EV. Nr. 13/640 (25 Şevval 1208/ 24 Mayıs 1794).

⁵⁵ BOA. DH. MKT. Nr.569/41 (28 Cemâziye'l-evvel 1320/2 Eylül 1902).

⁵⁶ BOA. CML. Nr. 171/ 7212 (26 Cemâziye'l-evvel 1128/18 Mayıs 1716).

Gelirleri bir vakfa aktarılan işletme ve mallardan gümrük, bac vb. herhangi bir resm alınmayacağına dair örnek ise şöyledir:1753'te Sadrazam Ali Paşa'nın İstanbul'da yaptırdığı caminin vakıf gelirleri Rumeli'de Gümülcine Anadolu' da ise Gediz Şaphanelerdir. Buralardan elde edilen şapın bir bölümü İstanbul'a getirilmekte bir kısmı ise Avrupa'ya gönderilmektedir. Gümrük, bac ve kapan resmi alınmaması mukataa şartlarından olduğu halde bazı gümrük birimleri buna aykırı hareket ettiklerinden kendilerine aynı hadisenin tekrarlanmaması hususunda emir gönderilmiştir⁵⁷.

Oktruva resminden muaf olan mallara gelince bunlar; piriç tuz, şap, demir, enfiye, güherçile, barut ve İstanbul'a civar ormanlardan getirilen odun ve kereste şeklinde sıralanabilir. Bu malların oktruva resminden muaf tutulmalarının temel nedeni gelirlerinin doğrudan doğruya merkezi hazineye aktarılmasıdır. Demir, güherçile, barut ve kurşun gibi madenlerin askeriyeyi yakından ilgilendiren ham maddeler olması bir başka muafiyet sebebi olarak belirtilebilir⁵⁸. Bu malların muafiyetlerine ilişkin örnekler şöyledir.

1901 yılında İbrahim Paşa'nın Büyükdere'deki ormandan kestirip iskeleye indirdiği odunları taşıyan oduncu arabalarının her birinden kantar memurları altmışar para duhuliyeye resmi talep etmişlerdir. Oduncu esnafından İlyas "*mahrakat taşıyan araba ve hayvanattan belediye namına bir şey ahz ve talep edilmeyecektir...*"⁵⁹ şeklindeki Encümen-i Cedid-i Düstur'daki 7. madde hükmüne dayanarak bir dilekçe yazmış ve duhuliyeye resminden muafiyetini istemiştir.

Cephane-i amire ve Tersâne-i mamûre'de mevcut bulunup lazım olunan yerlere gönderilmek üzere Samako ve Tatarpazarcık kazalarından satın alınan demir, Tekfurdağı İskelesine geldiğinde bac vb. herhangi bir resmin talep edilememesi için Tekfurdağı naibi ve gümrük eminine bir emirname gönderilmesi hakkında bende Mehmed imzalı saraya gönderilmiş bir dilekçe bulunmaktadır⁶⁰. Pirincin resimden muafiyetine ilişkin örnekler ise şöyledir; Ber-vech-i malikâne Silahtar İbrahim Bey uhdesinde bulunan piriç kendisine ait olan mukataa mahsulünden olup İstanbul'a getirilmek üzere Kavala İskelesi'nde gemilere yüklenmesi esnasında Kavala Dizdarı her kile de bir para bac resmi almış, piriç, bac ve gümrük resmine tabi olmadığı için kale dizdarı bu uygulamadan men edilmiştir⁶¹. Pirincin muafiyetine dair bir diğer örnekte ise Takela adlı Filibeli bir tüccarın Dedeaç'ın deneme ekimi yapmak

⁵⁷ BOA. C. DRB. Nr. 45/ 2243 (29 Za/166 /27 Eylül 1753).

⁵⁸ Mübahat S. Kütükoğlu *a.g.e.*, s. 121.

⁵⁹ BOA. DH. MKT. Nr. 2440 / 116 (27 Şevval 1318 / 17 Şubat 1901).

⁶⁰ BOA. C. ML. Nr. 39/ 1773 (19 Zi'l-kade 1178 / 10 Mayıs 1765).

⁶¹ BOA. C. ML. Nr. 38/1718 (17 Muharrem 1174 / 29 Ağustos 1760).

için Cenova pirinci ithal ettiği ve bu pirincin duhuliye resminden muaf tutulduğu belirtilmektedir⁶².

8. Oktruva Kanunu ve Nizamnamesi

20 Kasım 1914 tarihli Oktruva Kanunu 14 madde ve kanununa tabî olan mallar ve bu mallardan alınacak olan oktruva resmi oranlarını gösteren ek tarifeden oluşmaktadır⁶³.

Kanunun 1. maddesinde, oktruvanın tanımına, 2. maddesinde belediyelerin yetkisine ve oktruva uygulama esaslarına, 3. maddesinde oktruva oranlarının tespitine, 4.5.6. ve 7. maddelerinde oktruvadan muaf olan mallar ve oktruva indirimlerine yer verilmiştir.

8. madde oktruvanın iltizama verilmesine, 9. madde oktruvaya bağlı bir şehirde oktruvanın gümrük memurları marifetiyle tahsil edileceğine, 10. madde oktruva resminden kaçırılan eşyadan iki kat oktruva tahsil edileceğine dairdir.

11. madde, oktruva kanununun tatbiki ve icrasının bir nizamname ile yürütüleceğini belirtmektedir.

12. madde ile oktruva resminin uygulandığı bir şehirde duhuliye ve iskele resmi adı altında alınan resimleri kaldırmaktadır.

13. madde, belediyelerin oktruva kanununun dördüncü maddesine dayanarak oktruva tarifesinde tenzil veya tadil yapabileceğini belirtmektedir.

14. maddeye göre oktruva kanununun icrasından dâhiliye ve maliye nazırı sorumludur.

Kanun Beylikçi Muavini, Dâhiliye ve Maliye Nazırı Talat, Sadrazam Mehmed Said ve dönemin padişahı Mehmet Reşad tarafından imza altına alınmıştır. Oktruva Nizamnamesi ise kanunda yer alan hususların ne şekilde uygulanacağına dair çok kapsamlı açıklamalarda bulunmakta ve 108 maddeden meydana gelmektedir.

⁶² BOA. A. MKT. MHM. Nr. 1377 / 37 (12 Safer 1303 / 20 Kasım 1885).

⁶³ BOA. DH. UMVM. Nr.148 / 19 (2 Muharrem 1333/20 Kasım 1914).

Sonuç

Oktruva resmi, Osmanlı Devletinde şehir ve kasabalara ticaret amacıyla getirilen her türlü eşyadan alınan vergidir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında bac daha sonra duhuliye XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise oktruva resmi adı altında tahsil edilmiştir. Oktruva resmi konusunda her ne kadar böyle kronolojik bir süreç yaşanmışsa da bu üç kavramın eş zamanlı olarak kullanıldığı görülmektedir. Örneğin 1864'te uygulamaya bac-ı bazar adı verildiği gibi,⁶⁴ 1901'de duhuliye resmi ibaresine rastlanmaktadır.⁶⁵

Oktruva resmi Osmanlı sınırları içinde şehirlerarasında yapılan ticarete uygulandığı için iç gümrük, yabancı tüccarların iskele ve şehirlere getirdikleri mallardan alındığı için ise dış gümrük statüsündedir. Avrupa ülkeleri sefaretleri vasıtasıyla kapitülasyonları ve 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması'nın doğurduğu şartları ileri sürerek oktruva uygulamalarına müdahale etmişlerdir. Bu dönemde oktruva Osmanlı ekonomisinin Avrupa ülkelerinin vesayeti ve kontrolü altına girişinin tipik bir örneğini teşkil etmektedir. Oktruva dış ticarete bu yönüyle ön plana çıkarken içeride önemli bir gelişme ile anılmaktadır. Bu gelişme Osmanlı Devleti'nde modern anlamda belediye teşkilatının kuruluşudur. Oktruva resminin Türk belediyecilik tarihinde önemli bir yeri vardır. 1857'de Beyoğlu'nda 1868'de Bilad-ı selâse de dört belediye dairesi açıldığında bunların başarıya ulaşması için maddi kaynağa ihtiyaçları vardı. Oktruva resmi geçte olsa bu belediyelerin önemli bir gelir kalemi oldu. Diğer yandan birçok taşra belediyesi gelirlerinin yaklaşık %50'sini oktruva resminden sağladı.

20 Kasım 1914'te yayımlanan Oktruva kanunu ve nizamnamesi oktruva resmi uygulamalarında karşılaşılan aksaklıklara ve keyfi uygulamalara büyük ölçüde son verdi. Oktruva resmi tahsil edilirken bir beldenin oktruva geliri ihale yoluyla bir şahsa verilebildiği gibi doğrudan doğruya gümrük memurlarınca tahsil edilip belediyelere aktarılmıştır. Oktruva resminin yüzde hesabıyla belirli bir oranı yoktu. Oktruvaya tabi olan mallar oktruva kanununun sonuna eklenen bir tarifede belirtilmiş oktruva resmi tane, kg ve metreküp üzerinden belirlenmiştir.

Osmanlı gümrük gelirleri arasında önemli bir yer tutan oktruva resmi üzerine yeterince çalışma yapılmamıştır. Yaptığımız bu çalışma ile bu alandaki boşluğu bir nebze olsun doldurmaya çalıştık. Ancak konuya ilişkin Kurtuluş Savaşı yılları ve Cumhuriyet Dönemindeki uygulamaları da dâhil ederek daha geniş kapsamlı akademik çalışmalar yapmak yerinde olacaktır.

⁶⁴ BOA. TŞRBNM. Nr. 26/37 (19 Safer 1281/24 Temmuz 1864).

⁶⁵ BOA. DH. MKT. Nr. 2507/64 (21 Rebi'ül- evvel 1319/8 Temmuz 1901).

KAYNAKLAR

- Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavâidi (Osmanlı Vergi Sistemi)* Maliye Bakanlığı APK Yayınları, Ankara, 1999.
- Ana Britanica*, C.17, Ana Yayıncılık, İstanbul, 2004. s. 73.
- Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, Hazırlayan: A. Nihal Atsız, KBY. Yayınları, Ankara, 1985.
- Babacan, Hasan, “Milli Mücadelenin Gelir Kaynaklarından Oktruva Vergisi ve Isparta’da Uygulanması” *Araştırmalar*, S. I. Isparta 1999, ss.113-122.
- BCA. (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi) Nr. 490/01-1238-1231.
- BOA. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) MV. Nr. 18/61, s.1,2 (5 Receb 1304/30 Mart 1887).
- BOA. A. MKT. MHM. Nr. 490/20 s. 1 (7 Şevval 1303/9 Temmuz 1886).
- BOA. A. MKT. MHM. Nr.1377 / 37 (12 Safer 1303 / 20 Kasım 1885).
- BOA. C. DRB. Nr. 45/ 2243 (29 Zi’l-kade/1166 /27 Eylül 1753).
- BOA. C. ML. Nr. 38/1718 (17 Muharrem 1174 / 29 Ağustos 1760).
- BOA. C. ML.Nr. 39/ 1773 (19 Zi’l-kade 1178 / 10 Mayıs 1765).
- BOA. C. TZ. Nr. 125 / 6235 (29 Cemaziye ‘l evvel 1171 / 8 Şubat 1758).
- BOA. C.EV. Nr. 13/640 (25 Şevval 1208/ 24 Mayıs 1794).
- BOA. CML. Nr. 171/ 7212 (26 Cemaziye’l-evvel 1128/18 Mayıs 1716).
- BOA. CML. Nr. 58 /2669 (19 Zi’l-kade 1209 / 7 Haziran 1795).
- BOA. DH. İD. Nr. 40-2/ 13 s.1 (27 Ramazan 1331/ 5 Şubat 1913).
- BOA. DH. İD. Nr.40-2/13 s. 2. (27 Rebi’ül-evvel 1331/6 Mart 1913).
- BOA. DH. MKT. Nr. 2440 / 116 (27 Şevval 1318 / 17 Şubat 1901).
- BOA. DH. MKT. Nr. 2485/44 (27 Muharrem 1319/ 16 Mayıs 1901).
- BOA. DH. MKT. Nr. 569/41 (28 Cemaziye’l-evvel 1320/2 Eylül 1902).
- BOA. DH. UMVM. Nr. 149 / 19 (2 Muharrem 1333 / 20 Kasım 1914) .
- BOA. DH. UMVM.Nr. 108 /32 (6 Ramazan 1333 / 18 Temmuz 1915).
- BOA. DH. UMVM. Nr.148 / 19 (2 Muharrem 1333/20 Kasım 1914).
- BOA. HR. TO. Nr. 199/73, s.1 (15 Haziran 1862).
- BOA. TŞRBNM. Nr. 26/37 (19 Safer 1281/24 Temmuz 1863).
- BOA. Y.MTV. Nr. 200/70 (202 Zi’l-kade 1317/ 22 Mart 1900).
- BOA. Y.MTV. Nr. 202/158 (9 Muharrem 1318/9 Mayıs 1900).

- Çağatay, Neşet, “Osmanlı İl Kanunnamelerinden Örnekler” *A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 2. S. 2-3 Ankara 1994, ss. 338-352.
- Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediyye*, C.1 Yayın Yönetmeni Cengiz Özdemir, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995.
- Ertürk, Ahmet Çetin, *Fransızca-Türkçe, Türkçe-Fransızca Sözlük*, Ankara, 2002.
- İpşirli, Mehmet, “Bilâd-ı Selâse”, *DİA.*, C.6, İstanbul, 1992, ss. 151-152.
- İstanbul Ticaret Odası İktisat Komisyonu Tarafından Tanzim Edilen Rapor, 29 Kanun-ı Sani 1340-26 Teşrin-i Sani, 1340-1924 Osmanlıcadan çeviren: Aynur Karayılmazlar, Sadeleştiren: Ekrem Karayılmazlar, İTO Yayınları, İstanbul, 2006.*
- Köprülü, Mehmed Fuad, “Bac”, *İ.A.* C.2. İstanbul, 1979, ss. 187-190.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı- İngiliz İktisâdî Münâsebeleri I (1580-1838)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1974.
- Neşri Tarihi*, Hazırlayan: M. Altay Köymen, KBY. Yayınları, C. I, Ankara, 1983.
- Süleyman Sudi, *Osmanlı Vergi Düzeni (Defter-i Muktesid)*, Hazırlayan: Mehmet Ali Ünal, Fakülte Kitapevi, Isparta, 2008.
- 1930 Sanayi Kongresi Raporlar Zabıtlar*, Neşreden: Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umum Merkezi, ASO Yayınları, Ankara, 2008.

EKLER

Ek-1: Oktruva Resmine Tabi Olan Mallar ve Oktruva Resmi Miktarları*

Birinci Bölüm: Yiyecekler	
İthal Olunan Canlı Hayvanat	Adedi
Deve, canavar, geyik, ceylan, sığır ve manda	Otuz kuruştur.
Dana	On beş kuruştur.
Koyun ve karaca	Altı kuruştur.
Keçi	Beş kuruştur.
Kuzu	Üç kuruştur
Oğlak ve tavşan	İki kuruştur.
Kaz, hindi ve keklik	Bir buçuk kuruştur
Tavuk, horoz, ördek	Bir kuruştur.
Çulluk	Bir kuruştur.
Bi'l - cümle palazlar bildircin	Yirmi para
Piliç ve ufak kuşlar	Yirmi para
Oktruva hududu dâhilinde yetiştirilenler müstesnadırlar.	
İthal Olunan Hayvan Etleri	Kilosu
Sığır, deve ve manda etleri	Yirmi para
Dana, Canavar, koyun, keçi ve av hayvanat etleri	Yirmi para
Kuzu ve oğlak etleri, kaz Hindi, tavuk, ördek ve av kuşları etleri	Yirmi para
Taze, kalkan, barbunya, Mercan, Kırlangç, lüfer, levrek	Bir kuruş
Uskumru, Kefal, Palamut vesaire balıklar	Yirmi para
Midye, istiridyec, salyangoz, ıstakoz	Bir kuruş

* Bu tablo oktruva kanununun ekinde yer alan tarife metninden yararlanılarak hazırlanmıştır. BOA. DH. UMVM. Nr.148 / 19 (2 Muharrem 1333/20 Kasım 1914)

Mehmet Süme

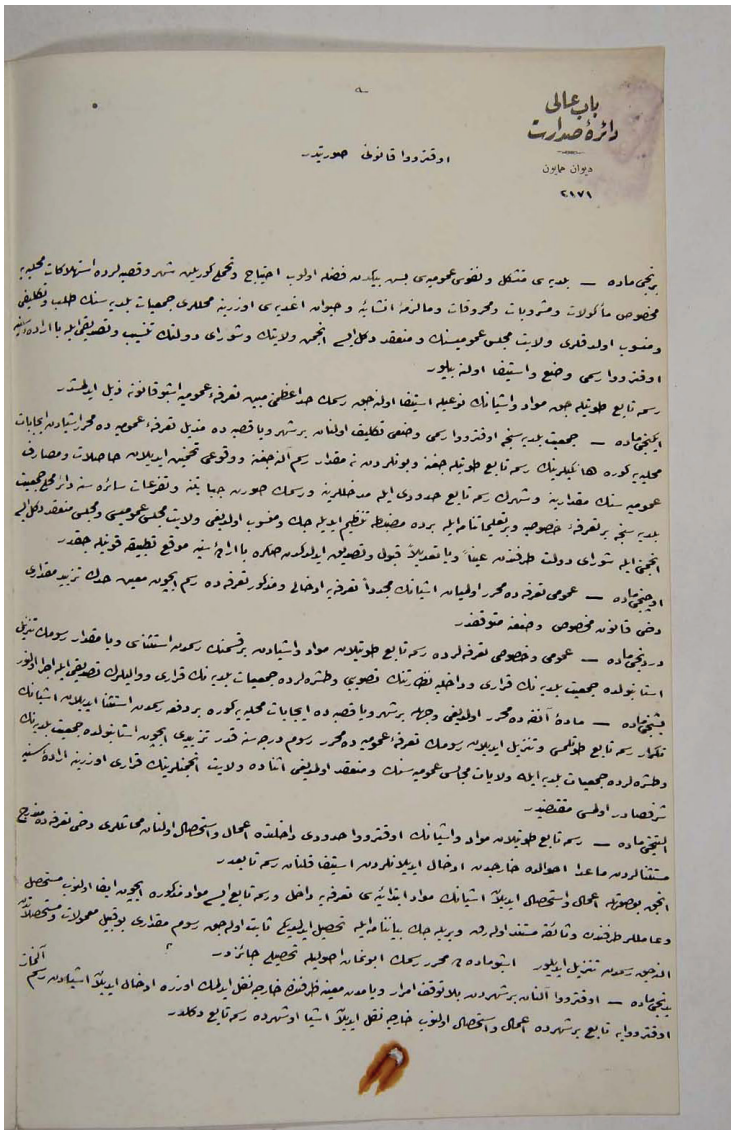
Her türlü hayvanın pastırması ve sucuğu, kavurması, tuzlanmış ezmesi tütsülenme suretiyle hıfz edilmiş olanlar	Bir kuruş
Siyah, havyar ve balık yumurtası	On kuruş
Kırmızı havyar	Üç kuruş
Yerli havyar	Yirmi para
Yerli Peynirler	Yirmi para
Yoğurt	On para
İsviçre, Hollanda sair Avrupa peynirleri	İki kuruş
Yumurta	Bir para (on adetten noksan olursa resm alınmaz)
Okruva hududu dâhilinde istihsal olunanlar müstesnadır	
Bal Tenekede ve süzölmüş	Bir Guruş
Tuzlu, tuzsuz tereyağı ve sadeyağ, İç yağı ve bi'l-cümle yağlar	Yirmi para
Yaş meyve	Beş para
Her nevi kuruşu	On para
Kuru fasulye, Kuru bakla ve börölce, nohut, mercimek bezelye ve zeytin	Üç para
Soğan, sarımsak	Bir para
Kuru bamyâ	Yirmi para
İrmik, nişasta, makarna ve her nevi şair (arpa)	Beş para
Yulaf, tarhana, çavdar ve darı, kuşyemi, arpa, kabluca, alef	İki para
Bisküvi ve ekmek mayası	Yirmi para
Hardal, safran ve anason	Bir kuruş
Sebze ve yemiş konservelik kutu veya fiçi derununda	Bir kuruş
Okruva hududu dâhilinde imal olunanlar müstesnadır	
Taze olarak muhafaza edilmiş yemiş ve sebze	Bir kuruş
Şişe veya fiçide her nevi içecek	Bir kuruş
Teneke ve mukavva kutu içinde toz halinde her nevi hububat ve sebzeler	Bir kuruş
Tohumlar	Bir kuruş
Şeker	On para
Badem, fındık, üzömler	Bir kuruş
Çikolata, şekerleme	İki kuruş
Dane kahve	Bir kuruş
Çay	Beş kuruş
Ihlamur, ömür otu hindiba ve kahve kabuğu	Bir kuruş
Okruva hududu dâhilinde istihsal olunanlar müstesnadır	

İkinci Bölüm: İçecekler	
İçecek Türleri	Kilosu
Her nevi şuruplar	İki Kuruştur
Zeytinyağı	Yirmi para
Şirke, pekmez	Beş para
Gazozlar (her şişesinden)	Beş para
Maden suları (her şişesinden)	Beş para
Kolonya ve her nevi' ıtriyat	Üç kuruş
Tuvalet sabunları	İki kuruş
Adi sabun ve sabun tozu	On para
Balık yağı	Bir kuruş
Nebati yağlar	Yiğirmi para
İspirto	Bir kuruş
Şampanya, likörler, rom konyak vesaire	On kuruş
Şarap ve rakı	Üç kuruş
Bira	Bir kuruş
Oktruva hududu dâhilinde imal olunanlar müstesnadırlar	

Üçüncü Bölüm: Yakacaklar	
Yakacaklar Türleri	Kilosu
Petrol	5 para
Bezir, nef	10 para
Katran ve madeni yağlar	2 para
Odun (250 kilosu)	40 para
Odun kömürü (kilosu)	Yarım para
Madeni kömürler ve kok (100 kilosu)	25 para
Kibrit Kav (kilosu)	2 kuruş
Dördüncü Bölüm: Hayvan Yemleri	
Hayvan Yemi Türleri	Kilosu
Her çeşit yaş ot ve yonca	Yarım para
Saman, kuru ot	1 para
Sap	1 para

Mehmet Süme

Beşinci Bölüm: Yukarıdakilerin Dışında Kalan Her Türü Emtia	
Lastik mamulat (yüz kilosu)	5 kuruş
Tuğla, kiremit, çimento, kireç(yüz kilosu)	20 para
Su kireci, lüleci çamuru	20 para
Mermer	20 para
Teneke, çinko, bakır, kurşun	20 para
Kaba Kereste(metre küpü)	10 kuruş
Fabrika Kerestesi (metre küpü)	30 kuruş

Ek-2: 20 Kasım 1914 tarihli Oktruva Kanununun ilk sayfası
BOA. DH. UMVM. Nr.148/19 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti
(2 Muharrem 1333/20 Kasım 1914)

TANZİMÂT DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN BOSNA HERSEK ORMANLARINI KORUMAYA YÖNELİK ÇABALARI

ZAFER GÖLEN*

Giriş

Bosna Hersek bugün dünyanın en zengin orman kaynaklarına sahip ülkelerden biridir¹. Bu varlığın kaynağı Osmanlı idaresi dönemine dek uzanır. XIX. yüzyılda eyalet yüzölçümünün yarısı ormanlardan oluşmaktaydı ve tamamı devlete ait idi². Ormanlar, 1830'lara kadar genelde halkın günlük ihtiyacını (ev yapımı, yakacak vs.) karşılamak için kullanılırken, 1830'lardan itibaren ticarî amaçlarla da kullanılmaya başlanmıştır. Bölgede her türlü ağaç yetişmekteydi, fakat özellikle meşe ağaçları bölgede oldukça boldu ve hayli talep görmekteydi. Mesela 1860 yılında Tuna Boğazlarının yapımında Bosna'dan kesilen meşe ağaçları kullanılmıştır³.

Bosna'daki zengin orman potansiyeliyle kıyaslandığında, devletin elde ettiği gelir hiçbir zaman istenilen düzeyde olmamıştır⁴. Hatta bizzat devlet yetkilileri Tanzimât'tan bu yana bölgedeki orman kesiminden vergi alamadıklarından şikâyetçidirler. 1858'de hem ormanları korumak hem de en azından mirî ormanlardan

* Prof. Dr., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Burdur/TÜRKİYE, zgolen@mehmetakif.edu.tr

¹ Günümüz Bosna Hersek'inin % 53 hâlâ ormanlarla kaplıdır ve Osmanlı Bosnası'ndan daha küçük sınırlara sahip olmasına rağmen ağaç potansiyelinin 340 milyon m³ olduğu tahmin edilmektedir. Bkz., *Bosnia and Herzegovina Forestry and Wood Industry*, Foreign Investment Promotion Agency, Sarajevo 2011, s. 6.

² Mevcut yapı Avusturya işgali döneminde de değişmemiştir. Zira işgal döneminde toplam 2.554.771 hektar orman alanının 1.932.602 (% 75.64) hektarı devlete aitti. Bkz., Peter F. Sugar, *Industrialization of Bosnia-Herzegovina 1878-1918*, University of Washington Press, Seattle 1963, s. 129-130; Zafer Gölen, *Tanzimât Döneminde Bosna Hersek*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s. 271.

³ B.O.A. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), *HR. MKT.*, Dosya no:322, Gömlek no:21, 16 Cemaziyelahir 1276/10 Ocak 1860 tarihli Bosna Valisine gönderilen şukka; *Bosnia and Herzegovina Forestry and Wood Industry*, s. 6.

⁴ Devletin nasıl bir kaynağı kullanmadığı Avusturya'nın 1878'den sonra bölgedeki orman ürünlerinden elde ettiği gelirlerle, Osmanlı Devleti döneminde elde edilen gelirler kıyaslandığında kendiliğinden ortaya çıkar. Avusturya işgali döneminde 20.000 işçi kereste fabrikalarında çalışıyor, bu işçilere yıllık 8-9 milyon kron ücret ödeniyordu. Özel şirketler 1904'te 557.157 metreküplük kereste ihracı karşılığında devlete 585.015 kron vergi ödemişti. Aynı yıl içinde Bosna Hersek'ten ihraç edilen kerestenin toplam değeri ise 23.266.838 krondu. Bu rakam 1911'de 34.347.319 krona yükselecektir. Bkz., Sugar, *a.g.e.*, s. 130-133.

kesilen ağaçlardan vergi alabilmek için Ticaret Nezâreti tarafından Bosna'ya bir orman memuru gönderilmesi istenmiştir⁵. Hatta bu memurun daha tecrübeli olacağı düşünülerek Avrupa'dan getirilen mühendislerden biri olması gündeme gelmiştir⁶. Ancak bu teşebbüs akim kalmıştır. Zira Osmanlı Devleti hakkında 1864'de bir eser kaleme alan Collas Bosna'daki mevcut hali ve ormanların durumunu şu cümlelerle izah eder⁷:

“Ormanlar ve madenler spekülâtorlerin dikkatini çekecek kadar önemlidir. Birçok ormanı, daha şimdiden, Avusturyalılar ve Fransızlar yararlı biçimde işletmektedir. Osmanlı hükümeti, odunlardan bir çıkış rüsumu almaktadır (bu rüsum mal olarak da ödenebilmektedir). Özensiz biçimde, denetimsiz olarak yapılan günümüzün orman işletmeciliği, -eğer hükümet korumaya çalışmak zorunda olduğu bu değerli kaynağı koruyacak önlemler almazsa- birdenbire ormanları bütünüyle yok edecektir. Bosna kerestelerinin ticareti Sava aracılığıyla yapılır. Çamlar, yalancı çınarlar, kayınlar ülkede hâlâ çok geniş bir yer kaplamaktadır.”

Collas'ın ifadeleri bizzat devlet görevlileri tarafından da desteklenmiştir. Uzun yıllar Bosna'da görev yapmış olan Divân-ı Hümâyûn Hâcegânlarından Manastırlı Hıfzı Bey 1864'te ormanların içinde bulunduğu durumu, “*Bu kerâste telefâtı ve ormanların ve balkanların zayıflı yürekler dayanacak şey olmadığından*” sözleriyle özetlemiş ve bu tahribatın önüne geçilmesini istemiştir⁸.

Gerek Collas gerekse Hıfzı Bey eleştirilerinde son derece haklıydılar. Çünkü Bosna karstik arazi yapısına sahip olduğundan bir yerde ağaç kesildiğinde ağacın yeniden kök salıp büyümesi güç oluyor ve o alan hemen çıplak kayalık bir görünüme bürünüyor. Osmanlı Hükümet yetkilileri bu durumu bizzat müşahede ettiklerinden, 1850'den itibaren orman tahribatının önüne geçmek için ellerinden geleni yapmış, ancak aşağıda görüleceği gibi bu mücadele hiç de kolay olmamıştır.

1. Avusturyalı Tüccarlara Karşı Verilen Mücadele

Bosna'da Avusturya vatandaşlarına ait orman işletmeleri çoğu zaman Avusturya ile Osmanlı Devleti arasında sürtüşme konusu olmuştur. Bu ormanlar 1850 yılına kadar genellikle Ali Paşa Rızvanbegoviç gibi Bosnalı yerel ayanların kontrolün-

⁵ B.O.A., *HR. MKT.*, Dosya no:262, Gömlek no:29, 18 Rebiülevvel 1275/26 Ekim 1858 tarihli Serasker Paşa ve Ticaret Nezâreti'ne yazılan tezkire.

⁶ B.O.A., *HR. MKT.*, Dosya no:269, Gömlek no:100, 15 Cemaziyevvel 1275/21 Aralık 1858 tarihli Ticaret Nezâreti'ne gönderilen cevap.

⁷ Bernard Camille Collas, *1864'te Türkiye. Tanzimat sonrası düzenlemeler ve Kapitülasyonların tam metni*, çev. Teoman Tunçdoğan, Bileşim Yayınevi, İstanbul 2005, s. 209.

⁸ B.O.A., *MVL.*, Dosya no:991, Gömlek no:72, 19 Zilkade 1280/6 Mayıs 1864 tarihli Manastırlı Hıfzı Bey'in şikâyet dilekçesi; *MVL.*, Dosya no:999, Gömlek no:108.

deydi. Onlar ormanları istedikleri gibi kullanıyor, istediklerine ihale edebiliyordu⁹. Fakat Rumeli Ordu Komutanı Ömer Lütfî Paşa, 1849'da başlayan Bosna isyanını bastırmak üzere bölgeye gönderilince durum değişmiştir. Ömer Paşa bölgede yapılan ticaretin devlet aleyhine olduğunu görmüş, ardından da İstanbul'un onayıyla Avusturyalı tüccarlara yerel otoriteler tarafından verilen imtiyazları “*usulsüz olduğu*” gerekçesiyle iptal etmiştir. Ömer Lütfî Paşa'nın bu konudaki çabaları yabancı araştırmacıların dahi dikkatini çekmiştir. Onun ormanları korumaya yönelik çabalarını Temperley, “*Ormanları miri arazi ilan etti ve Avusturya kereste şirketinin yararlandığı çok kârlı imtiyazları iptal etti.*” cümleleriyle özetler¹⁰.

Ömer Lütfî Paşa'nın icraatları Avusturya'nın Bosna Konsolosu Atanaskoviç tarafından şiddetle protesto edilmiştir. Atanaskoviç vatandaşlarının devlete 15.000 kuruş bedel ödediklerini, özellikle Tahir Paşa'nın valiliği sırasında ise 30-40.000 kuruş da ilâve ruhsat bedeli verdiklerini, bu yüzden Avusturyalı tüccarların büyük zarara uğradığını ileri sürmüştür. Atanaskoviç'in suçlamaları karşısında Ömer Paşa, Avusturyalı tüccarların bölgedeki ormanları gelişigüzel tahrip ettikleri ve beyaz kül¹¹ yapmak maksadıyla ağaçları yaktıkları cevabını vermiştir. Ardından merkeze gönderdiği raporunda, Atanaskoviç'in mağdur olduğunu iddia ettiği Ambroz, Rayçani, Ağnaç Beşcan ve Stefan Yarıç adlı dört tüccarın, yanlarında sözde beyaz kül imal etmek ve ağaç kesmek maksadıyla 30-40 adam getirip, bölgedeki bazı Müslüman ve Hristiyanların yardımıyla Memleketeyn Kazası'ndaki altın madeninden ülkelerine gizlice cevher taşıdıklarını, yani Avusturyalıların gayri yasal işlerle uğraştıklarına dair bilgileri merkezle paylaşmıştır¹². İddiaları değerlendiren merkez, Ömer Paşa'yı destekleyen bir irade yayınlamış ve yabancıların Bosna ormanlarından ağaç kesimini yasaklamıştır. İrâdede “*. iş bu ormanların ecnebiler tarafından böyle beher sene kesilip yakıldığı halde giderek bütün bütün fenâ olacaklarından bunun şimdiden önü alınması iktizâ-yı halden olduğuna ve bu makûle emlâk-ı mîrîyede olan ormanların her kim olur ise olsun bilâ ruhsat kat' idemeyeceği..*” denilerek hem tehlike dile getirilmiş hem de tartışmaya son nokta konulmuştur. İlâve olarak Bosna'da henüz Tanzimât'ın uygulanmadığı hatırlatıla-

⁹ B.O.A., *İ.MVL*, Dosya no:247, Gömlek no:8978, Lef:4, 12 Cemaziyelevvel 1268/4 Mart 1852 tarihli Avusturya Sefaretine verilen müzekkire sureti.

¹⁰ Harold Temperley, *England and The Near East The Crimea*, Longsmans, Green and Co., London-New York Toronto 1936, s. 218.

¹¹ Ağaç külü potasyum açısından oldukça zengin bir maddedir. Özellikle meşe külü çamaşır deterjanı elde etmek için tercih edilen bir hammaddedir. Kül evvela elenerek, bir kazan veya küpte su ile karıştırılarak mayalanır. Mayalama sonucu külün içindeki potasyum açığa çıkarak külün üzerinde birikir. Potasyum hidroksite dönüşmüş bu su toplanarak deterjan elde edilmiş olur.

¹² B.O.A., *İ.HR.*, Dosya no:72, Gömlek no:3473, Lef:6, 23 Zilkade 1266/30 Eylül 1850 tarihli Avusturya Konsolosu Atanaskoviç'in arızası; Lef:7, 3 Zilhicce 1266/10 Ekim 1850 tarihli Rumeli Ordû-yı Hümayın Komutanı Ömer Lütfî Paşa'nın tahriratı; Gölen, *a.g.e.*, s. 272-273.

rak, bölgede Tanzimât icra edilene kadar kimseye ruhsat verilemeyeceği Avusturya hükümetine bildirilmiştir¹³.

Osmanlı Devleti'nin 1848 İhtilâlleri sırasında Avusturya'ya karşı ayaklanan Macar asilere sığınma hakkı vermesi yüzünden iki ülke arasındaki ilişkiler oldukça gergindi. Avusturya Hükümeti, Osmanlı Devleti'nin bu hareketi karşısında Fransa, İngiltere ve Amerika'nın asileri desteklemesi sebebiyle sesini çıkaramamış, ancak ayaklanmanın bastırılmasının ardından Osmanlı Devleti'nden intikam almak için fırsat kollamaya başlamıştı. 1850'den sonra Bosna ormanlarından yararlanmayla ilgili problemler Avusturya Hükümeti'nin Osmanlı Devleti'ne baskı yapmak için kullandığı araçlardan biri olacaktır. Bu yüzden Avusturyalılara verilen orman imtiyazlarının feshi ciddi problemlere yol açmıştır. İlk ciddi sıkıntı Ali Paşa'nın Hersek mutasarrıflığı sırasında kendilerine ormanlardan yararlanma izni (berat) verildiği ve aralarında mukavele yapıldığını iddia eden Ernest Şönefeld, Löven Kloki, Tuan Kuviç adlı tüccarların, Ömer Lütfi Paşa'nın haksız yere mukavelelerini feshettiği iddiasıyla başlamıştır. İstanbul'daki Avusturya Sefiri konuyu derhal iki ülke arasında diplomatik krize dönüştürmüştür. Osmanlı Dışişleri bu iddialara 27 Kasım 1851'de resmî bir cevap vermek zorunda kalmıştır. Osmanlı Hükümeti, Ali Paşa tarafından Avusturyalı tüccarlara ağaç kesme izni verilen ormanların devlete ait olduğu ve Ali Paşa'nın ikili anlaşmalarla buralardan ağaç kesilmesine izin verme yetkisinin olmadığını Avusturya sefaretine bildirmiştir. Ancak Ali Paşa'nın devlet memuru olduğu dikkate alınarak, orta yol formülü ile Avusturyalı tüccarların o ana kadar kestikleri ağaçları ülkelerine götürmelerine izin verilmiştir¹⁴.

Osmanlı Devleti'nin orta yol bulma çabasına rağmen, Avusturyalılar Osmanlı Hükümeti'nin 27 Kasım tarihli notasını kabul etmemiş ve 2 Aralık'ta karşı bir nota yayınlamışlardır. Nota Avusturya'nın İstanbul Maslahatgüzarı Klaçel tarafından Bâbiâli'ye iletilmiştir. Notada¹⁵;

1-Avusturya vatandaşlarının dönemin kanunlarına uygun biçimde yerel idarecilerden ruhsatlar aldıkları, bu ruhsatların iptalinin hukuka uymayacağı,

2-Avusturya vatandaşlarına ruhsat veren idareciler daha sonra görevden alınmış olsalar dahi, devletlerarası hukuk düşünüldüğünde bu durum Avusturyalı tüccarları etkilemesinin söz konusu olamayacağı,

¹³ B.O.A., *İHR*, Dosya no:72, Gömlek no:3473, Lef: 5, 25 Zilkade 1266/2 Ekim 1850 tarihli Atanaskoviç'e verilen cevap; 1 Muharrem 1267/6 Kasım 1850 tarihli arz tezkiresi; Aynı tarihli irâde. Bosna'da Tanzimât'ın uygulanmasına dair emir 1 Aralık 1850'de yayınlanacaktır. Ancak fiili uygulama 1851 Ağustos'unu bulacaktır. Bkz., Gölen, *a.g.e.*, s. 88-89.

¹⁴ B.O.A., *İMVL*, Dosya no:247, Gömlek no:8978, Lef:1, 2 Safer 1268/27 Kasım 1851 tarihli Avusturya Sefareti'ne verilen müzekkire sureti.

¹⁵ B.O.A., *İMVL*, Dosya no:247, Gömlek no:8978, Lef:2, 2 Kanun-ı evvel 1851/2 Aralık 1851 tarihli Avusturya Maslahatgüzarı tarafından Bâbiâli'ye verilen takririn tercümesi.

3-Avusturyalı tüccarların Neretva Nehri'ni kayık ulaşımına elverişli hale getirmek ve kereste istihsalı için çok fazla para harcadıkları, bu zarar karşılanmadan sözleşmelerin feshinin kabul edilemeyeceği vurgulanmıştır.

Notanın sonunda Osmanlı Hükümeti eğer kararında ısrar ederse, “..*Sefâret-i Mûmâ-ileyhümâ Avusturya Vükelâsı'ndan aldığı ta'limât iktizâsınca Avusturya teb'asıyla Bosna ve Hersek me'mûrîn-i sâbıkası beyninde mün'âkd olan kontrâtoların müddeti tekâmül oluncaya kadar muteber tutulması ve sonra münâsib olacak vechle madde-i mezkûreye bir karar-ı kat'î verilmesi üzerine ısrara mecbûr olacağı ve vâzihâtdandır.*” cümleleriyle, Osmanlı Hükümeti tehdit edilmiştir. Notadan da anlaşılacağı gibi Bosna ormanlarından ağaç kesim imtiyazı Avusturya kabinesinin gündemindedir ve Avusturyalılar geri adım atmamakta kararlıdırlar¹⁶.

Avusturya notası devletin iç işlerine karışma olarak değerlendirilerek, merkez onayı olmaksızın Bosna Hersek'teki ormanlardan ticarî ağaç kesimini tamamen yasaklamıştır. Yapılan düzenlemenin Tanzimât'ın bölgede uygulamasına yönelik olduğu vurgulanarak, Avusturya'nın yeni düzenlemeleri anlayışla karşılanmasının beklendiği açıklanmıştır¹⁷.

Yine de Avusturya ile sürtüşmeye girmemeye özen gösterilerek, 2 Aralık 1851 tarihli Avusturya notasına daha açık ve yumuşak bir üslupla 5 Mart 1852'de cevap verilmiştir. Cevabi notada, Avusturyalılara verilen ağaç kesme ve fabrika inşa izninin usulsüz olduğu, bu tür izinlerin sadece merkezden verilebileceğinin altı çizilmiş, Avusturyalı tüccarların sözleşmeleri sona erene kadar ağaç kesme imtiyazlarının devamına dair Avusturya Hükümeti'nin talebi reddedilmiştir. Ancak tartışma konusu olan yatırımların maliyetinin tespitine, sonra da ederi her neyse Ali Paşa'nın varisleri tarafından onlara ödenmesine karar verilmiştir. Osmanlı Devleti'nin ilk notasıyla karşılaştırıldığında, oldukça yumuşak bir üslupla kaleme alınmış bu notada, ağaç kesiminin devamı hariç, Avusturya istekleri karşılanmıştır. Bununla da yetinmeyen Osmanlı Dışişleri notanın birçok yerinde Avusturya imparatorluğuna olan saygısından bahsetmiştir¹⁸.

Osmanlı Hükümeti'nin yumuşak tavrı karşısında Avusturya Hükümeti tutumunu daha da sertleştirmiştir. 8 Mart 1852'de Osmanlı Dışişleri'ne gönderdiği yeni bir notada, sözleşme süresinin sonuna kadar ormanların kullanımında ısrar etmiş,

¹⁶ B.O.A., *İ.MVL*, Dosya no:247, Gömlek no:8978, Lef:2.

¹⁷ B.O.A., *İ.MVL*, Dosya no:247, Gömlek no:8978; 9 Rebiülahir 1268/1 Şubat 1852 tarihli Bosna Meclis-i Kebir Üyeleri ve Rumeli Ordu-yı Hümâyûnu Müşiri Ömer Lütfi Paşa'dan gelen tahrirat; 22 Cemaziyelevvel 1268/14 Mart 1852 tarihli irâde.

¹⁸ B.O.A., *İ.MVL*, Dosya no:247, Gömlek no:8978, 12 Cemaziyelevvel 1268/5 Mart 1852 tarihli Avusturya Sefareti'ne verilen müzekkire.

ilâve olarak da tüccarlara manevi tazminat (uğradıkları ve uğrayacakları zararlar sebebiyle) ödenmesini istemiştir. Avusturyalılar daha da ileri giderek Osmanlı Devleti'ni, ormanlara dair gelecekte uygulayacağı politikaları ve ormanlardan yabancıların istifade edip edemeyeceğine dair düşüncelerini açıklamaya davet etmişlerdir¹⁹. Konu 19 Mart 1852'de Meclis-i Vâlâ'da ayrıntılı olarak tartışılmış, ancak hükümet ilk kararından geri adım atmamış, daha evvel Bosna ormanlarından ağaç kesme imtiyazı alan Avusturyalı şirketlerin imtiyazlarının feshine, kestikleri ağaçların ise nakline izin vermekle yetinilmiştir²⁰. Bâbîâlî, bir taraftan Avusturya ile orta yol bulmaya çalışırken, bir yandan da meseleyi araştırmaktan geri durmamıştır. Bölgede devlete ait ormanların haritasını çıkarması için Bosna hudut memuru Miralay Ali Bey görevlendirilmiştir. Ali Bey Banaluka ve Bihke sınırlarında incelemeler yaparak, oradaki Avusturya tahribatını haritalarıyla ortaya koymuştur. Araştırma sonucu, fabrikanın Hersek'te Ali Paşa'nın Mostar'a iki saat uzaklıkta bulunan Buna Çiftliği'nde inşa edildiği, iddia edildiği gibi Ernest Şönefeld ve Kloki'ye ait olmadığı, bu iki kişinin Lubet Şirketi'nin elamanı olduğu, fabrika için 2.000 kese (100.000 kuruş) harcama yapıldığı anlaşılmıştır²¹.

Avusturya'nın meseleyi diplomatik krize dönüştürme çabaları karşısında, Ömer Lütfi Paşa 24 Mart 1852'de merkeze kendi çözüm planını sunmuştur. Onun ormanların mevcut durumunu tespit için hâlihazırda Bosna'da bulunan Harbiye Yüzbaşı Emin Ağa ve iki mühendisin çalışmalarını yetersiz bulduğu anlaşılmaktadır²². Çünkü o, mevcut ekibin haricinde merkezden 30-40 kişilik bir mühendis grubunu bölgeye göndermesini istemiştir. Paşa bu yapıldığı takdirde ülkenin gemi yapımı için ihtiyacı olan tüm kerestenin de buradan sağlanabileceği düşüncesindedir. Ona göre, kerestenin Bosna'daki Una, Sana, Bosna, Sava, Vırbas ve Drin nehirleri aracılığıyla Tuna'ya; Neretva Nehri aracılığıyla Klek ve Storina Limanlarına oradan da rahatlıkla ve cüzi bir masraf karşılığında İstanbul'a nakledileceği düşüncesindedir²³. Fakat Ömer Paşa'nın teklifi öneriden öteye geçememiştir. Zira Meclis-i Vâlâ, Ömer Paşa'nın teklifini hem memur yetersizliği hem de çok zaman alacağı için uygun gör-

¹⁹ B.O.A., *İ.MVL.*, Dosya no:247, Gömlek no:8978, 8 Mart 1852 tarihli Avusturya Maslahatgüzarı tarafından Bâbîâlî'ye verilen takrir tercümesi.

²⁰ *Osmanlı Ormanlığı İle İlgili Belgeler –III-*, TC. Çevre ve Orman Bakanlığı, Ankara 2003, s. 28-31.

²¹ B.O.A., *İ.MVL.*, Dosya no:247, Gömlek no:8978, 2 Cemaziyelahir 1268/24 Mart 1852 tarihli Bosna Valisi Veliyüddin Paşa ve Rumeli Ordu-yı Hümayûnu Müşiri Ömer Lütfi Paşa'dan gelen ortak tahriratlar; *A.AMD.*, Dosya no:37, Gömlek no:1, 9 Receb 1268/29 Nisan 1852 tarihli tezkire; *Osmanlı Ormanlığı İle İlgili Belgeler –II-*, TC. Çevre ve Orman Bakanlığı, Ankara 2003, s.130-131; *Osmanlı Ormanlığı İle İlgili Belgeler –III-*, s. 28-31.

²² B.O.A., *MVL.*, Dosya no:251, Gömlek no:4, 17 Ramazan 1268/5 Temmuz 1852 tarihli arz tezkiresi.

²³ B.O.A., *İ.MVL.*, Dosya no:247, Gömlek no:8978, 2 Cemaziyelahir 1268/24 Mart 1852 tarihli Bosna Valisi Veliyüddin Paşa ve Rumeli Ordu-yı Hümayûnu Müşiri Ömer Lütfi Paşa'dan gelen ortak tahrirat.

memiştir. Kerestenin nehirler aracılığıyla İstanbul'a taşınma teklifi ise dikkate dahi alınmamıştır²⁴. Çünkü Osmanlı Hükümeti bu sırada Bosna'nın yanı başındaki Karadağ'ın saldırgan politikalarını önlemek ve Bosna'da Tanzimat'ın uygulanmasıyla ortaya çıkan kargaşayı dindirmekle meşguldü. Bu sırada Tanzimat'ın uygulanmasına tepki olarak, Bosna Hersek'te reayanın bir kısmı Avusturya'ya ilticaya hazırlanmaktaydı²⁵. Osmanlı Devleti bu iki önemli problem karşısında, Bosna ormanlarının kullanımına dair daha tali bir sebep yüzünden Avusturya ile sürtüşmeye girmekten kaçınmıştır.

Osmanlı Devleti'nin zor durumundan istifade etmek isteyen Avusturya tarafı her türlü fırsatı değerlendirip Bosna Ormanlarından istifade etmek için ısrarını sürdürmüştür. Avusturyalıların ısrarları Osmanlı Devleti'ni şüpheye sevk etmiş ve bu ısrarın arkasındaki gerçek sebebi araştırmaya itmiştir. Araştırma sonunda, Lubet Şirketi'nin Bosna'dan kestiği meşe ağaçlarını gemi yapımında kullandığı, ağaç kesme imtiyazına dair ısrarın arkasında da bu sebebin olduğu ortaya çıkmıştır. İstanbul'daki yetkililer yeni durumun daha da kabul edilemez olduğu ve devletin kendi eliyle başka bir devletin donanmasını geliştirmesine katkıda bulunamayacağı konusunda fikir birliğine varmışlardır²⁶.

Osmanlı Devleti Bosna'da Avusturyalı tüccarlardan kaynaklanan problemlerle uğraşırken, Karadağ'ın 24 Kasım 1852 gecesi ani baskınla İşkodra Gölü civarındaki Jabyak Kalesi'ni ele geçirmesi üzerine, Karadağ üzerine bir askerî harekât gerçekleştirmek zorunda kalmıştır. Ömer Paşa komutasındaki birlikler zorlu kış şartlarına rağmen Karadağlıları yenmiş, Çetine düşmek üzereyken Avusturya'nın müdahalesi ile harekât durdurulmuştur. Harekâtı durdurmak maksadıyla İstanbul'a gönderilen Kont Leningen'in hükümete verdiği 3 Şubat 1853 tarihli ultiimatın maddelerinden bazıları da imtiyazları feshedilen tüccarların zararlarının tazminiyle ilgilidir²⁷. Ültimatında; Avusturya tebaasının % 3 gümrük vermeye devam etmesi; Hersek Mutasarrıfı Ali Paşa tarafından kendilerine kereste ticareti yapma hakkı verilen ve daha sonra sözleşmeleri feshedilen Şönefeld ve Kloki adlı iki Avusturya tüccarının 200.000 florine ulaşan zararlarının karşılanması; Avusturya sınırında bulunan eya-

²⁴ B.O.A., *İ.MVL.*, Dosya no:247, Gömlek no:8978, 29 Zilkade 1268/14 Eylül 1852 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası.

²⁵ Gölen, *a.g.e.*, s. 95-104; Zafer Gölen, "1852-53 Karadağ Askerî Harekâtı ve Sonuçları", *History Studies*, Volume:1, Issue:1, Samsun 2009, s. 219-220.

²⁶ B.O.A., *İ.MVL.*, Dosya no:247, Gömlek no:8978, 29 Zilkade 1268/14 Eylül 1852 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatası; 6 Zilhicce 1268/21 Eylül 1852 tarihli arz tezkiresi; 8 Zilhicce 1268/23 Eylül 1852 tarihli irâde; Gölen, *a.g.e.*, s.273-274.

²⁷ B.O.A., *İ.HR.*, Dosya no:94, Gömlek no:4613, Lef:9, Leningen'in 3 Şubat 1853'de verdiği ultiimatın.

letlere konan odun kesme ve ihraç yasağının kaldırılması istenmiştir²⁸. Osmanlı Hükümeti Avusturya tüccarlarına tazminat ödemeyi kabul etmiş, ancak ormanlardan yararlanma talebini reddetmiştir. İlgili açıklamada bu yasağın sadece Avusturyalı tüccarlara mahsus olmadığı, diğer ülke tüccarları için de geçerli olduğunu hatırlatılmakla yetinilmiştir²⁹.

Avusturyalı tüccarlara geçmiş yıllarda verilen imtiyazlar ilerleyen yıllarda da problem teşkil etmiştir. Zira 21 Haziran 1854'te Avusturya konunun çözüme kavuşması için Osmanlı Hükümeti'ne yeni bir nota vermiştir. Notaya konu olan Raznik ve Vranikar Neçin adlı iki tüccar, geçmişte kendilerine verilen imtiyazlarının feshiyle ürettikleri fiçı tahtalarını ülkelerine naklemedikleri için 200.000 florin zarara uğradıklarını iddia etmişlerdir. Benzer biçimde Kloki ve Şönefeld'in de zararları da 1855'de hâlâ ödenmiş değildir. Osmanlı Hükümeti'nin konuyu araştıracağını ifade etmekle yetinmesi üzerine, Avusturya Hükümeti 29 Temmuz 1855'de yeni bir nota daha vererek bu işin fazla uzatılmadan çözülmesinin iki ülke arasındaki ilişkilerin yararına olduğunu hatırlatmıştır. Avusturya'nın yumuşak bir üslupla kaleme aldığı nota karşısında, Osmanlı Hükümeti de konunun uzamasının iki ülke arasındaki ilişkilere zarar verdiğini düşünerek, Bosna Valisi ve Hersek Mutasarrıfı'ndan şehirlerindeki Avusturya Konsolosları ile yardımlaşarak problemi çözmelerini istemiştir³⁰.

Kırım Savaşı sonrasında iki ülke arasında meydana gelen yumuşama Bosna ormanları konusunda da Osmanlı Devleti'ni daha esnek davranmaya itmiştir. Bu kabilden olmak üzere 1857 senesinde Bosna ormanlarından ağaç kesilip yurt dışına satılmasına dair yasak kaldırılmıştır. Yasağın kalkmasıyla beraber gerek yerli gerekse Avusturyalı tüccarlar ardu ardına ağaç kesim izni alabilmek için Bosna Valiliği'ne başvuruda bulunmuştur. Ancak Bosna Valiliği bu taleplere ihtiyatla yaklaşmaya devam etmiştir. Bu sırada taraflar arasında bazı ikili anlaşmalar yapılmış, bu anlaşmalar devleti daha sonra sıkıntıya sokmuştur. Mesela Avusturya vatandaşı Françesko Bavmister, Osmanlı tebaasından Aleksa Hayriç'le bir anlaşma yaparak ona ait ormandan ağaç kestiğini iddia etmiş, fakat Bosna valiliği ağaçların ülke dışına çıkarılmasına izin vermemiştir. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti ağaçlar eğer Aleksa Hayriç'in kendi mülkünden kesilmişse ağaç ticaretine mani olunmamasını Bosna Valiliğinden istemiştir. Fakat ağaç kesim izni sadece şahıslara ait ormanlarla ilgilidir, şahıslar istedikleri takdirde Avusturya vatandaşı tüccarlarla anlaşmalar yapıp

²⁸ B.O.A., *İ.HR.*, Dosya no:94, Gömlek no:4613, Lef:10.

²⁹ B.O.A., *İ.HR.*, Dosya no:94, Gömlek no:4613, Lef:11.

³⁰ B.O.A., *HR. MKT.*, Dosya no:123, Gömlek no:37, Lef:3, 21 Haziran 1854 tarihli Avusturya notası; Lef:4, 29 Temmuz 1855 tarihli Avusturya notası; Lef:1, 2 Safer 1272/14 Ekim 1855 tarihli Bosna Valisi'ne gönderilen şukka; Lef:2, 3 Safer 1272/15 Ekim 1855 tarihli Bosna Valisi'ne gönderilen şukka.

kendilerine ait ormanlardan ağaç kesimine izin verebilecektir. Mirî ormanlardan istifade etmek ise hâlâ kesin bir şekilde yasaktır. Tahmin edilebileceği gibi Avusturyalı tüccarlar yasağın kalkmasını suiistimal etmekte gecikmemişlerdir. Suiistimalin kaynağı ormanların hukukî statüsünün tam anlamıyla belirlenememesinden kaynaklanmıştır. Zira halk mirî ormanların bir bölümünü kendi ihtiyaçlarını gidermek için kullanmış, devlet de bu duruma ses çıkarmamıştır. İşte bu kısımlardan yararlanan kimseler gerçekte devlete ait olan ormanları kendilerinin mülkü addederek Avusturyalı tüccarlara ağaç kesme izinleri vermeye kalkmışlardır. Bir diğer problem ise eshâb-ı alaka denen büyük toprak sahiplerinden kaynaklanmıştır. Başına denen büyük mülklere sahip bu beyler, kendi çiftlikleri civarlarında bulunan ormanları kendilerine ait varsayarak Avusturyalı tüccarlara ağaç kesim izinleri vermişler, ancak ormanlar mirî araziler olduğundan bu durum da probleme yol açmıştır³¹. Üstelik o zamana kadar yapılan ticarete ormanlar kontrolsüz bir biçimde harap edilmekle kalmamış, yanı zamanda hiç kimse devlete tek bir kuruş dahi vergi ödememiştir³².

Sadece Avusturyalı tüccarlar değil, onlarla işbirliği içindeki yerli tüccarlar da Bosna ormanlarından istifade etmeye çalışmakta, fakat vergi vermeye yanaşmamaktadırlar. Devletin resmi kayıtlarında açıkça yazmasa da bu müteşebbislerin Avusturyalı tüccarlar adına iş yaptıklarını tahmin etmek zor değildir. Zira yapılan ticaretin yönü Avusturya'ya doğrudur ve ihraç malzemeleri olan direk, meşe tahtası, gemi yapımında kullanılan ağaçlar tamamen Avusturya'nın talep ettiği ürünlerdir. Mesela 1860'da ısrarla Bosna ormanlarından ağaç kesme izni almaya çalışan Niğdeli Sefer oğlu Sava bu tüccarlardan biridir³³.

Kereste ticareti Avusturya için o kadar hayati öneme haizdir ki Avusturya'nın gerek Bosna'daki gerekse İstanbul'daki diplomatik temsilcileri adeta Avusturyalı tüccarların iş takipçileri gibi çalışmaktadırlar. Fakat hem Bosna hem de İstanbul'daki Osmanlı hükümet temsilcileri de Bosna ormanlarını koruma konusunda kararlıdırlar. Mesela 1860'da 6 milyon fiçı tahtası üretmek için izin isteyen tüccar Emriboz Virancani'ye daha evvel Bosna'da yaptığı işlerde ormanları tahrip ettiği için ruhsat alamamıştır³⁴.

Osmanlı Devleti'nin net tavrına rağmen, yasak ve engellemelerin kereste ticaretini önleyemediği görülmektedir. Çünkü Ahmed Cevdet Paşa da Bosna müfettişliği sırasında 1863'de benzer problemlerle karşılaşmıştır. Cevdet Paşa "*Avusturyalı*

³¹ B.O.A., *HR. MKT.*, Dosya no:328, Gömlek no:57; *MVL.*, Dosya no:990, Gömlek no:43.

³² B.O.A., *MVL.*, Dosya no:897, Gömlek no:5; Dosya no:899, Gömlek no:55, 17 Rebiülahir 1275/19 Kasım 1858 tarihli Tophâne-i Âmire Askerî Meclis mazbatası.

³³ B.O.A., *MVL.*, Dosya no:360, Gömlek no:86.

³⁴ B.O.A., *MVL.*, Dosya no:917, Gömlek no:7.

ile beynimizde zuhur eden ihtilâfâtдан biri de bu idi ki, hudûd üzerinde bulunan ba'zı nevâhîde Avusturya tebaası hudûddan içerü girüp mer'a ve ormanlardan istifâde ederlermiş. Avusturyalı bu te'âmülî ahid hükmünde tutmak isterdi.” diyerek problemi özetlemiştir. Cevdet Paşa da tıpkı Ömer Lütfi Paşa gibi Avusturyalıların Bosna ormanlarından yararlanmalarına engel olmaya çalışmıştır. Aynen 1852'de olduğu gibi Avusturya Sefareti hemen Bâbîâli'ye bir nota vererek Cevdet Paşa'yı şikâyet etmiştir. Ancak Sadrazam Âli Paşa, “Müfettişimizin uhûd-i sarîha dairesindeki icrâatını takdir edecek yerde tekbîh etmek elimizden gelmez” diyerek Avusturya notasını geri çevirmiş, Osmanlı Devleti'nin kendi ormanlarından nasıl istifade edeceğini tartışma konusu yapmamıştır³⁵.

2. Artin Efendi'nin Bosna Ormanlarına Dair Tespit ve Önerileri

Osmanlı Devleti 1852'den itibaren Bosna orman potansiyelini tam olarak ortaya koyabilmek, mevcut tahribatın boyutlarını anlayabilmek ve orman sınırlarının haritalarının hazırlanabilmesi için bazı memurları bölgeye göndermiştir. Bu görevlilerin bir kısmı asker bir kısmı ise mühendistir. Mesela 1858'de görevlendirilen kişi, zaten bölgede sınır belirleme çalışması yapan asker kökenli Bedri Bey'dir. Bedri Bey'e mevcut görevine ilâve olarak orman teftiş görevi verilmiş, haliyle bu teşebbüslerden bir sonuç elde edilememiştir³⁶. 1859'da bölgeye gönderilen Mösyö İstim'in vasfı Meclis-i Maabir üyesi olmasıdır. Ona yardımcı olarak atanan Tosun Bey ise kaymakamdır³⁷.

Bosna Hersek orman varlığını ortaya çıkarmaya ve korumaya yönelik en ciddi teşebbüs Ahmed Cevdet Paşa'dan gelmiştir. O Bosna müfettişliği sırasında bölgede 5.000 kuruş maaşla çalışan Bedri Bey adlı bir orman memurunun varlığını öğrenmiş, bu parayla Orman Mektebi mezunu bir mühendis ve kâtabin görevlendirilebileceğini düşünerek ilgili memuriyeti lağvettirmiştir. Ardından merkezden bir orman mühendisi istemiştir³⁸. Paşa'nın isteği üzerine Orman Mektebi mezunu Artin Efendi³⁹ 31 Mayıs 1864 tarihli kararname ile Bosna'ya orman memuru olarak

³⁵ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Hazırlayan Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, s.76.

³⁶ B.O.A., *MVL*, Dosya no:845, Gömlek no:14; *MVL*, Dosya no:975, Gömlek no:79.

³⁷ B.O.A., *MVL*, Dosya no:899, Gömlek no:55, 12 Şevval 1275/15 Mayıs 1859 tarihli arz tezkiresi; *MVL*, Dosya no:975, Gömlek no:79.

³⁸ B.O.A., B.O.A., *İ. MVL*, Dosya no:508, Gömlek no:22956, Lef: 1, 11 Şubat 1279/23 Şubat 1864 tarihli Cevdet Paşa'nın tezkiresi; *MVL*, Dosya no:982, Gömlek no:7, 5 Zilhicce 1280/12 Mayıs 1864 tarihli mazbata; Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, Yayınlayan Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, s.23.

³⁹ Artin Efendi Orman Mektebi'nin ilk mezunlarından olan 9 kişiden biridir. O, okulu 3 Ocak 1861'de dördüncü olarak bitirmiştir. Ardından okulun kurucusu ve öğretmenleri olan Mösyö Louis Tassy ve diğer mezunlar ile Belgrad Köyü civarında ölçüm yaparak saha tecrübesi edinmiştir. Artin sınıf arkadaşı Osman ile birlikte, hocası Tassy'nin orman yetiştirilmesi ve idaresi hakkındaki kitaplarını Türkçe'ye tercüme etmiştir. Yani Artin Bosna'ya gelmeden önce hem tecrübi hem teorik olarak kendini yetiştirmiş bir orman

atanmıştır⁴⁰. Artin Efendi 4,5 ay Hersek ve 7,5 ay Bosna'da kalarak ayrıntılı bir rapor hazırlamıştır. Bu süre içinde 4 kez seyahate çıkmış ve sahada orman alanlarını incelemiştir⁴¹.

Artin Efendi bölgedeki orman varlığını inceledikten sonra 1865 sonunda 8 sayfalık bir rapor hazırlamıştır. Bu çalışma Bosna'daki orman potansiyelini tespitiye yönelik en kapsamlı incelemedir. Artin Efendi'nin ilk tespiti Bosna ormanlarından yararlanmak için bölgede yeni yollar yapılmasının gerekliliğidir. Yollar yapılırsa hem ziraat artacak hem de ormanlar verimli şekilde kullanılacaktır. Böylece devlet önemli bir gelir kaynağına kavuşacaktır⁴². Bölgenin orman potansiyelini tespit etmek üzere 1864'te Bosna'ya gönderilen Artin Efendi, yük başına 15-20 para vergi alındığı takdirde sadece Saray Kazası'nda 40 ilâ 50.000 kuruşluk gelir elde edileceği iddiasındadır. Artin Efendi, teklif ettiği düzenlemenin tüm Bosna Hersek'te uygulanması halinde ise devletin 1.000.000 kuruştan fazla gelir elde edebileceğini ileri sürer. Buna bir de eyalette yapılan bina ve diğer ihtiyaçlar için kesilen ağaçlardan alınacak vergi eklendiğinde, orman gelirleri 1,5 milyon kuruşa ulaşacaktır⁴³.

Rapora göre, Bosna ormanları iki sınıftır ve Bosna'da 10 milyon kök ağaç vardır. Birinci sınıf ormanlar meşe ağaçlarından oluşmaktadır. Bu ormanlar çoğunlukla Una ve Sava Nehirleri kenarında 6 ilâ 8 saat genişliğinde, 30-35 saat uzunluğundadır⁴⁴. İkinci sınıf ormanlar ise çoğunlukla meşe, gürgen ve çam ağaçlarından ibaret olup, birinci sınıf ormanların bittiği yerden başlayıp Bosna sınırına kadar uzanır. Ormanların yüzölçümü 4 milyon dönümdür. Bunun 2 milyon dönüme yakını harap olmuş ve çalılık halini almıştır⁴⁵.

Raporun birinci sınıf ormanlara ait kısmı⁴⁶, Avusturyalı tüccarların Bosna ormanlarına verdiği zararın da somut belgesidir. Çünkü birinci sınıf ormanlar neredeyse tamamen Avusturyalı tüccarlar tarafından tahrip edilmiş durumdadır. Büyük

---

mühendisidir. Bkz., Özkan Keskin, *Orman ve Ma'adin Nezâreti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005, s. 21-23.

⁴⁰ B.O.A., *İ. MVL*, Dosya no:508, Gömlek no:22956, 24 Zilhicce 1280/31 Mayıs 1864 tarihli arz tezkiresi.

⁴¹ B.O.A., *İ.DH.*, Dosya no:547, Gömlek no:38057, Lef:15, Artin Efendi, *Bosna Vilâyet-i Celîlesi Ormanları Hakkında Lâyhâ-i Umûmîyye*, varak:6.

⁴² Bosna'da yol yapmak o kadar kolay bir iş değildir. Zira bölge halkı yol yapımına şiddetle karşıdır. Çünkü yol yapıldığı takdirde devlet baskısının artacağı ve yollardan rahatça ilerleyecek Avusturya birliklerinin Bosna'yı işgal edebileceğini düşünmekteydiler. Bkz., Gölen, *a.g.e.*, s.347.

⁴³ B.O.A., *İ.DH.*, Dosya no:547, Gömlek no:38057, Lef:15, Artin Efendi, *Bosna Vilâyet-i Celîlesi Ormanları Hakkında Lâyhâ-i Umûmîyye*, varak:6-7.

⁴⁴ 1 saatlik mesafe yaklaşık 4 km'dir. Bu durumda Artin Efendi'nin bahsettiği meşe ormanlığı 24 ilâ 32 km genişliğinde, 120-140 km uzunluğunda bir alandır. Bkz., Artin Efendi, *Bosna Vilâyet-i Celîlesi Ormanları Hakkında Lâyhâ-i Umûmîyye*, varak:2.

⁴⁵ Artin Efendi, *Bosna Vilâyet-i Celîlesi Ormanları Hakkında Lâyhâ-i Umûmîyye*, varak:1-8.

⁴⁶ Artin Efendi, *Bosna Vilâyet-i Celîlesi Ormanları Hakkında Lâyhâ-i Umûmîyye*, varak:1-8.

ağaçların ancak % 1'i işe yarar durumdadır. Avusturyalılar işlerine yarayan ağaçları kesip almış, hastalıklı ve nakliyede kendilerine güçlük çıkaran ağaçları kesip öylece bırakmışlardır. Yerli halk da aynı şekilde kendi ihtiyacı olan ağacı kesmiş, işe yaramayan ağaçları orman zemininde çürümeye terk etmiştir. Ağaç enkazları fidanların büyümesine engel olmuş, bu yüzden ormanlar kendilerini yenileyememiştir. Bu bölgelerin iyileştirmeye ihtiyacı vardır. Bunun için ormanların derinliklerinde gölgede kalmış fidanların büyümesine engel olan ağaçlar yaz mevsimlerinde temizlenmelidir.

Tersâne ve Tophâne-i Amire için tedarik edilecek kerestenin buralardan nakli maliyet yüksek olacağı için uygun değildir.

Yerli halkın inşa ettiği kulübe, ev, ahır, ambar, çit gibi binalar fıçı tahtası olarak kullanılabilir ağaçlardan yapılmaktadır. Dolayısıyla bu ormanların şimdilik devlete bir faydası yoktur. Bu yüzden dallı budaklı ağaçların ev yapımı için daha uygun ve dayanıklı olduğu halka anlatılmalı, halkın bu ağaçları kullanması sağlanmalıdır.

Birinci sınıf harap ormanlarda fıçı tahtası olabilecek ağaçlar 6, direk, tahta, kül ve potas yapımına uygun olanlar ise 60 sene sonra kesilmelidir. Fıçı tahtası üretimi için kesilecek ağaçlardan elde edilecek gelirlerle yollar yapıp, ikinci sınıf ormanlara ulaşılarak oralar da değerlendirilmelidir. Böylece devlet tarafından yapılacak köprü ve kışla gibi binaların yapımı için gerekli kereste de rahatlıkla elde edilebilecektir. 60 senenin sonunda ağaç kesilmeye başlandığında şimdi 20-30 yaşında olan fidanlar, o zaman 80-90 yaşında olacağından ormanlardan maksimum fayda sağlanmış olacaktır.

Bosna'daki her 100 ağaçtan biri meşe ağacıdır ki bu da 100 bin kök meşe ağacı demektir. Her meşe ağacından 300 fıçı tahtası çıkmaktadır. Bosna'daki ormanların toplam kapasitesi $100.000 \times 300 = 30$ milyon adet fıçı tahtasıdır. Kalan 9.900.000 budaklı ve çürümüş ağaç; potas, direk ve diğer orman ürünleri için elverişlidir. Bunların dörtte üçü meşe, dörtte biri ise çam ve gürgendir. Son gruptaki ağaçların yarısı direk, yarısı ise adi tahta üretimi için elverişlidir. Kalan yarısından ise potas elde edilmek istenirse her ağaçtan 8 ilâ 10'ar kıyye olmak üzere, 4.950.000 ağaçtan toplam 44.000.000 kıyyeden fazla potas elde edilebilecektir. Ormanların 60 yılda gençleştirileceği planı kabul edildiği takdirde, gençleştirme maksadıyla her yıl kesilecek ağaçlardan yılda ortalama 700.000 kıyyeden fazla potas, 800.000'den ziyade direk ve adi tahta üretilbileceği ortaya çıkar.

Fıçı tahtalarının bin adedi 120 kuruştur. Direk ve adi tahtanın her biri 5'er kuruş, potasın (kalya taşı) her yüz kıyyesi 30 kuruşa alıcı bulabilmektedir. Bu sayede 60 yıl içinde bu ormanlardan 41.550.000 kuruş gelir elde edilebilecektir. 60 yıl sonra

şimdi çalılık olan yerler yeniden ormana dönüşmüş olacak, hem de gelirler 8-9 katına kadar çıkacaktır.

İkinci sınıf ormanlar ziyadesiyle çam ve meşedir. Çamdan tahta, direk, katran, potas, reçine; meşeden ise fıçı tahtası üretilmelidir. Ancak ikinci sınıf ormanların bulunduğu mevki nakliyyeye izin vermediğinden öylece kalmışlardır. Herhangi bir ıslah çalışması da olmadığından yaşlı ve genç ağaçlar yan yana büyümektedirler. Bu yüzden bu ormanlar orman fennine uygun olarak ıslah edilmeli ve orman memurları tarafından korunmalıdır. Özellikle Drin Nehri kıyısında çam ve gürgen ağaçları, Bosna Nehri kıyısında ise çamlık ve meşelik ormanlar vardır. Bu kesimde yer alan ormanlar çok az bir masrafla değerlendirilebilirler. Masraf ise yol yapımı ve nehirlerin nakliyyeye uygun hale getirilmesi için gereklidir. Yol yapımının çok masraflı olduğu ileri sürülecek olursa, bu masraf ormanlardan elde edilecek gelirle karşılanabilecek düzeydedir. Zira nakliyesi masrafsız yapılabilecek yüz bin çam ağacı her yıl kesilebilecek seviyededir ve bu ticaretten yılda bir milyon kuruş kazanılabilir. Yol yapımı Bosna için elzem bir konudur. Çünkü Bosna'da kaza, kasaba ve köyler birbirlerinden oldukça uzaktır. Yerleşim yerlerindeki ev sayısı 10 ilâ 150, 150 ilâ 300 arasında değişmektedir. Evler dağınık olup, en yakını yarım saat (2 km), uzağı 2 saat (8 km) arasında değişmektedir. Devlet o tarihe kadar sadece odun kesip çevre kasabalarda satan kişilerden vergi almaktadır⁴⁷.

Artin Efendi çalışmalarını tamamladıktan sonra 10 maddelik bir çalışma planı hazırlamıştır. Bu çalışma ile ormanların kullanımına hukukî bir statü kazandırma ve orman memurlarının yetkilerinin artırılmasını hedeflemiştir. Bunlar⁴⁸:

1-Ormanların kullanımına dair nizâmnâmenin birer nüshası eyaletteki kaza ve kaymakamlıkların tamamına gönderilmeli, nizâmnâme doğrultusunda taliplilerine ihale edilmeli, ormanların ihale sürecine yerel idareden ve eşraftan kimse müdahale edememeli, tüm sorumluluk orman memuruna ait olmalıdır.

2- Orman memuru vilayetteki bütün ormanlarla ilgili herhangi bir talep durumunda gerekli keşfi yaptıktan sonra⁴⁹, orman nizâmnâmesine göre kontrat ve şartnâmeyi hazırlayarak valiye sunmalıdır. Vali orman memurunun da bulunduğu

⁴⁷ Artin Efendi, *Bosna Vilâyet-i Celîlesi Ormanları Hakkında Lâyhâ-i Umûmîyye*, varak: 1-8.

⁴⁸ B.O.A., *İ.DH.*, Dosya no:547, Gömlek no:38057, Lef:22, 26 Ramazan 1282/12 Şubat 1866 tarihli Artin Efendi'nin tahriratu.

⁴⁹ Bu kuralın uygulandığı görülmektedir. Zira 1866'da Banaluka, İzvornik ve Bihke sancaklarından ağaç kesme izni verilebilmesi için bölgenin orman memuru tarafından keşfi gerekmiştir. Artin Efendi tarafından gerçekleştirilecek bu keşif için merkezden 5.000 kuruş harcanmasıyla ilgili izin alınmıştır. Bkz., B.O.A., *MVL.*, Dosya no:1042, Gömlek no:22, 23 Rebiyülahir 1283/4 Eylül 1866 tarihli Bosna Valisi tarafından İstanbul'a gönderilen telgraf ve 26 Rebiyülahir 1283/7 Eylül 1866 tarihli cevap.

bir toplantıda ihaleyi sonuçlandırmalıdır. İhaleyi kazanan kişiye verilecek kontrat valinin mühürüyle mühürlenip tasdik edildikten sonra birer nüshası orman memuru ve ihaleyi kazanana verilmelidir. İhalenin valilik tarafından tasdik edilmesinden önce Bâbîâlî'ye sorulması gereken durumlar olur ise mesele İstanbul'a telgraf ile sorulmalı ve süreç en fazla iki hafta içinde sonuçlandırılmalıdır. Bu iki hafta içinde İstanbul'dan olumlu veya olumsuz bir cevap gelmemesi durumunda, sözleşmenin İstanbul tarafından kabul edildiği varsayılarak, sözleşme valilik tarafından onaylanarak ihale sahibine verilmelidir.

3-Bölgedeki ağaç çeşitliliği fiçı tahtasından reçineye kadar çok geniş yelpazede üretim yapmaya elverişlidir. Özellikle mesken yapımı hariç, yatırım gerektiren üretimi yerli halkın yapması beklenemez. Bu yüzden ormanların yerli ve yabancılara ihalesinde bir mahsur olmamalı, ihale konusunda Bosna Valiliği yetkili kılınmalıdır.

4-Çeşitli sebeplerle harap olan ormanların ıslahı için valilik, kaymakamlık ve müdürlükler birlikte çalışmalıdır.

5-Devlete ait ormanlardan yakacak olarak kullanılmak amacıyla kesilen odunun bir at yükünden yerine göre 20 ilâ 40 para, bir araba yükünden ise 100 paradan 5 kuruşa kadar vergi alınmalıdır. Ancak ev veya müştemilat yapmak amacıyla kesilen ağaçlardan şimdilik herhangi bir ücret talep edilmemelidir. Vilayette kereste fabrikası (orman fabrikaları) yapılıp yapılmamasına orman memuru karar vermelidir.

6-Vilayet ormanlarından, orman memurunun izniyle kesilip, gerek ülke dâhiline gerekse ülke haricine nakledilecek her türlü orman ürününden gümrük resmi alınmamalıdır.

7-Orman gelirlerinin üçte biri ormanların ıslahına dair yapılacak her türlü masraf için ayrılmalıdır. Bu maksatla orman gelirlerinin üçte biri vilayet sandığında toplanmalıdır. Vilayet orman memurunun sahada yapacağı tüm masraf da bu sandıktan karşılanmalıdır.

8-Ormanlara yapılacak yollara vilayet nafia komisyonu mühendisleri karar vermelidir. Orman memuru bu komisyona dâhil edilmeli, yapılacak yollar ve köprüler hakkında orman memurunun da fikri alınmalıdır.

9-Drin Nehri kıyısındaki ormanlarla ilgilenmek üzere, 3.000 kuruş maaşla vilayet orman memuruna yardımcı bir orman memuru, aylık 1.500'er kuruş maaşla bir kâtip ve mukayyid görevlendirilerek vilayette bir orman müdürlüğü (kalemî) kurulmalıdır.

10- Bosna orman memuru bölgeye geldiği 1 yıl 2 ayda, yıllık 36.000 kuruş

maaşını (aylık 3.000 kuruş) ve 20.000 kuruşluk harcırahını harcamış, ancak yeterli olmamıştır. Bu sebepten orman memurunun maaşına 2.000 kuruş zam yapılmalıdır.

Artin Efendi'nin hazırladığı düzenlemenin olmazsa olmazı yukarıda da belirtildiği gibi Vilâyet Orman Müdürlüğü'nün kurulmasıdır. Bu maksatla ayrıntılı bir rapor daha hazırlayarak, aklından geçen müdürlüğün görevleri ve devlete maliyetini Bâbîâlî'ye sunmuştur. Ona göre orman memurlarının görevleri aşağıdaki gibi olmalıdır⁵⁰:

1-Vilâyet Orman Müdürü, Orman Mektebi mezunu olmalı ve 7.000 kuruş maaş verilmelidir. Müdür Vilâyet Meclis-i Nafia üyesi olmalıdır.

2-Orman Müdürlüğünde 2 kâtip ve 1 mukayyid bulunmalı, müdür bu dairenin reisi olmalıdır.

3-3.000 kuruş maaşla orman mektebi mezunu 2 orman mühendisi bölgeye tayin edilmeli, bu memurların biri Bosna'nın doğusuna biri batısına gönderilmeli, kuzey tarafı ise geçici olmak kaydıyla orman müdürünün uhdesinde olmalıdır.

4-Müdür senede 3 ay orman teftişine çıkmalıdır. Müdüre seyahat için 150-200 kuruş arasında harcırah verilmelidir.

5-Orman memurlarının halk nazarında itibarlı olabilmesi için ikinci rütbeye sahip olmaları veya rütbelerinin yükseltilmesi gereklidir.

6-Orman nizâm-nâmesi vilâyetin her yerinde ilân olduktan sonra uygulanması tamamen orman memurlarına ait olmalıdır.

7-Ormanlardan ağaç kesimi orman memurları gözetiminde olmalı, muhafazası da orman memurları tarafından sağlanmalıdır. Bu konudaki tasarruf orman memurlarında olmalıdır.

Vilâyet Orman Müdürlüğü'nün devlete yıllık maliyeti aşağıdaki gibi olacaktır:

Orman müdürünün aylık 7.000 kuruştan yıllık maaşı: $12 \times 7.000 = 84.000$ kuruş

Orman teftişleri için yevmiye 150 ilâ 200 kuruş arasında orman müdürüne verilecek harcırah 18.000 kuruş

2 orman memuru aylık 3.000'er kuruştan yıllık maaşı: $12 \times 6.000 = 72.000$ kuruş

2 kâtipin 500'er kuruştan yıllık maaşı: $12 \times 100 = 12.000$ kuruş

1 mukayyidin yıllık maaşı: $12 \times 300 = 3.600$ kuruş

⁵⁰ Artin Efendi, *Bosna Vilâyet-i Celîlesi Ormanları Hakkında Lâyihâ-i Umûmîyye*, varak:8.

Aylık 100-150'şer kuruş arasında memurların teftiş ücretleri=15.000 kuruş

Toplam:204.600 kuruş.

Artin Efendi hukukî düzenlemelerin yanında fiili pazarlama çalışmaları da yapmıştır⁵¹:

1-Banaluka Sancağı İzniçe ve Zepçe Kazaları bir senelik küçük çam kesme ruhsat bedeli: 34.775 kuruş.

2-Her 1.000 adedi 120 kuruştan Corci Yusufoviç adlı tüccara verilen 2 sene süreli 2.000.000 adet fiçı tahtası üretimi ruhsat bedeli: 240.000 kuruş.

3-Corci Yusufoviç'in eskiden her 1.000 adedini 35 kuruş üzerinden aldığı ihalenin feshiyle, her 1.000 adedi 100 kuruştan 500.000 adet fiçı tahtası üretimi izni verilmesi: 50.000 kuruş. Corci Yusufoviç 2 yıl içinde 600.000 fiçı tahtasının üretimini gerçekleştirmiş, kalan kısmının ise feshini kabul etmiştir.

4- Corci Yusufoviç'in eskiden her 1.000 adedini 35 kuruş üzerinden aldığı ihalenin feshiyle, her 1.000 adedi 105 kuruştan 300.000 adet fiçı tahtası üretimi izni verilmesi: 31.500 kuruş.

5-Sava nehri kıyılarından kesilerek satılan odun bedeli:3.282 kuruş.

6-Saray Kazası'na su vasıtasıyla nakledilen yakacak odunlardan elde edilen bedel:361.057 kuruş 30 para.

Artin Efendi'nin önerileri merkezde değerlendirilmiş ve değişikliklerin yapılması için Fransa'dan orman mühendisleri getirilmesine karar verilmiştir⁵². Kararlar Artin Efendi'ye Mart 1866 sonuna doğru bildirilmiştir⁵³. Nihayet ormanların ekonomik değerini tespit için Fransa'dan Mayıs 1866'da Bricogne, Godcaux, Simon ve Chervau adlı dört mühendis getirilmiştir. Fransız mühendislerin gelmesiyle beraber 4 ayrı komisyon oluşturulmuş ve Bosna, Karaman, Kazdağı ve Tırhala'ya gönderilmiştir. Bosna teftiş bölgesi, İşkodra, Yanya ve Prizrenle birlikte 2. teftiş bölgesinde bulunuyordu⁵⁴. Artin Efendi hocası Louis Tassy'nin mahiyetinde yine Bosna'da kalmıştır⁵⁵. Bununla beraber Meclis-i Maabir İkinci Reisi Mösyö Tassy'nin de Bosna'ya

⁵¹ Artin Efendi, *Bosna Vilâyet-i Celîlesi Ormanları Hakkında Lâyihâ-i Umûmîyye*, varak:6-7.

⁵² B.O.A., *İ.DH.*, Dosya no:547, Gömlek no:38057, Lef:22, 26 Ramazan 1282/12 Şubat 1866 tarihli Artin Efendi'nin merkeze gönderdiği rapor defteri, s. 1-5; 1 Zilkade 1282/18 Mart 1866 tarihli arz tezkiresi; 2 Zilkade 1282/19 Mart 1866 tarihli irâde.

⁵³ B.O.A., *A.MKT.MHM.*, Dosya no: 352, Gömlek no:10, 10 Zilkade 1282/27 Mart 1866 tarihli Bosna Vilâyeti'ne yazılan şukka; Gölen, *a.g.e.*, s. 275.

⁵⁴ *Düstûr*, I. Tertip, Cild-i Râbî, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1299, s. 454.

⁵⁵ Keskin, *a.g.t.*, s. 29-30.

gönderilmesi devletin Bosna ormanlarına verdiği değeri göstermesi bakımından anlamlıdır. Tassy-Artin misyonu Eylül 1866'da göreve başlamıştır⁵⁶. Tassy ve Artin'in çalışmaları komisyonların faaliyetlerini sürdürebilmeleri için gerekli kaynağın teminine de yardımcı olmuştur. Bu amaçla Mühendis Simon tarafından işaretlenmiş 52.000 meşe ağacı, 5 milyon fiçî tahtası imali için ihale edilmiştir⁵⁷.

3. Mirî Orman Kesim Şartnâmesinin Hazırlanması

Bölgedeki orman kaynaklarını değerlendirmeye yönelik girişimlerin hemen hemen tamamı yabancı, özellikle de Avusturyalı ve Fransız müteşebbisler tarafından gerçekleştirilmiştir⁵⁸. Yabancı yatırımcılar bu ticaretten oldukça kazançlı çıkmışlardır. Çünkü 2 ilâ 2,5 Macar altını değerindeki meşe ağaçlarını 8 ilâ 30 kuruş arasında değişen oranlarda bedel ile satın alınmıştır. Üstelik üreticiler bu esnada ormanları tahrip etmekten de kaçınmamışlardır. Bu şekilde yaklaşık iki milyon dönüme yakın alan tahrip edilmiştir⁵⁹.

Tahribatın önüne geçmek için yapılan çalışmaların en önemlisi “*İltizâm bâ-tahhüd veya bir imtiyâz hasebiyle mirî ormanlardan ağaç kat'ına me'zûn olanların muâmelâtı hakkında şartnâme*” başlığı altında, 1865 tarihli 39 maddelik bir nizâmânâmenin hazırlanması olmuştur. Bu düzenleme ile ormanlardan yararlanma şartları kesin kurallara bağlanmıştır. Orman kesim şartnâmesinde dikkati çeken hususları aşağıdaki şekilde özetlemek mümkündür⁶⁰:

1-Bundan böyle Bosna'da ağaç kesim ihalesi yapılırken evvela kesim yapılacak alanın sınırları, ağacın türü ve miktarı kesin olarak belirlenecek.

2-İhalede belirtilen ücretin ödeme tarihleri kesinleştirilecek, mültezim devlete bir ödeme planı sunacak ve buna uyması kesin kurallara bağlanacak, ödemenin gecikmesi durumunda gecikme faizi ve ödemede sağlanacak esneklikler mukavelenâmede yer alacak.

3- Elde edilen üründen alınacak vergiler mukavelede ayrıntılı olarak yer alacak, mukavelede belirtilen hususlar haricinde, mültezimden az veya çok herhangi bir para talep edilmeyecek.

4-Ağaç kesimleri orman muhafaza memurları nezaretinde gerçekleştirilecek. Ağaç kesimi sırasında fidanların zarar görmemesine azami dikkat edilecek. Kesim

⁵⁶ B.O.A., *BEÖ*. (*Bâbâli Evrak Odası*), *Bosna Ayniyât Defteri*, nr:854, s.20, 19 Cemaziyevvel 1283/29 Eylül 1866 tarihli emir.

⁵⁷ Keskin, *a.g.t.*, s. 30.

⁵⁸ Sugar, *a.g.e.*, s. 130; Gölen, *a.g.e.*, s. 272.

⁵⁹ B.O.A., *İ.DH.* (*İrade Dâhiliye*), Dosya no:547, Gömlek no:38057, Lef:15, s. 1. (Artin Efendi'nin raporu); Gölen, *a.g.e.*, s. 272.

⁶⁰ B.O.A., *İ.DH.*, Dosya no:547, Gömlek no:38057, Lef:7, Orman mukavele şartnâme defteri, s. 1-9.

yapılan bölgenin içinde de arazinin çıplak kalmaması için her ağaç kesilmeyecek, orman memurları tarafından seçilip işaretilenen ağaçlara dokunulmayacak.

5-Ağaçların işleneceği hızar fabrikaları, işçilerin kulübeleri ve istif alanları ormanlık alana zarar vermeyecek yerlere, orman memurları tarafından tespit edilen alanlara kurulacak.

Zedelenen ağaçlar ve ağaç taşıma işlerinde kullanılacak hayvanların çevreye vereceği zararın telafisine dair de birçok hüküm barındıran nizâmnamenin ruhu, ormanlık alana zarar vermeden ormanların gençleşmesini sağlamaktır.

Ağaç kesim şartnâmesi ilk olarak Hoca Haçador'la 1865'de yapılan mukavelede uygulanmıştır. Bosna Valisi Osman Paşa⁶¹ ile İstanbullu Kerestecioğlu Hoca Haçador arasında yapılan 16 maddelik mukavelede, tarafların yükümlülükleri, anlaşmazlıkları nasıl çözecekleri, en önemlisi nerelerden, ne tür, ne kadar müddetle ağaç kesileceği gibi her ayrıntı yazılıdır. Mukavenenin bir diğer özelliği de daha evvel 1.000 adedi 70 kuruşu ihale edilen fiçı tahtasının 120 kuruşu ihale edilmesi olmuştur. Bu mukavele ile 120 kuruştan 2.000.000 fiçı tahtasının ihalesi yapılmış, böylece 240.000 kuruşluk bir gelir sağlanmış, önceki ihalelere kıyasla devlet 100.000 kuruş net kâr elde etmiştir⁶². Mukavenâmenin en dikkat çekici özelliği ihalenin Bosna ormanlarını koruyucu kesin hükümler de içermesidir. Merkeze örnek bir çalışma olarak sunulan mukavele şu maddeleri içermektedir⁶³:

1-Haçador, Sava ve Una Nehirleri kıyılarında yer alan miri ormanlardan 1Nisan 1865 ile 1 Nisan 1866 tarihleri arasında 2.000.000 adet fiçı tahtası üretme ve yurt dışına ihraç etme hakkına sahiptir.

2-Mültezim her 1.000 adet fiçı tahtası için 120 kuruş bedeli, mukavenenin 15. maddesinde yazdığı gibi Bosna Eyaleti dâhilinde kâin mirî sandıklarına teslim etmeyi taahhüt eder.

3-Mukavenenin kabul edildiği günü takip eden üç ay içinde, mültezim tarafından kefalet akçesi adıyla 20.000 ve ilk taksit olarak 20.000 kuruş devlete ödenecektir. Kefalet akçesi, ilk taksitten sonra ödenecek her taksitten 1/10 oranında düşülecektir.

4-Mültezim kendisi için belirlenen sınırlar dâhilinde, mevcut kanunlar ve gelecekte çıkarılacak kanunlar çerçevesinde üretim yapacaktır. Herhangi bir anlaşmazlık çıktığında mevcut kanunlar geçerli olacaktır. Herhangi bir ceza vukuunda ücreti kefalet akçesinden düşülecektir.

5-Mültezimin fiçı tahtası üretimi sonrasında kalan dal ve ağaçları alma hakkı yoktur. Ancak işçiler kendi ihtiyaçları için kalan malzemenin yararlanabilecektir.

⁶¹ 21 Şubat 1861-4 Ocak 1869 tarihleri arasında 8 yıl valilik yapmıştır. Bkz., Gölen, *a.g.e.*, s. 383.

⁶² Artin Efendi, *Bosna Vilâyet-i Celîlesi Ormanları Hakkında Lâyihâ-i Umûmiyye*, varak:6.

⁶³ B.O.A., *İ.DH.*, Dosya no:547, Gömlek no:38057, Lcf:18, varak:1-3.

Bu haktan nakliye ücreti kendilerine ait olmak üzere orman memurları da yararlanacaktır.

6-Mültezim ağaç keseceği bölgelere yol yapma hakkına sahiptir. Bu maksatla kullanacağı odun ve taşı orman memurlarının göstereceği yerlerden ücretsiz olarak temin edebilecektir. Mültezim yol yapmak için devletten para talep etmeyecek, işi bittikten sonra bu yolların tamirini de yaparak devlete teslim edecektir.

7-Mültezim kesim yapacağı bölgeleri bir ay önceden orman memurlarına bildirecek, orman memurları ruhsat vermeden kesim yapmayacaktır. Aksi halde kendisinden tazminat talep edilecektir.

8-Üretimi yapılan fiçı tahtaları hemen iskelelere gönderilecek, imal bölgesinde kalan tahtalar ise istif yapılacaktır.

9-Sava ve Una nehirleri kenarında devlete ait araziler istif mahalli veya iskele olarak kullanılabilir. Bu durumda üreticiden iskele resmî vs. gibi adlar altında bir şey talep edilmeyecektir.

10-Su kenarına getirilen fiçı tahtaları orman memurları ve mültezim veya vekilleri tarafından ölçüldükten sonra orman memuru tarafından mültezime bir ruhsatnâme verilecek. Kereste ancak bu işlemden sonra başka yerlere nakledilecek. Aksi durumda mültezim mesul olacak ve iki kat tazminat ödeyecektir.

11-Mültezim çalışanların barınacağı kulübeleri orman memurlarının uygun bulunduğu yerlere inşa edecektir. Bu kulübelerde orman memurlarının ikameti için kapısı kilitli birer oda bulunacaktır.

12-Ağaç kesilirken mümkün mertebe fidanlara zarar verilmeyecek. Kesim yapılırken özellikle bu hususa çok dikkat edilecektir.

13- Mültezim yerli veya yabancı gerektiği kadar amele istihdam edebilecektir. Bu yüzden herhangi bir vergi alınmayacaktır. Ancak işçilerin hal ve hareketinden mültezim sorumlu olacaktır.

14-Mültezim mukavele süresince ihalesini aldığı üretimi gerçekleştirmezse, mukavenenin bitiminden 61 gün önce haber vermek kaydıyla süresini bir yıl daha uzatılabilir. Bu olduğu takdirde mültezimden ilâveten 10.000 kuruş daha kefalet akçesi ve orman kalemi harcı adıyla 3.000 kuruş resm-i kalem alınacaktır.

15- Mültezim anlaşma onaylandıktan sonraki üç ay içinde 20.000 kuruşluk ilk taksiti, üç ay sonra 20.000 kuruşluk ikinci taksiti, daha sonra ise her ay 20.000 kuruşu devlete ödemekle mükelleftir. Taksit veya taksitler vaktinde ödenmezse ilk bir ay faiz işletilmeyecek, bir aydan daha fazla gecikme olursa faiz tahakkuk edilecektir.

16-Mukavenenâme tarihinden itibaren üç ay zarfında mültezim tarafından kefalet akçesi ve ilk taksit ödenmediği takdirde veya taksitlerin zamanında ödenmeme-

si durumunda mukavele geçersiz sayılacak, kefalet akçesinin bir kısmı veya tamamı alıkonacaktır.

4. Bosna Meclis-i Umûmîsi'nin Çalışması

Osmanlı Devleti XIX. yüzyılda idarî olarak bir dizi yenilik yaptı. Bu yeniliklerin en önemlilerinden biri 1864'te uygulamaya konulan Vilâyet düzenlemesidir. Vilâyet Nizamnâmesi 1865'te Bosna'da da uygulamaya başlandı. Ardından nizamnamenin bir gereği olarak Bosna'da da bir "Meclis-i Umûmî-i Vilâyet" kuruldu. Meclis-i Umûmî-i Vilâyet, vilâyet merkezinde 40 gün süreyle toplanmak ve vilâyette bulunan yolların yapım ve bakımı, ziraat ve ticaret işlerinin geliştirilmesi, vergi tahsilatına dair halktan gelen istekleri görüşüp alınan kararları merkeze iletmekle yükümlüydü. Bosna Meclis-i Umûmî-i Vilâyeti ilk toplantısını 29 Şaban 1283/6 Ocak 1867'de, ikinci toplantısını ise 27 Şaban 1285/13 Aralık 1268'de yapmıştır. Her iki toplantıda da eyaleti ilgilendiren her konu ayrıntılı olarak raporlaştırılarak merkeze sunulmuştur. Merkezden halledilmesi istenen hususların içinde ormanlarla ilgili problemler de vardı⁶⁴.

1283/1867 toplantısında Visoka Kaza halkı, bölgelerindeki ormanların çevredeki demir madeni yüzünden harap olduğunu ve bu yüzden ormanların korunmasını istemişlerdir. Buna karşı valilik vilayetteki tüm ormanların Vilâyet İdâre Meclisi kararı gereğince koruma altına alındığı ve korumanın devam edeceğini Visokahlara bildirilmiştir. Gerek şikâyet gerekse çözüm değerlendirildiğinde, ormanların korunmasına dair halkta bir duyarlılık oluştuğu, buna binaen vilâyet idarecilerinin de bu konuda hassas oldukları anlaşılmaktadır⁶⁵.

Bihke Sancak temsilcilerinin şikâyeti ise Avusturyalıların kaçak yoldan yaptıkları ağaç kesimiyle ilgilidir. Bihkeliler Avusturyalıların sancak dâhilindeki koru ve baltalık ormanlardan kaçak ağaç kesimi yaptıklarını belirterek, devletten kaçak ağaç kesim işini engellemesini istemişlerdir. Kendilerine verilen cevapta, devletin kaçak ağaç kesimini önlemeye kararlı olduğunu vurgulanmış, bu maksatla bölgeye yeni karakollar yapılacağını açıklanmıştır⁶⁶.

Ormanlarla ilgili talepler 1285/1868 toplantısında da artarak devam etmiştir. 1868'deki şikâyetlerin bir kısmı Artin Efendi sonrası Bosna ormanlarının kontrol edilmesiyle ortaya çıkan problemlerdir. Halkın ormanlardan istediği gibi ağaç kesmemesi rahatsızlığa yol açmıştır. Mesela Bihke halkı büyük ağaçların bulunduğu

⁶⁴ Zafer Gölen, "Meclis-i Umûmî'nin Bosna Hersek'teki İlk çalışmaları, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sa.114, İstanbul 1998, s.135-136; Gölen, *a.ge.*, s. 178-180.

⁶⁵ B.O.A., *İ.MMS. (İrâde Meclis-i Mahsûs)*, Dosya no:35, Gömlek no:1421, Lef:5, s. 3.

⁶⁶ B.O.A., *İ.MMS.*, Dosya no:35, Gömlek no:1421, Lef:11, s. 8.

ormanların devlet kontrolüne geçmesine bir diyecekleri olmadığını, ancak küçük koru ve baltalık ormanlardan istedikleri zaman istifade etmek istediklerini belirtmişlerdir. Hükümet ise önceki uygulamalarından taviz vermemiş, tam da Artin Efendi'nin istediği gibi, ormanların tüm kullanım hakkının devlete ait olduğu ve orman memurlarının onayı alınmaksızın halka bu hakkın verilemeyeceği taraflara iletilmiştir⁶⁷. Benzer bir istek de Banaluka'dan gelmiştir. Banaluka temsilcileri, Artin Efendi'nin bölgedeki ormanları incelerken yanında Banaluka meclis azasından biri ya da bir bilirkişi olmadığından tüm ormanlardan yararlanmayı yasakladığından şikâyetçi olmuşlardır. Banalukalılar bu uygulama yüzünden orman ürünleri ile ilgili hiçbir ihtiyaçlarını gideremediklerini, bu yüzden mağdur durumda olduklarını ve bir an önce yeni bir düzenleme yapılarak en azından temel ihtiyaçlarını gidermek için bir komisyon kurularak halkın kullanımına açılacak ormanların mevkiinin tespiti ve bu bölgelerden yararlanma hakkı verilmesini talep etmişlerdir. Hükümet ise sıkıntının farkında olduğunu, halkın günlük ihtiyaçlarını gidermek maksadıyla yeni bir düzenleme yapılacağını taraflara bildirmiştir⁶⁸. Beklenen düzenleme 1870 Orman Nizamnâmesi ile yapılmış ve şikâyete konu olan sıkıntı nizamnâmenin 5. maddesi ile aşılmaya çalışılmıştır.

Kereste ticaretinden alınan vergi de her zaman rahatsızlık konusu olmuştur. Bunu Travniklilerin şikâyetinden de anlamak mümkündür. Travnik temsilcileri eyaletin diğer kazalarında kaldırıldığını iddia ettikleri kereste vergisinin kendi kazalarında da kaldırılmasını istemişlerdir. Ancak istek kabul edilmemiştir⁶⁹.

Meclis-i Umûmî-i Vilâyet'teki istek ve şikâyetler değerlendirildiğinde Bosna ormanlarını korumanın hiç te kolay olmadığı ortaya çıkar. Zira halk ormanları istediği gibi kullanmada ısrarlıdır. Hem halkın hem de kereste ticareti ile ilgilenenlerin yanaşmadığı bir başka husus ise vergi meselesidir. Bölge halkı “*ister keser ister satarım*” mantığı ile ormanları kendi malı olarak görüyor, vergi vermeyi kabul etmiyordu. Bu sıkıntıya bir de Avusturyalıların tasallutu eklenince ormanları korumanın ne kadar zor olduğu anlaşılacaktır.

5. Orman Nizâm-nâmesi ve Uygulanması

Ormanların kesim ve işletiminin ülke çapında problem teşkil etmesi sebebiyle Osmanlı Devleti 11 Şevval 1286/14 Ocak 1870 tarihinde 52 maddelik “*Orman Nizâm-nâmesi*” ve yine aynı tarihte 17 maddelik “*Tersâne ve Tophâne-i Âmire İdarelerine Muktezi KerastenİN Tedarik ve İ'tâsı Hakkında*” adlı iki nizâm-nâmeyi uygulamaya koymuştur. Bu

⁶⁷ B.O.A., *İ.Ş.D. (İrâde Şurâ-yı Devlet)*, Dosya no:13, Gömlek no:613, Lef:5, s.4; Gölen, *Meclis-i Umûmî*, s. 140.

⁶⁸ B.O.A., *İ.Ş.D.*, Dosya no:13, Gömlek no:613, Lef:9, s.5; Gölen, *Meclis-i Umûmî*, s. 141.

⁶⁹ B.O.A., *İ.Ş.D.*, Dosya no:13, Gömlek no:613, Lef:5, s.6; Gölen, *Meclis-i Umûmî*, s. 140.

şekilde hem tüm ülke çapında orman yağmasının önüne geçilmeye hem de ormanlardan verimli faydalanılmaya çalışılmıştır⁷⁰. Nizâmnâmeler ile ülke çapındaki tüm ormanların işletim ve korunması kesin kurallara bağlanmıştır. Fakat XIX. yüzyılda devletin Bosna'da uygulamaya çalıştığı her reform gibi Orman Nizâmnâmesi'nin uygulanması da probleme yol açmıştır. Fakat bu kez probleme Bosnalıların reform karşıtlığı değil, bizzat devletin nizâmnâmeyi yanlış uygulaması sebep olmuştur. Orman Nizâmnâmesi'nin ardından Bosna'daki bütün ormanlara devlet tarafından el konulmuş, bu durum kendi ihtiyaçları için ormanlardan yararlanan halk arasında tepkiye yol açmıştır. Bu maksatla halkın tasarrufunda bulunan baltalık ve korulukların tespiti için evvela her sancakta orman ve arazi memurları, 2'si Müslüman, 2'si Gayrimüslimlerden seçilen birer komisyon oluşturulmuştur. Komisyon elinde tapu senedi bulunmayan kişilerin kullandığı baltalık ve koruları tespit ederek, iddiasını ispat eden kişilere tapu senedi vermek suretiyle ormanlık arazilerini iade etmiştir⁷¹.

Halkın veya oduncu esnafından vergi toplanamamasının sebebi Orman Nizâmnâmesi'nin 5. maddesiydi⁷². Bu maddeye göre, köylüler ev, ambar ve ağıl gibi bina yapmak, binaları tamir veya yeniden inşa etmek, araba ve ziraat aletleri imal etmek, evlerinde yakacakları odun ve kömür yapmak için gerekli olan ağaçları mirî ormanlardan herhangi bir bedel ödemededen kesebileceklerdi. Ancak ticaret için kesilecek ağaçlar bu uygulamadan muafı ve bedelleri devlete verilecekti. Aslında 5. maddenin buraya kadarki bölümünde Bosna için bir sıkıntı yoktu. Fakat bundan sonra yer alan “*Her karyenin mensûb olduğu bazar yerine âhâlinin kendü araba ve hayvanlarıyla nakl ve fîrûht iltedikleri hatab ve kömür bu hükkümden müstesnadır ve bunlar hakkında ceryân idecek mu’âmelât-ı ta’limât mahsûsesinde beyân kılınacaktır.*” ifadeleri⁷³, Bosna'da vergisiz orman ticaretine ve orman talanına zemin hazırlamıştır. Gerek köylüler gerekse köyünden kestiği odunu kasaba merkezlerinde satan oduncu esnafı yaptığı faaliyetin hukuki zeminini daima 5. maddenin son fıkrasına dayandırmıştır. Zira Bosnalı köylüler veya oduncu esnafı yaptıkları ticareti hep kendi aralarında yaptıkları bir alışveriş olarak değerlendirmişlerdir. Oduncu esnafının kanunî boşlukları suiistimali sadece Bosna Hersek'te yaşanmamış, ülkenin her tarafında benzer sıkıntılar yaşanmıştır⁷⁴. Bunun üzerine devlet, 27 Safer 1288/18 Mayıs 1871'de 13 maddelik bir “*Orman Nizâmnâme-*

⁷⁰ *Düstûr*, I. Tertip, Cild-i Sâni, Matbaa-i Amire, 1290, s. 404-418; Transkripsiyon için bkz., Bekir Koç, “1870 Orman Nizamnâmesi'nin Osmanlı Ormanlığına Katkısı Üzerine Bazı Notlar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.XXIV, Sa.37, Ankara 2005, s. 251-257

⁷¹ B.O.A., *BEO*, *Bosna Ayniyât Defteri*, nr:853, s. 153, 27 Cemaziyelevvel 1287/25 Ağustos 1870 tarihli tezkire sureti; nr:854, s. 167, 13 Şevval 1287/6 Ocak 1871 tarihli şukka.

⁷² Nizâmnâme öncesinde de ihtiyaca yönelik kullanımlar ücrete tabi değildi. Bu durum 1870 Orman Nizâmnâmesi'nde de korunmuştur. Bkz., Koç, a.g.m., s. 242.

⁷³ *Düstûr*, I. Tertip, Cild-i Sâni, s. 404-405.

⁷⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz., Keskin, a.g.t., s. 138-140.

si'nin 5. Maddesi Hükümünce Ahâl-i Kurraya Meccânen Virilmesi Lâzımgelen Keraste ve Hatab ve Kömürün Sûret-i İ'tâsı Hakkında Ta'limât" adlı bir talimatla suiistimallerin önüne geçmeye çalışmıştır⁷⁵. Talimatla köylülere verilen ormanlardan ücretsiz yararlanmaları önceden başvurma, kesimin orman korucuları nezaretinde yapılması gibi bazı kısıtlamalara bağlanmışsa da suiistimallerin önüne geçmek mümkün olmamıştır.

Bosna'daki ormanlardan yararlanmaya dair problemler ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. Halk yanı başlarında sahipsiz duran ağaçları kestikleri için vergi vermeyi bir türlü içine sindirememiş, sürekli merkezden bu verginin affını istemiştir. Bu yüzden orman gelirleri diğer vergilerle kıyaslandığında daima düşük kalmıştır. Ormanlardan en fazla gelirin elde edildiği 1872-73 senesinde orman gelirlerinin genel gelirler içindeki payı ancak % 7,5'a ulaşmıştır⁷⁶. Bu yüzden 1878 öncesi sonrasını kıyaslayan günümüz araştırmacıları Osmanlı dönemi Bosna ormanları için "el değmemiş" ifadelerini kullanmakta bir mahzur görmemişlerdir⁷⁷.

Sonuç

Osmanlı Devleti Tanzimât'ın ilânıyla birlikte hemen hemen her alanda çok ciddi reformlar yapmıştır. Ülkenin idarî, adli, askerî ve iktisadî yapısında birçok değişikliğe gidilmiştir. Ancak gerek Bosna Hersek'in sosyal yapısı gerekse Sırbistan ve Karadağ gibi devlet hâkimiyetini kabul etmek istemeyen bölgelerle komşu olması sebebiyle, Tanzimât 1851'e kadar Bosna'da uygulanamamıştır. Tanzimât'ın uygulanmaya başlamasıyla birlikte, Bosna ormanlarına yeni bir düzen verme gereği ortaya çıkmıştır. Böylece hem orman potansiyeli ortaya çıkarılacak hem de orman tahribatının önüne geçilecekti. Yapılan incelemeler sonucu, o tarihe kadar ormanlardan en küçük bir fayda elde edilemediği gibi, özellikle Avusturyalı tüccarlar tarafından yağmalandığı anlaşılmıştır. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti Bosna Hersek'ten ağaç kesimini derhal yasaklamıştır. Fakat bu yasak, o tarihe kadar vergi dahi vermeden, sadece kişisel ikili anlaşmalarla bölgeden ağaç kesen tüccarların sert tepkisiyle karşılaşmıştır. Bu durum Avusturya ve Osmanlı Devleti'ni 1850'lerden 1870 Orman Nizamnâmesi yayınlanana kadar devam edecek bir çekişmeye itmiştir. Avusturyalı tüccarlar Osmanlı makamlarına zarara uğradıklarını içeren ve zararlarının karşılanmasını talep eden onlarca dilekçe sunmuşlardır. Bir taraftan zarara uğradıklarını iddia eden bu tüccarlar aynı zamanda yeni ağaç kesim izinleri almak için de her yolu denemişlerdir. Avusturyalı tüccarların 1850'lerden beri zarara uğradıklarını iddia

⁷⁵ *Düstür*, I. Tertip, Cild-i Sâlis, Matbaa-i Amire, 1293, s. 285-287.

⁷⁶ Gölen, *a.g.e.*, s. 276-277.

⁷⁷ Konrad Pintarić, "Forestry and Forest Reserves in Bosnia and Herzegovina", *Virgin Forests and Forest Reserves in Central and East European Countries*, Edited by Jurij Diaci, Department of Forestry and Renewable Forest Resources - Biotechnical Faculty, Ljubljana 1999, s. 7.

etmelerine rağmen ısrarla Bosna ormanlarından yararlanma taleplerinin arkasında, Artin Efendi'nin raporlarında görüldüğü gibi, bu ağaçları değerlerinin çok çok altında satın almalarıdır. Dolayısıyla Bosna'dan ağaç kesme izni alabilmek bir Avusturyalı tüccar için zenginliğe açılan kapı demektir. Tüm ısrarlara, Avusturya tehdit ve notalarına rağmen Osmanlı Devleti kararından vazgeçmemiş ve en azından devlete ait ormanlardan ağaç kesimini yasaklayan kararının ardında durmuştur.

1850-1878 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin durumunu üç evrede incelemek mümkündür. Birinci evre 1850-1864 yılları arasını kapsar. Bu dönemde ormanlardaki tahribatın farkına varılmış, bunun önüne geçilmeye çalışılmış, fakat planlı bir çalışma yapılmadığından istenen sonuç elde edilememiştir. İkinci dönem Artin Efendi'nin bölgeye orman memuru atandığı 1864 yılı ile Orman Nizamnamesi'nin yayınlandığı 1870 yılları arasındaki süredir. Bu sürede önce Bosna'daki orman potansiyeli detaylı olarak ortaya konulmuş, ormanları koruma, gençleştirme ve zarar vermeden nasıl istifade edileceğine ilişkin çalışmalar yapılmıştır. Yapılanlar sadece teoride kalmamış Hoca Haçador örneğinde olduğu gibi pratik olarak da uygulanmıştır. Son aşama ise 1870'de Orman Nizamnamesi ile başlayıp 1878 Avusturya işgali ile sona eren dönemdir. Bu dönemde devletin tamamında uygulanan bir kanun yürürlükte olduğundan Bosna ormanlarından nasıl yararlanılacağı veya ne şekilde korunacağına dair bir sıkıntı meydana gelmemiştir. Son dönemdeki temel sıkıntı devlete ait ormanlardan yerli halkın ne şekilde istifade edeceğinin anlaşılmasından kaynaklanmış, buna dair problemler de 18 Mayıs 1871'de yayınlanan 13 maddelik bir yönetmelikle çözüme kavuşturulmuştur. Ne var ki önce 1875'te patlak veren Hersek İsyanı, ardından 1878'de gerçekleşen Avusturya işgali Osmanlı Devleti'nin Bosna ormanları için aldığı tedbirlerin sonuçlarını görmesine engel olmuş, yaklaşık çeyrek asırdır bu uğurda harcanan çaba boşa gitmiş, işgal sonrası Bosna ormanları Avusturyalı tüccarlar tarafından adeta yağmalanmıştır.

KAYNAKLAR

ARŞİV VESİKALARI

1-Defterler

Bosna Ayniyât Defteri, no:853, 854

2-Müteferrik Vesikalar

Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi (HR. MKT.)

Dosya no:123, Gömlek no:37; Dosya no:262, Gömlek no:29; Dosya no:269, Gömlek no:100; Dosya no:322, Gömlek no:21; Dosya no:328, Gömlek no:57

İrâde Dâhiliye (İ. DH)

Dosya no:547, Gömlek no:38057

İrâde Hâriciye (İ. HR.)

Dosya no:72, Gömlek no:3473; Dosya no:94, Gömlek no:4613

İrâde Meclis-i Vâlâ (İ. MVL.)

Dosya no:247, Gömlek no:8978, Dosya no:508, Gömlek no:22956

İrâde Meclis-i Mahsûs (İ. MM.)

Dosya no:35, Gömlek no:1421

İrâde Şurâ-yı Devlet (İ. ŞD.)

Dosya no:13, Gömlek no:613

Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL.)

Dosya no:251, Gömlek no:4; Dosya no:360, Gömlek no:86; Dosya no:845, Gömlek no:14; Dosya no:897, Gömlek no:5; Dosya no:899, Gömlek no:55; Dosya no:917, Gömlek no:7; Dosya no:975, Gömlek no:79; Dosya no:982, Gömlek no:7; Dosya no:990, Gömlek no:43; Dosya no:991, Gömlek no:72; Dosya no:999, Gömlek no:108, Dosya no:1042, Gömlek no:22.

Sadaret Âmedî Kalemi (A. AMD.)

Dosya no:37, Gömlek no:54

Sadâret-Mektûbî, Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM.)

Dosya no:352, Gömlek no:10

KİTAP VE MAKALELER

- Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, Yayınlayan Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.
- _____, *Ma'rûzât*, Hazırlayan Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.
- Bosnia and Herzegovina Forestry and Wood Industry*, Foreign Investment Promotion Agency, Sarajevo 2011.
- Collas, Bernard Camille; *1864'te Türkiye. Tanzimat sonrası düzenlemeler ve Kapitülasyonların tam metni*, Çeviren: Teoman Tunçdoğan, Bileşim Yayınevi, İstanbul 2005.
- Düstûr*, I. Tertip, Cild-i Sâni, Matbaa-i Amire, 1290.
- Düstûr*, I. Tertip, Cild-i Sâlis, Matbaa-i Amire, 1293.
- Düstûr*, I. Tertip, Cild-i Râbi', Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1299.
- Gölen, Zafer, *Tanzîmât Döneminde Bosna Hersek*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010.
- _____, "1852-53 Karadağ Askerî Harekâtı ve Sonuçları", *History Studies*, Volume:1, Issue:1, Samsun 2009, ss.212-296.
- _____, "Meclis-i Umûmî'nin Bosna Hersek'teki İlk Çalışmaları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sa.114, İstanbul 1998, s.135-142.
- Keskin, Özkan, *Orman ve Ma'âdin Nezâreti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.
- Koç, Bekir, "1870 Orman Nizamnâmesi'nin Osmanlı Ormancılığına Katkısı Üzerine Bazı Notlar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.XXIV, Sa.37, Ankara 2005, ss.231-257.
- Osmanlı Ormancılığı İle İlgili Belgeler -II-III-*, TC. Çevre ve Orman Bakanlığı, Ankara 2003.
- Pintarić, Konrad, "Forestry and Forest Reserves in Bosnia and Herzegovina", *Virgin Forests and Forest Reserves in Central and East European Countries*, Edited by Jurij Diaci, Department of Forestry and Renewable Forest Resources - Biotechnical Faculty, Ljubljana 1999, s.1-15.
- Sugar, Peter F., *Industrialization of Bosnia-Herzegovina 1878-1918*, University of Washington Press, Seattle 1963.
- Temperley, Harold, *England and The Near East The Crimea*, Longsmans, Green and Co., London-New York Toronto 1936.

1881 SAKIZ DEPREMİNDE OSMANLI AFET YÖNETİMİ VE VALİ SADIK PAŞA'YA YÖNELİK ELEŞTİRİLER*

SELAHATTİN SATILMIŞ**

Giriş

3 Nisan 1881 tarihinde saat 14: 00 sularında meydana gelen ve birkaç saniye içinde büyük bir yıkımı beraberinde getiren Sakız ve Çeşme depremi¹, yol açtığı büyük zararlar nedeniyle adanın sosyo-ekonomik tarihini ve nüfus yapısını derinden etkilemiştir. Ayrıca 19. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında yaşanan en büyük depremlerden olması nedeniyle afet yönetimi, alınması gereken tedbirler, yardım faaliyetleri vb. hususlarda ayrı bir öneme sahiptir. Nitekim Sakız Adası merkezini ve köylerinin önemli bir kısmını yerle bir eden bu depremde², en az 5.000 insan hayatını kaybetmiş ve en az 30 bin civarında afetzede açıkta kalmıştır³.

Bu yıkıcı afetle ilgili hiç şüphesiz ki en önemli kaynak, arşiv belgeleridir. Bu bağlamda tecrübeli devlet adamlarından ve o dönemin Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Valisi Sadık (Mehmed) Paşa'nın, Zelzele Komisyonu Riyâseti'ne gönderdiği ayrıntılı yazı depremin

* Bu makale 113K146 nolu ve "19. Yüzyıl Türkiye Deprem Tarihi ve Sosyo-Ekonomik Etkileri" başlıklı TÜBİTAK projesi kapsamında hazırlanmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Aksaray/TÜRKİYE, selahattinss@yahoo.com.tr

¹ *BOA.*, Y.EE., 78/143, 17 Ca 1298; Y.A.RES., 10/43, 8 Ca 1298; *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 841, 13 Ca 1298; *a.g.g.*, 847, 20 Ca 1298; Jean Vogt, "Osmanlı Topraklarında Tarih Boyunca Depremsellik: Batılı Kaynaklardan ve Tanıkların İfadelerinden Örnekler", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, Ed. Elizabeth Zachariadou, Çev. Gül Çağalı Güven-Saadet Öztürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, s. 48.

² Konuyla alakalı olarak bkz. Sabri Can Sannav, "1881 Sakız Depremi ve Adanın Yeniden İmarı", *Tarih Dergisi*, XXXIX, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 2004; Sabri Can Sannav, *Yakan Dönem Tarihimizde Sakız Adası(1821-1923)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Y.L. Tezi, İstanbul 1995. Doğrudan Osmanlı afet yönetimini ele alan eserler ise Selahattin Satılmış, "Osmanlı'da Afet Yönetimi Örneği: 1883 Çeşme ve Urla Depremi", *History Studies*, Vol IV/1, 2012; Yasemin Avcı, "Osmanlı Devleti'nde Afet Yönetimi ve 1899 Denizli Depremi", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu (Denizli: 6-8 Eylül 2006)*, c. I Fakülte Kitabevi, Isparta 2007; Nükhet Adıykeke-Nuri Adıykeke, "1856 Girit Depremi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 31, S. 51, 2012.

³ *The Constantinople Messenger* gazetesi güvenilir olduğunu iddia ettiği bir istatistikte Sakız'da toplam 5.478 insanın hayatını kaybettiğini, 400 kişinin ağır, 2-3 bin arasında kişinin de daha hafif şekillerde yaralandığını ve en az 50.000 afetzedenin evsiz kaldığını duyurmuştur. İngiltere'nin Sakız ve Çeşme'den sorumlu konsolos yardımcısı Anamassaki'nin raporuna göre ise Sakız'da 5.003 kişi depremde hayatını kaybetmiş, 1.439 kişi ağır bir şekilde yaralanmış iken, Çeşme ve civarında sadece 55 kişi hayatını kaybetmiş, 145 kişi ağır bir şekilde yaralanmıştır. *The Constantinople Messenger*, Vol I, sayı 50, 20 Nisan 1881; *a.g.g.*, Vol I, sayı 51, 27 Nisan 1881; *The National Archives (TNA.)*, Foreign Office (F.O.), 195/1378, sayı 31, 12 Temmuz 1881; *BOA.*, Y.A.RES., 10/30, 3 Ca 1298; İ.DH., 827/66601, 17 Ca 1298.

yol açtığı zararlar ve afet yönetimi hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Diğer önemli bir bilgi kaynağı ise dönemin yerel ve ulusal basınıdır. Bu bağlamda İstanbul'da Ahmet Mithat Efendi tarafından çıkarılan Tercüman-ı Hakikat ile İngilizler tarafından İstanbul'da The Constantinopole Messenger gazetesi depremle ilgili her türlü ayrıntıya yer vermişlerdir. Konuyla alakalı bir diğer önemli kaynak ise konsolos raporlarıdır.

Batı Anadolu kıyısındaki Çeşme kazasının tam karşısında ve 13 km açığında, 841 km²lik bir alana sahip olan Sakız Adası, coğrafi konumu gereği eski dönemlerden beri ticari ve askeri bir öneme sahipti. 1566-1913 yılları arasında Osmanlı hâkimiyetinde kalan ada, fetihten sonra Kapudan Paşa eyaletine sancak olarak bağlanmıştı. 1880-1887 tarihleri arasında yani yıkıcı depremin yaşandığı dönemde Sakız sancağı, Cezâyîr-i Bahr-i Sefid vilayetinin merkezi konumundaydı. Cezâyîr-i Bahr-i Sefid vilayeti, İstanköy, İpsara, Karyot, Leryoz, Kalimnoz kazalarından oluşan Sakız sancağının yanı sıra Rodos, Midilli, Sisam ve Kıbrıs sancaklarını kapsamaktaydı⁴. Vali Sadık Paşa'nın verdiği bilgilere göre depremin yaşandığı sırada adada Sakız kentinin yanı sıra 59 köy bulunmaktaydı. Bu köyler, mastaki (sakız), dağ ve ova köyleri olmak üzere üç gruba ayrılmıştı⁵.

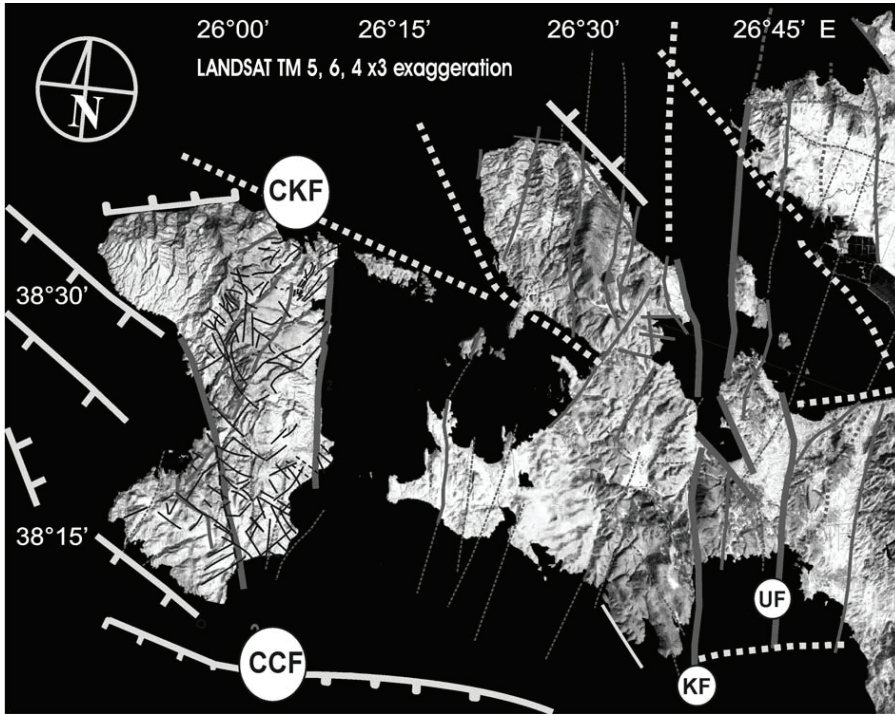
Resim 1: Sakız Adası'nın denizden görünümü.⁶

⁴ H. 1302. *Cezâyîr-i Bahr-i Sefid Vilâyeti Sahnamesi*, s. 51, 88; Ali Fuat Öreñç, "Sakız", *TDVİA*, c. 36, 6-10.

⁵ *BOA.*, ŞD., 2343/22, 9 L 1298.

⁶ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi (Daha sonraki dipnotlarda İÜ.NEK.) Fotoğraf Albümü, no. 90802/22.

Depremi yaşandığı sırada adada en az 70.000 nüfus yaşamaktaydı⁷. Sakız Adası ile Çeşme kazasının bulunduğu Karaburun bölgesi, Ege Denizinin sismik olarak en aktif bölgelerinden birisidir. Kendisini saran tektonik tabakaların nadir hareketlerinden dolayı çok karışık ve hızlı değişen tektonik bir yapıya sahip olan bölgede, M.Ö 496'dan 1949 yılına kadar yaklaşık 20 tane orta büyüklükte deprem meydana gelmiştir. Bunların en şiddetlisi ise makalemize konu olan 3 Nisan 1881 depremidir⁸.

Harita: Sakız Adası ve Çeşme'nin konumu ve depremselliği.⁹

⁷ BOA, YPRK. ASK., 7/15, 18 C 1298; TNA., F.O., 195/1378, sayı 31, 12 Temmuz 1881; *The Constantinople Messenger*, Vol I, sayı 55, 25 Mayıs 1881.

⁸ Y. Altınok, B. Alpar-N. Özer, C. Gazioglu "1881 And 1949 Earthquakes At The Chios-Cesme Strait (Aegean Sea) And Their Relation To Tsunamis", *Natural Hazards and Earth System Sciences*, S. 5, 2005, 717-719.

⁹ Bu harita Y. Altınok vd.nin adı geçen makalesinden alınmıştır.

Resim 2: 1881 Depremi sonrasında Chora Köyü.¹⁰

1. Depremın Duyulması ve Alınan İlk Tedbirler

Deprem mahaline en yakın yerleşim birimi Aydın vilayetinin merkezi İzmir'di. İzmir'e deprem haberi ilk olarak, anakarada bulunan Çeşme kazasından değil, Sakız Adası'ndan gelmiştir. Depremın duyulmasıyla Aydın vilayeti valisi Mithat Paşa, adadaki afetzedeler için acil bir şekilde çarşıdan ekmek, kışladan çadırlar tedarik edilerek afetzedelere gönderilmesi talimatını vermiştir. Sakız Adası için ekmek ve çadırların vapurlara yüklenmeye çalışıldığı sırada, Çeşme kazasının da depreme maruz kaldığı haberi alınmış, burası için de ayrıca ekmek ve çadır tedarik edilerek yardıma koşulmuştur¹¹.

¹⁰ İÜ.NEK. Fotoğraf Albümü, no. 90796/33.

¹¹ BOA., İ.DH., 827/66613, 3 Ca 1298; Y.A.RES., 10/30, 3 Ca 1298; Y.A.RES., 10/43, 8 Ca 1298; *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 841, 13 Ca 1298.

Resim 3: 1881 Sakız depreminde açıkta kalan afetzedeler.¹²

Resim 4: 1881 Sakız depremi sonrasında kurulan çadırkent.¹³

¹² İÜ.NEK. Fotoğraf Albümü, no. 90796/1.

¹³ İÜ.NEK. Fotoğraf Albümü, no. 90796/5.

Valiliği, depremin yol açtığı hasar konusunda ilk bilgileri, vilayet tarafından Sakız ve Çeşme'ye gönderilen yardım vapurunda görevli Mühürdar Hasan Faiz Efendi'nin çektiği telgraftan öğrenmiştir. Hasan Faiz Efendi bu telgrafında, Sakız'da depremin artçı sarsıntılarının devam ettiğini, can kaybının çok fazla olduğunu ancak henüz tahmin etmenin mümkün olmadığını, Çeşme'nin durumunun adaya göre daha hafif olduğunu, her iki yerde de depremden canını kurtarabilen afetzedelerin sahilde perişan bir halde olduğunu bildirmiştir. İki saat kadar Sakız'da kalan Hasan Faiz Efendi, götürdüğü ekmeğin üçte ikisini burada, üçte birini ise Çeşme'deki afetzedelere dağıtmıştır. Ancak götürdüğü ekmekler yetmemiştir. İzmir'den yola çıkarılacak olan Sahir Vapuru'yla büyük miktarlarda ekmek ve çadırla birlikte doktor ve gerekli eşyaların deprem mahallerine gönderilmesi gerektiğini rapor etmiş, ayrıca Cezâyir-i Bahr-i Sefid Valisinin 20 kadar marangoz ile kâfi miktarda kereste talebini de yetkililere iletmiştir. Aydın Valiliğinin, Cezâyir-i Bahr-i Sefid valisinin talep ettiği malzemeleri ve marangozları daha telgraf İzmir'e ulaşmadan Osmanlı, İtalya ve Rodos vapurlarıyla yola çıkardığı bilinmektedir ki, bu konuda Aydın Valiliğinin çok hızlı bir şekilde hareket ederek afetzedelerin yardımına koştuğunu söyleyebilir.

İstanbul'da ise Cezâyir-i Bahr-i Sefid Valisinin 3 Nisan'da Sakız'da yaşanan yıkıcı depremi bildiren telgrafi üzerine dönemin sadrazamı Said Paşa, durumu Padişaha arz etmiş ve alınması gereken tedbirler hakkında onu bilgilendirmiştir. Sultan II. Abdülhamid, deprem haberi kendisine ulaşır ulaşmaz göçük altında kalanların kurtarılması için İzmir ve Çanakkale'den kazma, kürek gibi gerekli teçhizatlarıyla birlikte asker ve amele, açıkta kalanların barınmaları ve doyurulmaları için yeterli miktarda çadır, erzak ve nakit paranın acil bir şekilde gönderilmesi için ferman buyurmuştur.

II. Abdülhamid, afetzedelerin durumunu yakından takip edebilmek için kendi sarayından yaverler ve görevlileri Sakız'a göndermiştir. Onlarla birlikte 8 doktor ve cerrahı yaralı afetzedelerin tedavilerinin sağlanması amacıyla gerekli teçhizatlarıyla birlikte Sakız'a doğru yola çıkarmıştır. Nitekim Yaveran-ı şehriyariden bir kaymakam ile maiyyetindeki bir binbaşı ve 20-30 kişinin Sakız'a ulaştığı bilinmektedir. Padişahın emri üzerine Çanakkale'den gönderilen piyade askerinin miktarı ise bir bölüktür¹⁴. Ayrıca Padişah, adanın gerekli görülen yerlerinde afetzedelerin nakilleri için Tersane-i Amire'den vapurlar tahsis edilmesi için emir vermiştir¹⁵.

II. Abdülhamid, ihtiyaç sahipleri için yorgan, fanila ve sair eşyanın temin edilerek adaya gönderilmesi için günümüzün İstanbul Belediyesi görevini ifa

¹⁴ BOA., İ.DH., 827/66613, 3 Ca 1298; Y.A.RES., 10/30, 3 Ca 1298; Y.A.RES., 10/43, 8 Ca 1298; *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 841, 13 Ca 1298.

¹⁵ *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 841, 13 Ca 1298; *The Constantinople Messenger*, Vol I, sayı 48, 6 Nisan 1881.

eden Şehremanetini görevlendirmiştir. Vali Sadık Paşa'nın verdiği bilgilerden Şehremaneti tarafından Sedd'ül-Bahr Korveti vasıtasıyla gönderilen yorgan ve battaniye sayısının 3.168 adet olduğunu öğrenmekteyiz¹⁶. Çeşitli ihtiyaçların giderilmesi için İstanbul'dan Sakız'a ilk etapta gönderilen nakit para ise 64.645 kuruştur¹⁷.

II. Abdülhamid'in Sakız afetzedeleri için yaptığı en önemli şeylerden birisi de, daha sonra ayrıntılarıyla bahsedileceği üzere, kendi başkanlığında Sakız'a İane Komisyonunu kurması ve bu vasıta ile depremzedeler için önemli miktarlarda yardım toplamasıdır¹⁸. Bu noktada Sadrazam Said Paşa'nın depremin yaşandığı gün kaleme aldığı Padişaha arz yazısında değindiği bir konu dikkaç çekici olup, önem arz etmektedir:

“Cezire-i mezkûrede sükkândan musâb olanlara esbâb-ı adideden dolayı Avrupa ahâli ve memâlik-i mahrûsanın ahâli-i Hıristiyaniyesi taraflarından dahi sûret-i mahsûsada iâneler vukû'u melhûz olup hükümet-i seniyyenin bu bâbda eser-i kâmil müsâbakât göstermesi vâcibât-ı mülkiyeden olmasına nazaran lâzım olan muâvenâun derecât ve vesâit-i acile-i icrâatını müzâkere eylemek üzere taht-ı himâye-i celle-i cenâb-ı padişâhide bir komisyonun hemân teşkiliyle i'lâm...”

Sadrazam Said Paşa Sakız halkının genel itibarıyla Hıristiyan Rumlardan oluşmasını dikkate almış olacak ki, bu yazısında hem Hıristiyan Avrupa'dan hem de Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyan tebaadan Sakız afetzedelerine ciddi oranlarda yardım yapılacağını öngörmüştür. Bu nedenle Osmanlı hükümetinin Sakız afetzedelerine yardım konusunda işi sıkı tutarak bu yarışta Avrupa'dan geri kalmaması gerektiği yönündeki kanaatini paylaşmıştır. Said Paşa'nın bu fikrinden Osmanlı Devleti'nin son zamanlarda sorunlar yaşadığı Sakız'daki Rum tebaası nezdinde meşruiyetini yitirmemesi gerektiğini anlamak mümkündür. Çünkü Sakız'da yaşayan Rumlar arasında son dönemlerde Osmanlı Devleti'ne karşı bazı kıpırdanmalar olmuştur. Hatta depremin yaralarının sarılmaya çalışıldığı zamanlarda bile bazı müfsitlerin sudan bahanelerle bu türden olaylar çıkarmaktan geri kalmadığı görülmektedir. Öyle ki, depremin hemen akabinde yaşanan Rahip Patrinus olayı¹⁹ bu hususun ne derece ciddi olduğunu göstermektedir²⁰. Bu arada Rum Ortodoks Patriği'nin, Sakız depreminden sonra gerekli tedbirlerin alınması ve genellikle Rumlardan oluşan ihtiyaç içerisindeki afetzede halka yardımlarda bulunulmasından dolayı Padişaha övgüler ile minnetlerini ifade etmesi, Rum halkın deprem sonrasında Pa-

¹⁶ BOA., Y.EE., 44/141, 19 C 1298.

¹⁷ BOA. Y.EE., 44/140, 10 Ca 1298.

¹⁸ BOA., Y.EE., 42/272, 7 Ca 1298.

¹⁹ İleriki sayfalarda Rahip Patrinus olayından ayrıntılı bir şekilde bahsedilmiştir.

²⁰ BOA., YA.RES., 10/30, 3 Ca 1298.

dişahın girişimlerinden memnun kaldığını gösteren bir işaret olarak değerlendirilebilir²¹.

2. Afet Yönetimi ve Alınan Bazı Önemli Tedbirler

Sakız depreminde afet yönetiminin başında Cezâyir-i Bahr-i Sefid Valisi Sadık Paşa bulunmaktaydı. Sadık Paşa bu görevinden önce Aydın Valiliği, Tuna Valiliği, Rusûmat Nazırlığı (iki defa), İstanbul Mebusluğu, Evkâf Nazırlığı, Maliye Nazırlığı (üç defa), Nâfia Nazırlığı ve son olarak Başvekillik görevinde bulunan tecrübeli bir devlet adamıdır. II. Abdülhamid, 1878 yılında meydana gelen “Ali Suavi Olayı”ndan sonra Başvekil Sadık Paşa’yı bir daha dönmek üzere İstanbul’dan uzaklaştırmış ve Cezâyir-i Bahr-i Sefid Valiliğine getirmişti²².

Vali Sadık Paşa, 14 Nisan 1881 tarihinde Zelzele Komisyonu Riyâseti’ne gönderdiği ayrıntılı yazıda, yaşanan afet ve afet yönetimi hakkında çok önemli bilgiler vermiş; depremin meydana geldiği andan itibaren yürüttüğü faaliyetleri teker teker anlatmıştır. Valinin anlatımına göre deprem, kendisi şehirden 15 dakika uzaklıktaki konağında Mal Kalemi Mümeyyizi Muhammed ve gazete müdürü Nikolaki Efendilerle bir işe dair konuşurlarken meydana gelmiştir. Kale Meydanı’na giderek gerekli tedbirleri almak isteyen Sadık Paşa, sokaklar enkaz yığına döndüğünden bahçe duvarlarını aşarak bin bir zahmetle sokağa çıkmış, bu sırada yanındakilerle birlikte enkaz altında kalıp feryat etmekte olan Yunan konsolosu ile eşini kurtarmıştır. Kale Meydanı’na çıkan sokakların enkazla kaplanmış olmasından dolayı limandan deniz yoluyla Karantina tarafına inmiş, ancak sahildeki binaların bir taraftan yıkılmakta olduğunu görünce liman üzerindeki Karantina İşkesesi’ne çıkmıştır. Vali ve beraberindekilerin buraya gelişi 45 dakika almıştır. Depremin hemen sonrasında artçı şoklar şiddetli bir şekilde devam ettiği için telgraf memurları bina içerisine girmeye cesaret edememişlerdir. Bu nedenle ancak bir saat kadar sonra Bâb-ı Âli ve Aydın Vilayetini deprem hakkında bilgilendirerek yardım istenebilmiştir. Vali, sahilde bulunduğu sırada açıkta kalan ailelerin limanda bulunan tüccar gemilere alınması hususunda liman müdürü vasıtasıyla kaptanlara emir vermiştir. Depremden sağ çıkabilmiş ancak ne yapacağını şaşırılmış afetzedede kadınlar ve çocuklar gemilere sevk edilmiş, ayrıca tüccar gemilerinin yelkenleri meydandaki ağaçlar arasına gerilerek bir nevi çadırlar kurulmuştur²³.

²¹ BOA., İ.DH., 827/66601, 17 Ca 1298.

²² Üç sene valilik yapan Sadık Paşa 4 Haziran 1881 tarihinde azledilerek 10.000 kuruluşluk mâzuliyet maaşıyla Limni Adası’nda oturmaya memur edilmiştir. 1901 yılında vefat etmiş ve naaşı buradaki Niyâzi Mısri Türbesi civarına gömülmüştür. Kemal Beydilli, “Sadık Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, c. 35, s. 398.

²³ BOA., Y.EE., 78/143, 17 Ca 1298.

Nitekim Sakız limanındaki bütün vapurlar ve kayıklar afetzedelerle dolmuştur²⁴. Bununla birlikte Vali, sahile dökülmüş halkı gemilere taşımak için limandaki sefine-i hümayun gemilerinin kaptanlarına ve bazı görevlilere tarlalara dağılmış olan çoluk çocuğun koruması için talimatlar vermiştir²⁵.

Deniz yoluyla hareket ederek depremden iki buçuk saat sonra (ezani saatle 10 buçuk) Kale Meydanı'na geçebilen Vali, burada Alaybeyi İbrahim Bey, sair zabitan ve askerinin, mahpusların kurtarılması ve cephanenin korunması hususlarında başarılı bir şekilde çalışıklarına şahit olmuştur. Harap olan hapisanedeki mahkûmlar kurtarılarak tarak dubasına²⁶ yerleştirilmiştir.

Vali Sadık Paşa, depremin yaşandığı günün akşamı ezani saatle ikiye kadar yani akşam ezanından (18: 47) iki saat sonrasına kadar (20: 47) Kale Meydanı'nda kalarak birtakım tedbirler almak için gayret göstermiştir. Vali, kalenin içinde ya da dışında enkaz altında kaldığı haber verilenlerin kurtarılması emrini vermiş ise de bu hususta büyük bir handikap yaşanmıştır. Valiye göre, kalede bulunan bir bölük kadar topçu askeri cephane ve sair edevatı koruma telaşı içerisindeydi. Diğer askerlerin büyük bir kısmının yerli olmasından dolayı onların da bazıları kendi ailelerinin kaybı ve bazıları akrabalarının korunmasının derdine düşmüşlerdir. Diğer taraftan, yine Valinin ifadesine göre, artçı şokların sıklıkla ve şiddetle devam etmesi herkeste ki korkuyu artırmış ve herkesin canından gayrısını düşünmeye bir hal ve güç bırakmamış, böyle bir ortamda, kazma ve kürek gibi arama kurtarma faaliyetlerinde işe yarayacak aletlerin tedariki mümkün olmamıştır. Tüm bu nedenlerle o gece enkaz altında kalanların kurtarılması işine girişilememiştir. Vali, akşam ezanından iki saat sonra (20: 47) Kale Meydanı'ndan ayrılarak Süreyyâ Vapuru'na çekilmiştir²⁷.

Depremin yaşandığı gün İzmir'den Aydın Valiliği tarafından gönderilen Hanya Vapuru'nun getirdiği erzak ve eşyalarla afetzedelerin barınma ve beslenme gibi birtakım ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır. Evleri yıkılarak açıkta kalan kadınlar ve çocuklar adı geçen vapurla getirilen çadırlara yerleştirilmiş, halkın hücumundan kurtarılabilirdiği kadarıyla ekmekler seri bir şekilde afetzedelere taksim edilmiştir. Hanya Vapuru, afetzedeler için ekmek ve yapılacak baraka için kereste vs. getirmek üzere o akşam yeniden İzmir'e gitmiştir. Hanya Vapuru'yla İzmir'den acil bir şekilde gönderilenler, 3.000 kıyye (3846 kg) ekmek ve 100 çadırıdır. Ayrıca İzmir'den ertesi gün İtalya ve Rusya ve Yunan vapurlarıyla külliyetli ekmek, un ve

²⁴ BOA., Y.MTV., 6/4, 6 Ca 1298.

²⁵ BOA., Y.EE., 78/143, 17 Ca 1298; Sannav, a.g.m., s. 126-127.

²⁶ Tarak dubası, denizde biriken kumları temizlemek için kullanılan, buharla deniz aracıdır. *Kamûs-ı Bahri*, Der. Süleyman Nutki, Yay.Haz. Mustafa Pultar, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011, s. 279.

²⁷ BOA., Y.EE., 78/143, 17 Ca 1298.

baraka inşası için tahta, amele ve sair ihtiyaç malzemeleri gönderilmiştir. Bu arada İzmir'de yabancılar arasında kurulmuş olan iane komisyonu mensuplarından birkaç kişi Sakız'a gelerek afetzedelere yardım edeceklerini bildirmişlerdir²⁸.

Depremin ikinci günü, 4 Nisan Pazartesi sabahı saat dörde çeyrek kala (ezani saat 10 gibi) kaldığı Süreyyâ Vapuru'ndan çıkan Vali, bahriye ve topçu askerlerini toplamış ve kazma-kürek temin etmeye çalışmıştır. Fakat kale ambarının kapısı yıkıldığından buradakileri alet-edevatı çıkarmak ilk başta mümkün olmamıştır. Ancak öğle vakti artçı sarsıntıların biraz kesildiği sırada kale ambarından çıkarılan ve mağaza kapıları kırılarak elde edilen alet-edevat sayesinde arama kurtarma faaliyetlerine başlanılabilmıştır. Yani depremden tam bir gün geçtikten sonra enkaz altında canlı olarak kalabilen kişilerin kurtarılması faaliyeti başlamıştır.

Vali, gönderdiği denizci askerlerin kale içindeki enkazdan hayli cenaze ve canlı insan çıkardığını belirtse de bir sayı vermemiştir. Adada bulunan bahriye ve topçu askerlerinden sonra arama kurtarma faaliyetlerine katılmak üzere Sakız Adası dışından da ekipler gelmiştir²⁹. Dışarıdan adaya ulaşan ilk ekip, İzmir'den yardım için 30 kadar askerle birlikte gelen Fransız Beylik Korveti mürettebatıdır. Fransızlar bazı girilebilir sokaklarda enkaz içinden bir miktar ölü ile bir-iki canlı insan çıkarılmayı başarmışlardır. Fransızları müteakiben yine İzmir'den Aydın Valiliği tarafından gönderilen 100 kadar (adi) amele gelmiştir. Daha sonra da bir bölük asker yine İzmir'den gelerek çalışmalara başlamıştır³⁰. Depremin üçüncü, Salı günü İzmir'den 20 kişinin yanı sıra bir miktar zaptiye, jandarma ve polisten enkaz altında kalanların kurtarılması için Hanya Vapuru'yla Sakız'a gelmiştir³¹.

Arama kurtarma faaliyetlerine katılan milletlerden birisi de Yunanlardır. 50 kadar istihkâm alayı baltacısı küçük bir vapurla Sakız'a gelmiştir. Vali, gemi mürettebatın resmi kıyafetle yani üniformayla karaya çıkmasına izin vermemiştir. Bunun üzerine Yunan ekip bezden iş elbiseleri ve hasır şapkalar giyerek çalışmalara başlamışlardır³². İtalya ise konsolosuyla birlikte 70 ameleyi arama kurtarma çalışmalarına katılmak için Sakız'a göndermiştir³³.

Valinin ifadesine göre, arama kurtarma çalışmaları neticesinde depremden birkaç gün sora Kale içinde 13 Müslüman ile 5-6 Yahudi'nin cesetleri hariç enkaz

²⁸ BOA., Y.EE., 78/143, 17 Ca 1298; Y.A.RES., 10/43, 8 Ca 1298.

²⁹ *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin verdiği bilgiye göre ise Aydın Valiliğinin gönderdiği vapur ezani saatle 10'da Sakız'a varırken, Fransız gemisi saat 12 civarında Sakız'a ulaşmıştır. *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 841, 13 Ca 1298.

³⁰ BOA., Y.EE., 78/143, 17 Ca 1298; Sannav, a.g.m., s. 129.

³¹ BOA., Y.A.RES., 10/43, 8 Ca 1298.

³² BOA., Y.EE., 78/143, 17 Ca 1298.

³³ *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 837, 8 Ca 1298.

altında kalan herkese ulaşılmıştır. Bahsi geçen 18-19 kişinin cesetlerine o sırada ulaşılamamasının en büyük sebebi ise dar sokaklar içinde harabeye dönmüş binaların duvarlarının yıkılmasından endişe edilmesi ve buralara yanaşılamamasıdır³⁴.

Depremi yaşadığı günün gecesi temin edilerek görevlilerle birlikte İstanbul'dan yola çıkan İdare-i Mahsusa'ya ait Batum Vapur-ı Hümayunu depremin 3. yani 5 Nisan Salı günü Sakız'a ulaşmıştır. Batum Vapuru'na yüklenmesi planlanan çadırın miktarı 20-30 bin afetzedenin ihtiyacını karşılayacak derecededir. Vapurun Sakız Adası'na gerçekleştirdiği ilk seferinde götürdüğü unun miktarı ise 5.000 küsur çuvaldır ki, bu miktar unun iki hafta kadar afetzedelere yeteceği düşünülmüştür. Ekmek ihtiyacının giderilmesi için un gönderilmeye daha sonra da devam edilmiştir. Şehremaneti vasıtasıyla Sakız'a gönderilen unun miktarı 300.000 kıyye (384.883,5 kg), masrafı ise 474.652 kuruştur³⁵. Bütün bu yardımların yanı sıra Cezâyir-i Bahr-i Sefid Valisinin bazı zaruri masraflar için nakit para talebinde bulunması üzerine, merkezi hükümet Aydın Vilayeti emvalinden acil bir şekilde ihtiyaçları karşılayacak miktarda paranın havale edilmesi için girişimler başlatılmıştır³⁶.

Padişahın iki yaveri, Erkan-ı Harb Kaymakamı Ahmed Bey ile Binbaşı Hüsnü Bey de Batum Vapuru'yla Sakız'a gelenler arasındadır. Ahmet Bey ve Hüsnü Bey deprem mahallerinde gerekli incelemeler yaparak mevcut durumu, afetzedelerin yaşadığı sıkıntıları, ne tür ihtiyaçları olduğu, ne tür tedbirler alınması gerektiği konusunda sarayı ve merkezi hükümeti devamlı surette bilgilendirmişlerdir. Her ne kadar Vali Sadık Paşa'nın merkezi hükümeti her konuda bilgilendirmesine ve ihtiyaçların karşılanması için gerekli taleplerde bulunmasına rağmen, İstanbul'daki merkezi hükümet Yaver Ahmed ve Hüsnü Beylere birçok konuda sorular sorarak bilgi almaya çalışmıştır. Örneğin halka ne gibi yardımlar yapıldığı, ne tür ihtiyaçları olduğu, ne gibi tedbirlerin alınmasına gerek olduğu, artçı şokların devam edip etmediği yönünde sorular yöneltilmiştir. Bu cümleden yola çıkarak merkezi hükümetin yaverler vasıtasıyla Vali Sadık Paşa'nın isteklerinin yerinde olup olmadığını kontrol etmeye çalıştığı söylenebilir³⁷.

Batum Vapuru'yla İstanbul'dan Sakız'a gelenler arasında doktorlardan oluşturulan bir komisyon da vardır. Bu doktorların birincil görevi, Sakız'da açacakları hastanelerde yaralıları tedavi etmektir. Bunun yanı sıra depremin ikinci gününden itibaren etrafa yayılan pis kokuların veba hastalığına sebep olmasını ve bu hastalığın

³⁴ BOA., YEE., 78/143, 17 Ca 1298.

³⁵ BOA., İ.DH., 869/69492, 16 M 1300; İ.DH., 833/67003, 7 Ş 1298; *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 847, 20 Ca 1298.

³⁶ BOA., YA.RES., 10/30, 3 Ca 1298.

³⁷ BOA., YA.RES., 10/43, 8 Ca 1298.

yayılmasını engellemek için acil tedbirler almak da önemli bir görev olarak kendilerine verilmişti³⁸. Tabîb-i Evvel Namık Bey ve Yaveri Şehriyariden Erkan-ı Harb Kaymakamı Ahmed Bey'in verdiği bilgilere göre Sakız kentinde tedavi edilmekte olan yaralı sayısı 7 Nisan itibarıyla 100 ilâ 150 arasındadır ve bunlar arasında durumu ağır olan çok azdır³⁹. Bu arada İzmir'de de bir sağlık komisyonu kurulmuştur. Bu komisyonun girişimiyle depremde yaralananlar, sakat kalanlar ve hastalar Sakız'dan İzmir'e istenilmiştir ve getirilen 400 kişi şehirdeki hastanelere dağıtılmıştır⁴⁰.

Padişahın gönderdiği ferman üzerine Vali 5 Nisan Salı günü, perişan bir halde meydanlarda ve çadırlarda olan afetzedelerin ihtiyacının giderilmesi amacıyla kendi başkanlığında Sakız ileri gelenleri ile birlikte *Sakız Merkez Yardım Komitesi*ni kurmuştur. Bu sayede İzmir, İstanbul ve Yunanistan'dan gelen yardımların kaydına ve taksimine başlanmıştır. Bu arada Vali başkanlığındaki bu komisyonun haricinde bazı özel komisyonlar da Sakız'da faaliyet göstermeye başlamışlardır. Bunlardan birisi yabancı uyruklu kişilerden oluşan İzmir Yardım Komitesidir. Sakız'a yardım için gelen gruplardan biri de İzmir'de bulunan mason cemiyeti tarafından görevlendirilen Eşcimil ve oğullarıdır. Valinin ifadesine göre bu yardım grubu tam teşkilat Sakız'a gelmiş, çadırlar kurarak ve iki-üç gün boyunca kazanlarda yemek pişirerek afetzedelere 30 bin tabak et suyu dağıtmıştır⁴¹. Yine aynı gün afetzedelerin yardımına gelenlerinden biri de Bittern isimli İngiliz Beylik gemisidir. İngiliz ve Fransız yardımseverler Kale Meydanı'na çadır hastaneler kurarak yaralıların tedavisine de başlamışlardır. Daha önce İzmir, Şire ve Atina ile Batum vapurlarıyla İstanbul'dan gönderilen doktorlar ayrı bir hastane barakası inşa etmişlerdi⁴². İzmir'den Havas isimli haber ajansına gönderilen yazıda belirtildiği üzere kurulan seyyar hastanelerde görev yapan gruplardan birisi de İzmir'den gelen hekim rahibelerdir⁴³. Biri Yunan Kızılhaç'ı, diğeri başka bir Yunanistan tebaası tarafından kurulan iki hastanede yeterli sayıda doktor ve hizmetli görev yapmaktaydı. Hastanelerin her birinde görev yapan doktorların her biri kırkar ellışer yaralı ve hastaya hizmet vermekteydi. Hastanelerin ilaç ihtiyaçları hariç gıda, elbise vs. diğer ihtiyaçlarının tamamını sağlamak için Merkez Yardım Komitesi tarafından bir hastane idare komitesi kurulmuştur⁴⁴.

6 Nisan Çarşamba, yani depremin dördüncü günü de yabancı devletlerden yardıma gelenler oldu. Bir İngiliz ve bir Amerika korvetiyle İstanbul'daki Avustur-

³⁸ BOA., YA.RES., 10/30, 3 Ca 1298.

³⁹ BOA., YA.RES., 10/43, 8 Ca 1298.

⁴⁰ BOA., YA.RES., 10/43, 8 Ca 1298.

⁴¹ BOA., Y.EE., 78/143, 17 Ca 1298.

⁴² BOA., Y.EE., 78/143, 17 Ca 1298.

⁴³ BOA., Y.PRK.PT., 1/76, 1298.

⁴⁴ BOA., Y.EE., 78/143, 17 Ca 1298.

ya elçiliğinin maiyet vapuru Sakız'a ulaştı. Cuma günü bir Yunan Beylik Vapuru, Cumartesi günü dahi büyük bir İngiliz zırhlı fırkateyni Sakız'a geldiler. Pazar günü ise İstanbul'daki İngiltere ve Almanya elçiliklerinin maiyet vapurları ile İstanbul'da Mösyö İstefanoviç (Stefanoviç) başkanlığında kurulan Dersâdet İâne Komitesi üyeleri Sakız'a gelerek yardım faaliyetlerine başladılar. Bu yardım komitesine İngiliz Major Trotter ve Alman Mösyö Smith vekâlet etmekteydi⁴⁵.

Deprem sonrasında en fazla ihtiyaç duyulan şeylerden birisi arama kurtarma çalışmalarına katılacak iş gücüyü. Sakız halkının depremde yakınlarını kaybetmeleri ve kendi canlarının dertlerine düşmeleri nedeniyle onlardan arama kurtarma çalışmalarında yararlanılamamıştı. Bu nedenle sadece adada bulunan ve dışarıdan gelen sınırlı sayıdaki askerlerle bu çalışmalar devam ettirilmişti. Nitekim Vali Sadık Paşa, enkaz altında kurtarılmayı bekleyen çok sayıda insan ve hayvanların olduğundan bahisle arama kurtarma çalışmaları için devamlı surette merkezi hükümetten yeterli miktarda amele ile iki bölük asker gönderilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Vali, Başvekâlete hitaben kaleme aldığı 8 Nisan tarihli yazısında bu talebini yenilemiştir. Aydın Valisi Mithat Paşa da, İzmir'den birkaç yüz amelenin daha gönderileceğini, ancak amelelerin muhafazası için de askere ihtiyaç olduğundan bir tabur askerin hemen yetiştirilmesi gerektiğini merkezi hükümete yazdığı 7 Nisan tarihli yazısında ifade etmiştir. Yaverlerden Binbaşı Hüsnü Bey de aynı gün İstanbul'a yazdığı bir telgrafta Aydın Vilayetinden gelen bir bölük askerin arama kurtarma faaliyetleri için yeterli gelmediğinden bahisle en azından bir bölük askerin daha gönderilmesi gerektiğini vurgulamıştır⁴⁶.

Mithat Paşa'nın verdiği bilgilere göre, depremin 5. günü yani 7 Nisan tarihi itibarıyla arama kurtarma ve enkaz kaldırma çalışmaları devam etmekteydi, ancak canlı olarak çıkarılan insan sayısı artık çok azdı ve bunların önemli bir kısmı kısa bir süre sonra yaşamını yitirmekteydi. Bununla birlikte enkaz altında uzun süre kaldıktan sonra kurtarılan sekiz aylık hamile bir kadınla iki çocuk yaşamlarını devam ettirdiler. Kurtarılanlardan birisi de 24 saat enkaz altında kalarak yaşamına devam eden Sakız defterdarıdır⁴⁷. Bir sevindirici olay da depremden tam 14 gün sonra yaşanmıştır. Genç bir hizmetçi kızın canlı olarak çıkarıldığı, mucize niteliğindeki bu olay, genç kızın, deprem olduğu sırada bulunduğu evde bir dolap içine sığınması ve dolapta bulunan peksimed ve portakallarla beslenmesi sayesinde gerçekleşmiştir. Mithat Paşa, 8 Nisan'da da enkaz altından çıkarılanlar hakkında bilgi vermektedir: Bu tarih itibarıyla Sakız kentinde enkaz altından 131 kişi sağ, 442 kişi ölü olarak

⁴⁵ BOA., Y.EE., 78/143, 17 Ca 1298.

⁴⁶ BOA., Y.A.RES., 10/43, 8 Ca 1298.

⁴⁷ BOA., Y.A.RES., 10/43, 8 Ca 1298.

çıkarılmıştır⁴⁸. Yukarıdaki bilgilerden yola çıkarak enkaz kaldırma çalışmalarının uzun sürdüğü söylenebilir.

Depremi ilk günlerindeki hengâmesinde adadaki depreme maruz kalan köylerle çok fazla ilgilenilemediği anlaşılmaktadır. Nitekim İstanbul'dan gönderilen doktorlardan Tabib-i Evvel Namık Bey ile Yaveri Şehriyariden Erkan-ı Harb Kaymakamı Ahmed Bey, depremin dördüncü günü yazdıkları yazılarında köylerin durumunun vilayetçe dahi henüz bilinmediğini, sahih haberler alınmadığını ifade etmektedirler. Bununla birlikte Valinin emriyle yukarıda belirtilen tarih itibariyle bir tabib, iki cerrah ve bir eczacı olmak üzere dört kişilik üç sağlık heyetinin gönderildiği bu yazılardan birinde belirtilmiştir. Bu tezi destekleyen bir diğer kanıt da Aydın Valisi Mithat Paşa'nın 7 Nisan tarihli yazısında, köylere küçük vapur ve kayıklarla adam yetiştirilmeye çalışıldığını ve köylerle iletişimin sağlanabilmesi amacıyla Sakız'dan gelen talep üzerine Rumca bilen süvari jandarmaların ilk çıkacak vapurla gönderileceğini ifade etmesidir⁴⁹.

Depremde evleri yıkılarak açıkta kalanların iskân ettirilmesi en önemli problemlerden birisiydi. Çünkü açıkta kalanların sayısı 30.000'den az değildi. Hatta *The Constantinople Messenger* gazetesine göre en az 50.000 afetzede evsiz kalmıştı⁵⁰. Açıkta kalan halk ve memurların bir kısmı ilk olarak Valinin emriyle Sakız limanındaki bulunan devlet ve tüccar gemilerine yerleştirildi. Limandaki bütün vapurlar ve kayıklar afetzedelerle doldu. İzmir, İstanbul, Çanakkale gibi yerlerden gönderilen çadırlar da afetzedelerin bir kısmına barınak yapıldı. Depremden sonra başka yerlerden gönderilen tahtalarla peyderpey barakalar inşa edilerek afetzedelerin iskân sorunu geçici olarak çözülmeye çalışıldı⁵¹. Ancak Yaver Binbaşı Hüsnü Bey'in verdiği bilgilere göre, İzmir ve diğer yerlerden peyderpey çadır ve tahta gelmekte ise de kurulan çadırlar ve inşa edilen barakalar 7 Nisan itibariyle sadece hasta ve yaralılara yetmektedir. Hüsnü Bey, adeta harabeye dönüşen Sakız Adası'nın oturmaya müsait bir hale getirilmesinin uzun zaman alacağından bahisle afetzedelerin geçici iskânının çok önemli olduğunu belirtmiş, aksi takdirde büyük hız kazanan Sakız Adası'ndan dışa yönelik göçün durdurulamayacağına vurgu yapmıştır⁵².

Depremde kamu binalarının tamamının yıkılması ya da büyük hasar görmesi, Sakız ve Çeşme'de resmi işlerin aksamasına sebep olmuş ve devlet memurlarını

⁴⁸ *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 859, 6 C 1298.

⁴⁹ *BOA.*, Y.A.RES., 10/43, 8 Ca 1298.

⁵⁰ *BOA.*, Y.A.RES., 10/30, 3 Ca 1298; Y.A.RES., 10/43, 8 Ca 1298; İ.D.H., 827/66601, 17 Ca 1298; *The Constantinople Messenger*, Vol I, sayı 50, 20 Nisan 1881.

⁵¹ *BOA.*, Y.MTV., 6/4, 6 Ca 1298; Y.PRK.EŞA., 2/72, 29 Z 1298; Y.EE., 78/143, 17 Ca 1298.

⁵² *BOA.*, Y.A.RES., 10/43, 8 Ca 1298.

zor durumda bırakmıştır. Devlet memurlarının vazifelerini yerine getirebilmeleri için ahşap barakalar inşa edilmiş ve asıl binaları yapılmıncaya kadar devlet görevlileri bu barakalarda zor şartlarda görevlerini devam ettirmek mecburiyetinde kalmışlardır. Diğer taraftan Sakız'da hükümet konağına ait evrak mahzeninin önemli bir kısmının yıkılmasıyla resmi evrak ve kayıt defterleri açıkta kalmıştır. Ambarların yıkılması neticesinde ticari eşyanın bir kısmı açıkta kalmış, bu durum tüccarları zor duruma düşürmüştür. Kış mevsiminin gelmesiyle birlikte barakalarda devlet işlerini yürütmek pek mümkün olmadığı gibi resmi evrakı ve ticari eşyayı yağmurdan korumak daha da zorlaşmıştır⁵³.

3. Sakız Adası'ndan Kaçışlar ve Rahip Patrinus Olayı

Sakız depremi sonrasında Vali Sadık Paşa'yı en fazla uğraştıran meselelerden birisi, deprem sonrasında adadan başlayan kaçışlar, göçün ortaya çıkardığı problemler ve bunların önlenmeye çalışılması olmuştur. Sakız halkı yıkıcı nitelikteki bu deprem ve şiddetli artçı şoklar nedeniyle ciddi boyutta korkuya ve paniğe kapılmıştır. Afetzedeler çareyi adadan kaçmakta yani başka yerlere göç etmekte bulmuşlardır. Yaver-i Şehriyari Binbaşısı Hüsnü Bey'in 7 Nisan 1881 tarihinde verdiği bilgiye göre adadaki afetzedeler akın akın göçe devam etmektedirler⁵⁴.

Artçı şokların şiddetle devam ettiği ve panik ortamının sürdüğü bir dönemde, adada yaşayan Patrinus isimli bir rahibin 12 Nisan 1881 tarihinde "Sakız Adası'nın tamamen batacağım" söylemesi afetzede Sakız halkı nezdinde ciddi yankı uyandırmış ve çok ciddi ve olumsuz neticeleri de beraberinde getirmiştir. Bu arada Rahip Patrinus'un kendi alanı olmayan bir konuda, gerçek dışı bir iddiada bulunmasının temelinde deprem sonrası yaşanan bazı gelişmelerin olduğu söylenebilir. Nitekim *The Constantinople Messenger* gazetesinin depremin zeminde yol açtığı hasarlar ve deniz seviyesinin yükselmesiyle ilgili verdiği bilgiler önem arz etmektedir. Bu bilgilere göre deniz seviyesi yükselmekte ve ada kendiliğinden batmaktadır; daha önce 45 kulaç ölçülen boğazların derinliği deprem sonrasında 15 kulaca inmiştir. Ayrıca o sırada meydana gelen şiddetli artçı şokların bir kısmına yer altından gelen şiddetli gürültüler eşlik etmiştir. Bunun da volkanik bir patlama tehlikesinin işareti olabileceği belirtilmiştir. Diğer taraftan meydana gelen şiddetli artçı şoklar 10 Nisan'da Sakız'da zeminin bir metre boyutunda açılmasına sebep olmuştur⁵⁵.

⁵³ BOA., İ.ŞD., 72/4222, 21 Ra 1302; ŞD., 1380/24, 29 Z 1299; ŞD.DH., 1380/12, 6 B 1299; İ..DH., 888/70691, 27 Ş 1300; İ.DH., 830/66836, 27 B 1298.

⁵⁴ BOA., Y.A.RES., 10/43, 8 Ca 1298.

⁵⁵ *The Constantinople Messenger*, Vol I, sayı 50, 20 Nisan 1881.

Rahip Patrinus'un asılsız iddiaları zaten korku içinde yaşayan yerli halkı çok olumsuz etkilemiştir. Çünkü afetzede halk adanın batma ihtimalini düşünerek daha fazla endişeye kapılmıştır. Bunun neticesi olarak Sakız'daki kargaşa ortamı daha da derinleşmiş ve adadan kaçışlar ciddi oranda hızlanmıştır. Özellikle Sakız'ın ileri gelenlerinin adayı terk etmesi, geri kalan afetzedeler için kötü bir örnek olmuştur⁵⁶. Öyle ki *The Constantinople Messenger* gazetesi 13 Nisan 1881 tarihinde, yani rahibin açıklamalarının ertesi günü, ada sakinlerinin İzmir'e gitmek için kalabalıklar halinde sahilde toplandığı bilgisini vermektedir⁵⁷. Sakız'da görev yapan Tabib-i Evvel Namık Bey'in Harbiye Nezaretine gönderdiği yazıya göre Batum Vapuru'yla göç eden halktan başka Nemçe ve Rusya vapurları ile tüccar kayıkları sayesinde 700-800 kişi bu şayanın hemen ardından adayı terk etmiştir⁵⁸.

Sakızlı bir afetzedenin *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde yayımlanan ifadesine göre, İzmir ve başka taraflara göçün önünün alınmadığı bir süreçte Vali Sadık Paşa çadırlar ve barakalar arasında dolaşmış; ümit verici konuşmalar yaparak afetzede halkı teselli etmeye çalışmış ve onların adayı terk etmemeleri için etkili nasihatlerde bulunmuştur⁵⁹. Aynı zamanda Sadık Paşa, Sakız mutasarrıfı ile Yâverân-ı Hassa-i Hazret-i Şahânenen Kaım-i makâm Ahmed Bey'i, Merîh Korvet-i Hümâyûnuyla göndererek göç etmeye kalkışan Sakız halkının bu girişimlerini münasip bir lisanla önleme adına gayretlerini sürdürmüştür⁶⁰. Ancak adadan kaçışları önlemek için bazı tedbirler almaya çalışan Vali Sadık Paşa bu hususta pek başarılı olmamıştır. Nitekim 13 Nisan 1881 tarihinde Başvekâlete hitaben kaleme aldığı yazısında Sadık Paşa, "Yerli halkın çoğunun göç etmekte olduğu, nasihat ve ikna gayretlerinin başarılı olmadığı" itirafında bulunmuştur⁶¹. *The Constantinople Messenger* gazetesinin 12 Mayıs 1881 tarihinde elde ettiği bilgiye göre, o zamana kadar adadan göç edenlerin sayısı 10.000 gibi devasa bir rakama ulaştığını öğrenmekteyiz⁶². Bir Sakızlının *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin 11 Mayıs tarihli sayısında yayımlanan özel mektubunda da göçlerle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bu tarihlerde gerek artçı şokların azalması ve şiddetini kaybetmesi, gerekse afetzedelerin iskân ve iaşeleri için fevkalade gayret gösterilmesinin etkisiyle halk kendisini daha güvende hissetmeye ve adayı terk ederek başka taraflara gidenler geri dönmeye başlamıştır⁶³.

⁵⁶ *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 847, 20 Ca 1298.

⁵⁷ *The Constantinople Messenger*, Vol I, sayı 50, 20 Nisan 1881.

⁵⁸ BOA., Y.PRK.ASK., 6/72, 13 Ca 1298.

⁵⁹ *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 847, 20 Ca 1298.

⁶⁰ BOA., Y.EE., 78/143, 17 Ca 1298.

⁶¹ BOA., Y.PRK.ASK., 6/72, 13 Ca 1298.

⁶² *The Constantinople Messenger*, Vol I, sayı 55, 25 Mayıs 1881.

⁶³ *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 864, 12 C 1298.

Bu arada göçlerin ciddi problemleri beraberinde getirmemesi için de tedbirler alınmaya çalışıldığını görmekteyiz. Bu doğrultuda İstanbul'da Şehremini Mazhar Paşa, Sakız'dan göç etmeyi düşünen afetzedelere dair bir layiha kaleme almıştır. Bu layihaya göre adayı terk ederek İzmir, Rodos ya da İstanbul'a gitmeyi düşünenler kendi içlerinden birinin sorumluluğunda birleşirlerse, yol masrafları devlet hazinesi tarafından karşılanarak bahsi geçen yerlere nakil olunabileceklerdir⁶⁴. Bu cümleden olarak adadan göçün engellenemeyeceğinin düşünüldüğü ve en azından daha fazla probleme mahal bırakmadan kontrollü bir şekilde müsaade edildiğini söylenebilir.

Afetzedelerin göç sonrasındaki durumlarını iyileştirmek amacıyla da bazı yardımların yapıldığı görülmektedir. Örneğin afetzedelere yardım toplamak için Galata'da kurulan bir komisyon, depremin yaşandığı yerlerden göç eden yaralıları ve hastaları tedavi etmek amacıyla aynı semtte bulunan Büyük Millet Han'ında bir odada her gün öğleden sonra gönüllü doktorlar tarafından ücretsiz tedavi hizmeti vermeyi kararlaştırmıştır. Ayrıca aynı komisyon, fakir afetzedeler için tahsis edilen evleri idare etmek için Galata'daki Saint Jean Kilisesi'sinde her gün bir komisyonu mahsus toplanması kararı almıştır⁶⁵. Bu arada Babak Edward isimli birisi tarafından Şehremanetine hitaben yazılan bir yazıda, burada kurulan komisyon vasıtasıyla ve hayırseverlerin yardımlarıyla Müslüman çocukları için yapılan sünnet törenlerinde elbise ve çeşitli eşyalar dağıtıldığından bahisle Sakız'daki afetzede halkın çocuklarının da giydirilmesi için de bir komisyonun kurulmasını talep etmiştir. Böyle bir girişimle Rum halkını Padişaha duacı olacağı bildirilmiştir⁶⁶.

Sakız Adası'nın verdiği dış göç, bazı güvenlik problemlerini de beraberinde getirmiştir. Böylesi büyük bir felakette afetzedelere yardım edilmesi gerekirken, civardaki adalardan gelen Rum hırsızlar göçlerin yoğun olduğu köylerde boş kalan evlerdeki eşyaları yağma ederek deniz yoluyla başka adalara götürmeye teşebbüs etmişlerdir. Hırsızlık vakalarının haber alınması üzerine gerek deniz ve gerekse kara tarafından bazı güvenlik tedbirleri alınmıştır. Yıkılan evlerin eşyalarını yağmadan kurtarmak ve sahiplerine teslim etmek amacıyla askerler mümkün mertebe buraları kordon altına almaya çalışmıştır⁶⁷.

Rahip Patrinus'un gerçeklerle örtüşmeyen açıklaması adadan kaçışları hızlandırdığı gibi, aynı zamanda bazı istenmeyen olayların meydana gelmesine de neden olmuştur. Tabib-i Evvel Namık Bey, bu asılsız iddiayı ortaya atan rahibi müfsid yadi fesad çıkaran bir kişi olarak değerlendirmiştir. 19. yüzyılın son çeyreğinde çeşitli

⁶⁴ *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 850, 23 Ca 1298.

⁶⁵ *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 849, 22 Ca 1298.

⁶⁶ BOA., Y.A.RES., 10/30, 3 Ca 1298.

⁶⁷ *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 839, 10 Ca 1298; a.g.g., sayı 850, 23 Ca 1298.

sebeplerle Osmanlı yönetimiyle çatışmalar yaşayan Ortodoks Rum Kilisesi mensublarının bir kısmı tarafından fırsat olarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin de detaylı bilgi verdiği bu olay hakkında, Vali Sadık Paşa'nın Başvekâlete hitaben yazdığı telgrafa göre, Sakız'daki Osmanlı yöneticileri, bu şâyanın halk üzerindeki etkisini ortadan kaldırmak için rahibin bağlı bulunduğu metropolitin de rızası alınarak Rahib Patrinus'u bir gece tarak dubasında alıkoymuş ve 13 Nisan 1881 sabahı vapur-ı hümayûn ile Sakız'dan İzmir'e nakletmek amacı ile yola çıkarmıştır. Hükümetin rahip hakkındaki bu girişimi, metropolit başta olmak üzere Sakız halkının çoğunluğu tarafından olumlu karşılanmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmek için fırsat kollayan Sakızlı Rumlar da vardır. Bu olayı fırsat olarak değerlendiren Sakızlı Rumların bir kısmı yıkılan hükümet konağının yerine işlev gören barakanın önünde toplanarak, "*Rahip Patrinus'un İzmir'e gönderilmesi için bağırıp çağırmaya başlayarak*" kendilerine iade edilmesini istemişlerdir. "*Rahibi geçici olarak İzmir'e gönderilmesi kararının halkın çoğunluğunun talebiyle alındığı*" kalabalığa anlatılmak istenilmiş ise de asi Rumlar ikna edilememiştir. Bunun üzerine Vali Sadık Paşa'nın talebi üzerine Aydın Valiliğinin gönderdiği "*İzmir'den ilk kalkacak vapurla rahibin iade edileceği*"ne dair telgrafnamesi asilere gösterilmek suretiyle kalabalık dağıtılmak istenmiştir. Bu gelişme üzerine kalabalığın dağılması beklenirken, asi Rumlar bu sefer "*Yunan vapuru kalkıp gitsin râhib-i mümâileyhi yoldan alıp getirsin*" teklifinde ısrar etmeye başlamışlardır. Bu arada kalabalık arasına katılan bazı yabancı şahısların provakasyon girişiminde bulduklarına şahit olunmuştur. Bu provakâtörler, kalabalığa isteklerinde ısrarcı olmaları hususunda bazı telkinlerde bulunarak onları tahrik etmeye çalışmışlardır. Rahip olayını bahane ederek toplanan kalabalığın dağılmaması, istenilmeyen bir olaya meydan verebileceğinden Vali Sadık Paşa, adada az miktarda bulunan askerleri silah başına çağırmıştır. Güzellikle dağılmadıkları takdirde zor kullanmak zorunda kalacağını kesin olarak bildirilmesi üzerine, asiler dağılmak zorunda kalmıştır.

Bu olayda, adada yeterli sayıda Osmanlı askerinin bulunmamasının asi Rumlara isyan için cesaret verdiğini söyleyebiliriz. Milliyetçilik çağı olarak bilinen 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında birçok Rum isyanı olduğu gibi, bu isyanların bir kısmı Sakız Adası'nda da etkisini göstermiştir. 1821'de başlayan Rum isyanı, dışarıdan gelen asilerin etkisiyle Sakız'da da başgöstermişti⁶⁸. Halkın çoğunluğunu Rumların oluşturduğu bu adada isyan ihtimali olmasına rağmen depremin yaşandığı sırada adada sadece 100 asker bulunmaktadır. Depremin üçüncü günü İzmir'den 120 asker gelmesi adadaki askeri kuvveti bir nebze kuvvetlendirmiştir⁶⁹. Yani olayın yaşandığı sırada adada sadece 220 Osmanlı askerinin bulunduğuna şahit olmaktadır.

⁶⁸ Örenç, a.g.m., s. 7.

⁶⁹ BOA., Y.PRK.ASK., 6/72, 13 Ca 1298; *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 864, 12 C 1298.

Osmanlı yönetiminin, isyancı Rumların isteğini yerine getirmek zorunda kaldığı bu olay, daha önce talep edilmesine rağmen bir türlü gönderilmeyen askerin adaya acil bir şekilde nakledilmesi gerektiğini göstermiştir.

4. Ada Yönetiminde Değişiklik Teşebbüsü

Nitekim Vali Sadık Paşa'yı en fazla endişelendiren hususlardan birisi büyük çoğunluğu Rumlardan oluşan Sakız halkının dış mihrakların, özellikle de Yunanistan tebaası Rumların etkisinde kalmasıdır. Bu konuda çok hassas olduğu anlaşılan Valinin ihtiyatlı davrandığını ve bazı tedbirler almaya çalıştığını görmekteyiz. Örneğin Tender isimli İngiliz zırhlı fırkateyninin kaptanı, depremde en fazla hasar gören adanın güneyindeki köylerin afetzedelerine yardım için gitmek istediğinde, Vali Sadık Paşa, hem onların Rumlar üzerinde Osmanlı'ya karşı fitne faaliyetlerine girişilmesini önlemek hem de klavuzluk ve yardım etmek gayesiyle birkaç kişiyi de beraberinde göndermiştir. Vilayet İstinâf Mahkemesi Ceza Dâiresi başkanı Kaspar Efendi ile şehir ileri gelenlerinden iki kişi adı geçen fırkateyn mürettebatına eşlik etmiştir⁷⁰.

Sadık Paşa, hem deprem sonrası hallerinden istifade etmek isteyen Yunanlıların bu menfi fikirlerinin buralara sokulmasını önlemek hem de depremin yaralarının hızla sarılması sağlamak için kendisince çok önemli olan bir tedbiri uygulamak istemiştir. Bu tedbir, birisi adanın güneyinde, diğeri kuzeyinde olmak üzere ikinci sınıf iki yeni kaymakamlığın kurulması ve buralara iki yöneticinin atanmasıdır. Bunun derece-i vucubeden yani elzem olduğunu belirten Vali gereğinin yapılmasını merkezden talep etmiştir.

Valiyi bu tedbiri almaya yönelten sebep, adanın güney ve kuzeydeki köylerin, özellikle de bir kısmının bağlı oldukları Sakız kazasına çok uzak olmaları ve köy sayısının fazla olmasının idareyi zorlaştırmasıydı. Depremin yaşandığı sırada Sakız Adası dâhilinde 59 köy bulunmaktaydı. Bunların 30'u dağ köyüydü. Adanın kuzeyinde bulunan bu köylerden bazıları adaya 14 saat mesafede iken Sakız'ın güney taraflarına düşen 21 Mastika köyünden bazıları ise merkezin 8 saat uzağında idi. Bu uzaklık, normal zamanlarda bile bu köylerin merkezden idaresini zorlaştırırken, bu yıkıcı deprem sırasında nerdeyse tamamen harap olan birçok köyde arama kurtarma ve yardım faaliyetlerini doğrudan etkilemiş, buralarda daha etkin çalışabilme imkânını kısıtlamıştır⁷¹.

⁷⁰ BOA., YEE., 78/143, 17 Ca 1298.

⁷¹ BOA., ŞD., 2343/22, 9 L 1298.

Sadık Paşa, 10 Nisan 1881 tarihinde Dâhiliye Nezaretine hitaben kaleme aldığı yazıda, kurmayı planladığı iki kaymakamlığın ne kadar masrafa yol açacağına dair bilgiler de vermiştir. Buna göre ikinci sınıf olan bu kaymakamlıkların her birinin aylık 3.420 kuruş masrafa yol açacağı hesaplanmıştır. Bu dönemde Sadık Paşa'nın teklifine sıcak bakılmamış ise o valilik görevinden azledildikten sonra Şura-yı Devlette gündeme gelmiştir⁷². Şura-yı Devlet'in bu noktada bazı araştırmalar yaptırdığı görülmektedir. Böyle bir girişimin ne derece faydalı olacağını yeni vali Mehmed Said Paşa'ya da sorulmuştur. Başka konularda da selefinden çok farklı düşünen, hatta onun faaliyetlerini eleştiren Mehmed Said Paşa, açılması düşünülen iki yeni kaymakamlığın yarardan çok zarar getireceğine işaret etmiştir. Çünkü ona göre halkı çoğunlukla Rum olan adaya konjonktür gereği Rum kaymakamlar atanması gerekmektedir. Bu kişilerin köy sakinleri arasında Yunan milliyetçiliğinin yayılmasına hizmet edebilecekleri yönünde güçlü bir endişe hâkim olmuştur. Diğer bir ifadeyle yeni vali Mehmed Said Paşa, selefinin tam aksine bir görüş belirtmiştir. Aynı zamanda yeni vali, Sakız Adası'nın Cezâyir-i Bahr-i Sefid Vilayetinin merkezi olması ve sadece 59 köyden oluşması sebebiyle bu köylerin yönetiminde bir zorluk yaşanmayacağı düşüncesinde olduğunu paylaşmıştır⁷³. Yeni vali Said Paşa'nın olumsuz görüş belirtmesine rağmen aynı konu Şurâ-yı Devlette yeniden gündeme gelmiş ve 1883 yılında iki nahiyenin kurulması yönünde bir karar alınmıştır. Adanın kuzeyinde bulunan dağ köylerinin merkezi olarak Kardamila, güneyinde ise sakız üretimi yapan mastaki köylerinin merkezi olarak Kalamoti seçilmiştir. Bu cümleden yola çıkarak Osmanlı merkezi hükümetinin Sadık Paşa'nın bu teklifini sonradan doğru bulduğu söylenebilir. İki nahiyenin kurulmasıyla artık köylerin halkının kaza merkezine gelmek için zorluk çekmeyeceği ve zaten kaza merkezinde yetersiz olan şehir zabitanının yükünü hafifleteceği düşünülmüştür⁷⁴.

Vali Sadık Paşa'nın vilayete bağlı adalarda bir Rum isyanı meydana gelebileceğine dikkat çekmesi üzerine Bâb-ı Âlî, Vilayet Teftiş Memuru ve Miralay Erkan-ı Harb Mehmed Şakir Bey'i adalar hakkında bir araştırma yapmak ve bir rapor sunmak üzere görevlendirmiştir. Mehmed Şakir Bey'in 19 Mayıs 1881 tarihli layihasına göre Sakız Adası'nda nüfusun % 95'ini oluşturan Rumların önemli bir kısmı isyana meyillidir. Sakız Kalesi'nin depremde büyük bir kısmının yıkılması ve halen bu halde bulunması, burada yaşayan Müslümanların güvenliğini tehlikeye düşürdüğü gibi Yunanistan tarafından gelmesi muhtemel müfsitlerin adada kolaylıkla propaganda yapmasına ve bunda başarı kazanmasına imkân sağlamaktadır. Bu nedenle kale hız-

⁷² BOA., ŞD., 2343/22, 9 L 1298.

⁷³ BOA., ŞD., 2343/22, 9 L 1298.

⁷⁴ BOA., İ.ŞD., 63/3663, 21 R 1300; Örenç, a.g.m., s. 6-10.

lı bir şekilde tamir edilmeli ya da bunun yerine başka bir noktaya asker yerleştirilmelidir. Eğer, güvenlik sağlanamazsa Sakız'daki Müslüman halkın diğer adalarda olduğu gibi kısa bir zaman içinde göç yolunu tercih etmesi kuvvetle muhtemeldir. Mehmed Şakir Bey Sakız'da bir Rum isyanı çıktığı takdirde Koyunada, İpsala, Karpot adalarındaki Rumların da bu isyana katılacağını vurgulamıştır. Bu nedenlerle bahsi geçen dört adada güvenliği sağlamak ve ada halkını Yunan propagandasından etkilenerek isyana girişmesini önlemek için kalenin hızlı bir şekilde tamirinin yanı sıra adada mükemmel bir nizamiye taburunun bulunmasının ve isyan durumunda gerekli mahallere derhal asker sevk edilebilmesi için iki süratli korvet gemisinin Sakız'da bulundurulmasının elzem olduğunu belirtmiştir⁷⁵.

5. Banka Kurma Teşebbüsü

Vali Sadık Paşa'nın düşündüğü tedbirlerden bir diğeri ise Sakız Adası'nın yeniden imarını kolaylaştırmak amacıyla bir banka kurulmasını sağlamaktır. Afet yönetimini üstlenen Sakız Merkez Yardım Komitesini en fazla zorlayan mesele depremde yıkılan evlerin yeniden inşası ya da tamiratıdır. Çünkü bu iş için çok büyük paralar gerekmektedir. Komisyonun kasasında bir miktar para bulunmakla birlikte bu para ihtiyacı karşılayacak düzeyde değildir. Komisyonun kasasındaki paranın ihtiyaçlarına göre afetzedelere taksim edilmesi durumunda ise her bir kişiye dağıtılacak para kimsenin işine yaramayacak derecede az olacaktır. Bu nedenlerden ötürü komisyon, kasadaki yardım paralarının sermaye kabul edilmesiyle Kredi Fonsiye (Credit Consigne) isimli bir banka kurarak, evlerini tamir ya da yeniden inşa ettirmek isteyen afetzedelere çok düşük faizlerle uzun müddetli kredi vermeyi planlamıştır. Bankadan kredi çekenlerden, ödeyememe ihtimallerine karşı emlakları ipotek edilecek ve bu durumda mahkeme yoluyla satılabilecektir. Yıkıntı haline alan adada liman, köprü, yol inşası ve kamu binalarının yeniden yaptırılması da bu yolla gerçekleştirilecektir. Bu sayede hem depremde harap olan Sakız şehri ve köylerinin imarı daha hızlı bir şekilde gerçekleşecek, hem de bu sermaye adanın malı olarak devamlı elde kalmış olacaktır. Yukarıda bahsi geçen faydalar elde edileceği umulduğundan Cezâyir-i Bahr-i Sefid Valiliği tarafından tedavülü yalnız Sakız Adası'na münhasır olmak üzere faizsiz bono çıkarmak için İstanbul'daki merkezi yönetimden ısrarla izin istenmiştir. Toplanan yardım paralarının yanı sıra Sakız halkından alınacak 20-25 yıllık verginin bağışlanarak bu bankanın sermayesini oluşturması teklif edilmiştir. Kredi Fonsiye Bankasının kurulması fikri özellikle Avrupa'da yaşayan Sakızlı Rumlar tarafından desteklenmiştir. Ancak İstanbul hükümeti valinin bu talebine sıcak bakmamış ve olumsuz cevap vermiştir⁷⁶.

⁷⁵ BOA., Y.PRK. ASK., 7/15, 18 C 1298.

⁷⁶ BOA., İ.DH., 1295-2/101923, 29 Ca 1298; Y.PRK.BŞK., 4/86, 19 B 1298; Y.PRK.UM., 5/15, 27

Bunun üzerine Cezâyir-i Bahr-i Sefid Valiliği Sakız'da yeni bir Bank-ı Osmanî şubesinin ya da İstanbul'da olduğu gibi bir Emniyet Sandığının kurulmasını Osmanlı merkezi hükümetine teklif etmiştir. Afettede halkın ihtiyaçlarının karşılanmasını kolaylaştırmak amacıyla Emniyet Sandığının kurulmasının daha uygun olduğu belirtilmekle birlikte başka vilayetlerdeki emniyet ve menafî sandıklarının sermayesinin suiistimal edilmesi ve bütçelerine uygun kullanılmamasından dolayı boşaldığı belirtilerek, bu yöntem de önerilmemiştir. Diğer taraftan vilayet merkezinde zaten bir Bank-ı Osmanî şubesi olduğu belirtilmiş; işlerin bu şube aracılığıyla yürütülebileceği, dolayısıyla yeni bir şube açmaya gerek olmadığı 1881 yılının Haziran ayının ortalarında Sakız Valiliğine bildirilmiştir⁷⁷.

6. Vergi Affı Uygulaması

Osmanlı Devleti'nin, ülkede meydana gelen büyük depremlerin yaralarının sarılması aşamasında bir takım istisnai uygulamalara gittiğini görmekteyiz. Bu bağlamda devlet, 1867 yılında Midilli depreminden sonra olduğu gibi, 1881 Sakız ve Çeşme depreminden sonra da depremlerden Rumi 1297 yılı sonuna kadar (13 Mart 1882) vergi almamıştır. Rumlar, Midilli depremini emsal göstermek suretiyle muafiyet süresini artırmak için girişimde bulunmuşlarsa da bu talepleri hükümet tarafından kabul görmemiştir. Ayrıca askerlik çağına gelmiş Sakızlı erkekler o seneki bedel-i askeriden muaf tutulmuşlardır⁷⁸.

Depremlerin yaşandığı yerleşim birimlerinin afetzedelerin her türlü ihtiyacının karşılanması için gümrük vergilerine muafiyet uygulamasına da sık rastlanmaktadır. 3 Nisan 1881 Sakız ve Çeşme depremi sonrasında merkezi hükümet, deprem bölgelerine hayırsever halk tarafından gönderilecek peksimet ve diğer erzakın Rumi 1297 yılının Nisan ayı sonuna (12 Mayıs 1881) kadar yani bir yıl süreyle gümrük vergisinden muaf tutulmasını kararlaştırmıştır. Bununla birlikte merkezi hükümetin vergisiz ticari eşya sokulması gibi suiistimali önlemek amacıyla bir takım tedbirler aldığı görülmektedir. Bu bağlamda Rüşumat Emaneti, gümrükten geçirilecek erzakın isimleri, miktarı, kim tarafından gönderildiğinin belirtildiği ilmühaberle gümrüklere müracaat edilerek hasbi (karşılıksız) tezkere alınmasını şart koşmuştur.

Ca 1299; *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 864, 12 C 1298; Sakızlı tüccar aileler, 19. yüzyılda özellikle ihracat, ithalat, tefecilik, sigortacılık ve gemi taşımacılığı işleriyle uğraşarak Osmanlı ve Avrupa ticaretinde oldukça etkili oldular. Sahip oldukları 624 gemiyle yabancı limanlar arasında taşımacılık yapmaları, Sakızlıların ticari sahadaki etkinliğini göstermektedir. Bahsi geçen bu ticari işler sebebiyle zenginleşen ve servet sahibi olan Sakızlı tüccarlar bankerlik de yapmış, bu hususta Osmanlı Bankası'nın kayda değer tek rakibi olmuşlardı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hakan Başarılı, *XIX. Yüzyılda Sakız Adası Ticareti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012, s. 50-80.

⁷⁷ *BOA.*, Y.A.HUS., 167/110, 17 B 1298.

⁷⁸ *BOA.*, Y.PRK.UM., 6/6, 8 L 1300.

Önce ilmühaberlerin yardım komisyonu tarafından verilmesi kararlaştırılmış ise de yardım amacıyla erzak gönderenler için zorluk çıkarması sebebiyle bu uygulamadan vazgeçilmiş ve tezkerelerin Şehremaneti tarafından verilmesi kararlaştırılmıştır⁷⁹. *Bahr-i Sefid* gazetesi'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere Cezâyir-i Bahr-i Sefid Valiliği, 1883 yılının başında da benzer bir muafiyet girişiminde bulunmuştur. Valiliğin resmi dairelerin inşasında kullanılacak kerestelerin gümrük vergisinden muaf olması yönündeki talebi, Dahiliye Nezareti ve Sadaret makamı tarafından uygun görülmüştür⁸⁰.

Devletin, Cezâyir-i Bahr-i Sefid Valiliğinin isteği doğrultusunda depremden zarar gören girişimcilerin zararlarını karşıladığını görmekteyiz. Örneğin Sakız Adası'nda Nikoli Miltiyadi isimli bir mültezim, depremden dolayı büyük miktarlarda zarar ettiği balık avlama vergisini toplama imtiyazının feshini ya da bedelinin düşürülmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Cezâyir-i Bahr-i Sefid valiliği usul ve nizamaya uygun olarak gerekli incelemeleri yaptırmış ve görüşlerini 12 Mayıs 1882 tarihinde merkezi hükümetle paylaşmıştır. Buna göre depremde ölen ya da yaralanan balıkçıların olmasından dolayı mültezim, iki yıllığına-Rumi 1297 senesi Martından 1298 senesi sonuna kadar (13 Mart 1881-12 Mart 1883)- uhdesine aldığı balık avı vergi toplama işinden 17-18 bin kuruş civarında zarar etmiştir. Valilik ihalenin fesbinden öte, zararın giderilmesini daha makul görmüştür. Bu mesele Şura-yı Devlette de müzakere edilmiş ve valiliğin uygun gördüğü 15.750 kuruş zararın mültezimin toplam ödeyeceği miktardan düşülmesi kararlaştırılmıştır⁸¹.

7. Diğer Tedbirler

Alınan tedbirlerden bir tanesi de Bahr-i Sefid Muhafızlığının girişimleri üzerine Sakız Kalesi'nde bulunan cephane ve yanıcı mühimmatın İzmir Kalesi'ne nakli olmuştur⁸². Ayrıca Sakız'daki hapishanede tutulan ve depremde zarar görmeyen mahkûmlar da İzmir'e nakledilmiştir⁸³.

Sadık Paşa'nın almayı düşündüğü diğer üç tedbir ise şehrin açık liman haline getirilmesi, kalenin yıkılması ve dağlardaki köylerin sahillere naklidir. Ayrıca Sakız kentindeki Müslüman Mezarlığı ile civarında ve köylerdeki bazı arazilerin ada halkına verilmesi talep edilmiştir. Kredi Fonsiy Bankasında olduğu gibi Sadık Paşa'nın bu teklifleri de kabul görmemiştir. Çünkü bu istekler karşılandığında bü-

⁷⁹ BOA., DH.MKT., 1335/18, 15 Ca 1298; DH.MKT., 1335/26, 18 Ca 1298; DH.MKT., 1335/56, 24 Ca 1298; *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 841, 13 Ca 1298; *a.g.g.*, sayı 850, 23 Ca 1298.

⁸⁰ *Bahr-i Sefid*, sayı 5, 21 R 1300.

⁸¹ BOA., ŞD., 292/29, 28 R 1300.

⁸² BOA., Y.MTV., 6/4, 6 Ca 1298.

⁸³ BOA., Y.EE., 78/143, 17 Ca 1298; DH.MKT., 1364/60, 9 Z 1303.

yük çoğunluğu Rum olan ada halkını şımaracağı ve sayıları çok az olan Müslüman halkın incineceği düşünülmüştür⁸⁴.

8. Vali Sadık Paşa'ya Yönelik Eleştiriler

Osmanlı merkezi yönetimini temsil eden Bâb-ı Âli ile deprem sonrası Sakız'da görev yapmış bazı kişiler, özellikle de yabancı uyruklular, afet yönetiminin başında bulunan Cezâyir-i Bahr-i Sefid Valisi Sadık Paşa'ya yönelik; görevini layıkıyla yerine getirmediği ya da hatalı davranışlarda bulunduğu dair çok ciddi suçlamalar ve eleştirilerde bulunmuşlardır. Nitekim Sakız depreminin yaralarının sarılması sırasında Bâb-ı Âli ile Vali Sadık Paşa arasında bazı problemlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Öyle ki, Bâb-ı Âli, Vali Sadık Paşa'yı "*Biçâregâmı ebniye altında bırakmak ve vapur-ı hümayûna çekilmek affolunmaz hatâyyâtlan*" olduğu yönünde suçlamıştır.

Valiye yönelik suçlamalar bununla da sınırlı değildir. Nitekim Vali Sadık Paşa, başka şayiaların da kulağına geldiğinden bahsetmektedir. Bu şayialara göre, Vali sadece Müslüman halkı kurtarmaya ve cenazelerini çıkarmaya çalışmış, Hıristiyanlar ile hiç ilgilenmemiştir. Başka bir şayiada ise depreme maruz kalan bazı köylere gitmek isteyen bazı yabancı uyruklulara Vali tarafından izin verilmediği iddia edilmiştir. Bâb-ı Âlinin suçlaması ve iddialar karşısında Vali Sadık Paşa savunmaya geçmiş; 14 Nisan 1881 tarihinde Zelzele Komisyonu Riyâseti'ne gönderdiği ayrıntılı yazıda, depremin meydana geldiği andan itibaren geçirdiği zamanı ve yürüttüğü faaliyetleri teker teker anlattığı gibi, asılsız olarak kabul ettiği iddia ve şikâyetlerin kimler tarafından ve niçin yayıldığını da izah etmeye çalışmıştır.

Bütün şayiaların hilâfını isbât etmeye her zaman hâzır olduğunu belirten Sadık Paşa, yabancı uyruklu kişilerin yardım maksadıyla uygulamak istedikleri politikalarla neler yapmak istediklerinin delillerini ortaya koymanın çok zor olmadığını ifade etmiştir. İddiaların aksine kendisinin emsali görülmemiş derecede çalıştığını belirten Sadık Paşa'ya göre bu asılsız bilgileri yayanlar, İzmir'den Sakız'a gelen bazı Avrupalılar ile onların bağlı olduğu İzmir'deki bazı konsoloslardır⁸⁵. Vali Sadık Paşa'nın bu konuda haklı olduğunu kanıtlar nitelikli belgeler bulunmaktadır. Örneğin İzmir'de görev yapan İngiliz konsoloslu ile konsolos yardımcısının, 15 Ekim 1883 Çeşme ve Urla depremi sonrasında üstlerine gönderdikleri raporlarda 1881 Sakız depremi sonrasında yapılan faaliyetlere de değindiklerini ve bu depremin afet yönetimini üstlenen Osmanlı yöneticilerine yönelik suçlamalarda bulduklarını görmekteyiz. Bu bağlamda İzmir Konsoloslu Dennis, "*3 Nisan 1881 Sakız depremi sonrasında yaraları sarmakla görevli Osmanlı yetkililerinin burada yaşayan toplumlar arasında ayrım*

⁸⁴ BOA., Y.PRK.BŞK. 4/86, 19 B 1298; Beydilli, a.g.m., s. 398.

⁸⁵ BOA., Y.EE., 78/143, 17 Ca 1298.

yaparak yardımları ilk olarak Müslümanlara dağıttığını” belirtirken, Konsolos Yardımcısı Anamissaki “Sakız depreminde yabancı hükümetlerin yardım girişimlerinin dışlandığını” rapor etmiştir⁸⁶.

Vali Sadık Paşa'ya göre Avrupalıların bu türden bir girişimde bulunmalarının iki önemli sebebi vardır. Bunlardan birincisi kendisinin İzmir'den gelen komite üyelerinin Sakız Merkez Yardım Komitesinin üzerinde etkili olmalarına imkân tanımamasıdır. Depremin üçüncü günü vali başkanlığında Sakız Merkez Yardım Komitesi kurulduğunda yabancılar tarafından kurulan İzmir Yardım Komitesinin üyeleri, İzmir Fransız konsoloslugu memuru tarafından bu yardım komitesinin azalığına kabul edilmeyi teklif etmişlerse de, Vali aza sayısını çok artıracaklarını mazeret göstererek bu teklifi geri çevrilmiştir. Bununla birlikte Merkez Komitesi azalarından birisini kendilerine vekil kılabileceklerini ve ayrıca yardım dağıtmak isteyen komite veya şahısların bu hususta serbest olduğunu, malumat ve yardım istedikleri takdirde bunun kendilerinden esirgenmeyeceğini bildirmiştir. İzmir Yardım Komitesinin üyelerinin Merkez Yardım Komitesine kabul edilmemesinin gerçek sebebi ise Valinin yabancılara yönelik kuşkularıdır. Üst makamlara da bu endişesini bildiren Vali, Sakız Adası halkının çoğunluğunun Rum olduğundan bahisle yardımların daha çok Avrupa'daki Sakızlılar tarafından verileceğini, ancak yabancılardan oluşan İzmir Yardım Komitesinin bu suretle Merkez Yardım Komitesine müdahale imkânını elde etmeye çalıştığını söylemiştir.

Merkez Yardım Komitesi ile kendi çalışmalarını birleştirmek isteyen ve yine olumsuz cevap verilen bir grup daha vardır ki, bu da İstanbul'da Mösyö İstifanoviç başkanlığında kurulan Dersaâdet İâne Komitesidir. Vali, Sakız'da İngiliz Major Trotter ve Alman Mösyö Smith'in vekâlet ettiği bu komiteye, böyle bir şey için irade-i seniye gerektiği cevabını vermiştir⁸⁷. Bununla birlikte 7 Nisan 1881 tarihinde Paşa'ya sunulan bir Sadaret arzında komiteden yalnız bir üyenin alınmasının kabul edilebileceği yönünde görüşün mevcut olduğunu görmekteyiz⁸⁸.

Valinin yabancılara yönelik kuşkulu tutumu sebebiyle bahsi geçen yardım komiteleri, Sakız Merkez Yardım Komitesinden ayrı hareket etmek zorunda kalmışlardır⁸⁹. Vali Sadık Paşa, her ne kadar Sakız'da faaliyet gösteren diğer yardım komisyonlarının afetzedelere dağıtacakları eşya, gıda malzemesi ve diğer yardımları gerçek ihtiyaç sahiplerine dağıtmak ve mükerrer dağıtmamak için Sakız Merkez

⁸⁶ *TNA.*, F.O., 78/3539; 195/1453, No 43, 5 Kasım 1883; F.O., 78/3539; 195/1453, No 44, 26 Kasım 1883.

⁸⁷ *BOA.*, Y.EE., 78/143, 17 Ca 1298.

⁸⁸ *BOA.*, İ.DH., 1295-2/101923, 29 Ca 1298.

⁸⁹ *BOA.*, Y.EE., 78/143, 17 Ca 1298.

Yardım Komitesi ile devamlı iletişim içerisinde olduğunu söylese de⁹⁰ bu durumun organizasyon ve verimlilik açısından bazı sıkıntılara yol açtığı tahmin edilebilir. *The Constantinople Messenger* gazetesi de bu konuya dikkat çekmiştir. Gazete, bütün yardım komitelerinin Sakız Adası'nda ayırım gözetmeksizin gayretle çalışarak afetzedelerin ihtiyaçları başarılı bir şekilde giderilmeye çalışıldığını, ancak en büyük sıkıntının Sakız Adası'nda yardım dağıtımının tek elden yapılamaması olduğunu vurgulamıştır⁹¹.

Vali Sadık Paşa'ya göre Avrupalıların kendisini şikâyet etmelerinin ikinci önemli sebebi, kendisinin Avrupalıların çadır hastaneler üzerine çektirdikleri bandıraları indirtmesidir. İngiliz ve Fransız yardımseverler Kale Meydanı'na kurdukları çadır hastanelerin üzerlerine kendi milletlerinin bandıralarını çektiklerinde Vali bundan pek hoşlanmamıştır. Neticede Sakız Mutasarrıflığının, “*Bu makûle îânât-ı hayriyede milliyet ve kavmiyyet mu'teber olmamak lâzım geleceği misüllü konsoloshanelerden başka yerlerde ecnebi bayrağı çekilmek dahi âdet olmadığı cihetle indirilmesi gerektiği*” yönündeki tebliği üzerine İngiliz ve Fransızlar bu talebi makul görerek, bayraklarını indirmişlerdir⁹². Bunların yanı sıra Vali Sadık Paşa'nın, yerinde olsa da yabancıların ve Osmanlı tebaası Gayrimüslimlerin hoşuna gitmeyecek bazı girişimlerde bulunduğunu söyleyebiliriz. Yunan hükümeti tarafından Sakız'a gönderilen ve arama kurtarma faaliyetlerine katılan 50 kadar askerin resmi kıyafetle yani üniformayla karaya çıkmasına izin verilmeyerek, bezden iş elbiseleri ve hasır şapkalar giymek zorunda kalmasını buna örnek olarak verebiliriz⁹³.

Gayrimüslim ve yabancıların nefretini celb edecek bir diğer olay da, Vali Sadık Paşa'nın Cezâyir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti başmühendisi Mösyö Jul Henry'yi azarlamasıdır. Bu olayın sebebi Mösyö Henry'nin “*Fransız gemisi gelmeseydi adam kurtarılamaz idi ve zâbitân-ı Osmânîye bî kayd ve bî insânî...*” gibi münasebetsiz sözler söylemesidir. Bunun üzerine Vali, Fransız korveti kaptanı ile beraberken Mösyö Henry'e “*Hizmetinde bulunduğu devletin zâbitân-ı askeriyesi haklarında böyle bir iftirâyı atmasının edebe ve insanlığa aykırı olduğunu*” azarlama suretinde söylediğini merkezi hükümete bildirmiştir⁹⁴. Bu arada Vali Sadık Paşa, 16 Nisan 1881 tarihinde İstanbul'a gönderdiği arızada, Mösyö Jul Henry'nin depremden sonraki ilk günlerde Fransa'nın İzmir Konsolosluğuna hitaben bazı gerçek dışı bilgileri içeren bir rapor yazdığını bildirmiş ve bu hususta kendisine bir cevap yazılmasını talep etmiştir. Vali, 12 Mayıs 1881 tarihinde gelmeyen cevabı hatırlatma gereği duymuştur⁹⁵.

⁹⁰ BOA., Y.EE., 78/143, 17 Ca 1298; *The Constantinople Messenger*, Vol I, sayı 51, 27 Nisan 1881.

⁹¹ *The Constantinople Messenger*, Vol I, sayı 50, 20 Nisan 1881; a.g.g., Vol I, sayı 51, 27 Nisan 1881.

⁹² BOA., Y.EE., 78/143, 17 Ca 1298.

⁹³ BOA., Y.EE., 78/143, 17 Ca 1298.

⁹⁴ BOA., Y.EE., 78/143, 17 Ca 1298.

⁹⁵ BOA., Y.EE., 79/115, 30 Nisan 1297.

Bâb-ı Âlinin Vali Sadık Paşa'yı "*Biçâregâni ebniye altında bırakmak ve vapur-ı hümayûna çekilmek affolunmaz hatâiyâtta*" yönündeki suçlamasının yerinde olup olmadığını tartışmakta fayda vardır. Bu suçlamaya karşı Vali, depremin yaşandığı günün akşamı ezani saatle ikiye kadar yani akşam ezanından iki saat sonrasına kadar (20:47) Kale Meydanı'nda kaldığını, sonra Süreyyâ Vapuru'na çekildiğini ifade etmektedir. Bu cümleden olarak binlerce kişinin enkaz altında ölüm-kalım mücadelesi verdiğini düşündüğümüzde ilk günkü arama kurtarma faaliyetlerinin çok erken bir vakitte sonlandırıldığını yani Bâb-ı Âlinin Valiye yönelik suçlamasının isabetli olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte Valinin de üzerinde durduğu gibi, arama kurtarma faaliyetlerini olumsuz yönde etkileyecek bazı durumlar vardır. Bunlardan birincisi depremin yaşandığı gün artçı şokların sıklıkla ve şiddetle devam etmesidir. Bu durum adadaki insanlarda depremin yaşattığı korkuyu artırmış ve herkesin öncelikle kendi canını düşünmesine yol açmıştır. İkinci olumsuz etken, arama kurtarma faaliyetlerinde görev alabilecek asker sayısının az olmasıyla ilgilidir. Adadaki kalede bulunan bir bölük kadar topçu askeri depremden sonra cephaneye ve sair edevatı koruma telaşına düşmüştür. Diğer taraftan topçu askerleri dışındaki askerlerin genelinin yerli olması arama kurtarma faaliyetine katılan asker sayısını daha da düşürmüştür. Çünkü yerli askerlerin bir kısmı kendi ailelerinin kaybı ve bazıları akrabalarının korunmasının derdine düşmüşlerdir. Üçüncü olumsuz etken ise enkaz kaldırma faaliyetlerinde kullanılacak kazma ve kürek gibi aletlerin ilk gün tedarik edilmemesi ya da edilememesidir⁹⁶. Depremin ikinci gününün öğle vakitlerinde artçı sarsıntıların biraz kesildiği sırada kale ambarından çıkarılan ve mağaza kapıları kırılarak elde edilen alet-edevat sayesinde arama kurtarma faaliyetlerine başlanılabiliştir ki, depremin üzerinden bir günden fazla zaman geçmiştir. Bu nedenle Valinin alet-edevat temini girişiminde de çok geç kaldığı söylenebilir. Valinin bazı riskleri üzerine alarak depremin birinci günü artçı şokların kesildiği zaman dilimlerinde kale ambarından ve dükkânlardan bir şekilde alet-edevatı çıkartmasının insanları canlı bir şekilde kurtarmak için elzem olduğunu söylemek mümkündür.

Vali Sadık Paşa'ya yönelik suçlamalardan bir tanesi de Kale Meydanı'nda depremin üçüncü günü hissedilmeye başlanılan leş kokusu ile Sakız kentinin iki saat uzağında bile hissedilen başka bir iğrenç kokunun ortalığa yayılmasıdır. İzmir'deki Fransa konsolosunun, bağlı olduğu elçiliğe gönderdiği yazıda "*Sakız'da enkâz altında kalmış olan binlerce cesedin kokusunun geldiği ve temizlenmesinin imkânsız olduğu*" belirtilmiş-

⁹⁶ BOA., Y.EE., 78/143, 17 Ca 1298.

tir⁹⁷. Sadece yabancılar değil, dönemin Aydın Vilayeti Valisi Mithat Paşa da 7 Nisan 1881 tarihinde Başvekâlete çektiği telgrafta aynı sıkıntıyı dile getirmiş ve bir salgın hastalığın ortaya çıkabileceği endişesiyle merkezi hükümete uyarıda bulunmuştur: “Sakız’dan gelenlerin virdikleri ma’lûmâta göre ebniye yıkıntıları altında kalan ve telef olan nüfusun ta’affünâtı Sakız’ın bir iki saat ba’desinde olan mahallerine değin münteşir olarak bunun gerek cezirece ve gerek civârında kâin mahallerce hastalığa ve diğer bir nev’ musîbete sebep olacağı tevâtüren söylenilmekte olduğuna...”. Mithat Paşa enkaz altında hayatta kalanlardan 15 kadarının iki gün önce, 2-3 kişinin de bir gün önce kurtarıldığını, bir gün daha geçtikten sonra hiçbir ümit kalmayacağını ifade ettikten sonra “Nerdeyse dağlar gibi yığılan bina yıkıntılarının binlerce amele ile açılıp temizlenmesinin çok vakit alacağını” belirterek “Kötü kokuların geldiği yerlerin kapatılarak kireç dökülmesini ve harâbelerin kimsenin içine giremeyeceği şekilde muhâfaza idülmesini” tedbir olarak sunmuş ve bu tedbirlerin önemli bir kısmı karantina idaresince alınabileceğini belirtmiştir⁹⁸.

Vali Sadık Paşa, şehirde iğrenç bir kokunun yayıldığını kabul etmekle birlikte bunun bir salgın hastalığın yayılmasına sebep olacağına dair iddiaları, daha öncekiler gibi asılsız ve vahim bulmuştur. Kale Meydanı’nda depremin üçüncü günü hissedilmeye başlanılan leş kokusunun, insan ölülerinden değil, o civarda bulunan ve yıkılan iki üç adet ahırdaki 25 civarındaki katır ve beygir leşlerinden kaynaklandığını savunmuştur. Enkaz altında kalan hayvan leşlerinin çok olmasından dolayı Sadık Paşa, istihkâm sınıfından iki bölük askerin acil bir şekilde enkazın kaldırılması amacıyla gönderilmesini talep etmiştir.

Valinin ifadesine inanmamız gerekirse Kale Meydanı’nda hissedilen bu iğrenç koku, depremin dördüncü günü akşamına kadar çıkarılarak defin edilen hayvan leşlerinin kaldırılmasıyla tamamen kaybolmuştur. Ayrıca Vali, Sakız Kentinin iki saat uzağında işitilen fenâ kokunun ise yaralılara sürülen *asid-i fenikin* kokusu olduğunu iddia etmektedir ki, bu iddialarında haklı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Valinin bu konuda güçlü tezler ortaya koyduğunu görmekteyiz. Vali, yaz günü dahi olsa insan ve hayvan cesetlerinin 24 saat zarfında koku salmayacağını ileri sürmektedir. Şehrin iki saat uzağından hissedilen kötü koku Pazartesi akşamı, yani depremin ikinci günü başladığına göre insan ve hayvan cesetlerinin kokması mümkün değildir. Bu nedenle bahsi geçen kokunun aynı günün öğleden sonrasında enkaz altından çıkarılmaya başlanan yaralılara sürülen *asid-i fenikin* kokusu olması daha mantıklı gelmektedir. Diğer taraftan Sıhhiye Nezaretinden gönderilen doktor depremden 9-10 gün sonra Sakız’a gelerek enkazdan çıkarılan cenazelerin defnini muayene ve tedkik etmiş, ancak her hangi bir ihtiyati tedbire lüzum görmemiştir. Bu durum

⁹⁷ BOA. Y.PRK.EŞA., 2/72, 29 Z 1298.

⁹⁸ BOA., YA.RES., 10/43, 8 Ca 1298.

da cenazeler nedeniyle bir salgın hastalığın yayılması gibi bir olumsuz sonuç taşımadığını göstermektedir. Valinin ifadesine göre, mektubunu yazdığı 14 Nisan 1881 tarihinde herhangi bir koku kalmamıştır⁹⁹.

Vali Sadık Paşa Bâb-ı Âlî tarafından suçlanmasından iki gün sonra, 16 Nisan 1881 tarihinde istifa etmiş, ancak bu talebi merkezi hükümet tarafından kabul edilmemiştir. Bu istifa hakkında açıklayıcı bir bilgiye rastlanmamakla birlikte Sadık Paşa'nın eleştirilere daha fazla tahammül edemediği; diğer taraftan Bâb-ı Âlînin *dere geçerken at değiştirilmez* düşüncesiyle hareket ederek, depremin daha ikinci haftasında yani kargaşa ortamının sürdüğü bir süreçte tecrübeli bir valinin yerine adayı ve insanlarını tanımayan başka birinin atanmasının daha fazla sıkıntıya sebep olacağını dikkate aldığı tahmin edilebilir. Daha önce Sadık Paşa'nın istifasını kabul etmeyen Bâb-ı Âlî, 4 Haziran 1881 tarihinde yani depremden 63 gün sonra onu azletmiştir. Zaten son zamanlarda Sadık Paşa'nın sunduğu tekliflerin kabul edilmemesi bunun bir işareti olarak görülebilir. Sadık Paşa sadece azledilmekle de kalmamış, aynı zamanda Limni Adası'nda oturmaya memur edilmiş ve kendisine mazuliyet maaşı bağlanmıştır¹⁰⁰.

Sadık Paşa'yı eleştirenlerden birisi de görevi ondan devralan halefi Mehmed Said Paşa'dır. Selefinin Sakız'da kötü idare yürüttüğünden bahseden yeni vali Mehmed Said Paşa'nın, *enkaş devraldım* siyaseti uyguladığını görmekteyiz. Mehmed Said Paşa, depremden yaklaşık bir yıl sonra, 16 Nisan 1882 tarihinde yazdığı hususi bir yazıda, selefinin kötü idaresinin neticesi olarak afetzede halkın perişan bir halde ve ümitsizlik içerisinde olduğunu şu ifadelerle belirtmiştir:

“Kulları Sakız'a muvâsetinde hareket-i arzın netece-i tabî'yyesi olmak üzere âhâlîyi istilâ eden hâl-i perişânî içinde selefin eser-i sû-i idâresi olarak bir de âhâlî-i İslâm ile Hristiyânların asdıkâsında (sadıklarında) ye'is ve fûtûr (zayıflık, gevşeklik) ve Yunânîler ile hevedârlarında (dostlarında) memnûniyet ve sürûr görmüş idim”¹⁰¹.

Selefi Sadık Paşa gibi, Mehmed Said Paşa'nın da en fazla üzerinde durduğu konulardan birisi, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne zarar veren Yunan milliyetçiliğinin Sakız Adası'nda yayılmasını önlenmesidir. Yunanlıların adada Sakızlı Rumlara karşı etkili bir Yunanlılaşma politikası takip ettiklerinden bahseden Mehmed Said Paşa, seleflerini kendisinden önce ciddi tedbirler almamakla suçlamıştır. Yeni vali, Yunanlıların eskiden beri Sakız'ın Rum halkı üzerinde devamlı ve ciddi olarak çalıştıklarını ve bu konuda epey mesafe katettiklerini belirttikten sonra kendisinden önce görev yapan valileri, gerekli tedbirleri zamanında almadıkları yönünde

⁹⁹ BOA., Y.A.RES., 10/43, 8 Ca 1298; YEE., 78/143, 17 Ca 1298.

¹⁰⁰ Beydilli, a.g.m., s. 398; H. 1302. *Cezâyir-i Bahr-i Sefid Vîlâyeti Salnamesi*, s. 51.

¹⁰¹ BOA., Y.PRK.UM., 5/15, 27 Ca 1299.

eleştirir. Ona göre, “Sakız yerlilerinin aklını çelen müfsidlerin fa’aliyetleri güzel tedbirlerle etkisiz hale getirilebilirdi. Bu iş zamanında başarılmadığı için şimdi bu zararlı fikirlerin yayılmasını önlemek çok daha zordur”. Yunanilik fikrinin daha fazla yayılmasını önlemek için göreve ilk geldiği andan itibaren etraflıca çare düşündüğünü söyleyen Mehmed Said Paşa, “Daimi bir mesâi ile Sakız Rumlarının bu zararlı fikirlerinin yatıştırıldığı ve değiştirildiğini, teftişin lüzumlu olduğunu, ancak kış geldiği ve elde kışın adalara seyahat olunabilecek derecede kuvvetli vapurlarının olmadığını, bu nedenle sadece Midilli’ye kadar gidilebildiğini” ifade etmiştir¹⁰².

Mehmed Said Paşa, adalarda esaslı ıslahat yapılarak Yunanlılara ve diğer Avrupalı milletlere temayül fikrinin önlenmesi için Cezâyir-i Bahr-i Sefid Vilâyetine bağlı bütün adalarda esaslı ıslahatlar yapılması, yabancı devletlerin vatandaşlığı meselesinde kesin bir neticeye varılması, bütün mevkilerin ve durumun devamlı surette teftiş edilerek memurların usul ve davranışlarının olumlu yönde değiştirilmesinin uygun olacağı yönünde fikre sahiptir ve bu fikirlerini 16 Nisan 1882 tarihinde İstanbul’daki hükümet merkezi ile paylaşmıştır¹⁰³.

Mehmed Said Paşa, selefini, Sakız Merkez Yardım Komitesini Yunanlılar ve Yunanlığa eğilimli şahıslardan doldurmakla da suçlamıştır. Tedbir olarak ise komisyona Müslüman ve Hıristiyanlardan yeni üyeler ilave etmiştir. Ancak komitenin başkanlığını, selefinin aksine kendisi üstlenmeyerek, Sakız Mutasarrıfına vermiştir¹⁰⁴. Mehmed Said Paşa, Sakız’da yardım dağıtan ve sağlık vb. hizmetleri veren özel yardım komisyonları konusunda da selefinin aksine bir tutum sergilemiştir: diğer yardım komisyonlarıyla iletişim ve koordinasyon içerisinde bulunarak faaliyet yürütmüş, hatta onların önemli bir kısmını Sakız Merkez Yardım Komitesi çatısı altında birleştirmiştir¹⁰⁵.

Mehmet Said Paşa, sefeli Sadık Paşa’ya yönelik tutumunu giderek sertleştirmiş ve onu hainlikle bile suçlamıştır. Bunun sebebi Mehmed Said Paşa’nın ifadesiyle: “muzırr bir takım planları hakikaten câlib ve cidden te’essüf şeyler olduğu ve ale’l-husus Sakız Kal’a-i Şahanesinin adeta topa tutulup esasen ve külliyen hedm ve tahrib idilmek gibi bir sû-i tedbîre teşebbüs itmesi”dir¹⁰⁶.

¹⁰² BOA., Y.PRK.UM., 5/15, 27 Ca 1299.

¹⁰³ BOA., Y.PRK.UM., 5/15, 27 Ca 1299.

¹⁰⁴ BOA., Y.PRK.UM., 5/15, 27 Ca 1299.

¹⁰⁵ BOA., Y.PRK.UM., 5/15, 27 Ca 1299.

¹⁰⁶ BOA., Y.PRK.UM., 5/107, 20 N 1300.

9. Sakız Merkez Yardım Komitesi ve Faaliyetleri

Sakız Merkez Yardım Komitesi, deprem sonrasında afet yönetimini üstlenen en önemli birim idi. Başkanlığını Vali Sadık Paşa'nın yaptığı bu komite, Osmanlı merkezi hükümeti, Padişahın başkanlığında İstanbul'da kurulan Sakız'a İane Komisyonu ve merkezi İzmir olan Aydın Valiliği ile koordineli bir şekilde çalışmıştır. Komite, enkaz altındaki insanların kurtarılması, yaşamlarını devam ettiren afetzedelerin işesi, barındırılması ve devlet kanalıyla yapılan her türlü yardımın ihtiyaç sahiplerine adil bir şekilde dağıtılması için ciddi gayret göstermiştir.

Komite, Valinin başkanlığında her sabah güneş doğar doğmaz toplanarak güneşin batışına kadar afetzedelerin ihtiyaçlarının giderilmesi için çalışmaktaydı. Komisyon başkanı Vali bazen komisyonda, bazen de hem afetzede halkı teselli ederek ümit vermek hem de onların durumunu incelemek için çadır ve barakalar arasında dolaşmaktaydı. Akşam vakitlerini de onlarla ilgili yazışmalarla geçirmekteydi¹⁰⁷.

Devlet kanalıyla İstanbul, İzmir ve başka şehirlere Sakız'a gönderilen erzak, giysi, battaniye, kereste, çadır, nakit para vb. her türlü yardımlar Sakız Merkez Yardım Komitesi bünyesinde toplanmaktaydı. 24 Nisan 1881 tarihine kadar bu komiteye gelen erzak, eşya ve nakit paranın miktarı ve bunların ne kadarının sarfedildiği hususunda *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi önemli bilgiler vermektedir. Depremden sonraki 22 gün içerisinde komiteye gelen ya da satın alınan yardım malzemeleri tablodaki gibidir¹⁰⁸:

¹⁰⁷ *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 847, 20 Ca 1298.

¹⁰⁸ *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 862, 10 C 1298.

Tablo 1: Sakız Merkez Yardım Komitesine Gelen veya Satın Alınan Eşyalar

Komiteye Gelen ve Satın Alınan Eşyanın		Ölçü Birimi	Harcanan eşyanın miktarı	Komisyonda kalan miktar
Cinsi	Miktarı			
Un	6.281	çuval	3.473	2.808
Ekmek	39.129	kıyye	39.129	-
Pirinç	408	çuval	214	194
Peksimet	2087	çuval	1587	500
Fasulye, bakla mercimek	1328	çuval	729	599
Zeytin, zeytinyağı, havyar, peynir, balık (sade ve kuru), makarna	103 28 2.359	Varil Çuval kıyye	75 25	28 3
Kahve, şeker, helva, soğan	2 5	kutu çuval	2 4	- 1
Çadır, minder, şilte, yastık, yorgan ve fanila	8842	adet	8.572	270
Toprak tencere, bakır tencere, kaşık vs.	9462	adet küfe	610	336
Kereste	57.757	adet	50.757	7.000

Bu erzak ve eşyaların yanı sıra saraydan ihsan buyrulan 200.000 kuruş dahil olmak üzere yaklaşık 15.000 adet sim mecidiye, 14.000 adet Osmanlı lirası nakid olarak Sakız Merkez Yardım Komitesine gönderilmiştir. Bu paradan sim mecidiyelerin yarısı afetzedelerin çeşitli ihtiyaçları için harcanmıştır. Yukarıda bahsi geçen erzak ve eşyanın tamamı yardım olarak gelmemiştir. Bir kısmı gönderilen nakit paralar aracılığıyla komite tarafından satın alma yoluyla temin edilmiştir¹⁰⁹.

Sakız Merkez Yardım Komitesi, daha kurulduğu zamanda aldığı karar gereği fırınlar ve barakadan dükkânlar inşa edilip açılıncaya kadar zengin, fakir herkese ekmek dağıtmıştır. Bu durum daha sonra da devam etmiş, ancak geçimlerini temin edemeyecek derecede olanlardan hasta, yaşlı ve dul olanlar haricindekiler, yani bedenlen bir iş yapabilecek olan afetzedeler, yardım paralarından verilecek yevmiye karşılığında bina enkazlarının kapattığı yol ve köprüleri açmak ve yol üzerinde yıkılmaya meyilli olan tehlikeli duvar ve binaları yıkmak gibi işlerde görevlendirilmişlerdir. Bunun yanı sıra maddi durumu iyi olmayan afetzedelerin çadır, baraka, yorgan gibi ihtiyaçları bir müddet daha sağlanmış¹¹⁰.

Vali Sadık Paşa, afetzedelerin durumunu denetlemek ve onların ihtiyaçlarını

¹⁰⁹ *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 862, 10 C. 1298.

¹¹⁰ *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 864, 12 C. 1298.

karşulamak için vapurlarla adanın her tarafının dolaşılmasına özen göstermiştir. 9 Nisan 1881 tarihinde Sakız depremzedelerinin hizmetinde kullanılmak üzere Merkez Yardım Komitesi üç geminin kiralanan liman başkanlığından talep etmiştir. Bunun üzerine İstanbul'dan kiralanan İtalya, İngiltere ve Sisam badıralı bu üç römörkör vapuru, Sakız limanında bulunacak ve adanın her tarafını dolaşacak, afetzedelerin ihtiyaçlarının giderilmesi için sefer düzenleyecektir¹¹¹. Aynı zamanda Vali, hem güney köylerine hem onlar kadar depremden etkilenmemiş, ancak onlar nispetinde yardım almak isteyen kuzey köylerinin durumlarını tahkik etmek hem de duydukları korku sebebiyle adadan göç etmeye kalkışan Sakız halkının bu girişimlerini münasip bir lisanla önlemeye çalışmak için Sakız Mutasarrıfı ile Yâverân-ı Hassa-i Hazret-i Şahânedan Kaymakâm Ahmed Bey'i, Merih Korvetiyle adanın etrâfını kontrole göndermiştir¹¹².

Yardım dağıtımının sistemli bir şekilde yapıldığını görmekteyiz. Merkez Komite, Sakız kenti ve köylerini birkaç daireye ayırmış, her bir daire için bir dağıtım komitesi tayin etmiş ve yardım malzemelerinin dağıtımı için her köye iki güvenilir memur atamıştır. Bu dağıtım komiteleri, daireleri kapsamında bulunan afetzedelerin muhtaç oldukları şeyleri Merkezi Komiteden toptan alarak, ihtiyaç sahiplerine dağıtmışlardır. Ayrıca nakden gelen yardımları, dağıtım komitelerine vermek için bir ambar komitesi teşkil edilmiştir ve bir baraka ambar inşa edilmiştir¹¹³.

Sakız'da kurulan Merkez Yardım Komitesinin yanı sıra yine Sakız merkezli Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Valiliği tarafından bazı cami ve dergâhların yapımı için ileriki tarihlerde ayrı bir yardım kampanyası başlatılmıştır. Toplanan yardım paralarıyla 2 Şubat 1883 tarihi itibarıyla kentteki Halveti Dergâhı tamamlandığı, Nakşibendi Dergâhı ile Süleymaniye Camii'nin inşası ise devam ettiği bilinmektedir¹¹⁴.

10. Yardım Toplama Faaliyetleri

Depremi hemen sonrasında hem devlet yetkilileri hem de halktan insanlar çeşitli girişimlerde bulunarak afetzedelerin yaralarını sarmaya çalışmışlardır. Yurt içinde ve yurt dışında birçok yardım komisyonu kurularak afetzedeler için yardım kampanyaları başlatılmıştır.¹¹⁵ Bu komisyonların en büyüğü ve önemlisi Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'da kurulan *Sakız'â İane Komisyonu* idi.

¹¹¹ BOA. Y.EE., 44/140, 10 Ca 1298.

¹¹² BOA., Y.EE., 78/143, 17 Ca 1298.

¹¹³ BOA., Y.EE., 78/143, 17 Ca 1298.

¹¹⁴ *Bahr-i Sefîd*, sayı 1, 24 Ra 1300.

¹¹⁵ BOA., HR.MTV., 697/5, 27 4 1881; *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 837, 8 Ca 1298; *a.g.g.*, sayı 838, 9 Ca 1298; *a.g.g.*, sayı 841, 13 Ca 1298; *a.g.g.*, sayı 845, 17 Ca 1298; *a.g.g.*, sayı 849, 22 Ca 1298; *a.g.g.*, sayı 862, 10 C 1298; *a.g.g.*, sayı 864, 12 C 1298.

11. Sakız'a İane Komisyonu

Padişahın başkanlığında İstanbul'da kurulan Sakız'a İane Komisyonunun azaları şunlardır: Birinci aza Teftiş-i Devâir Reisi Safvet Paşa, ikinci aza Başvekil Said Paşa, üçüncü aza Hassa Birinci Ordu-yı Hümayun Müşiri Rauf Paşa'dır. Dördüncü ve beşinci azalar fahri olup, dördüncüsü Almanya Büyükelçisi Koned Hachfeld, beşincisi İngiltere Büyükelçisi Mösyö Goschen'dir. Altıncı aza Teşrifat-ı Umumiye Nazırı Münir Bey'dir. Ayrıca Aydın Vilayeti Valisi Mithat Paşa ile Cezâyir Bahr-i Sefid Vilayeti Valisi Sadık Paşa kendi vilayetlerinde kurulan komisyonların başkanlıklarını yürütmekle birlikte Padişahın başkanlığında İstanbul'da kurulan komisyonun da üyeleridir. İstanbul'da Mabeyn-i Hümayûnda kurulan yardım komisyonu pazartesi ve perşembe günleri saat 12: 00 ile 15: 00 arasında Yıldız Sarayı'nda toplanmıştır¹¹⁶.

Komisyon, hayırsever vatandaşları yardıma teşvik etmek için çaba göstermekteydi. Bu bağlamda komisyon, küçük veya büyük yardım yapan herkesin isimlerinin yaptıkları yardım miktarıyla birlikte ilan edilmesi kararlaştırmıştı. Dönemin padişahı Sultan II. Abdülhamid'in de bu yönde hareket ettiği; bizzat kendisi ve ailesinin Sakız ve Çeşme depremzedeleri için büyük miktarlarda yardımlar yapmak suretiyle başta İstanbul'daki yönetici kesim olmak üzere bütün Osmanlı tebaasını bu hususta teşvik ettiği söylenebilir. Nitekim yardım amacıyla saraydan toplam 2.330 lira toplanmıştır. Sultan II. Abdülhamid, 1.500 lira ihsan buyururken, Validesi 200, kızları Zekiye Sultan, Naime Sultan, oğulları Şevket Efendi, Mehmed Selim Efendi ve hazinedarı 100'er, kız kardeşi Esmâ Sultan Efendi ve oğlu Tefvik Efendi 50'şer lira, ikinci hazinedarı ise 30 lira bağışta bulunmuştur¹¹⁷.

Sakız'a İane Komisyonunun en önemli yardımcısı Padişahın görevlendirdiği Altıncı Belediye Dairesi idi. Başkanlığını Şehremini Mazhar Paşa'nın yürüttüğü Şehremaneti, Sakız Merkez Yardım Komitesinin talepleri ve Padişahın talimatları doğrultusunda gerekli ihtiyaç maddelerini temin ederek Sakız'a göndermiştir. Şehremanetin en önemli görevlerinden birisi de afetzedelere yardım için komisyon adına hayırsever İstanbul halkından yardım toplamaktı. Bu amaçla Mazhar Paşa muhtar ve imamları görevlendirmiştir. Onların İstanbul'daki evleri tek tek dolaşması suretiyle daha fazla yardım toplanması hedeflenmiştir. Görevliler sadece para değil, depremzedelerin işine yarayabilecek elbise, ayakkabı, yün örtü vb. eşyalar da toplamışlardır¹¹⁸.

Sakız'a İane Komisyonunda toplanan paranın tamamı depremzedeler için kullanılmamıştır. Bu paralardan kalan ve Bank-ı Osmanî'de Başkâtib-i Şehriyarî Ali Rıza Paşa üzerine kayıtlı bakiye, Anadolu'ya gelen muhacirlerin masrafları için

¹¹⁶ BOA., Y.A.RES., 10/30, 3 Ca 1298; Y.EE., 42/272, 7 Ca 1298.

¹¹⁷ *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 841, 13 Ca 1298.

¹¹⁸ BOA., İ..DH., 869/69492, 16 M 1300; *The Constantinople Messenger*, Vol I, sayı 49, 13 Nisan 1881.

kullanılmak üzere 16 Eylül 1882 tarihinden kısa bir müddet önce Hazine-i Hassa'ya aktarılmıştır¹¹⁹.

12. İzmir'de ve Diğer Şehirlerde Kurulan Yardım Komisyonları

Devlet görevlileri tarafından kurulan yardım komisyonlarının bir tanesi de Aydın vilayeti merkezi İzmir'de, Vali Mithat Paşa'nın başkanlığında kurulan komisyondur. Bu komisyon, 26 Nisan 1881 tarihli bir mazbatadan anlaşıldığı üzere nakdi yardımın yanı sıra ekmeğe, elbise, baraka yapımı için tahta ve çeşitli eşya ve erzaktan oluşan yardımları da kabul etmiştir. Depremden sağ kurtulan afetzedelerin hayatta kalmalarını sağlamak için Aydın vilayeti dahilinde dört beş gün içinde gerekli şeyleri toplamak veya hükümet, belediye ve komisyon tarafından satın alınmak suretiyle ihtiyaçlar giderilmeye çalışılmıştır. Komisyonun topladığı yardımlar, satın aldığı ekmeğe, pirinç vs. gıdalar ve tahtalar deprem mahallerine vapur-ı hümayunlar vasıtasıyla gönderilerek afetzedelere dağıtılmıştır. Aydın vilayeti dâhilinde toplanan nakdi yardımın miktarı 26 Nisan 1881 tarihi itibarıyla 950 lirayı bulmuştur. Ancak bu paranın 100 lirası masraf olduğundan kalan 850 lira depremzedelerin ihtiyacının giderilmesi amacıyla banka şubesine yatırılmıştır. Bu miktarın en fazla % 25'i Çeşme afetzedelerine ayrılırken, geri kalanı depremden çok daha büyük oranda yara alan Sakız afetzedelerine gönderilmiştir¹²⁰.

İzmir'de kurulan bu komisyon için kadın hayırseverlerin de yoğun bir şekilde gayret gösterdiğine şahit olmaktayız. Bu hususta aktif çalışanlardan birisi Aydın Mutasarrıfı Necip Paşa'nın eşi Hanife Hanım'dır. Hanife Hanım, İzmir'de memurların eşleri ve kızları arasında 7 Mayıs 1881 tarihine kadar 1.258 buçuk kuruş miktarında yardım toplamayı başararak kent halkının ve afetzedelerin sempatisini kazanmıştır¹²¹.

Sakız, İstanbul ve İzmir'den başka Çanakkale, Gelibolu, Edirne, Cebel-i Lübnan gibi bazı kentlerde de yardım komisyonları kurularak afetzedeler için yardım kampanyaları başlatılmıştır. Edirne vilayetinde 5 Temmuz 1881 tarihine kadar toplam 76.273 kuruş toplanırken, Cebel-i Lübnan'da Mutasarrıf Rüstem Paşa'nın, memurları arasında bir yardım kampanyası başlatmasıyla –mecidiye 19 kuruştan- 1.581 Mecidiye değerinde 30.039 kuruş para toplamıştır. Rüstem Paşa'nın afetzedelere yardım toplamak için gösterdiği bu gayret, Osmanlı merkezi yönetiminde memnuniyetle karşılanmış ve kendisine teşekkür ve takdirleri bildiren bir yazı gönderilmiştir¹²².

¹¹⁹ BOA., Y.EE., 108/20, 3 Za 1299.

¹²⁰ BOA., Y.EE., 40/156, 26 Ca 1298.

¹²¹ BOA., Y.EE., 40/158, 7 C 1298.

¹²² BOA., Y.A.RES., 10/30, 3 Ca 1298; *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 843, 15 Ca 1298; *a.g.g.*, sayı 848, 21 Ca 1298; *a.g.g.*, sayı 874, 24 C 1298; *a.g.g.*, sayı 837, 8 Ca 1298; *a.g.g.*, sayı 864, 12 C 1298; *a.g.g.*, sayı 911, 7 Ş 1298.

13. Gayri Müslim Osmanlı Tebaası ve Yabancılar Tarafından Kurulan Yardım Komisyonları

Sakız depremi sonrasında devlet yetkililerinden başka Gayrimüslim hayırseverlerin de yardım komisyonları kurduğu ya da yardım kampanyaları başlattıkları görülmektedir. Arşiv belgeleri İzmir’de Vali Mithat Paşa’nın başkanlığındaki komisyondan başka Bank-ı Osmanî İdaresi ile Rum Metropolithanesi tarafından da birer yardım komisyonu kurulduğundan bahsetmekle birlikte faaliyetleri hakkında bilgi vermemiştir¹²³. *The Constantinople Messenger* gazetesi ise bazı yerel yardım komisyonları tarafından Çeşme afetzedelerine kereste verildiğinden ve Rittern isimli geminin Kaptanı Pusey tarafından bir miktar çadır bırakıldığından bahsetmiştir¹²⁴.

İstanbul’daki Gayrimüslimler ve yabancılar tarafından da birçok yardım komisyonu kurulmuştur¹²⁵. İstanbul tüccarından Mösyö İstefanov Miçen, Rum Metropolidi Monsinyor Voçino, Mösyö Henz ve Mösyö Eşmin ayrı ayrı yardım komisyonları kurarak Sakız afetzedeleri için yardım toplamışlardır. Kurulan bu komisyonlara yabancı gemi kaptanları yardım etmişlerdir¹²⁶. Galata’da depremzedelere yardım toplamak amacıyla kurulan bir yardım komisyonu aynı zamanda Sakız ve Çeşme’den göç eden hasta ve yaralılara sağlık hizmeti vermiştir. Öyle ki, bu komisyon Galata’da bulunan Büyük Millet Hanı’nda her gün öğleden saat ikiye kadar gönüllü doktorların depremzede hasta ve yaralıları ücretsiz olarak tedavi edeceğini ilan etmiştir¹²⁷. Galata’da Sen Jean Kilisesinde toplanan başka bir komisyon ise Sakız ve Çeşme’den İstanbul’a göç eden fakir afetzedelere tahsis edilen evlerin idaresini sağlamaya çalışmıştır¹²⁸.

Mösyö İstefanov Miçen’in başkanlığında kurulan komisyon, Sakız’da da bir şube açmıştır. Mazurzoz’un başkanlığını yaptığı bu şube Sakız’da hem hastane barakaları inşa ederek sağlık faaliyetinde hem de yardım malzemesi dağıtma faaliyetinde bulunmuştur. Sermayeleri çok olmasına rağmen gerekli vasıtaları olmaması nedeniyle dağıtım işini hakkıyla yerine getirememişlerdir. Bu husustaki eksikliklerini fark ettiklerinden dolayı komisyon üyeleri, dağıtım konusunda daha düzenli bir şekilde çalışan Sakız Merkez Yardım Komitesine iltihak etmeye meyl etmişlerdir. Hatta bu hususta Vali başkanlığındaki Sakız Merkez Yardım Komitesine bir dilekçe dahi verildiğinden bahsedilmektedir. Aslında Merkez Yardım Komitesine iltihak

¹²³ BOA., Y.EE., 40/156, 26 Ca 1298.

¹²⁴ *The Constantinople Messenger*, Vol I, sayı 55, 25 Mayıs 1881.

¹²⁵ *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 842, 14 Ca 1298.

¹²⁶ *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 842, 14 Ca 1298.

¹²⁷ *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 849, 22 Ca 1298.

¹²⁸ *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 849, 22 Ca 1298.

etme fikri komisyonun adada faaliyete başlamasından beri Sakız şubesi başkanı Mazurzoz'da mevcuttur. Daha sonra dağıtım komitesi üyelerinde de bu görüş hâkim olmaya başlamıştır. Aslında Mösyö İstefanov Miçen'in kurduğu komisyonun Sakız şubesinin Sakız Merkez Komitesine ilhak etmek istenmesinde, yardım dağıtımındaki zorluklardan çok, üyelerinin uzun müddet adada kalamayacak olmaları daha etkili olmuştur. Çünkü komisyon üyelerinin tamamının yabancı olması ve ticaretle uğraşması, onların Sakız'da geçirecekleri vaktin sınırlı olduğunu göstermektedir¹²⁹.

Sakız'da faaliyet gösteren komisyonlardan biri de, İngiliz konsolosu Major Trotter'in başkanlığında kurulan, ancak daha sonra başkanlığı İtalyalı Mösyö Richold'a devredilen komisyondur. Önce müstakil olarak çalışan bu komisyon, Mehmed Said Paşa'nın valiliği döneminde hükümetin nezareti altına alınmıştır. Komisyonun topladığı paralar, afetzedeler için barakalar ile birkaç adet okul ve çeşitli mabetlerin inşa edilmesinde, enkaz sebebiyle geçilmez hale gelen yollar ile çarşının temizletilmesinde, uzak bir mesafeden Sakız kentine su getirtilmesinde harcanmıştır. Bu komisyon bahsi geçen bu önemli vazifeleri yerine getirdikten sonra tamamen lağv edilmiştir¹³⁰.

Sakız afetzedelerinin yardımına gelenlerden birisi de Mason ve Kızılhaç Cemiyetleridir¹³¹. İstanbul'da fakir ve zayıflara yardımlarda bulunan *Rusurde-i Şarita* hemşirelerinden 10-15 bayanın da 22 Nisan tarihinde bir Avusturya vapuruyla Sakız'a doğru yola çıktığı gazete haberlerinde yer almıştır. Ayrıca İzmir'de faaliyet gösteren aynı gruptan bazı rahibelerin depremden hemen sonra Sakız'a geçerek afetzedelerin yardımına koştukları bilinmektedir¹³².

14. Yurtdışında Kurulan Yardım Komisyonları

Sakız ve Çeşme depremi Avrupa'da da büyük yankı uyandırmıştır. Birçok Avrupa ülkesinde depremden hemen sonra afetzedeler için yardım kampanyaları başlatılmıştır. Atina'da, Paris'te, Londra'da, Budapeşte'de, Viyana'da, Berlin'de yardım komisyonları kurulmuş ve büyük miktarlarda yardım parası toplanmıştır¹³³.

Avrupa'da halkın Sakız depremzedelerine yönelik yardım kampanyalarına rağbet göstermesinde birkaç faktörden bahsedilebilir. Bunlardan birincisi din fak-

¹²⁹ *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 864, 12 C 1298.

¹³⁰ *BOA.*, Y.PRK.UM., 5/15, 27 Ca 1299.

¹³¹ *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 847, 20 Ca 1298.

¹³² *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 850, 23 Ca 1298.

¹³³ *BOA.*, HR.MTV., 697/3, 5 C 1298; HR.MTV., 697/5, 27 Nisan 1881; *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 838, 9 Ca 1298; *a.g.g.*, sayı 841, 13 Ca 1298; *a.g.g.*, sayı 845, 17 Ca 1298; *a.g.g.*, sayı 849, 22 Ca 1298; *a.g.g.*, sayı 862, 10 C 1298.

türüdür. Sakız Adası halkının önemli bir kısmının Hıristiyan olmasının, yardım komisyonlarının kurulmasında ve yardım kampanyalarının rağbet görmesinde etkili olduğu söylenebilir. Özellikle Avrupa'da halkın yardıma teşvik edilmesinde Rum Ortodoks Patriği ile Papa'nın da önemli derecede gayretleri olmuştur. Rum Patriği Avrupalı hayırseverleri yardıma teşvik etmek için Londra, Liverpool, Manchester, Paris, Marsilya ve Petersburg'a telgraflar çekerek oralarda yaşayan Rumları yardım komisyonları kurmaya davet etmiştir. Ayrıca İstanbul'daki Papalık Vekili Monsenyör Antonilli tarafından İtalya'da yardım defterleri açılması hususunun arz edilmesi neticesinde Papa, memurların ve ruhbanların hepsinin yardım toplama işine girişerek toplanacak paranın İstanbul'a gönderilmesi talimatını vermiştir¹³⁴.

Avrupa'da yardım kampanyalarının başlatılmasında etkili olan faktörlerden birisi de Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde yerleşik, genellikle ticaretle uğraşan Osmanlı vatandaşı Sakızlı Rumların bu konuda ciddi ölçüde gayret göstermesidir. Nitekim Viyana'da yardım komisyonunu oluşturanlar genel itibarıyla banka müdürü, sarraf, tüccar gibi ileri gelen Sakızlılar'dır. Osmanlı Devleti'nin Viyana elçisinin 11 Mart 1881 tarihinde göndermiş olduğu yazıya göre, bahsi geçen tarihe kadar 14.000 florinden fazla yardım toplanmış ve bu paranın 12.000'i İstanbul'da kurulan yardım komisyonuna havale edilmiştir. Yapılan yardımların 2.500 florini Viyana'daki Osmanlı tebaası Rum cemaatinin devam ettiği Aziz George Kilisesi tarafından yapılmıştır.

Osmanlı elçi ve konsoloslarının da Avrupa'daki yardım kampanyalarının başlamasında etkili olduğunu söylemek mümkündür. Avusturya ve Almanya'da Osmanlı konsoloslarının depremzedelere yardım toplamak için gayret sarf ettiğini görmekteyiz. Bu bağlamda Osmanlı'nın Viyana elçisi, verdiği talimat doğrultusunda Avusturya'daki Peşte ve Trieste konsolosluklarında yardım komisyonlarının kurulmasını sağlamıştır. Berlin ve Manheim konsolosları ise bizzat yardım kampanyası başlatarak 27 Nisan 1881 tarihine kadar topladıkları 6154 Markı Bank-ı Osmanî vasıtasıyla gerekli mercilere ulaştırmışlardır. Bahsi geçen paranın 5854 Markı, Berlin Konsolosluğu, 350 Markı Manheim Konsolosluğu tarafından toplanmıştır¹³⁵.

Batı basınında çıkan depremle ilgili haberlerin de yardım kampanyalarının rağbet görmesinde etkili olduğu söylenebilir. Nitekim Sakız depremi Batı basınında da geniş yer bulmuştur. İstanbul'da bulunan *The Times* gazetesi muhabiri Mösyö Makrini ve Ellas, depremle ilgili haber yapmak amacıyla İngiltere Beylik gemisi

¹³⁴ *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 839, 10 Ca 1298; *a.g.g.*, sayı 841, 13 Ca 1298.

¹³⁵ *BOA.*, HR.MTV., 697/3, 5 C 1298; HR.MTV., 697/5, 27 Nisan 1881.

Bittern ile Sakız'a gitmiştir¹³⁶. *The Times* gazetesinin Sakız afetzedeleri için yardım yapanların listesini yayınlayarak Londra'daki yardım kampanyalarına destek verdiği görülmektedir. Gazetenin haberine göre Londra'da yardım kampanyalarına katılanların önemli bir kısmı buradaki Yunan tüccar ve bankerleridir. Bunların yanı sıra 4-5 İngiliz, özellikle Ralli ailesi ciddi miktarlarda yardımlarda bulunmuştur¹³⁷.

Sakız afetzedelerine yardım toplamak için Avrupa'da şenlik tarzında bazı etkinliklerin düzenlendiğini görmekteyiz. Mesela Paris'ten Havas isimli haber ajansına gönderilen 22 Kasım 1881 tarihli yazıda belirtildiği üzere Novildi Bahçesinde depremzedeler adına bir şenlik düzenlenmiş ve güzel bir netice alınmıştır¹³⁸.

Avrupa'da depremzedeler için toplanan yardımların yanı sıra Avrupa'daki hükümetler doğrudan Sakız'a yardım gemileri göndermişlerdir. Örneğin Pire'den Fransa seferatine yazılan bir yazıdan anlaşıldığına göre Bouvet isimli bir Fransız gemisi depremin ikinci günü olan Pazartesi gününden beri Sakız'da yardım için bulunmaktadır. Daha sonra da Vultigeur isimli Fransız gemisi Sakız'a yardım götürmek için yola çıkarılmıştır¹³⁹. *Tercüman-ı Hakikat*'in Viyana gazetelerinden aktardığı bilgiye göre, Avusturya Devleti deprem hakkında fenni incelemeler yapmak üzere ünlü Jeolog Mösyö Tiller'i Sakız'a göndermiştir¹⁴⁰. Ayrıca İngiltere Büyükelçisi Mösyö Goschen'in, Major Trotter'i afetzedelere yardım dağıtması için Sakız'a gönderdiği bilinmektedir¹⁴¹.

Arşiv belgeleri Yunanistan'ın başkenti Atina'da Sakız afetzedeleri için bir yardım komisyonu kurulduğundan ve Yunan hükümetinin Salamanya isimli savaş gemisini bu komitenin hizmetine tahsis ettiğinden bahsetmektedir¹⁴². İngiliz vatandaşlarından hayırsever Sir Mozis Fredi'nin Sakız afetzedelerine yardım amacıyla Osmanlı'nın Londra elçisine 300 İngiliz altını verdiği de yine arşiv kayıtlarına geçmiştir¹⁴³. Bunların haricinde *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi Romanya gazetelerine dayanarak Sakız afetzedeleri yararına Mayıs ayı içerisinde Bükreş'te bir konser vereceğini duyurmuştur¹⁴⁴. Ancak düzenleneceği haber verilen bu konser hakkında başka bilgilere rastlanmamıştır.

¹³⁶ *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 837, 8 Ca 1298.

¹³⁷ *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 845, 17 Ca 1298.

¹³⁸ BOA., Y.PRK.PT., 1/67, 1298.

¹³⁹ BOA., Y.PRK.PT., 1/76, 1298.

¹⁴⁰ *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 858, 5 C 1298.

¹⁴¹ *The Tablet*, 16 Nisan 1881.

¹⁴² BOA., Y.PRK.PT., 1/76, 1298.

¹⁴³ BOA., HR.MTV., 697/4, 4 Aralık 1881.

¹⁴⁴ *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 851, 24 Ca 1298.

15. Üstün Gayret Gösteren Kişilerin Taltifi

Sakız depemi sonrasında arama kurtarma, yaralıların tedavisi, yardım dağıtım ve yardım toplama faaliyetlerinde üstün gayret gösterenler nişanlarla ya da rütbelerinin terfiiyle ödüllendirilmişlerdir. Bu kişilerin taltif edilmesi talebi Cezâyir-i Bahr-i Sefid valilerinden, Aydın valisinden ya da Avrupa'daki Osmanlı elçilerinden gelmiştir. Sakız Belediye Başkanı ve Vilayet İdare Meclisi üyeleri, İstinaf Mahkemesi üyeleri, Sakız Müftüsü ve bazı üst düzey görevliler taltif edilen Sakız ileri gelenlerindedir¹⁴⁵. Vali Mehmed Said Paşa'nın verdiği bilgilere göre, vilayette bulunan konsolos vekillerinin neredeyse tamamı dördüncü ve üçüncü rütbelerden Osmanî ve Mecidî nişanlarla¹⁴⁶ taltif edilmiştir. Vali, özellikle Yunan Konsolosunu güzel niyetlerle ve dürüstçe çalıştığı yönünde överek onun da üçüncü rütbeden mecidi bir nişanı hak ettiğini ifade etmiştir¹⁴⁷. Depremzedelerin kurtarılmasında rol oynayan Fransız subay ve askerleri de birer nişanla taltif edilenler arasındadır¹⁴⁸. Ayrıca Avrupa'da Sakız depremlerine yardım toplama ve bunun için şenlikler düzenleme faaliyetlerinde bulunan Fransız, İngiliz, Avusturyalı ve Osmanlı tebaası birçok yardımsever nişanlarla taltif edilmiştir¹⁴⁹.

¹⁴⁵ BOA., İ.DH., 888/70686, 27 Ş 1300.

¹⁴⁶ İlk olarak II. Mahmut Döneminde rütbeleri belirtmek üzere ulâ, sâniye, sâlise, râbia rütbelerine mahsus olmak üzere dört çeşit ve mücevherli nişanlar oluşturulmuş ise de Osmanlı Devleti'nde Batı tarzı ilk nişan 1852 yılında verilen Mecidi nişandır. Birden beşe kadar derece/rütbeye sahip olan bu nişanlar sahibinin ölümü üzerine hazineye iade edilirdi. Sadece birinci rütbesi murassa (süslü) idi. 1862 yılında ihdas edilen nişan-ı Osmanî'de ise üç rütbe vardı, daha sonra dördüncüsü eklendi. Bunun da ilk iki rütbesi murassa idi. II. Abdülhamid döneminde bahsi geçen nişanlar kullanılmakla birlikte 1878 yılında savaş ve afet zamanlarında üstün hizmetlerinden dolayı kadınlara verilmek üzere çıkarılan "şefkat nişanı", ilmiye, mülkiye ve askeri sınıflarında fevkalade hizmetleri görülenlere verilmek üzere altundan "nişan-ı âli-i imtiyâz" çıkarıldı. Bizzat padişah tarafından takılan bu nişan, sahibinin ölümünde takılmamak üzere en büyük evlada geçirdi. İbrahim Aktürk, "Nişan", *TDVİA.*, c. 33, s. 154-156.

¹⁴⁷ BOA., İ.HR., 288/18094, 23 R 1300.

¹⁴⁸ BOA., HR.MTV., 697/8, 16 Aralık 1882; İ.HR., 288/18057, 8 Ra 1300.

¹⁴⁹ BOA., HR., MTV., 697/7, 30 Kasım 1882; HR.MTV., 697/4, 4 Aralık 1881; HR.MTV., 697/6, 3 Eylül 1881; YA.HUS., 168/97, 25 Za 1298.

Tablo 2: Deprem Sonrasında Nişan ya da Rütbelerinin Terfiyle Taltif Edilenler

Nişan Verilen Kişinin		Nişanın	
İsmi	Görevi	Derecesi ve Cinsi	Verildiği Tarih
İsmail Yemeni Efendi	Sakız Müftüsü	Üç (Mecidi)	4 Ağustos 1882
Mösyö Arastidi Papodopulo	Sakız'da görevli Yunan Konsolosu	Üç (Mecidi)	3 Mart 1883
Dimitriyos Efendi	Belediye Başkanı ve Sakız eşrafından	Dört (Mecidi)	3 Temmuz 1883
Polomidi Efendi	Sakız eşrafından ve Meclis-i İdare-i Vilayet üyesi	Dört (Mecidi)	3 Temmuz 1883
Nikola Petrokoni Efendi	Sakız eşrafından ve Meclis-i İdare-i Vilayet üyesi	Dört (Mecidi)	3 Temmuz 1883
Esad Bey	Sakız eşrafından ve Nüfus Nazırı	Dört (Mecidi)	3 Temmuz 1883
Nimet Bey	Sakız eşrafından ve Defter-i Hakâni memuru	Dört (Mecidi)	3 Temmuz 1883
Ligor Milyadi Efendi	Sakız eşrafından ve Mahkeme-i İstinaf üyesi	Dört (Mecidi)	3 Temmuz 1883
Sıbgatullah Efendi	Sakız eşrafından ve Mahkeme-i İstinaf üyesi	Dört (Mecidi)	3 Temmuz 1883
Zigo Mala Efendi	Sakız eşrafından ve Mahkeme-i İstinaf üyesi	Dört (Mecidi)	3 Temmuz 1883
Perakli Kanala Efendi	Sakız eşrafından ve Hristiyan mekatibi müdürü	Dört (Mecidi)	3 Temmuz 1883
Mösyö Bracikolu	Sakız'da görevli Avusturya Konsolos Vekili	Dört (Mecidi)	15 Ekim 1882
Mösyö Gallia	Rodos Krantina Müdürü ve Tabibi	Beş (Mecidi)	15 Ekim 1882
Alistiye Poviç	İtalyalı Doktor	Beş (Mecidi)	15 Aralık 1881
James Bey	Sakız Vilayeti Başmühendis Vekili	Beş (Mecidi)	15 Aralık 1881
Mösyö Nikola Sekanavi	Avusturya tebasından	Dört (Mecidi)	Haziran 1881 ve 30 Kasım 1882 tarihinde nişanla taltif edilmesi yönünde Osmanlı'nın Viyana Elçiliğinin talebi olmuştur.
Mösyö İbrahim İlyas	Avusturya'da tüccar, Osmanlı tebasından	Dört (Mecidi)	
Alfred Mattias Rosso	Avusturya'da tüccar, Osmanlı tebasından	Dört (Mecidi)	
Sir Muzis Fredi	İngiliz vatandaşı	Bir (Mecidi)	Osmanlı'nın Londra Elçisinin talebi olmuştur.
Kont Leon de Bitium		Üç (Mecidi)	12 Aralık 1881 tarihinde Padişahın iradesine sunulmuştur.
Mösyö Francis Maniar	<i>Le Figaro</i> gazetesi müdürü	Üç (Mecidi)	
Mösyö Maşebles ?		Üç (Mecidi)	
Mösyö Courtlives Ruznoilet	<i>Memorial Diplomatique</i> gazetesi yazarı	Dört (Mecidi)	
Mösyö Alfred de Reibold	Lyon Demiryolu İstasyonu memuru	Beş (Mecidi)	

Nişan Verilen Kişinin		Nişanın	
İsmi	Görevi	Derecesi ve Cinsi	Verildiği Tarih
De Montesquiou Fezensac Anadol	Bouvet gemisinde firkateyn kaptanı, kumandan	Üç (Osmani)	Bu on Fransız gemi tayfasının taltifinin Padişahın iradesine sunulması için 6 Ocak 1883 tarihinde Sadarete arz edilmiştir
Talbomba Emil	Vultigeur gemisinde firkateyn kaptanı, kumandan	Üç (Osmani)	
Maseron Jozef	Bouvet gemisinde kapak mülazımı, ikinci kumandan	Dört (Osmani)	
Duşantevak Albert	Vultigeur gemisinde kapak mülazımı, ikinci kumandan	Dört (Osmani)	
Şovalye Henry Gabriel	Bouvet gemisinde doktor	Dört (Mecidi)	
Pişon Alfred Mari	Vultigeur gemisinde doktor	Dört (Mecidi)	
Rafcelli Salvator Oben	Provansi gemisinde doktor	Dört (Mecidi)	
Gabriel Mari	Bouvet gemisinde işaret memuru	Dört (Mecidi)	
Castillon	Bouvet gemisinde hastane baş hizmetçisi	Beş (Mecidi)	
Pupar	Vultigeur gemisinde hastane baş hizmetçisi	Beş (Mecidi)	

Tabloda gösterilenlerin haricinde Sakız afetzedelerine yardım için 20 deniz askeri ile sahile çıkarılan Mansure Korvet-i Hümayunu mürettebatından Mülazım Cafer Efendi gayretinden dolayı Aydın Valiliğinin övgüsünü kazanmıştır. Nitekim Aydın Valiliği Cafer Efendi'nin övgüye layık bir gayret gösterdiğini, halkın da kendisinden çok memnun kaldığını Bahriye Nezaretine yazarak, Cafer Efendi'ye nezaret tarafından bir tahsinname yazılması için talepte bulunmuştur¹⁵⁰.

¹⁵⁰ *Tercüman-ı Hakikat*, sayı 865, 13 C. 1298.

Sonuç

3 Nisan 1881 tarihinde Sakız Adası'nın merkezini ve köylerinin önemli bir kısmını harabeye çeviren, 5.000'den fazla insanın hayatını kaybetmesine, 30.000'den fazla insanın evsiz kalmasına yol açan bu yıkıcı deprem, afetzedeler ve afet yönetimini üstlenen yöneticiler açısından birçok olumsuz durumu ve zorluğu beraberinde getirmiştir. Afet yönetimini üstlenen dönemin Cezâyir-i Bahr-i Sefîd valisi Sadık Paşa, enkaz altında kalanların çıkarılması, yaralıların tedavisi, afetzedelerin iâşe ve iskânlarının sağlanması, yardımların dağıtımı ve organizasyonu, başka yerlere yapılan göçlerin önlenmeye çalışılması gibi birçok problemle uğraşmak zorunda kalmıştır. Bunların haricinde Sadık Paşa, depremin yaralarının hızla sarılması ve aynı zamanda Avrupalıların, özellikle de Yunanlıların menfi propagandalarının önlenmesi için bazı önemli tedbirler almaya çalışmıştır. Onun bu faaliyetleri karşısında bazı yabancı devletlerin temsilcileri ve Sakızlı Rumlar Sadık Paşa'ya yönelik birkısım suçlamalarda bulunmuşlardır. Sadık Paşa'ya yönelik şiddetli suçlama ise merkezi hükümeti temsil eden Bâb-ı Âlîden gelmiştir. Çünkü Sadık Paşa, arama kurtarma çalışmalarına ancak bir gün sonra başlayabilmiştir ki, Bâb-ı Âlî bu konudaki eleştirisinde haklı görünmektedir.

Sadık Paşa bütün bu suçlamalar karşısında kendisini aklamaya çalışmıştır. Bunu başaramamış olacak ki, depremden 13 gün sonra istifa dilekçesini Bâb-ı Âlîye göndermiş, ancak istifası kabul edilmemiştir. Sadık Paşa'nın afet yönetiminden memnun olmadığı anlaşılan Bâb-ı Âlî'nin, bu aşamada, depremin yaralarının sarılmaya çalışıldığı bu en zorlu dönemin sıkıntısız atlattılması amacıyla aday bilmeyen yeni bir vali atamak yerine Sadık Paşa'yla devam etmeyi tercih ettiği tahmin edilebilir. Bâb-ı Âlî'nin, 1881 Sakız depremi afet yönetiminde Cezâyir-i Bahr-i Sefîd valisi Sadık Paşa'yı başarısız gördüğü açıktır. Merkezi hükümet, adanın yaralarının sarılması hususunda Sadık Paşa'nın önerdiği birçok düzenlemeyi onaylamadığı gibi, depremden yaklaşık iki ay sonra da onu görevinden azletmiştir.

Enkaz devraldım siyaseti uygulayarak Sadık Paşa'yı suçlayan halefi Mehmed Sait Paşa ise onun tam tersi bazı politikalarla depremedelerin yaralarını sarmaya çalışmıştır. Bununla birlikte o da selevi gibi Yunan propagandasının Sakızlı Rumlar arasında yayılmasını önlemeye büyük önem vermiştir.

Bu yıkıcı depremin yaralarını sarmaya çalışan sadece merkezi ve mahalli hükümet olmamış; hayırsever halk, hem yurt içinde hem de yurt dışında afetzedelerin maddi sıkıntılarını gidermek için başlatılan yardım kampanyalarına büyük ilgi göstermiştir. Bu arada deprem sonrasında arama kurtarma, yaralıların tedavisi, yardım dağıtımı ve yardım toplama faaliyetlerinde üstün gayreti görülenler devlet tarafından nişanlarla ya da rütbelerinin terfiyle ödüllendirilmişlerdir.

KAYNAKLAR**A. Arşiv Belgeleri****Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**

Dâhilîye Nezâreti Mektûbî Kalemi Evrâkı (DH.MKT.) 1335/18, 15 Ca 1298; 1335/26, 18 Ca 1298; 1335/56, 24 Ca 1298; 1364/60, 9 Z 1303.

Hâricîye Nezâreti Mütenevvia Kısmı Evrâkı (HR.MTV.) 697/3, 5 C 1298; 697/4, 4 Aralık 1881; 697/5, 27 4 1881; 697/6, 3 Eylül 1881; 697/7, 30 Kasım 1882; 697/8, 16 Aralık 1882.

Îrâde Dâhilîye (İ.DH.) 827/66601, 17 Ca 1298; 827/66613, 3 Ca 1298; 830/66836, 27 B 1298; 833/67003, 7 Ş 1298; 869/69492, 16 M 1300; 888/70686, 27 Ş 1300; 888/70691, 27 Ş 1300; 1295-2/101923, 29 Ca 1298.

Îrâde Şûrâ-yı Devlet (İ. ŞD.) 63/3663, 21 R 1300; 72/4222, 21 Ra 1302.

Îrâde Hâricîye (İ.HR.) 288/18057, 8 Ra 1300; 288/18094, 23 R 1300.

Şûrâ-yı Devlet Dâhilîye (ŞD. DH.) 1380/12, 6 B 1299.

Şûrâ-yı Devlet (ŞD.) 292/29, 28 R 1300; 1380/24, 29 Z 1299; 2343/22, 9 L 1298.

Yıldız Esas Evrâkı (Y.EE) 40/156, 26 Ca 1298; 40/158, 7 C 1298; 42/272, 7 Ca 1298; 44/140, 10 Ca 1298; 44/141, 19 C 1298; 78/143, 17 Ca 1298; 79/115, 30 Nisan 1297; 108/20, 3 Za 1299.

Yıldız Perâkende Askeri Maruzât (Y.PRK.ASK.) 6/72, 13 Ca 1298; 7/15, 18 C 1298.

Yıldız Sadâret Resmi Maruzât Evrâkı (Y.A.RES.) 10/30, 3 Ca 1298; 10/43, 8 Ca 1298; 78/143, 17 Ca 1298.

Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrâkı (Y.MTV.) 6/4, 6 Ca 1298.

Yıldız Perâkende Evrâkı (Y.PRK.EŞA.) 2/72, 29 Z 1298.

Yıldız Perâkende Evrâkı Posta Telgraf Nezâreti Maruzâtı (Y.PRK.PT.) 1/67, 1298; 1/76, 30 Z 1298.

Yıldız Perâkende Evrâkı Başkitabet Dairesi Maruzâtı (Y.PRK.BŞK.) 4/86, 19 B 1298.

Yıldız Perâkende Umûmî Evrâkı (Y.PRK.UM.) 5/15, 27 Ca 1299; 5/107, 20 N 1300; 6/6, 8 L 1300.

Yıldız Sadâret Husûsi Maruzât Evrâkı (Y.A.HUS.) 167/110, 17 B 1298; 168/97, 25 Za 1298.

İngiliz Ulusal Arşivi (The National Archives-TNA)

Foreign Office (F.O.) 195/1378, sayı 31, 12 Temmuz 1881; sayı 39, 28 Ağustos 1881; 78/3539; 195/1453, sayı 43, 5 Kasım 1883; 78/3539; 195/1453, No 44, 26 Kasım 1883.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi (İÜ.NEK.)

Fotoğraf Albümü, no. 90796/1, 5, 33; 90802/22.

B. Süreli Yayınlar**Salnameler**

H. 1302. Cezâyir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti Salnamesi.

Gazeteler

Tercüman-ı Hakikat, sayı 837, 8 Ca 1298; sayı 838, 9 Ca 1298; sayı 839, 10 Ca 1298; sayı 841, 13 Ca 1298; sayı 842, 14 Ca 1298; sayı 843, 15 Ca 1298; sayı 845, 17 Ca 1298; sayı 847, 20 Ca 1298; sayı 848, 21 Ca 1298; sayı 849, 22 Ca 1298; sayı 850, 23 Ca 1298; sayı 851,1, 24 Ca 1298; sayı 858, 5 C 1298; sayı 859, 6 C 1298; sayı 862, 10 C 1298; sayı 864, 12 C 1298; sayı 865, 13 C 1298; sayı 874, 24 C 1298; sayı 911, 7 Ş 1298.

The Constantinople Messenger Vol I, sayı 48, 6 Nisan 1881; Vol I, sayı 49, 13 Nisan 1881; sayı 50, 20 Nisan 1881; sayı 51, 27 Nisan 1881; sayı 55, 25 Mayıs 1881.

Bahr-i Sefid, sayı 1, 24 Ra 1300; sayı 5, 21 R 1300.

The Tablet, 16 Nisan 1881.

C. Kitap, Makale ve Tezler

Adıyke, Nühket-Adıyke, Nuri, "1856 Girit Depremi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 31, S. 51, 2012, s. 1-38.

Aktürk, İbrahim, "Nişan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, c. 33, s. 154-156.

Altınok, Y- B. Alpar-N. Özer-C. Gazioglu, "1881 And 1949 Earthquakes At The Chios-Cesme Strait (Aegean Sea) And Their Relation To Tsunamis", *Natural Hazards and Earth System Sciences*, S. 5, 717-725, 2005.

Avcı, Yasemin, "Osmanlı Devleti'nde Afet Yönetimi ve 1899 Denizli Depremi", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu (Denizli: 6-8 Eylül 2006)*, c. I Fakülte Kitabevi, Isparta 2007, s. 361-367.

Başarılı, Hakan, *XIX. Yüzyılda Sakız Adası Ticareti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012.

Beydilli, Kemal, "Sadık Paşa Maddesi", *TDVİA*, c. 35, s. 397-399.

Kamûs-ı Bahri, Der. Süleyman Nutki, Yay. Haz. Mustafa Pultar, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011.

Örenç, Ali Fuat, "Sakız Maddesi", *TDVİA*, c. 36, s. 6-10.

Sannav, Sabri Can, "1881 Sakız Depremi ve Adanın Yeniden İmarı", *Tarih Dergisi*, XXXIX, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 2004, s. 321-335.

- , *Yakın Dönem Tarihimizde Sakız Adası(1821-1923)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Y.L. Tezi, İstanbul 1995.
- Satılmış, Selahattin “Osmanlı’da Afet Yönetimi Örneği: 1883 Çeşme ve Urla Depremi”, *History Studies*, Vol IV/1, 2012, 503-527.
- Vogt, Jean, “Osmanlı Topraklarında Tarih Boyunca Depremsellik: Batılı Kaynaklardan ve Tanıkların İfadelerinden Örnekler”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Doğal Afetler*, Ed. Elizabeth Zachariadou, Çev. Gül Çağalı Güven-Saadet Öztürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, s. 13-58.

TÜRK-SOYVET İLİŞKİLERİNDE G. V. ÇİÇERİN VE ERMENİ MESELESİ

TELLİ KORKMAZ*

Çar ve Sovyet Rus siyasi tarihini incelerken karşımıza çıkan önemli soy isimlerinden biri “Çiçerin”dir. Rusya tarihinde soylular sülalesi olarak bilinen bu ailenin Rusya kültürüne katkısı bir hayli fazladır. Rus dış siyasetinde Çiçerinler sülalesinin birkaç ferdini görüyoruz, bunlar içerisinde Georgi Vasilyeviç Çiçerin önemli yer tutar. Şöyle ki, o hem Sovyet öncesi Rusya devletinde, hem de Sovyet Rusya zamanında dış işlerinde farklı dönemlerde bakanlık yapmıştır. Rusya tarihinde kişiliği ve faaliyetleri ile iz bırakan Çiçerin’in, Birinci Dünya Savaşı arifesinde ve akabinde yapılan Türk-Rus görüşmelerinde etkin rol oynadığını görüyoruz. O, Brest-Litovsk Mukavelesinde Rus delegasyon üyesi, Lozan Konferansında Rus heyetinin başkanı olmuştur. Ayrıca, Paris’te 1925 yılında yapılan Türk-Rus Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasını imzalamıştır.

Georgi Vasilyeviç Çiçerin 2 Aralık 1872 tarihinde Tambov ilinin Kirsanovski ilçesinin Karaul köyünde emekli bir diplomatın çocuğu olarak dünyaya gelmiştir.¹ 1877 Türk-Rus savaşına katılan babası Vasili Nikolayeviç Çiçerin’i 1882 yılında kaybettikten sonra, Tambov lisesinde öğrenim görmeye başlar.² 1891 yılında liseyi altın madalya ile bitiren Çiçerin Petersburg Üniversitesi Tarih-filoloji bölümünü tercih eder.³ Lise yıllarında olduğu gibi Üniversite eğitiminde de başarılı olan Çiçerin profesörler tarafından takdir edilir. Ailesinden kazandığı Fransızca, Latince vs. birçok yabancı dil biliyordu. Farklı dillerde yazılmış birçok kitap okurdu. Bunun dışında müziği çok severdi. Özellikle opera ve klasik müzikten zevk alıyordu. Hatta bu tutkusu onu Mozart hakkında araştırma yapmaya sevk etmiş ve bu araştırmaları daha sonra kitap halinde neşredilmiştir.⁴

1897 yılında annesi Jorjina Egorovna’yı kaybedince Çiçerin öksüz aile kaygılarından payına düşeni omuzlamaya çalışır. Her ne kadar azimle tarihçi olmayı is-

* Yrd. Doç. Dr., Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Nevşehir/TÜRKİYE, tellikorkmaz@nevsehir.edu.tr

¹ İ. Gorohov, L. Zamyatin, İ. Zemskov, *G. V. Çiçerin-Diplomat Leninskoy şkoli*, Moskva 1973, s. 15.

² İ. Gorohov, L. Zamyatin, İ. Zemskov, *a.g.e.*, s. 22.

³ S. Zarnitskiy, A. Sergeev, *Çiçerin, jizn zameçatelnikh lyudey*, Moskva 1975, s. 15.

⁴ Çiçerin, “*Mozart*” (isledovatelstviyütü), izd-e 2-c, 1971 g.

tese de, aile geleneği onun ilham kaynağı olmuştur. “Çiçerin” soy ismi, diplomatik ilişkilerde tanınmış bir soy isimdi. Böylece Dış İşleri Bakanlığına iş için başvuruda bulunur ve Dış İşleri Bakanlığı Arşivinde ilk işine başlar.⁵

Dış İşleri Bakanlığı Arşivi Çiçerin için ideal bir tecrübe ortamı olur. Burada farklı dönemlere ait diplomatik belgeleri inceleme fırsatı bulur. Özellikle 19. Yüzyılın ikinci yarısına ait belgeler o dönemin karışık siyasi faaliyetlerini anlamasına yardımcı olur. 1856-1882 yıllarında Rusya Dış İşleri Bakanı Aleksandr Mihailoviç Gorçakov’un bütün belge ve raporlarını inceleyen Çiçerin onun monografisini hazırlar. Bütün bu çalışmalar el yazma olarak kalır. Daha sonraki yıllarda bunların yayınlanmasına müsaade edilir.⁶

Çiçerin’in siyasi faaliyetleri ise daha öğrencilik yıllarında başlar. Karl Marks’ın eserlerini ve diğer sosyalist literatürü okur. Bunun dışında ailesiyle birlikte sık sık Batı ülkelerine gitmesi ve farklı dillerde yazılmış kitaplarla, kültürlerle tanışması onu Rus siyasi çevresinde farklı kılıyordu. Öğrenci arkadaşları içerisinde devrimci gruplarla toplantılara katılır, liberal düşünceye üstünlük verirdi. Arşivde çalıştığı yıllarda Çar rejimine karşı yapılan grup faaliyetleri ile ilgili tutuklama işlemlerinin sıkı bir şekil alması doğal olarak Çiçerin’i de etkiler. Tutuklanmamak için 1904 yılında yurtdışına kaçar.⁷

1904 yılından itibaren Avrupa’da yaşayan Çiçerin, Bolşevik İhtilalinden sonra 1918 yılında Rusya’ya dönmeyi başarır. Bu zaman içerisinde o Avrupa siyasi gelişmelerini yakından takip etme imkânı bulur, ayrıca Avrupa’daki devrimleri, liberalizmi ve sosyalizmi derinden öğrenir. İlk olarak Almanya’ya yerleşen Çiçerin üniversitelerde yapılan devrimle ilgili konferans ve konuşmalara katılmaya başlar. O, aslında dindar birisi olarak yetiştirilmişti. Fakat Ortodoks olmayan bir ruha sahipti. Asiller arasında büyüyen ve dindar olarak yetiştirilen bir insanın aristokratlar arasında sosyalist devrimi savunması bir hayli zordu. Bu yüzden diyebiliriz ki, Çiçerin’in sosyalist devrimi anlaması ve ona katılması kolay olmamıştır.⁸

Çiçerin’in Avrupa Ülkelerindeki Faaliyetleri

Geleceğin Sovyet Dış İşleri Bakanı, Marksist düşünceleri ve sosyalizm ideolojisini derinden öğrenmek amacıyla ilk önce Almanya’nın Bonn şehrine gelir. Asil ve gerçek bir Hıristiyan olarak yetiştirilmiş bir genç şimdi halktan biri olup halkın yanında olmayı öğrenecekti. Bonn üniversitesinde Marksist gençler arasına

⁵ S. Zarnitskiy, A. Sergeev, *a.g.e.*, s. 19-20.

⁶ Çiçerin, *İstoriçeskiy oçerk diplomatičeskoj deyatelnosti A. M. Gorçakova*, ISBN 978-5-9607-0019-1; 2009.

⁷ İ. Gorohov, L. Zamyatin, İ. Zemskov, *a.g.e.*, s. 32.

⁸ Timoti Edvard O’Konner, *Georgi Çiçerin i Sovetskaya Vneşnaya Politika 1918-1930*, 1991, s. 33.

katılmak zor olmadı. Berlin’de ise hiç beklemediği kadar çok Rus göçmen vardı. O sıralarda Alman Sosyal Demokrat Partisi çok sayıda Rus devrimcinin ilgisini çekmişti. Berlin’de düştüğü bu atmosferde Çiçerin Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisinin (RSDRP) ideolojisini benimser. Hatta partiye buradan, aristokrat kesimle ve liberal düşünceli insanlarla eskiden beri olan bağlantıları sayesinde maddi destek de sağlayabiliyordu. Bunun dışında o ailesinden kalan mirası da parti faaliyetlerine harcadı.⁹

Çiçerin’in devrim faaliyetleri Avrupa’da gelişmiştir diyebiliriz. Burada o Alman sosyal-demokratlarının öncülerinden olan Karl Liebknecht’le tanışmış ve sonra birlikte hareket etmişlerdir. Bu ise Çiçerin’in devrimci düşüncelerini etkilemiştir. Bundan sonra o kendini Marksizme adanmıştır. Lakin Menşevikler arasından G. V. Plehanov gibi şahıslarla olan ilişkileri onun devrimci mücadeleyi anlamasını bir hayli geciktirmiştir.¹⁰

1907 yılında Berlin’de göçmen grubunu organize etmek amacıyla Merkezi Komite kuruldu. Burası yurtdışındaki grupların Merkezi Bürosu oldu. Merkezin sekreteri (başkanı) seçilen Çiçerin Mayıs 1907 yılında Londra’da yapılacak olan Rusya Sosyal Demokrat Partisinin V. Kongresi için gereken hazırlıkları yapmaya başlar.¹¹

Çiçerin Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisinin kongre ve toplantılarına katılmak için Avrupa’nın birçok şehrinde bulunur. Bu arada Çarlık polisi ve Alman polisi, birlikte onların etkinliklerini engelliyordu. Onların çıkardığı yasaklar sebebiyle kongre ve toplantıların yerlerini sık sık değiştirmek zorunda kalıyorlardı. Bu sebeple Çiçerin “Ornatski” veya “Batalin” isimleriyle de birçok faaliyette bulunmuştu. Hatta sağlık problemleri sebebiyle düştüğü hastanelerde bile çalışmalarından geri kalmamıştır.¹²

2 Ocak 1908 tarihinde Çiçerin ilk defa Alman polisi tarafından tutuklanır. İzinsiz toplantı yaptığı, takma isimler kullandığı ve sahte pasaport taşıdığı gerekçeyle 30 mark para cezası alır. Rusya’daki yakın dostu Pavlov Silvanski sayesinde yine yurtdışındaki sosyal-demokrat faaliyetlerin esas isimlerinden biri olarak kalır.¹³ Sonraki 9 yılda o bütün Avrupa’yı - Avusturya-Macaristan, Fransa, Belçika, Hollanda, İngiltere’yi dolaştı. Çiçerin bu sürede sadece Avrupa’yı öğrenmedi, aynı zamanda onların dillerini de öğrendi ve gerekli arkadaşlıklar elde etti (ki, sonra onun işine

⁹ O’Konner, *a.g.e.*, s. 36.

¹⁰ İ. Gorohov, L. Zamyatin, İ. Zemskov, *a.g.e.*, s. 34.

¹¹ O’Konner, *a.g.e.*, s. 37.

¹² S. Zarnitskiy, A. Sergeev, *a.g.e.*, s. 36-38.

¹³ O’Konner, *a.g.e.*, s. 47-48.

yaradı), ama devrimci faaliyetlerini de bırakmadı. O Avrupa’da memleketinden göç eden sosyal-demokratları koordine etmekle meşgul oldu.¹⁴ Rusya ve dünyadaki olayları buradan takip etti. O, 1905 Devrimini, I. Dünya Savaşını, Şubat 1917 Burjuva Devrimlerini, hatta Ekim 1917 Sosyalist Devrimini Avrupa’dan izledi. Devrimler zamanı birkaç sefer Rusya’ya dönmeyi denese de başaramamıştır.

I. Dünya Savaşının oluşturduğu askeri hareketlenmeler sebebiyle, 1914 yılının yazında Çiçerin İngiltere’ye gelmişti.¹⁵ O, savaşa ve Lenin’in sosyalist devrimini savaş ortamında başlatma fikrine karşı idi. Savaşın durdurulmasına dönük faaliyetler başlatan Çiçerin, İngiliz yönetiminin dikkatini çekmeyi başarmıştı. 1917 Şubat devriminden sonra Rus siyasi muhacirlerinin vatana dönme işlemleri başlatılmıştı. Çiçerin’in bu işlemleri hızlandırma çabaları ve Bolşevikleri aktif bir şekilde desteklemesi, onu İngiliz istihbaratı için tehlikeli birine çevirmişti. Özellikle savaşın durdurulması ile ilgili yaptığı etkinlikler dikkat çekmişti. 7 Ağustos 1917 tarihinde Çiçerin İngiliz yönetimi tarafından tutuklandı.¹⁶ Lenin Avrupa ülkelerinde tanınmış bir kişiliğe sahip olan Çiçerin’in diplomatik becerisini, yurtdışındaki faaliyetlerini başarılı buluyordu. Hatta o, birkaç toplantıda Çiçerin’in Dış İşleri masasında çalışması gerektiğini vurgulamıştı. İngiltere’nin 6027 numaralı hapishanesinde¹⁷ yaklaşık 4-5 ay tutuklu kalan Çiçerin Sovyet yönetiminin çabalarıyla vatana dönmeyi başardı.

Yeni kurulmuş Sovyet Hükümetine profesyonel kadrolar gerekiyordu, Avrupa’daki deneyimli işlerinden dolayı Çiçerin’i Sovyet Dış İşleri Bakanlığı yöneticilerinden biri tayin etmek istiyorlardı. Moskova Londra’dan Çiçerin’in serbest bırakılarak vatanına gönderilmesini talep etti, önlem amacıyla da Sovyet Rusya topraklarında bulunan bütün İngiliz vatandaşlar rehin alındı. Onlara vize verilmedi. Dış İşleri Bakanı yardımcısı İvan Zalkind onlara, Vize sorunu için Çiçerin’e danışmak gerektiğini, fakat maalesef Çiçerin’in İngiltere’de bulunduğunu ifade ederek “Çiçerin yok – vize de yok” diyordu. Bunun üzerine Tansiyon yükselir ve Ocak 1918’de Çiçerin Rusya’ya döndü.¹⁸ Hemen ardından Lenin onu Dış İşlerine atadı.

Sovyet Diplomatı Çiçerin

Sovyet yönetiminin Dış İşlerinde yaptığı ilk iş, Kasım 1917 tarihinde “barış dekreti” ilan etmek olmuştur. Aslında bunun diplomatik beyannameden ziyade, “İhtilal Beyannamesi” olduğu bilinen bir gerçektir.¹⁹ Fakat İtilaf devletlerine nota ve-

¹⁴ Gevorg Mirzoyan, “İzrashodovannyi çelovek”, *Ekspert Dergisi*, No:30-31 (764) /01 Ağustos 2011.

¹⁵ O’Konner, *a.g.e.*, s. 59.

¹⁶ S. Zarnitskiy, A. Sergeev, *a.g.e.*, s. 53.

¹⁷ O’Konner, *a.g.e.*, s. 75.

¹⁸ S. Zarnitskiy, A. Sergeev, *a.g.e.*, s. 74-75.

¹⁹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya, a.g.e.*, s. 352.

rerek bütün cephelerde ateşkes istenmesine Almanya olumlu cevap vermişti. Bütün cephelerde ateşkes sağlanmış Aralık 1917'de barış görüşmeleri Brest-Litovsk'te başlamıştı.²⁰ Çiçerin'in ilk katıldığı uluslar arası antlaşma Brest-Litovsk Barışıdır. Bu antlaşma Türk-Sovyet ilişkilerinin başlangıcı olarak kabul edilir. Üç dönem halinde yapılan barış müzakerelerinin birinci döneminde görüşler ortaya konuldu, ikinci dönemde karışıklıklar ve anlaşmazlıklarla geçti, üçüncü dönemde ise anlaşmazlıklar devam etti. Rusya Ukrayna ile ayrıca barış yapılmasını engellemeye çalışmıştı.²¹

Brest-Litovsk müzakerelerinin birinci devresinde Rus delegasyonuna A. A. Joffe, ikinci devresinde Lev Trotski, üçüncü devresinde ise G. Y. Sokolnikov başkanlık etmişti.²² Türk heyetine ise birinci devrede Berlin Büyükelçisi İbrahim Hakkı Paşa, ikinci devrede sadrazam Talat Paşa, üçüncü devrede yine Hakkı Paşa başkanlık etmiştir.²³ Müzakereleri diplomatik açıdan Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey veya Berlin büyükelçisi Hakkı Paşa yürütecekti.²⁴ Bilindiği gibi barış müzakereleri bir hayli uzun sürmüştür. Üç ay devam eden barış müzakereleri nihayet 3 Mart 1918 tarihinde imzalanmıştır.²⁵

Çiçerin Brest-Litovsk Barış antlaşmasının üçüncü devresinde Sovyet Rusya delegasyon üyesi olmuştu. Sovyet Rusya için ağır bir yenilgi olarak kabul edilen bu barış antlaşmasına imza atmak kolay değildi. Trotski heyete başkanlık etmemek için Merkezi Komite ve Dış İşleri Komiserliğinden istifa etmişti. O sıralarda Dış İşleri Komiserliğini fiilen Çiçerin yürütüyordu.²⁶ Dolayısıyla Trotski'nin müzakerelerdeki konuşma ve faaliyetlerinden haberdardı. Devletlerarasındaki diplomatik vaziyeti de Karahan aracılığıyla öğrenmişti. Çünkü bir süredir Dış İşleri Bakanlığında görev yapan Levon Karahan Brest-Litovsk müzakerelerine başından beri iştirak etmişti. Zaten diplomatik bir yeteneğe sahip olan Çiçerin son müzakerelere katılarak dünya devletlerinin önde gelen şahısları ile yakından tanışmış ve hemen diplomatik durumu analiz etmişti. Mamafih, bu barış antlaşması diplomatik açıdan önem taşımaktadır. Şöyle ki, Türk ve Sovyet murahhasları ilk defa burada görüşmüşlerdi. Türkiye'nin önemli devlet adamlarından Talat Paşa, ünlü deniz subayı Hüseyin Rauf Bey, Rusya'nın tanınmış ihtilalcileri Trotski, Karl Radek ve Sovyet diplomasisinde gelecekte mühim rol oynayacak Çiçerin ve Karahan gibi şahsiyetler yakından tanışma fırsatı bulmuşlardı.²⁷

²⁰ ATESE: 3050-08/ATEM As. T. Ş., Tasnif Dışı, Ek-B Şubat 2008.

²¹ Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğusu*, İstanbul 1999, s. 423-424.

²² "Bilinmeyen Çiçerin", 21.11.2011.

²³ Kılıç, *a.g.e.*, s. 136.

²⁴ Kurat, *a.g.e.*, s. 359.

²⁵ İskender Yılmaz, *Gümüş Antlaşması*, Ankara 2001, s. 4.

²⁶ Kılıç, *a.g.e.*, s. 341.

²⁷ Kurat, *a.g.e.*, s. 384.

Doğu Anadolu'ya barış getirmeyen Brest-Litovski'de Sovyet Rusya ile Türkiye arasında tartışmalı konu "Elviye-i selâse" (Kars, Ardahan, Batum) ve "Ermeni meselesi" diye adlandırdıkları mesele idi. Daha barış görüşmeleri devam etmekte iken, 13 Ocak 1918'de Rusya'nın "Pravda" gazetesinde yayınlanan "13 numaralı kararname" diye adlandırılan Lenin ve Stalin tarafından imzalanmış bir bildiriye, "İşçi ve Köylü Hükümeti, Rusya'da ve Türkiye'de Ermenilerin, isterlerse bağımsızlığa dek, kendi mukadderatlarını seçmeleri hakkını destekler..." diyordu.²⁸ Brest-Litovski Barışı ile bu bildiriye karar ve düşünceler yazıda kalsa da, sonraki Türk-Sovyet diplomasisini etkiler nitelikte olmuştur. Çiçerin 14 Mart 1918'de IV. Sovyetler Kongresi'nde Brest-Litovsk görüşmeleri hakkında bilgi verirken Ardahan, Kars ve Batum'a ait maddenin, "ilhakın kapalı bir tarzda ifadesinden başka bir şey olmadığını" belirtmiştir. Bu suretle Sovyet Rusya bu toprakların Türkiye'ye terkini aslında kerhen kabul etmiş oluyordu.²⁹ Çünkü Sovyet Dış İşleri Komiseri Çiçerin ve onun muavini Levon Karahan diplomaside uygun gördükleri her fırsatta Ermenileri desteklemişlerdi. Çiçerin, Bolşevik faaliyetlerinden dolayı hapisane ve sürgün hayatı yaşayan Karahan ile Brest-Litovsk görüşmelerinde tanışmıştı. Muasırlarının tanıklığına göre, "bu iki insan düpedüz âşıktılar". Haziran 1918'de Komünist Hükümetin taşındığı "Metropol"de onların daireleri karşı karşıya idi. Nadir de olsa Çiçerin boş dakikalarını Karahan'ın ailesiyle geçirmeyi severmiş. Gelip Karahan'ı yatağından kaldırır, semaver eşliğinde gece yarısına kadar sohbet ederlermiş. Bazen Çiçerin piyano olan komşu odaya geçer ve piyano çalmış. Tabii böyle dakikalar çok nadiren olurmuş.³⁰

Brest-Litovski Barışından sonra Türkiye'nin Kafkasya politikası, Sovyet Moskova Hükümeti ile Kafkasya'daki burjuva partileri arasındaki çelişkiden yararlanmaktı.³¹ Sovyet Rusya'nın Kafkasya'daki politikası ise Osmanlı Devleti'ne (daha sonra da Türkiye'ye) karşı Ermenilerden faydalanmaktı. Bakü, Sovyet Rusya için son derece önemliydi. Zaten çökmüş olan Sovyet ekonomisini Bakü olmadan ayakta tutmak zordu. Osmanlı için ise Bakü, tarihi, siyasi ve kültürel açıdan büyük bir öneme sahipti. Dolayısıyla Osmanlı'nın Bakü'ye olan ilgisi sadece petrol değildi.³²

1918 yılında Bolşevikler Bakü'de oldukça kuvvetliydi ve Ermeniler arasında da birçok taraftarları vardı. Sovyet Hükümetinin "Halklar Beyannamesi"nin tanıdığı imkânlardan yararlanan Kafkasya'daki milletler (Gürcüler, Azeriler, Dağıstanlılar

²⁸ Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt III. Kısım 4, s. 121.

²⁹ Kurat, *a.g.e.*, s. 489; Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, TTK, 2002, s. 252.

³⁰ S. Zarnitskiy, A. Sergeev, *a.g.e.*, s. 121.

³¹ Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)*, İstanbul 2000, s. 20.

³² Kılıç, *a.g.e.*, s. 421.

ve Ermeniler) “Ön-Kafkas Birleşik Sosyalist Cumhuriyetleri”ni (Mavera-yı Kafkas) kurmuşlardı. Bu oluşum daha Brest-Litovski yapılmadan önce 23 Şubat 1918 tarihinde kurulmuştu.³³ Osmanlı “Ön-Kafkas Birleşik Sosyalist Cumhuriyetleri”ni Brest-Litovski görüşmelerine dahi davet etmişti. Fakat onlar kendilerini Sovyet Rusya’nın bir parçası olarak görüyorlardı. Osmanlı ordusu Doğu Anadolu’da Ruslar tarafından silahlandırılmış Ermeni çetelerini durdurmak için yaptıkları askeri ilerlemelere karşılık “Mavera-yı Kafkas” Seymi (Meclisi) ile barış yapılmasını istedi. Barış için tarafsız bölge olarak Trabzon seçildi. Durum böyle iken Brest-Litovski Barışı yapılmış ve “Elviye-i Selase” Osmanlıya bırakılmıştı. Mavera-yı Kafkas heyeti durumu protesto ederek geri döndüler.³⁴ Ermeniler Kars’tan, Gürcüler de Batum’dan vazgeçmiyorlardı. Fakat Osmanlı Devleti’nin ciddi tutumu sayesinde heyet barış için hazır olduklarını tekrar söylemek zorunda kaldılar ve müzakereler Trabzon’da başladı. “Mavera-yı Kafkas” Cumhuriyeti kendi içinde birlik oluşturamıyordu. Bu oluşumun içerisinde Azerbaycan’dan Müsavatçılar, Gürcülerden Menşevikler, Ermenilerden ise Taşnaklar vardı. Bunlar üçü de Sosyalizm karşıtı partilerdi. Türk devletine karşı Gürcüler Ermenilerle aynı fikir ve düşünceye sahip olsa da Azerbaycan Müsavatçılar Türk ordusuna karşı savaşmayacaklarını hatta Türk ordusu yanında yer alacaklarını açık bir şekilde dile getirmişlerdi. Bir taraftan da Osmanlı Ordusu Brest-Litovski Barışı gereği Batum’a kadar ilerlemişti. “Mavera-yı Kafkas” Seymi tarafından yetki verilen Şenkeli hükümet kurdu, Brest-Litovsk hükümleri kabul edildi ve Türklerle görüşmek üzere bir heyet Batum’a gönderildi.³⁵

Brest-Litovsk Barış Antlaşmasının şartlarından biri de tarafların başkentte temsilcilikler oluşturması idi. Osmanlı Hükümeti de Galip Kemali Bey’i elçi olarak Moskova’ya göndermişti. Galip Kemali Bey Osmanlı Hükümetinin Sovyet hükümeti katında ilk ve son elçisi oldu. Sovyet hükümeti ise hiçbir zaman İstanbul’a resmi temsilcisini göndermemişti. Galip Kemali Bey 30 Nisan 1918’de Dış İşleri Halk Komiseri Çiçerin ile görüşmüştür.³⁶ O, Müslümanların ve Türklerin durumundan yakınlıkla konuştuğu bir zamanda Çiçerin’i telaşlandıran esas konu ise Kafkasya’daki durum olmuştu. Batum Konferansından gelen haberler Çiçerin’i endişelendiriyordu. Almanya temsilcisi Kont’a iki nota göndererek “Mavera-yı Kafkas” hükümetini tanımadığını bildirmiş ve Batum konferansına katılmayı önermiş, hiç olmazsa bir gazeteci bulundurmayı arzu etmişti.³⁷ Ayrıca 13 Nisan’da Almanlar nezdinde ya-

³³ Kamuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, Ankara 2010, s. 2.

³⁴ Kılıç, *a.g.e.*, s. 416-417.

³⁵ Kılıç, *a.g.e.*, s. 419.

³⁶ Halil Bal, *Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, İstanbul, 2010, s. 160; Yerasimos, *a.g.e.*, s. 22-23.

³⁷ Yerasimos, *a.g.e.*, s. 24.

yımladığı bir beynamede, Türk ordularının Elviye-i Selase dahilinde gerçekleştirdiği operasyonları protesto ediyordu. Çiçerin ve Karahan imzalarını taşıyan bu protesto yazısında: “Türk ordusu Batum, Kars ve Ardahan’a doğru ilerliyor, bölgeyi yağmalıyor ve köylü ahaliyi mahvediyor. Ermenilerin istikbaldeki mukadderatı için tüm sorumluluk, Almanya’nındır. Çünkü Rus kıtaları Almanya’nın ısrarı ile Ermeni vilayetlerini tahliye etmişlerdir ve şimdi intikam ve gazap içerisinde bulunan Türk askerlerini adi katliamlardan sakındırmak da yine Almanya’ya aittir...” diyordu.³⁸ Fakat bu protesto da, durumu pek etkilememiştir. “Mavera-yı Kafkas” Cumhuriyeti, içinde bulundurduğu Müsavatçılar, Menşevikler ve Taşnaklarla birlikte istikrarlı bir yapı değildi. Dolayısıyla bu hükümet 26 Mayıs 1918 tarihinde kendini feshetti. Aynı gün Gürcistan, Mayıs’ta Ermenistan ve Azerbaycan bağımsızlıklarını ilan ettiler.³⁹

Bölgede iktidar savaşı yaşanırken çeşitli ittifakların yapıldığına da tanık olundu. Bu ittifaklardan biri de Moskova yönetimi ile Ermeniler arasındaki ittifaktı. Emperyalistlerle olduğu gibi Ermeniler Moskova ile ittifaklarında da Doğu Anadolu’dan toprak ödünü almaya çalışıyordu. Moskova ise tüm Kafkaslarda Bolşevik iktidarlara kurarak enerji kaynakları ve sanayi açılarından yaşamsal değerdeki bölgeyi elinde tutmaya çalışıyordu.⁴⁰

4 Haziran’da Osmanlı devleti bu cumhuriyetlerle Batum’da ayrı ayrı barış muahedeleri yaptı.⁴¹ Azerbaycan’la yapılan antlaşmanın 4. Maddesine göre: “Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından istenildiğinde Osmanlı Hükümeti iç düzen ve güvenliği sağlamak ve geri getirmek için gerekli görüldükçe silah gücü ile yardımda bulunacaktır.”⁴² Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’nin başkenti olarak kabul edilen Bakü şehri ise 31 Aralık 1917 tarihinde “Kafkas Fevkalade Komiseri” olarak Petrograd’dan gönderilen, Ermeni Komiserlerinin en ileri gelenlerinden olan Şaumyan’ın düzenlediği bir darbe ile Müsavatçı Azerilerden alınarak 18 Mart 1918 tarihinde Kızılların eline düşmüştü. Bu yüzden Azerbaycan’ın başkenti geçici mahiyette Gence olmuştu. Hal böyle iken Azerbaycan hükümeti Batum antlaşmasının 4. Maddesi gereği Türkiye’den asayişini sağlamak üzere yardım talep etti.⁴³

Osmanlı Ordusunun Bakü seferi Sovyet Dış İşleri Çiçerin’i çileden çıkardı. Türk ordusu tarafından Bakü, Bolşeviklerden temizlendi ve Bağımsız Azerbaycan

³⁸ Enis Şahin, *a.g.e.*, s. 462; Cemil Hasanov, *Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler Sisteminde 1918-1920-ci İller*, Bakü 1993, s. 61-62.

³⁹ Kurat, *a.g.e.*, s. 477.

⁴⁰ Baskın Oran, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I, İstanbul 2001, s. 165.

⁴¹ Kurat, *a.g.e.*, s. 477

⁴² Yerasimos, *a.g.e.*, s. 25.

⁴³ Kurat, *a.g.e.*, s. 477.

Cumhuriyetinin başkenti oldu. Sovyet Dış İşleri Komiseri Çiçerin Almanya aracılığıyla Türk kıtalarının Bakü'yü Sovyet makamlarına teslim etmesini istedi. Telgraf- lar çekerek bu konuda ısrar etti. Çünkü Bakü ve Bakü petrolünün önem kazanması bu tarihlere rastlar. Almanya, Rusya, İngiltere ve Osmanlı devletleri arasındaki diplomasi trafiğinin ana sebebi bizzat Bakü idi. Çiçerin de Bakü'nün Müsavatçılar aracılığıyla İngilizlerin eline geçeceğine inanıyordu.⁴⁴

Bu tarihlerde devam eden I. Dünya Savaşı Türkler adına 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi ile sona ermişti. Mütarekenin II. Maddesine göre Maverayı Kafkasya'daki Osmanlı kuvvetlerinin derhal harpten evvelki sınır gerisine çekilmesi gerekiyordu.⁴⁵ Savaş bitmeden önce Çiçerin'in Türkiye'nin dostluk çağrılarına cevap niteliğindeki notası, Sovyetlerin Kafkasya'daki emellerini ve Türkiye'ye karşı tutumlarını açığa vurmak bakımından önemlidir. Çiçerin 12 Ekim 1918 tarihli bu notasında şöyle yazıyordu: "... Türk askerlerinin çekildiği (Kafkasya'dan) fiilen görülmektedir, fakat bu yeterli değildir...". Notada belirtildiği üzere, bütün Türk kıtalarının ve Türk personelinin yalnız Dağıstan ve Azerbaycan'ı değil, "Kars, Ardahan, Batum" sancaklarını da boşaltması gerekiyordu. Kars ve Ardahan'ın Ermenilere, Batum'un da Gürcülere devredileceği, fakat burada kurulacak müstakil devletlerin Sovyet Rusya'nın tam bir tahakkümü altına alınacağı da açıktı. Çiçerin'in bu notası cevapsız kaldı. Fakat Sovyet Rusya kontrolündeki "İzvestiya" gibi yayın organlarında Türklere karşı propaganda yazıları, Ermenilerin ise feci durumda olduklarını ve Sovyet Rusya'dan yardım beklediklerini anlatan yazılar yayımlandı. Yani Sovyet gazeteleri Çarlık Rusya'sında olduğu gibi Türklerin Ermenilere mezalim uyguladığından bahsederek Rus ahalisinin ve Kafkasya'nın Türk-Müslümanlardan nefret etmelerini sağlıyordu.⁴⁶ Sovyet Dış İşleri Halk komiseri bu tarihlerde bir taraftan Batı Avrupa ülkeleriyle özellikle Almanya ile diplomatik ilişkiler kurma çabasında idi. Diğer taraftan da Sosyalist devrimini diğer ülkelerde de yayma propagandaları yapıyordu. Sovyet Kızıl ordusu hem iç hem de dış savaşla mücadele ediyordu. Yeni kurulmuş rejim tehlikede idi. Böyle bir durumda iken Şubat 1919'da Sovyet hükümeti kendisini Doğu İslam ahalisine hoş göstermek için Osmanlı devletine bir "muhtıra" (memorandum) göndermeyi gerekli gördü.

15 Şubat 1919 tarihli Çiçerin'in imzasını taşıyan bu muhtıradan, Brest-Litovsk'ten sonra Osmanlı Devleti ile Sovyet Rusya arasındaki münasebetlerin kısa bir muhasebesi yapılmış, Galip Kemalî Bey'in Moskova elçiliği eleştirilmiş ve tabii Bakü hareketi Türkiye'nin emperyalist emeli olarak gösterilmiştir. Bütün bunları ha-

⁴⁴ Yerasimos, *a.g.e.*, s. 32-33.

⁴⁵ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 5-6.

⁴⁶ Kurat, *a.g.e.*, s. 563.

tırlatan Çiçerin, ilerideki Türkiye hükümetlerinin neleri yapmamaları ve Rusya'ya karşı nasıl davranılması gerektiğini tespit etmek istemişti. Ona göre, Sovyet hükümeti Türkiye ve bütün diğer devletlerle ancak barış içinde yaşamayı arzu etmektedir. Rus halkı ile Türk halkı arasında ancak dostluk olmalıdır. “Türk milletinin uzatacağı dostluk elini Rus halkı samimiyetle sıkacaktır” diyerek Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye karşı kötü bir niyetinin olmadığı hakkında teminat vermek istemişti. Aslında bu muhtıra Ankara'daki milli mücadeleyi temsil eden ve başında Mustafa Kemal Paşa'nın bulunduğu “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti”nin izleyeceği siyasette mühim yer tutacak olan “ortak maddeleri” içeriyordu. Bu muhtıra biraz da propaganda karakteri taşımaktaydı.⁴⁷

Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başlatılan Milli mücadele sırasında Doğu Cephesinde Ermenilere karşı büyük başarılar elde edilmişti. Çünkü Ermeniler bu coğrafyada “büyük Ermenistan” hayalleri peşinde koşarken, Rus ve diğer devletlerden elde ettikleri silahlarla Türk-Müslüman halka karşı katliamlar yapmışlardı. “Bir denizden öteki denize Büyük Ermenistan” gibi hayali Ermeni milliyetçiler grubuna aşıl原因an ise Antanta devletleri idi.⁴⁸ Bu hayallerle onlar hatta Bogos Nubar Paşa önderliğinde Paris Barış Konferansına katılmak üzere bir heyet de oluşturmuşlardı. Mısırlı, zengin ve kozmopolit bir kişi olan Nubar Paşa 1912 yılında, Eçmiyazın Katakikosu (baş patrik) Beşinci Kevork tarafından Osmanlı İmparatorluğu'ndaki “Ermeni Vilayetleri”nde reform yapılması konularını görüşmek üzere, Avrupa ülkelerine özel temsilci olarak atanmıştır. Bundan sonra Nubar Paşa Osmanlı Ermenilerinin daimi temsilcisi olarak hareket etmeye başlamıştır.⁴⁹ Paris barış konferansına katılan Nubar Paşa Türk ordusuna karşı savunma yaptıklarını ileri sürerek, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum ve Trabzon vilayetleri, Kilikya ve Maraş Sancağının Türk boyunduruğundan kurtarılıp İtilaf Devletleri yahut Amerika veya Cemiyet-i Akvam'ın himayesi altında bağımsız bir Ermenistan'ın kurulmasını istemişti.⁵⁰

Ermenilerin başından beri yaptıkları bütün faaliyetler Çar Rusyası tarafından desteklenmişti. 1919 yılında iktidarda olan Sovyet hükümetinin de çok geçmeden bu konuda Çar yönetimi gibi Ermenileri himaye ettiği anlaşılmıştı. Şöyle ki, Sovyet yöneticileri de Ermeni meselesini Rusya'nın menfaatine göre çözüme kararı almışlardı. Bu amaçla, Avrupa ve Amerika'daki sosyalistlerin gözüne girmek için Osmanlı boyunduruğundaki “zavallı” Ermenilerin haklarını korumayı kendilerine borç bilmiş-

⁴⁷ Kurat, *a.g.e.*, s. 566.

⁴⁸ M. V. Frunze, Çeviren, Ahmet Ekeş, *Türkiye Anıları*, İstanbul, 1978, s. 108.

⁴⁹ Lütem, Ömer Engin: “1919 Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Talepleri”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 22, Yaz 2006, s. 163-178; 193-215.

⁵⁰ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 24-25.

lerdi. Bu konuda Bekir Sami Bey başkanlığında Moskova'ya gönderilen Türk Heyeti ile yapılan görüşmelerde Çiçerin'in konuşmaları ve tavrı da bunu kanıtlar niteliktedir. İlk görüşmelerden sonra o, anlaşma müzakerelerinin Karahanla devam edilebileceğini bildirir. Karahan Türkiye'nin Ermenilere Brest-Litovsk Anlaşmaları sınırını aşmanın ultiatomundan söze başlayarak, Ermeniler ve Ermenistan konusunu kendilerinin halledeceğini söyler.⁵¹ Daha sonra 13 Ağustos 1920 tarihli barış müzakeresinde Çiçerin Ermeni vilayetlerinden, mesela Van-Muş-Bitlis bölgelerinden bir takım yerlerin ihrazıyla dar bir araziye sıkıştırılmış, nefes alamayan ve boğulmaya mahkûm olan Ermenistan'ın yaşayabileceği bir şekilde gelmesi ve hatta ahalinin mübadelesi gibi konuların Halil Paşa ile müzakere edilerek kabul edildiğini söyleyerek bu bölgelerden Ermenilere toprak verilmesini talep etmiştir.⁵²

Rus-Türk sınırında bir Rusya himayesinde Ermenistan devletinin mevcudiyeti Rusya menfaati açısından önemliydi. Yalnız iç sorunlar sebebiyle Ermeni meselesi Sovyet hükümeti tarafından bir süre rafa kaldırılmıştı. Şöyle ki, Mayıs 1920'de Dış İşleri Bakanı Bekir Sami Bey başkanlığında yardım talep etmek için gönderilen heyet Sovyet makamlarıyla görüşmeler yaparken, resmi kurye Ankara'nın önerisini Sovyet Dış İşleri Bakanı Çiçerin'e sunmuş ve cevap mektubunu alarak Anadolu'ya dönmüştür.⁵³ Bu mektubunda Çiçerin Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkileri ve sınırı barış yolu ile halletmeyi teklif etmişti.⁵⁴

Bu tarihlerde, Bolşevikler tarafından alınan bölgelerdeki Sovyet yapılanmaları her şeye rağmen devam ediyordu. Bu faaliyetlerin zamanında desteklenmesi ve silahla müdahale edilmesini Lenin, Stalin, Çiçerin ve Karahan kararlaştırıyordu. Onların isabetli kararları Kafkasya'da amacına ulaşmıştı. Azerbaycan'da Müsavatçılar, Gürcistan'da Menşevikler, Ermenistan'da Taşnaklar Kızıl Ordunun silahlı desteği ile yenilmiş ve 1920 yılında Milli cumhuriyetlerin yerinde birer Sovyet cumhuriyeti kurulmuştu. 28 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan'da ilk Sovyet hükümeti oluşturuldu. Azerbaycan SSC Halk Komiserleri Sovyetinin ilk başkanı Neriman Nerimanov tayin edildi. O, Kafkasya'da ve Sovyetler arasında yeterince tanınan bir şahsiyetti. Lakin Sovyet başkanlığı Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi siyasetinde ondan sembol olarak yararlanacaktı. Çünkü daha 1919 yılında Çiçerin'in onun görevinin yükseltilmesi konusundaki sorusuna Stalin, "bizim Doğu siyasetimize Dış İşleri Komiserliği sisteminde yegane "Şark adamı" olan Ermeni asıllı Karahan'ın başkanlık

⁵¹ A. Suat Bilge, *Güç Komşuluk, Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964*, Ankara, 1992, s. 44.

⁵² Ömer Erden, *Türkiye'nin Doğu Sınırının Oluşumu (Anlaşmalar- Protokoller- Problemler)*, Doktora Tezi, s. 79-80.

⁵³ İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan, (1918-1921)*, TTK, 2001, s. 340-341.

⁵⁴ *Dokumenty Vneşney Politiki SSSR*, Tom II. Moskva, 1958, Dokument No: 372, s. 554-556.

etmesi dedikodulara ve siyasetimizin Müslümanların gözünde nüfuzdan düşmesine sebep oluyor. Bu yüzden Karahan'ın yerine her hangi bir Müslüman'ın getirilmesini Lenin'e teklif ettim. Bu işe en uygun Nerimanov'dur. O, bize sadece bayrak gibi vaciptir. Siyaseti o değil, Merkezi Komitenin Dış İşleri gerçekleştirecektir” cevabını vermiştir.⁵⁵ Nerimanov 1919 yılının ortalarından itibaren Sovyet Dış İşleri Komiserliğinin Yakın Doğu şubesinin müdürü olarak çalışmıştı. O, birkaç kez Çiçerin'le fikir ayrılığına düşmüş ve onun Doğu ülkelerine dönük siyasetini keskin şekilde eleştirmiştir. Örneğin, Buhara'nın bağımsızlığı konusunda Moskova'daki Afganistan sefiri ile Dış İşleri Komiseri muavini Karahan arasında tartışma çıktığı vakit Nerimanov Lenin'e, “Dün benim iznim olmadan, görünen o ki, Çiçerin'in talimatı ile Karahan Afganistan sefiri ile konuşma yapmış ve konuşma arasında demiş ki, “biz Buhara'yı bağımsız bir devlet olarak tanımıyoruz”. Afganistan sefiri benimle konuştuğunda, “ben kime inanacağımı bilemiyorum, Müslüman devletlerine işçi-köylü hükümetin görüşünü açık bir şekilde ifade eden yoldaş Lenin'e mi, yahut bütün bunları inkar eden resmi şahıs olarak Karahan'a mı?” ....⁵⁶ Mektubun devamında Nerimanov “böyle giderse bu görevde devam edemeyeceğini” yazar. Merkezi Komite ise onu görevden alır.

Bütün bunlardan Merkezi Komitenin, Müslümanlara karşı Çiçerin'in ve Karahan'ın siyasetini desteklediği anlaşılıyor. Fakat Sovyetleşmeye karşı Azerbaycan'da ve diğer Kafkasya halkları arasında geniş çaplı isyanlar vardı. Sovyet himayesine sığınmış Ermeniler ise bu karışıklıklardan yararlanma peşinde idiler. Azerbaycan'ın Gence, Karabağ ve Zagatala bölgelerindeki isyanlar daha geniş çapta idi. Özellikle 7 Mayıs 1920 tarihinde Rusya-Gürcistan arasında yapılan antlaşmada Zagatala bölgesinin Gürcistan'a verildiği konusunda yayılan uydurma haberler isyanın toplumsal karakter almasına neden olmuştu. Bu konuda Çiçerin'in Orcekidze'ye gönderdiği talimatta, “Karabağ, Zengezur, Şuşa ve Culfa Ermenistan'a da Azerbaycan'a da birleştirilmemelidir, yerli Sovyetler yaratarak Rusya işgal ordusunun elinde kalmalıdır...” diyordu. Zagatala konusunda bölgedeki Bolşeviklerle Sovyet Dış İşleri Komiserliği arasında ciddi anlaşmazlıklar vardı. Çiçerin, yardımcısı Karahan'ın tavsiyesiyle bu bölgelerin Gürcistan'a verilmesini istiyordu.⁵⁷ Sovyetleşme siyaseti nedense Azerbaycan topraklarını tartışmalı duruma sokmuştu. Çünkü “Büyük Ermenistan” devleti siyaseti yürüten “Taşnak” partisi üyeleri Doğu Anadolu bölgesinde toprak iddialarında buldukları gibi Azerbaycan'ın da bölgelerinden toprak istiyordu. Avrupa devletlerinden ümidi kesen Ermeniler şimdi de Sovyetleri kurtarıcı olarak

⁵⁵ Cemil Hesenli, *Sovyet Devrinde Azerbaycan'ın Harici Siyaseti (1920-1939)*, Bakü, 2012, s. 22-23.

⁵⁶ Hesenli, *a.g.e.*, s. 24.

⁵⁷ Hesenli, *a.g.e.*, s. 33.

görüyorlardı. Bolşevik diplomasisinin ise derin katlarında çar dönemi dış siyasetinin varlığı açıkça görünüyordu. Ermeni ordusu diye adlandırılan çete birlikleri ise Karabağ, Nahçıvan, Zengezur gibi bölgelerde katliamlar yapıyordu. Hatta Sergey Kirov'un Çiçerin'e yazdığı telgrafta Taşnakların sadece Müslümanlara değil, Ruslara dahi katliam yaptıkları bildiriliyordu.⁵⁸ Nahçıvan ve Zengezur bölgeleri 2 Aralık 1920'de yapılan Gümrü⁵⁹ anlaşmasından sonra Sovyetleşen Ermenilere Azerbaycan vasıtasıyla hediye edilmek isteniyordu. Fakat anlaşmayla Türkiye'nin Nahçıvan'ın himayesini üstlenmesi Sovyet Hükümetini endişelendirmişti.⁶⁰ Nahçıvan 18 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşmasıyla Azerbaycan'ın himayesine verilmiş, Ermenistan'a verilmemesi konusunda da Türkiye ve Rusya garantör ülke olmuşlardı.⁶¹ Bu bölgeler konusunda Çiçerin'in izlediği siyaset oldukça ilginç olmuştur. Şöyle ki, önce bu bölgelerin Sovyet ordusu tarafından işgal edildiğini ve "tartışmalı bölge" olduğunu söylüyor, sonra bu bölgelerin Azerbaycan'a birleştirilmesinden bahsediyordu. Hatta bu konuda o, Lenin'e bile yanlış bilgi vermekten çekinmiyordu. Ashında Çiçerin Kafkasya konusunda az bilgili olduğunu dile getiriyordu. Fakat buna rağmen o, Lenin'in sorusuna, "Karabağ eski Ermeni toprağıdır, lakin Ermenileri orada kırdıktan sonra düzlük bölgede Tatarlar yerleşmişler, dağlık bölgede ise Ermeniler kalmışlar. Biz şimdi Tatarları kırmamak için bu yerleri Ermenilere vermiyoruz... Gürcistan'ın ve Ermenistan'ın Sovyetleşmesi için ortam olgunlaştığında o zaman bütün bunlar ortadan kalkacak" diye cevap veriyordu.⁶² 3 Haziran 1920 tarihinde Çiçerin Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği mektupta, "yeni kurulan Bolşevik Hükümetinin bütün küçük milletlere kendi varlıklarını koruma fırsatı vererek onları destekliyor. Sovyet Hükümeti prestiji ve kitlesel etkisi sayesinde her iki tarafın durumunu koruyor. Bu sebepten Türkiye ve Ermeniler arasında aracı rolünü üstlenmek istiyor..." diyordu.⁶³ Böylece Sovyet Hükümeti aracılığa başlar. Bu aracılıktan gerçekte elde etmek istenenin ne olduğu ise hadiseleri incelerken anlaşılacaktır.

Kafkasya'da Sovyet rejimi kurulduğu zamanlarda Azerbaycan-Gürcistan, Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinde sorumlu şahıs Orconikidze idi. Onun bu tartışmalı konularla ilgili Çiçerin'le yaptığı yazışmalar, Çiçerin'in düşüncelerini açık bir şekilde ortaya koymak bakımından önemlidir. Şöyle ki, 2 Temmuz 1920 tarihinde Orconikidze'ye gönderdiği bir telgrafta, "Türk milli merkezi ile (Mustafa Kemal hükümeti) başladığımız konuşmalarda Rusya'ya doğrudan toprak bağlantısının

⁵⁸ Heslenli, *a.g.e.*, s. 157.

⁵⁹ Kemal Avcı, "Türk-Ermeni İlişkileri (1905-1923)", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı:16, Kış 2008, s. 73.

⁶⁰ Atnur, *a.g.e.*, s. 403.

⁶¹ Atnur, *a.g.e.*, s. 441.

⁶² Heslenli, *a.g.e.*, s. 160.

⁶³ G. V. Çiçerin, *Stati i reçi po voprosam mejdunarodnom politiki*, Moskova, 1961, s. 167.

olması lazımdır. Bu nedenle biz Ermenistan'la antlaşma yapmalıyız. Çünkü onun aracılığı ile bu bağlantı imkânını yaratabiliriz. Ermenistan'la olan antlaşma ise, Küçük Asya işlerine bizim mümkün olan etkimizi sağlayan yegane araçtır” diyordu.⁶⁴ Aslında bu cümleler Sovyet diplomatının “Ermeni Meselesi”ni çözme çabası olarak değil, Ermeniler üzerinden yaptığı siyasetin ana çizgileri gibi değerlendirilmelidir. Çiçerin ve yardımcısı Karahan Sovyet Rusya'nın Dış İşlerinde ve özellikle Doğu siyasetinin belirlenmesinde ve gerçekleştirilmesinde önemli şahıslardı. Tabii ki, Çiçerin'in Azerbaycan'a karşı Ermenileri savunma siyasetini Karahan etkiliyordu. Onun bu konuda etkili olduğunu Ankara Hükümeti de fark etmişti. Şöyle ki, Çiçerin ve Karahan'ın sert tutumları sebebiyle kesintiye uğrayan Moskova Türk-Rus Dostluk Antlaşması müzakerelerinin kesintiden sonra tekrar yapılan 26 Şubat 1921 Moskova Konferansına ikinci delege olarak katılmasının istenmemesi üzerine Karahan, konferansa iştirak etmemişti.⁶⁵ Fakat etken sadece Karahan değildi, Çiçerin eski Çar diplomatı idi ve o, Rusya'nın Doğu ve özellikle Kafkasya halklarına dönük yürüttüğü siyasetin içerisinde yetişmişti.

1920 yıllarında yeni kurulmuş Bolşevik hükümetinin yürüttüğü Sovyetleşme siyaseti ve Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Milli Mücadele Hareketi Ermenilere bir takım fırsatlar verdiği gibi, hükümetler arasında gereksiz anlaşmazlıkların da oluşmasına ortam hazırlamıştı. Milli Mücadele önderi Mustafa Kemal Paşa'nın Bolşevik hükümetiyle dostça ilişkilerden yana olmasına rağmen, Çiçerin'in Türk heyetiyle her görüşmesinde “Ermeni Meselesi”ni masaya yatırması durumu olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Yeni kurulan Sovyet hükümetiyle yeni Ankara hükümeti arasındaki toprak anlaşmazlıkları esas olarak iki noktada düğümleniyordu. Birincisi Doğu Anadolu'da Ermenilere yer verilmesi, ikincisi ise Batum sorunu idi.

Yeni kurulan Ankara hükümeti Dış İşleri bakanı Bekir Sami Bey'i Moskova'ya, Ankara hükümetinin öneri ve düşüncelerini, aynı zamanda askeri yardım istemesi için gönderir.⁶⁶ Çiçerin askeri yardım meselesinden endişelenerek Ermenistan'a karşı bir hareket yapılmamasını söyler. Bu durumda tek çareyi Ermenistan'la Türkiye arasında arabuluculukta görür. Bu günlerde Taşnak heyetini de, Çiçerin Moskova'ya çağırıyor. Taşnak heyeti Şant'ın (Schanth) başkanlığında 30 Mayıs'ta Moskova'ya varır ve ertesi gün Karahan'la görüşmeye başlar. Türk heyeti ile ikinci konuşmasında Karahan Ankara Hükümeti'nin Ermenistan'a Brest-Litovsk Muahedesindeki hudutlara çekilme talebini uygun bulmadıklarını söyler. Bu konuda Türkiye'nin ne kendi başına ve ne de Sovyet Rusya ile birlikte Ermenilerden her

⁶⁴ Hesleni, *a.g.e.*, s. 162.

⁶⁵ Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Ankara 1982, s.186-190; Erden, *a.g.t.*, s. 148.

⁶⁶ Yerasimos, *a.g.e.*, s. 142.

hangi talepte bulunmasını bazı sebeplerden dolayı muvafık bulmadıklarını açıklar.⁶⁷ Ayrıca görüşmelerde Sovyetlerin arabuluculuğu, Ermenistan Hükümeti Sevr antlaşması projesinde öngörülen Büyük Ermenistan siyasetinden vazgeçerse Sovyetler, yerlerinden sürülmüş olan Ermenilerin, yerleşmesi için Ankara Hükümetinden Van ve Bitlis vilayetlerini isteyeceği şeklinde belirlenir. Bu doğrultuda Avrupa başkentlerinde Büyük Ermenistan hayali peşinde koşan Taşnak Hükümeti Moskova'da ikinci bir savunma hattına çekilip Kafkasya'ya sığınmış olan 300.000 Anadolu Ermenisinin yerleştirilmesi için toprak ister.⁶⁸ Bekir Sami Bey bu konuda hiç kimsenin yetkili olmadığını belirtir ve yardım konusundan bahsederek diretir.⁶⁹

İlk Türk-Sovyet resmi görüşmesi 13 Ağustos 1920'de Moskova'da yapılır. Fakat Türk heyeti bu görüşmede ilk önce Sovyetlerin 10 Ağustos'ta Tiflis'te Denikin safında savaşan İngiliz kuklası Ermeni Hükümeti ile bir anlaşma imzaladıklarını öğrenir. Türkiye ile Ermenistan arasındaki yolu kapatma çabasında olan Ermeniler bu anlaşma ile Şahtahtı-Culfa demiryolunu elde etmişlerdi.⁷⁰ Bu anlaşmaya göre çatışmasız bir ulaşım yolu açılabilirdi. Yardım için demiryolunun açılmasını gerekli gören Türk heyeti hayal kırıklığına uğrar. Bu arada Kirov Çiçerin'e yazarak, acil bir yardımın Karabağ dağlarından manda arabalarıyla yapılamayacağını, ayrıca Ermeni tehlikesinin her zaman var olduğunu belirterek, yardımın deniz yoluyla Novorosiski ile Trabzon arasında yapılmasını öneriyordu.⁷¹

Çiçerin bu görüşmelerde Anadolu'da yayılmış, sürülmüş ya da Kafkasya'ya sığınmış Türkiye Ermenilerinin Erivan Cumhuriyeti ile birleştirilebilecek bir yere yerleştirilebileceğini ve oradaki Müslüman halkın Anadolu'nun diğer taraflarına aktarılabilceğini öne sürer. Atatürk bu isteği sert bir tepkiyle karşılar ve bunu emperyalistlik olarak gördüğünü belirtir: "... Bir Ermeni azınlığına anavatandan koparıp arazi verilmesi isteği Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nden gelse dahi emperyalist bir fikrin ürünü olmak lekesinden hiçbir bakımdan kurtulamaz ve hiçbir yorumlamayla kabul olunamaz".⁷²

Bütün bunlardan sonra Türk heyeti Lenin'le görüşür. Lenin Ermenilerle yapılan anlaşmanın bir başarı olmadığını belirterek değiştirilmesi gerektiğini kabul eder ve sorunların Ermenistan ve Gürcistan'da Sovyet düzeninin yerleşmesiyle çözülebileceğini söyler.⁷³ Sovyet Dış İşlerinin Ermenilerden yana bu tutumu karşı-

⁶⁷ Osman Selim Kocahanoğlu, *Ali Fuat Cebesoy Moskova Hatıraları*, İstanbul, 2002, s. 61.

⁶⁸ Yerasimos, *a.g.e.*, s. 145.

⁶⁹ Yerasimos, *a.g.e.*, s. 158.

⁷⁰ Doğan Avcioğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e*, İkinci Kitap, İstanbul 1980, s. 795.

⁷¹ Yerasimos, *a.g.e.*, s. 160.

⁷² Avcioğlu, *a.g.e.*, s. 795.

⁷³ Yerasimos, *a.g.e.*, s. 161.

sında Lenin, Ermeni sorununu Türkiye'ye kendi gücüyle çözmesini önererek Türk delegesi Yusuf Kemal Tengirşenk'e "Biz o anlaşmayı yapmakla yanıldığımızı anladık, düzeltmeye çalışacağız. Biz düzeltmezsek siz düzeltirsiniz" diyerek bir yeşil ışık yakar.⁷⁴ Bolşevik liderin konuşmasında, Ermenistan ve Gürcistan'ın Sovyet Rusya'ya iltihak edeceklerini açıklamış olması dikkat çekicidir. Bu sözlerle Karahan'ın Brest-Litovsk Muahedesi hudutlarının nazar-ı itibara alınmayacağı ve muahede ile çizilen hudutların aramızda tetkik edilmesi gerektiği hakkındaki iddiasını birleştirirsek, milletlerin özgürlüğünü prensip kabul etmiş gibi görünen Bolşeviklerin, Çarlık Rusyası hükümetlerinden farksız emperyalist bir siyaset takip etmek istedikleri açık bir şekilde anlaşılmaktadır.⁷⁵

Sovyet Rusya Hükümeti ile Ankara Hükümeti arasındaki dostluk ve kardeşlik ilişkileri Ermeni Meselesi sebebiyle sık sık kesintiye uğramıştır.

Yukarıda belirttiğimiz gibi Türk-Sovyet ilişkilerinde ikinci tartışmalı konu Batum sorunu idi. Batum ekonomik açıdan Bakü ile bir birine bağlı şehirlerdi. Bu konu Kazım Karabekir Paşa'nın 27 Mart 1921'de Atatürk'e yazdığı bir yazıda açıkça izah edilmiştir: "Çarlık Rusya'sı zamanında fabrika ve sanayi tamamen Bakü kaynaklarına göre yapılmış olduğundan Rusya ne biçime girerse girsin Bakü olmadan olmaz. Bakü de Batum'suz olmaz".⁷⁶

Çiçerin Ermeniler'e toprak verilmesi konusunda olduğu gibi Batum konusunda da diretiyordu. Onun özellikle Ermeni konusundaki direktmelerine karşı delegasyonumuz Moskova'da Stalin'den büyük yakınlık görüyorlar. Stalin, delegasyonumuza "- Siz Ermenistan sorununu çözdünüz. Eğer çözeceğiniz bir şey kalmış ise onu da çözüünüz, fakat zamanını kesin olarak bize bildiriniz" der.⁷⁷

İster Sovyet Hükümeti, isterse de Ankara Hükümetinin bütün kuşku ve zorluklara rağmen dostluk ilişkilerine karşı her zaman Çiçerin'in Dış İşleri Komiserliği direnme göstermiştir. Onun direnmeleri yalnız Stalin'in müdahaleleriyle kırılabilmiş ve 16 Mart 1921 tarihinde Dostluk Antlaşması imzalanmıştır.⁷⁸ Bu antlaşma yeni kurulan her iki devlet için büyük önem arz etmekte idi. Sovyet Rusya Avrupa devletlerinin Türkiye'yi kendi anti-Sovyet politikalarına sürüklemeleri ihtimalini bu antlaşma sayesinde ortadan kaldırmış, Türkiye ise Milli Misak sınırlarının Rusya'ca tanınması meselesini halletmişti.⁷⁹

⁷⁴ Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 798.

⁷⁵ Osman Selim Kocahanoğlu, *a.g.e.*, 72.

⁷⁶ Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 802.

⁷⁷ Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 805.

⁷⁸ Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 807.

⁷⁹ Boris Potkhveriya, "1921 Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması İmzalanmasının

Türk-Sovyet ilişkilerinde Çiçerin'in olumsuz etkisi Ocak 1922 tarihinde yapılan Mustafa Kemal Paşa ile M.V.Frunze görüşmeleri esnasında Yusuf Kemal Tengirşek tarafından anlatılmış ve bu konuda Frunze'den açıklama istemiştir. Frunze Ermeniler konusunda Karahan'ın fazla etkili bir faaliyet adamı olmadığını dile getirerek, Çiçerin'in 20 seneden fazla Avrupa'da yaşadığından dolayı Batı'ya dönük sempatisinin olduğunu söylemiştir.⁸⁰

Sovyet yönetiminde Çiçerin Stalin'i Dış İşleri ve diplomasi konusunda yeterli görmüyordu. O, her zaman, Stalin'in hiçbir yabancı dil bilmediği ve Avrupa'daki hayattan habersiz olduğu için Dış İşleri konusunda yanılıya düşeceğini mutlak hesap ediyordu.⁸¹ Çiçerin'in diplomasi konusunda yeteneğini ise Lenin yüksek seviyede değerlendirir ve her konuda desteklerdi. Ekim inkılabından sonra Lenin'in yayınladığı ilk dekret olan Barış Dekretine sadık kalan Çiçerin bütün Dış İşlerinde, özellikle büyük devletlerle münasebetlerde problemleri savaşız çözmeye çalışıyordu. Stalin ise Batılı devletlerle savaşın kaçınılmaz olduğunu söylüyordu. Hatta Birinci Dünya Savaşının Ekim inkılabına ortam hazırladığı gibi, yeni bir Dünya Savaşının da Dünya Komünist inkılabına ortam hazırlayacağını düşünüyordu. 1927 yılının ilk yarısında hastalığından dolayı Avrupa'da tedavi gören Çiçerin, Dış İşlerini, özellikle İngiltere ve Almanya ile olan ilişkilerde Politbüroyu mektuplarla uyarır. Fakat her iki ülkeyle Sovyet yönetimi arasındaki ilişkilerin kötüye gitmesine dayanamayan Çiçerin Haziran ayında yazdığı mektupta Stalin ve yönetiminin bu konuda suçlu olduklarını bildirerek, Moskova'ya dönüp görevinden ayrılmak istediğini yazar. Stalin ve Politbüro onun görevden ayrılmasını kabul etmez ve bundan sonra Çiçerin ve Stalin arasındaki anlaşmazlıklar daha da kritikleşir.⁸²

Çiçerin'in kendi yardımcısı Karahanyan, Stalin ve Çiçerin arasındaki uyumsuzluğu onaylıyordu. 1923 yılının başından itibaren Çiçerin sürekli "otoritenin" (parti içindeki) önüne kendi istifasını koyuyordu ve her zaman da dolaylı yollarla red cevabı alıyordu.⁸³ Birçok tarihçinin düşündüğü gibi Çiçerin'in Aralık 1926'da hastalanıp sık sık yurtdışına gitmesi hiç de politik karakter taşıymıyordu. O gerçekten de diyabet hastası idi.⁸⁴ 7 Eylül 1928 tarihinde Çiçerin yine tedavi için Almanya'ya

Nedenleri", *Uluslararası II. Atatürk Sempozyumu*, Cilt II, Ankara, Atatürk Araştırmaları Merkezi, 1996, s. 1081, 1082.

⁸⁰ Yavuz Aslan, *Mustafa Kemal-M.Frunze Görüşmeleri*, İstanbul, 2002, s. 53.

⁸¹ Tomas L.Ya., *Жизнь Г. В. Чичерина*, Moskova 2010, s. 177.

⁸² O'Konner, *a.g.e.*, s. 219.

⁸³ Pavel Vasileviç Makarenko, "Narkom G. V. Çiçerin i Sovetskaya Vneşnyaya Politika", *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, 2011 Sayı No:349, s. 109.

⁸⁴ Makarenko, *a.g.m.*, s. 109.

gider ve iki yıl burada tedavi görür.⁸⁵ Fakat iyi sonuç alınamaz. Çünkü onun diyabet hastalığı periferik sinir sisteminin yoğun iltihabı ile komplike idi.⁸⁶ 3 Ocak 1930 tarihinde Rusya'ya dönen Çiçerin'in sağlık durumu iyi değildi. Aynı yılın Temmuz ayında o Stalin'e emekliye ayrılmak istediğini yazar ve bu sefer ricası kabul edilir.⁸⁷ Dünyaya veda etmeden önce Çiçerin bu hastalıkla altı yıl daha savaşıacaktır. Georgi Vasiliyeviç Çiçerin 7 Temmuz 1936 tarihinde ölmüştür. Merasim dönemin resmi yöntemlerine göre yapılmaz; Novodeviçego Manastırı mezarlığına gömülür.⁸⁸

Stalin, Çiçerin'in soylu ve asil bir aileden gelmesini Sovyet ideolojisi gereği kabullenememiştir. Aslına bakarsak tarihi kanıtlar ve onun hakkında yapılan araştırmalardan açıkça ortaya çıkan şudur ki, Çiçerin tam bir sosyal-demokrat olmuştur.

Sovyet yönetiminin son dönemlerinde Çiçerin'le ilgili yayınlar yapılmış ve onun ismi birçok okul ve sokağa verilmiştir. 1987 yılında ise ailesinden kalan ve çocukluğunu geçirdiği Tambov bölgesindeki evleri müzeye çevrilmiştir. Bu evde Çiçerin, 1877-1886 yılları arasında yaşamıştır. Her zaman ziyaretçilere açık olan bu ev müzesinde 2002 yılında Çiçerin'le ilgili ilmi bir konferans düzenlenmiştir.

KAYNAKLAR

- Aslan, Yavuz, *Mustafa Kemal-M. Frunze Görüşmeleri*, İstanbul, 2002.
 ATESE: 3050-08/ATEM As. T. Ş. Tasnif Dışı, Ek-B Şubat 2008.
 Atnur, İbrahim Ethem, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçwan, (1918-1921)*, TTK, 2001.
 Avcı, Kemal, "Türk-Ermeni İlişkileri (1905-1923)", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 16, Kış 2008.
 Avcıoğlu, Doğan, *Milli Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e*, İkinci Kitap, İstanbul, 1980.
 Bal, Halil, *Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, İstanbul, 2010.
 Bayur, Y. H., *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt: III. Kısım: 4.
 Bilge, A. Suat, *Güç Komşuluk, Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964*, Ankara, 1992.
 Cebeşoy, Ali Fuat, *Moskova Hatıraları*, Ankara 1982.
 Çiçerin, G. V., "Mozart" (*isledovatelskiy etüd*), 2. Baskı, 1971.

⁸⁵ Tomas, *a.g.e.*, s. 245.

⁸⁶ Mirzoyan, *a.g.m.*, s. 10.

⁸⁷ Tomas, *a.g.e.*, s. 253.

⁸⁸ Tomas, *a.g.e.*, s. 263.

- Çiçerin, G. V., *İstoriçeskiy Oçerk Diplomatıçeskoj deyatelnosti A. M. Gorçakova*, ISBN 978-5-9607-0019-1 2009.
- Çiçerin G. V., *Stati i reçi po voşprosam mejdunarodnom politiki*, Moskova, 1961
- Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, Tom II, Moskova, 1958, Dokument No: 372, s. 554-556.
- Erden, Ömer, *Türkiye'nin Doğu Sınırının Oluşumu (Antlaşmalar- Protokoller- Problemler)*, Doktora Tezi.
- Frunze M.V. , Çeviren: Ahmet Ekeş, *Türkiye Anıları*, İstanbul, 1978.
- Gorohov, İ., Zamyatin, L., Zemskov, İ., *G. V. Çiçerin-Diplomat Leninskoy şkolı*, Moskva, 1973.
- Gürün, Kamuran, *Türk-Sovyet İlişkileri*, Ankara, 2010.
- Hesenli, Cemil, *Sovyet Devrinde Azerbaycan'ın Harici Siyaseti (1920-1939)*, Bakü, 2012.
- Hesenov [Hesenli], Cemil, *Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler Sisteminde 1918-1920-ci İller*, Bakü, 1993.
- Kılıç, Selami, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul, 1999.
- Kocahanoğlu, Osman Selim, Ali Fuat Cebesoy Moskova Hatıraları, İstanbul, 2002.
- Kurat, A. N., *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1971.
- Lütem, Ömer Engin, "1919 Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Talepleri", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 22, Yaz 2006, s.163-178.
- Mirzoyan, Gevorg, "İzroskhodovanniy çelovek", *Ekspert*, 30-31 (764) /01 Ağustos 2011.
- Makarenko, Pavel Vasileviç, "Narkom G. V. Çiçerin i SovetskayaVneşnyaya Politika", *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, 2011, Sayı No:349.
- O'Konner, Timoti Edvard, *Georgi Çiçerin i Sovetskaya Vneşnyaya Politika 1918-1930*, "Progress", 1991.
- Oran, Baskın, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I, İstanbul 2001.
- Şahin, Enis, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, TTK, 2002.
- Potskhveriya, Boris, "1921 Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması İmzalanmasının Nedenleri", *Uluslararası II. Atatürk Sempozyumu*, Cilt II, Ankara, Atatürk Araştırmaları Merkezi, 1996.
- Tomas, L.Ya., *İżn G. V. Çiçerin*, Moskova, 2010.
- Yerasimos, Stefanos, *Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)*, İstanbul, 2000.
- Yılmaz, İskender, *Gümrü Antlaşması*, Ankara, 2001.
- Zarnitskiy, S., Sergeev, A. Çiçerin, *İżn zameçatelnıkh lyudey*, Moskva, 1975.

Bilinmeyen Çiçerin”, Rusya Federasyonu Dış İşleri Bakanlığı Resmi İnternet sitesi,
21.11.2011.

http://www.tambovmuseum.ru/museum_filials/chicherin.html

Г.В.Чичерин в период эмиграции.
Берлин. 1905

Свидетельство о принадлежности
к дворянскому сословию

Свидетельство

Дано это отъ Шлишбавскаго Уезд-
наго Предводителя Дворянства Геор-
гию Курью Васильевичу Ангерину, со-
твей, что онъ, Г. Чичеринъ, есть действ-
ствительно дворянинъ Шлишбавскаго уезда,
въ чемъ удостовѣряю подписавшій и припоуреншій
подати. Июня 5 дня 1891 года.

Шлишбавскій Уездный
Предводитель Дворянства. М. Смирновъ

ЕК: 1 - Mülteci Yılları, Berlin 1905.

Telli Korkmaz

EK: 2 - Dış İşler Bakanlığı Binası, Dış İşlerinde Çalıştığı İlk Yıllar 1918.

EK: 3 - Türk-Sovyet Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması, Moskova 1921.

EK: 4 - Çiçerin ve Karahan, Karahan'ın Odasında 1918.

Çeviriler:

İSKİT VE TÜRK-MOĞOL HALKLARINA AİT AYNI GELENEKLER, KÜLTÜLER VE PSİKOLOJİK ÖZELLİKLER

Yazar: ZAUR HASANOV*
Rusçadan Çeviren: BAĞDAGÜL MUSA**

Giriş

İskitler, Avrasya'nın medenî, kültürel ve askerî gelişmesine önemli katkı sağlayan en eski Avrasya halklarından biridir. Orta Asya ve Sibirya kökenlidirler. M.Ö. VII. yüzyıla doğru Doğu Avrupa'da ve Ortadoğu'da görülmeye başlarlar. İskitlerin bu bölgelere gelmesiyle, atın binek hayvanı olarak kullanılmaya başlaması ve arkasından da tabii olarak birbirlerinden uzak olan bölgelerin idaresi ve kontrolünü sağlayan hareketliliğin (mobilitenin) artması sayesinde mümkün olan dünyanın siyasî bütünleşmesini öngören eşsiz süreç başlar.

Herodot'a (Heradotos/Herodotus) göre İskit İmparatorluğu, değişik İskit kabilelerinden oluşuyordu. Herodot, bunlardan sayıca daha fazla ve güçlü olanının, diğer bütün İskit kabilelerini kendilerinin tebaası (astları) sayan "Kraliyet (Hükümdar, Çar) İskitleri" olduğunu söylemektedir. Herodot'un, İskitlerin tarihi, efsaneleri, mitleri ve geleneklerini anlatırken öncelikle İskit İmparatorluğu'nun iktidar klanıyla, başka bir ifadeyle, "Kraliyet İskitleri"yle ilgili belgelere yer verdiğini belirtmek gerekir.

Daha önce "Kraliyet (Hükümdar, Çar) İskitleri"nin dilleriyle ilgili yaptığımız araştırmada onların dillerinin Türk dilleriyle akraba olduğu ispatlanmıştır.¹ Bu çalışmada ise, "Kraliyet İskitleri" ile Türk-Moğol halklarının geleneklerinin, kültürlerinin ve psikolojisinin birbirleriyle ne kadar örtüştüğü tespit edilmeye çalışılacaktır.

* Dr., Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü, Bakü/AZERBAYCAN, zaurmail@gmail.com.

** Çeviren: Yrd. Doç. Dr., Ürdün Üniversitesi, Yabancı Diller Fakültesi, Asya Dilleri Türkçe-İngilizce Bölümü, Amman/ÜRDÜN bagdagulmussa@gmail.com.

¹ Zaur Hasanov, *Çar iskitler: İskitler ve eski Oğuzların etno-dil özdeşleştirilmesi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2009.

1. İskitlerde ve Türk-Moğol Halklarında Cenaze Törenleri

Herodot, İskit hükümdarlarının cenaze törenini tasvir ederken onların defnedildikleri mekânın, Boristen (Borysthenes) Nehri boyunca gittikten sonra en sonunda nehrin denize döküldüğü yerden kırk günlük mesafede bulunan Gerrhi adında bir mekân olduğunu ileri sürmektedir. Herodot'un sözlerine göre Gerrhi, "Kraliyeti İskitleri"nin hâkimiyeti altındaki en uzak mekândır.

Herodot ayrıca, "Kraliyet İskitleri"nin vefat etmiş hükümdarları için yas tutarken ellerini ve kulaklarını çizerek kestiklerini; saçlarını kestiklerini (kazıdıklarını); alın ve burunlarını yırttıklarını ve sol ellerine ok sapladıklarını da belirtmektedir. Bundan sonra hükümdarın naaşı Gerrhi'ye giden yolda bir sonraki İskit kabilesine teslim edilir ve onlar da "Kraliyet İskitleri"nin yaptıklarının aynısını yaparlar. Böylelikle her kabile İskit usullerine göre hükümdar için yas tutarak defin sürecine iştirak eder. Bu şekilde İskitler, hükümdarlarının naaşını kabile kabile dolaştırarak ve her kabilenin yas tutmasını sağlayarak kutsal defin yerine ulaşırlar. Sıradan İskitler de ölümlerini bölgede kırk gün boyunca dolaştırdıktan sonra defnederler.

Gerrhi'de hükümdarın defni sırasında beraberinde bir cariyesini, sâkisini, yani elinden içki içtiği şahsı, aşçısını, seyisini, muhafızını ve habercisini de gömdükleri dikdörtgen şeklinde büyük bir kabir kazarlar. Kabre ayrıca altın kaplar da konur. Daha sonra kabir, toprakla kapatılarak "kurgan" dedikleri büyük toprak tepe hâline getirilir. Hükümdarın defnedilmesinin birinci yıldönümünde, "Kraliyet İskitleri" tekrar kurgan dedikleri bu mezara dönerler ve hükümdarın en iyi 50 hizmetkârı ile en iyi 50 atını öldürüp mumyalarlar. Boyunlarından delip çıkacak şekilde gövdelerinden demir kazık geçirilen atların mumyaları daha önceden hazırlanmış olan ahşap kalıpların üzerine ayakları havada sallanacak şekilde yerleştirilir. Atın gövdesinden geçirilen kazık aynı zamanda hizmetkârın bütün omurgalarından da geçirilerek boynundan çıkarıldıktan sonra 50 hizmetkârın mumyaları, bu kazık sayesinde atlı konumunda atların üzerine yerleştirilir. "Kraliyet İskitleri", "atlıları" böylece hükümdarın mezarı etrafında yerleştirdikten sonra mekânı terk ederler.²

Türklerin atalarının, Doğu göçmenlerinin defin törenleriyle ilgili günümüze kadar ulaşan ilk ve en eski belgeler, Çince kaynaklardır. Asya Hunları da, "Kraliyet İskitleri" gibi, hükümdarları öldüklerinde kullarını ve hizmetkârlarını öldürüp bera-

² Herodot, *İstoriya*, (pervod G. A. Stratanovskogo), Nauka, Leningrad, 1972, IV, 53, 71, 72, 73.

berinde defnetmişlerdir.³ Avrupa Hunlarının defin törenleriyle ilgili bilgi veren Jordanes, Atilla'nın ölümü haberini alan Hun askerlerinin gelenekleri gereği saçlarını yolduklarını, gözyaşları kana karışsın diye yüzlerini derin yaralarla yaraladıklarını belirtmektedir.⁴

Görüldüğü üzere, Avrupa Hunlarının bu defin törenleri, Herodot'un anlattığı gibi, hükümdarlarının yasını tutarken kulaklarını çizen, saçlarını kazıyan, ellerini kesen, alın ve burunlarını yırtan, sol kollarını okla delen "Kraliyet İskitleri"nin defin geleneklerinin aynısıdır.

Türkler ve "Kraliyet İskitleri"nin defin törenlerindeki bu benzerlik, Göktürk İmparatorluğu için de söz konusudur. Göktürklerin hükümdarı Bilge Kağan'a ithaf edilen Orhun-Yenisey yazıtlarında, Li-Sun Tay-Sengun'un 500 erkeğin başında Kağan'ın defin törenine geldiğine dair bilgiler var. Onlar, bu defin merasimi için altın, gümüş ve güzel kokulu tütsüler getirirler. Sonra da defin sırasında bu 500 kişinin hepsi saçlarını keser, kulaklarını ve yanaklarını çizer ve kendi güzel atlarını vefat etmiş Kağan'a kurban ederler.⁵

"Kraliyet İskitleri" ve Moğolların geleneklerinin, hükümdarlarını nerede vefat ederse etsin atalarının defnedildiği özel mekâna defnetmeleri hususunda da aynı olması dikkat çekicidir. İskitlerde bu özel mekân, Gerrhi iken; Moğollarda Altay'dır. Moğolların defin törenlerini anlatan Marco Polo, Cengiz Han'ın yadigârlarının ve bütün büyük kağanların, nerede vefat ederlerse etsinler, defnedilmek üzere Altay'a getirildiğini belirtmektedir. Daha sonra da çok garip bulduğu bir hususa dikkatleri çeker: "Altay'a giden yolda Kağan'ın naaşına eşlik eden kervan, definden önce kırk gün boyunca karşılama çıkan her kimseyi "Git, öbür dünyada Kağanımıza hizmet et" diyerek öldürürler. Bunun yanı sıra Kağan'a öbür dünyada lâzım olur düşüncesinden hareketle Kağan'ın en güzel atlarını da öldürürler".⁶ Aynı bilgiye Reşidüddin'in eserinde de rastlanmaktadır.⁷

³ Sima Qian, *Records of the Grand Historian: Han Dynasty II*, Burton Watson (trans.), Columbia University Press, Hong Kong & New York, 1993, The Account of the Xiongnu, Shi ji: 110.

⁴ *The Gothic History of Jordanes in English version*. With an introd. and comment. by Charles Mierow. Speculum Historiale, Barnes & Noble, Cambridge-New York, 1960, XLIX, 254.

⁵ S. E. Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti: teksti i issledovaniya*, Iz-vo AN SSSR, Moskva-Leningrad, 1951, Bilge Kağan Yazıtı, X a, 11-12. satırlar.

⁶ *Kniga Marko Polo*, (perevod I. P. Minaeva.), Gos. iz-vo geografiçeskoy literaturı, Moskva, 1955, LXIX.

⁷ Raşid ad-Din, *Sbornik Letopisey*, (perevod L. A. Hetagurova.), t. I kn. 2. Moskva-Leningrad: Iz-vo. AN SSSR, 1952, A97a, S.248.

Buna benzer bilgiler, Jordanes'in eserlerinde de vardır: "Atilla'nın defninden sonra bu vazifeyi üstlenen herkes öldürülür".⁸

Türklerin defin törenlerini anlatan bütün kaynaklarda atların kurban kesildiğine dair bilgiler geçse de onların nasıl öldürüldüğüne dair bir kayıt yoktur. Türk-Moğol hükümdarlarının definleri sırasında atların nasıl öldürüldüğüne dair daha teferruatlı bilgiler, İbn-i Battuta'ya aittir. XIV. yüzyılın ortasında Çin'de seyahat eden İbn-i Battuta şahit olduğu, savaşta şehit düşen Türk-Moğol hükümdarının defin merasimini "El-Hansa" (Al-Khansa) adlı kitabında anlatmaktadır:

"Hükümdarı bütün eşyalarıyla birlikte yerde kazılmış olan büyük bir kabre yerleştirdiler. Kabre ona ait bütün altın ve gümüş eşyaları, dört cariyesini, en sevdiği altı kulunu ve içecek dolu birkaç kabı beraberinde gömdüler. Sonra kabir, büyük bir tepe (kurgan) yüksekliğinde toprakla gömülerek kapatıldı. Ondan sonra da defin sürecine katılanlar, mızrak saplanmış dört at getirdiler. At öldürüldükten sonra gövdesine saplanan mızrak, boynundan delip çıkacak şekilde omurgalarından geçirildi. Sonra kazıkları tepenin üstünde bir yere yerleştirip, atları orada bıraktılar".

Görüldüğü üzere, Türklerde vefat eden hükümdarların hürmetine öldürülmüş atların kazığa yerleştirilmesi usulü ile Herodot'un anlattığı "Kraliyet İskitleri"nin merasimleri aynıdır. İbn-i Battuta'da hükümdarın altı kulunun vazifelerine dair bir bilgi yok. Herodot'ta ise bunlardan beşi, vazifelerine göre sâki (hükümdarın elinden içki içtiği kimse), aşçı, seyis, silah taşıyıcı ve habercidir.⁹

Yukarıda zikredilen İskitlerin ve Türklerin defin törenleri arasındaki paralellik konusu, E.H. Minns ve F. Thordarson tarafından incelenmiştir.¹⁰ J.A.Boyle, Oğuz, Kıpçak ve Moğolların yası tutulan şahısların atlarının kurban edilmesi geleneklerini tasvir eden Avrupa ve orta asırlardaki Doğu yazılı kaynaklarını incelemiş ve bu geleneği İskitlerin gelenekleriyle mukayese etmiştir.¹¹

⁸ *The Gothic History of Jordanes...*, XLIX, 258.

⁹ Herodot, *a.ge.*, IV, 62.

¹⁰ E. H. Minns, *Scythians and Greeks: a Survey of Ancient History and Archaeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus*, Biblo and Tannen, New York, 1971, p. 89.; Fridrik Thordarson, "The Scythian funeral customs: some notes on Herodotus IV, 71-75", *A green leaf. Papers in honour of Professor J'es P. Asmussen (Acta Iranica, 28)*, Brill, Leiden, 1988, p. 546.

¹¹ J. A. Boyle, "A form of horse sacrifice amongst the 13th and 14th century Mongols", *Central Asiatic Journal*, X/3-4 (1965), p.145-150.

Herodot'un da zikrettiği, İskitlerdeki tahnit veya mumyalama uygulaması,¹² “Koroğlu”nun Türkmen nüshasında da geçmektedir.¹³ T. Tarhan, Orhun yazıtlarına göre Kül-Tigin'in mumyalandığına dikkat çekmektedir. Tarhan, ilâveten İslâm'ı kabul ettikten sonra bile Türklerde mumyalama uygulamalarına devam edildiğine dair deliller getirir. Meselâ, II. Kılıç Arslan, III. Kılıç Arslan ve II. Süleyman Şah mumyalanmıştır.¹⁴

Bütün bu bilgileri şöyle özetlemek mümkündür: 1) İskitlerde ve Moğollarda defin süresi 40 gün sürer; 2) İskitler, Avrupa Hunları ve Göktürkler ölünün ardından yas tutarken saçlarını kesip, yüzlerini yırtarak çirkinleştirirler; 3) İskitler, Oğuzlar, Kıpçaklar ve Moğollar ölüye bağışlanmak üzere atlarını aynı usulle kurban ederler; 4) İskitler, Göktürkler ve Selçuklular, hükümdarlarını mumyaladılar.

2. İskitlerde ve Türk Halklarında Kan Yemini Törenleri

İskitlerin ve Asya Hunlarının geleneklerini inceleme neticesinde aşağıdaki paralelliklerin farkına varılmıştır. Bunlar aşağıda mukayese edilecektir.

Herodot'ta şu bilgiler geçmektedir:

“İskitlerde yeminle kutsallaştırılan bütün dostluk anlaşmaları şöyle yapılır: büyük toprak bir kupanın içerisine anlaşmanın taraflarının kanları ile karıştırılmış şarap doldurulur. (Bunun için de yemin edecek olanlar biz veya bıçakla derilerini çizerler). Sonra bu kaba kılıç, oklar, balta ve mızrak daldırırlar. Bu merasimden sonra uzun dualar okunup, yemin edenler ve orada bulunan ileri gelenler bu kaptaki kan karıştırılmış şaraptan içerler”.¹⁵

Çin kaynaklarında geçen bilgiler ise şu niteliktedir:

“Han Çang ve Çang Meng, Şan-Yu [Hunların hükümdarı] ve ileri gelen komutanlarıyla birlikte No Nehri'nin doğusunda bulunan dağa çıktılar. Orada beyaz bir atı boğazladılar. Şan-Yu Çing Lu kaması ve metal kaşığı çıkarıp, [atın kanını] şarapla karıştırdı. Sonra Lao-Şang Şan-yu (Lao-shang Shan-yu)

¹² Herodot, *a.g.e.*, IV, 72.

¹³ *Gor-oglu: Turkmenskiy geroişeskiy epos*, Nauka, Moskva, 1983, I, 65.

¹⁴ Taner Tarhan, “İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri”, *Tarih Dergisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, sy. 23 (1969), s. 168.

¹⁵ Herodot, *a.g.e.*, IV, 70.

tarafından öldürülmüş Yüeci kabilesinin hükümdarının kafatasını kap olarak kullanıp, birlikte kan yemini şerefine şarap içtiler.”¹⁶

İskitler ve Asya Hunları hakkındaki bu iki bilgi şu hususlarda aynılık arz etmektedir: 1) kaba kan karıştırılmış şarap konur; 2) sonra aynı kaba silah daldırılır; 3) yemine katılanlar bu şaraptan içmek suretiyle yeminli anlaşmayı tasdik etmiş olurlar; 4) Asya Hunlarının yemin gelenekleriyle ilgili Çin kaynaklarından alınmış olan bu kısa bilgide İskitlerin gelenekleriyle büsbütün aynılık arz eden bir başka unsur da söz konusudur. Herodot’un tasvir ettiği İskit gelenekleri günümüze, Kırım’da Kül-Oba’daki bir İskit mezarının (kurganının) kazısı esnasında bulunmuş olan M.Ö. IV. yüzyıla ait altın resim şeklinde ulaşmıştır. Söz konusu resimde yanaklarını ve burunlarını birbirlerine yaklaştırarak kan yemini şerefine aynı kaptan şarap içmekte olan iki İskit tasvir edilmiştir.¹⁷ Hunlarla ilgili metinlerde ise “*Onlar birlikte kan yemini şerefine içtiler*” cümlesinden de anlaşılacağı üzere aynı şarap içme usulüne şahit oluyoruz.

3. İskitlerde ve Türk Halklarında Ganimet Geleneği (Kafatası Kültü)

Yukarıda da belirtildiği gibi, Çince kaynaklarda Hunların yemin merasiminde içki kabı olarak düşmanın kafatasının kullanılması geleneği söz konusudur. Sima Qian, Hunların Yüeci halkını mağlup ettikten sonra, onları Batı’ya doğru nasıl kovduklarını; hükümdarlarını öldürüp kafatasından nasıl içki kabı (kupa) yaptıklarını çok teferruatlı bir biçimde tasvir eder.¹⁸

Herodot’ta da aynı şekilde İskitlerin, mağlup olmuş düşmanlarının kafataslarını ziyafetlerde içki kabı olarak kullandıkları zikredilmektedir. Herodot şöyle yazmaktadır:

“İskitlerin askerî gelenekleri böyledir: Her düşmanı ile olmamakla beraber en acımasız düşmanlarının kafataslarıyla böyle muamele ederler: evvelâ kafatasını kaşlara kadar kesip, temizlerler. Fakir birisi kafatasını, dışından ham sığır derisiyle kaplayarak kullanır. Zengin insanlar ise evvelâ kafatasını ham deriyle kaplarlar, sonra kabın içini altınla yaldızlarlar. İskitler, kardeşler arası kavgada veya mahkemede birinin diğerine galip gelmesi söz konusu olduğunda, kendi

¹⁶ Kao Chu-hsun, “The Ching Lu Shen Shrines of Han Sword Worship in Hsiung Nu Region”, *Central Asiatic Journal*, V/3 (1960), p. 223.

¹⁷ Frank Trippet, *The First Horsemen*, Time Life Books, New York, 1974, p.99.; Ortwin Dally, “Skythische und Graeco-Skythische Bildelemente im Nördlichen Schwarzmeerraum”, *Im Zeichen des Goldenen Greifen: Königs Gräber der Skythen*, (ed. Menghin, W., Partzinger, H.), Prestel, Munich, 2007, p. 297.

¹⁸ Sima Qian, *a.g.e.*, The Account of the Dayuan, Shi ji: 123.

akrabalarının kafataslarıyla bile aynı şekilde muamele ederler. Çok saygın misafirlerin ziyareti esnasında ev sahibi, sofraya böyle kafataslarını koymakla, bu akrabalarının onun düşmanı olduğunu ve onların üstesinden geldiğini misafirlerine hatırlatmak ister. Bu davranış, İskitlerde yiğitlik addedilir”.¹⁹

Böylelikle İskitlerin de, aynen Asya Hunları gibi, kafatası avcıları oldukları anlaşılmaktadır. Herodot’un anlattıklarından ve Çince kaynaklardan da anlaşılacağı üzere, bu barbarca gelenek İskitlerde ve Asya Hunlarında gurur meselesi idi. Aynı zamanda kafatası avcılığı, bir nevi kumandanın, askerlerinin savaşta ne kadar iyi savaştıklarını denetleme yoluyla. Aşağıdaki alıntıda da anlaşılacağı üzere, ganimetler İskit askerleri arasında öldürdükleri düşman sayısına göre üleştirilmiştir.

“İskitlerin askerî gelenekleri şu şekildedir: İskit, ilk düşmanını öldürdüğü zaman onun kanını içer. Savaşta öldürdüğü düşmanlarının hepsinin kafataslarını hükümdara getirir. Zira sadece düşmanlarının kafataslarını getiren asker ganimetten payını alabilir, *aksi* hâlde hiçbir şey alamaz”.²⁰ Kafatası avcılığı, ayrıca toplumda itibar kazanma imkânı da sağlardı. Bunu, Herodot’un aşağıdaki yazısından anlamak mümkündür:

“Her hükümdar yılda bir defa kendi bölgesinde şarap karıştırmak için kap hazırlar. Bu kaptan sadece düşmanını öldürenler içebilirler. Henüz kendilerine düşman öldürmek nasip olmayanlar ise bu kaptan içemezler. Mahcup ve şerefsiz olarak bir kenarda otururlar. İskitler için bundan daha utanç verici bir şey yoktur. Aksine düşmanını öldürenlere ikişer kupa içki getirilir ve onlar da iki kupayı üst üste (bir defada) içerler.”²¹

Aynı bilgi, Çin tarihçisi Sima Qian’ın Asya Hunları ile ilgili yazdıklarında da vardır: “*Savaşta sonra düşmanlarının kellesini alan veya düşmanlarını esir alan (Hunlar), bir kupa şarapla ödüllendirilirler ve onlara, kazandıkları ganimetleri kendileri için bırakmalarına izin verilir*”.²²

Orta asırlarda düşman kafatasının içki kabı olarak kullanılması geleneği, bozkır Türk halklarında devamını bulmaktadır. Meselâ, Günah Çıkartıcı Teofanes’a göre Bulgarların hükümdarı Krum Han, mağlup ettiği Bizans İmparatoru Nike-

¹⁹ Herodot, *a.g.e.*, IV, 65.

²⁰ Herodot, *a.g.e.*, IV, 64.

²¹ Herodot, *a.g.e.*, IV, 66.

²² Sima Qian, *a.g.e.*, The Account of the Xiongnu, Shi ji: 110.

foros'un kafatasından gümüş kaplamalı içki kupası hazırlatmıştır.²³ Tarihçi Nestor (Nestor the Chronicler), “Povesti Vremenniyh Let” (Geçmiş Yıllar Kıssası) adlı eserinde, Peçeneklerin Hanı Kurya'nın Kiev Büyük Knezi Svyatoslav'ı mağlup edip, kafasını uçurduğunu ve kafatasından kıymetli metallerle kaplı içki kabı yaptırıldığını belirtmektedir.²⁴

Ayrıca şu da unutulmamalı ki, kafatası kültü, eski zamanlardan beri dünya arkeolojisi ve mitolojisinde de çok yaygın olan bir kültürdür. Azerbaycan'da Azıh Mağarasında 300.000 yıl öncesi Alt Paleolitik dönemine ait, içinde ayı kafataslarının saklandığı gizli bir yer bulunmuştur. Bu kafataslarından birinde birbirlerine paralel yedi çizgi sıralanmış, en üstte (sayı birimi göstergesi olarak) enlemesine bir çizgi çizilmiştir.²⁵ İster öküz ve kızıl akbaba gibi hayvan kafatası ister insan kafatası kültürünün izlerine, insanlığın en eski kültürlerinden olan M.Ö. VIII-VII binyıllara ait Türkiye'nin Çatalhöyük ve Çayönü gibi en eski yerleşim merkezlerinde (komplekslerinde) de rastlanmaktadır.²⁶ Kafatası, içki kabı olarak yaygın bir şekilde Tibet'te kullanılmıştır. B. Laufer, farklı milletlerin farklı dönemlerde kafatası kullandıklarına dair geniş bilgi toplamıştır. Onun araştırmalarından, akrabalarının ve arkadaşlarının kafataslarını içki kabı olarak kullanan Amerika ve Avustralya kabileleri de dâhil olmak üzere, dünyadaki bütün halklarda bu kültürün olduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber Laufer'in örnek verdiği bazı benzetmelerin esasa dayandırılmadığını da belirtmek gerekir. Meselâ, Edda'da kafatasının içki kupası olarak kullanılması kültüne dair bulunduğu atıf doğrulanmamıştır.²⁷ Diğer araştırmacı A.L. Andrews, Odin'e akıl veren (ve konuşan) Mimir başından (kafatasından) hareketle Edda'da Mimir kafatasının içki kabı olarak kullanıldığına dair aynı şeyleri ispat etmeye çalışır.²⁸ Daha sonra J. Lindow, bu yorumlamayı “romantik” bularak Mimir kafatasının (kafatasının)

²³ *Letopis Feofana Vizantiyska: ot Diokletiana do tsarey Mihaila i ego sna Feofilakta*, (perevod V. I. Obolenskogo, F. A. Ternovskogo), Moskva, 1884, 6303 – (803. yıl).

²⁴ *Povesti vremennih let*, (perevod D. S. Lihaçeva), Im Werden Verlag, Moskva–Augsburg, 2003, 6480 – (972. yıl).

²⁵ I. G. Aliyev, “Drevneyşee çeloveçeskoe obşestvo Azerbaydjana: paleolitiçeskie ohotniki i sobirатели”, *Istoriya Azerbaydjana*. Elm, Baku, 1995, s. 28.

²⁶ Jacques Cauvin, *The birth of the Gods and the origins of agriculture*, çev. Trevor Watkins. Cambridge University Press, Cambridge, 2000, p. 89-90.; Ian Hodder, *Theory and practice in archaeology*, RoutledgeCurzon, London & New York, 1992, p. 211-213.

²⁷ Berthold Laufer, “Use of Human Skulls and Bones in Tibet”, *Field Museum of Natural History, Department of Anthropology*, Chicago, No. 10, 1923, p. 9-24.

²⁸ Andrews A. Leroy, “Old Norse Notes 7: Some Observations on Mimir”, *Modern Language Notes*, The Johns Hopkins University Press, vol. 43, 1928, p. 166-171.

içecek kabı olarak kullanıldığına dair gerçeğe dayalı hiçbir delilin bulunmadığını belirtmiştir.²⁹

Yukarıda mezkûr delillerden hareketle kafatası kültürünün her kavme mahsus “yerel” özellikler taşıdığı kanaatine varmak mümkündür. Hayvana veya insana ait kafatası akıl almak için kullanıldığı gibi, içecek kabı olarak da kullanılmış olabilir. İçecek kabı olarak kullanılan kafatasları düşmana veya arkadaşına ait de olabilir. Ayrıca zaman faktörünü göz önünde bulundurmak gerekir ki, zamanla bu kültürün aynı halkta bile şekil değiştirmesi mümkündür.

Kafataslarının bu tür özelliklerinin incelenmesi, kafatası kültürünün “yerel” özelliklerinin tespit edilmesine imkân sağlar. Yukarıda zikredilen bilgilere dayanarak sadece Hunlara ve İskitlere mahsus kafatası kültürünün özellikleri üzerinde durmak istiyoruz:

İskitler ve Hunlar, düşmanlarının kafataslarını savaş ganimeti olarak biriktirmişlerdir; 2) İskitler ve Hunlar düşmanlarının kafataslarını değerli metallere kaplayarak içecek kabı olarak kullanmışlardır; 3) savaşta düşmanlarının kellesini alan İskitler ve Hunlar, toplumda itibar kazanmış ve bir kupa şarapla ödüllendirilmişlerdir; 4) savaşta düşmanlarının kafasını uçuran İskitlerin ve Hunların savaşta kazandıkları ganimetler kendilerine bırakılmıştır; 5) İskitlerde ve Hunlarda kafatası kültürünün kutsal önemi gibi, aynı zamanda askerlerin savaşta ne kadar iyi savaşıklarını denetlemeyi sağlayan pratik yönü de olmuştur.

Şunun altını bir daha çizmek gerekir ki, İskitlerdeki ve Hunlardaki ancak benzerliklerin tamamı bir araya getirildiğinde, bu iki halkta kafatası kültürünün aynı özelliklere, en önemlisi de bu kültürün özgünlüğüne işaret etmektedir.

4. İskitlerin ve Türk Halklarının Dinlerinde Kılıç Kültü

a. İskitlerin ve Hunların Dinlerinde Kılıca Tapma

Herodot, İskitlerin Ares'e tapma sürecini şöyle tasvir etmektedir:

“İskitlerin her bölgesinde Ares için, açık bir mekânda çalı çırpıdan dağlar şeklinde birbirlerinin üzerine yığılmış üç aşamalı ve uzunluğu ile genişliği hemen hemen aynı, ama yüksekliği uzunluğuna ve genişliğine nispeten daha az olan mabetler dikilir. En üstte üç tarafı düz olan, dördüncü tarafında da girişi

²⁹ John Lindow, *Norse Mythology: A Guide to the Gods, Heroes, Rituals and Beliefs*. Oxford University Press, New York, 2002, p. 230-232.

olan dikdörtgen şeklinde bir alan oluşturulur. Kötü hava durumlarında bu in-
şaat daima çöker. Dolayısıyla her yıl buraya yüz elli yük çalı çırpı getirilir. Her
tepenin başına eski demir kılıç yerleştirilir. İşte bu kılıç, Ares putudur. Bu kılıca
her yıl diğer Tanrılara olduğundan daha fazla at ve büyükbaş hayvan getirilip
kurban kesilir”.³⁰

Pan Ku'nun derlediği “Han Şu”³¹ ve onun daha sonraki ilâvelerinde Asya Hun-
larının kılıca taptıklarından bahsedilmektedir. Kao Chu-hsun özellikle bu konuyu
ele aldığı makalesinde bütün bu bilgileri bir araya getirmiştir. Bunlara aşağıda yer
verilecektir.

Ch'ing hanedânından Wang Hsien Chien “Coğrafya ile ilgili Risale”nin ilâvesi
olan “Han Şu”da şöyle yazmaktadır: “*Hükümdâr Hsiu Chu'nun (başka bir ifadeyle Siu Tu)*
Gökyüzüne tapmak için hazırlanan metal askerleri ve Ching Lu kaması için Xiongnu (Hsiung-
nu) ile ilgili kayıtlara bakınız”.³² Xiongnu (**Hsiung-nu**) ile ilgili kayıtlarda, Hunların
hükümdarı Lao-Şang Şan-yu'nun iki Çin elçisiyle beraber dağ tepesine çıktığı, ora-
da beyaz bir atı öldürdükleri ve hükümdarın, atın kanına şaraba bandırılmış Ching
Lu kamasını daldırdığına dair yukarıda bahsedilmiş olan bilgiler bulunmaktadır.³³

Çince kaynaklardan alınmış olan bu iki kayıta, “ching lu”nun, “kılıç” veya
“kama” anlamına gelen Türkçe bir kelimenin Çince eski fonetik karşılığı olduğu
belirtilmektedir. Kao Chu-hsun, makalesinde “ching-lu” kelimesinin anlamını geniş
bir şekilde ele almaktadır. F. Hirth, K. Shiratori ve B. Karlgren'le aynı fikirde olan
Kao Chu-hsun, “l” ve “r” ünsüzlerinin birbirine dönüşebilirliğine de dayanarak
“ching-lu”nun çift yüzlü kama anlamında kullanılan Türkçe “kyngrak/qingrak” ve
Moğolca “kingara” kelimelerinin Çince fonetik karşılığı olduğunu ileri sürmekte-
dir.³⁴ Bu tür kamalara Yunanlılar “akinakes” diyorlardı. Daha önce de bahsedildiği
gibi, Herodot'ta da İskitlerin kılıca taptıklarına dair kayıtlar vardır. Kao Chu-hsun,
Han hanedânının tarihi olan “Han Şu”yu, bu kitabın Çinli tarihçiler tarafından

³⁰ Herodot, *a.g.e.*, IV, 62.

³¹ “Han Şu”, Çin'deki Han hanedanının tarihidir. “Han Şu”nun asıl derleyicisi, Çinli tarihçi Pan Ku'dur. Çinli tarihçiler eserin, babası Pan Ku tarafından başlatılıp, kızı tarafından bitirildiğini ileri sürmektedirler.

³² Kao Chu-hsun, *a.g.e.*, s. 223.

³³ Kao Chu-hsun, *a.g.e.*, s. 223.

³⁴ Friedrich Hirth, *The Ancient History of China: to the end of the Chou dynasty*, Columbia University Press, New York, 1908.; Kao Chu-hsun, *a.g.e.*, p. 223.; Bernhard Karlgren, *Philology and Ancient China*. Aschehoug & Co, Oslo, 1926.; Kurakichi Shiratori, “On the territory of the Hsiung-nu prince Hsiu-t'u Wang and his metal statues for heaven worship”, *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko (the Oriental Library)*, Tokyo, 1930, No. 5.

düzenlenmiş olan daha sonraki ilâvelerini ve kutsal (ilahî) kılıçla ilgili çağdaş araştırma çalışmalarını esas alarak İskitler ve Hunlarda kutsal kılıç kültürünün aynı olduğunu belirtmektedir.

Kao Chu-hsun'a göre Sima Qian, eski Hunların dokuz kat Gök'e (gökyüzünün dokuz tabakasına) taptuklarına işaret etmektedir. Bu dokuz tanrıdan sadece bir tanesine, kutsal Ching-Lu kılıcına sunaklar dikmişlerdir.³⁵ İskitler de sadece kılıç tanrısı olan Ares'e sunaklar dikmişlerdir.³⁶ Hunlarda ve İskitlerde ching-lu kılıcı, insan biçimindeki Savaşçı Tanrı kültüyle özdeşleştirilmektedir. Bunun delillerini şu aşağıdaki alıntılarda bulmak mümkündür.

“Coğrafya ile ilgili Risale”nin ilâvesi olan “Han Şu”da: “Yun Yang'da³⁷ hükümdâr Hsiu Chu'nun, gökyüzüne tapmak için dikilmiş olan metal [veya altın] askerleri ve üç Ching Lu Shen mabedi vardır” denmektedir. “Han Şu”daki “Kurban Risalesi”nde geçen diğer kayıta da: “*Yun Yang'da hükümdâr Hsiu Chu'nun* hürmetine kurban kesmek amacıyla dikilmiş olan üç *Ching Lu Shen mabedi vardır*” denilmektedir. Hsiu Chu, Batı Hunlarına ait kabilelerin hükümdarıdır.³⁸

Böylece yukarıda mezkûr Çince kaynaklardan alınmış olan kayıtlara dayanarak “Göklerin metal [altın] savaşçısı”nın, başka bir ifadeyle “Metal tanrı”nın ve “kutsal Ching Lu kaması”nın aynı İlah'ın anlamsal hipostazı olduğunu, daha doğrusu Hunlarda da, İskitlerin Ares'ine benzer Savaş Tanrısı olduğunu tespit etmek mümkündür.

Geriye sadece son meseleyi açıklığa kavuşturmak kalıyor. “Han Şu”daki “Kurban Risalesi”nden alınan yukarıda verdiğimiz alıntıdaki, Ching Lu mabetlerinin hükümdar Hsiu Chu'nun hürmetine kurban kesmek için dikildiğine dair görüşe katılmıyoruz. “Han Şu”nun 96.bölümünde Çin kumandanı Piao Chi'nin (başka bir ifadeyle Huo Qubing) Çin'e göre daha batıda olan Hunların topraklarını fethettiğinden, Hun kabilelerinin hükümdarları Hong Ye'yi ve Hsiu Chu'yu teslim olmaya zorladığından ve sonra bu fethettiği yerlerde ilk defa kaleler inşa ettiğinden bahsedilmektedir.³⁹ “Han Şu”nun 68.bölümünde M.Ö. 121 yılının yazında kumandan Huo Qubing'in Çin'e göre daha batıda bulunan topraklara saldırıp, Hunların hü-

³⁵ Kao Chu-hsun, *a.g.e.*, s. 221.

³⁶ Herodot, *a.g.e.*, IV, 72.

³⁷ Yun Yang, Han hanedanının başkentinin yakınlarında bir yerdir.

³⁸ Kao Chu-hsun, *a.g.e.*, s. 222.

³⁹ A. F. P. Hulsewe (trans.), *China in Central Asia. The Early Stage: 125 B.C.-A.D.23. An Annotated Translation of Chapters 61 and 96 of the History of the Former Han Dynasty*, Brill, Leiden, 1979, Han Shu 96A, 6A.

kümdarı Hsiu Chu'nun taptığı Altın Gökyüzü Adamını ele geçirerek Batı Hunlarını mağlup ettiğine dair bilgiler vardır.⁴⁰ Hunların hükümdarı (Şan Yu), kendisine bağlı iki kağanın Çin'e karşı koyamadığını duyunca öfkelenip onları öldürmeye karar verir. Ölesiye korkan kağanlar Çin'in hâkimiyeti altına girmeye karar verirler. Ancak daha sonra Hsiu Chu kararından döner ve Hong Ye onu öldürdükten sonra Hsiu Chu'nun ordusunu kendi ordusuna katarak Çin'e teslim olur. Çin imparatoru onu tahtından eder ama unvanını bırakır. Hsiu Chu'nun ailesi ise köleleştirilir. O zaman 14 yaşında olan oğlu Mi-ti Sarı Kapıların ahırına imrahör olarak tayin edilir. Çinliler Mi-ti'ye, babası Hsiu Chu'nun altın savaşı heykeli (chin jen) yaptırmasından dolayı Chin Mi-ti adını verirler. "Chin", "altın" anlamına gelmektedir⁴¹. Daha sonra Chin Mi-ti imparatorun sağ kolu olur ve sarayda yüksek konuma gelir.⁴²

Kao Chu-hsun, Yun Yang'daki Ching Lu kaması için yapılmış mabetlerin Hsiu Chu ailesinin değil, bütün Hunların mabetleri olduğu görüşünde ısrar etmektedir. Bunun delili de şu aşağıdaki hususlardır: Birincisi, yukarıda bahsedildiği gibi, Altın Gökyüzü Savaşçısı'nın (Adamının), Hunların hükümdarı Hsiu Chu daha hayattayken ele geçirilmiş olması gerçeğidir. Bu, Demir Savaşçı ve Kılıç kültlerinin, hükümdarları Hsiu Chu öldükten sonra Hunlar tarafından oluşturulmayıp hükümdarın vefatından çok önce de varlığını sürdürdüğünü ispatlamak için yeterli bir gerekçedir. İkincisi de, Yun Yang'daki Ching Lu kaması için dikilmiş mabetlerin temellerinin, M.Ö. 61 yılında yani hükümdâr Hsiu Chu'nun vefatından 60 yıl sonra; M.Ö. 85 yılında vefat eden oğlu Chin Mi-ti'nin ölümünden 25 yıl sonra; Çin İmparatoru Wu'nun vefatından bir yıl sonra atıldığı gerçeğidir.⁴³ Kao Chu-hsun'un görüşüne katılarak şunu ilâve edebiliriz ki, "Kurban Risâlesi"nde Ching Lu kaması için dikilmiş mabetlerin Hunların hükümdarı Hsiu Chu'nun ismiyle bağdaştırılma sebebi, Hunların savaş tanrısı ile hükümdarlarının isimlerinin aynı olmasından kaynaklanmaktadır. Bu da hükümdar Hsiu Chu'nun ismini, Hunların savaş tanrısının adından aldığı anlamına gelmektedir⁴⁴.

⁴⁰ Burton, Watson (trans.) *Courtier and Commoner in Ancient China, Selections from the History of the Former Han by Pan Kû*, Columbia University Press, New York & London, 1974, Han Shu 68, p. 151-152.

⁴¹ Burton Watson *jîn* kelimesini "altın" olarak tercüme etmektedir. Kao Chu-hsun, *Hsiu Chu Jin Zhen* ifadesini "hükümdâr Hsiu Chu'nun metal savaşçısı" olarak yorumlamaktadır.

⁴² Watson, *a.g.e.*, Han Shu, 68, 151-152.

⁴³ Kao Chu-hsun, *a.g.e.*, s. 230.

⁴⁴ Daha teferruath bilgi için bkz. Hasanov, *Çar İskitler...*, ss. 183-225.

b. İskit ve Avrupa Hunlarının Dinlerinde Kılıca Tapma

Priskos'a (Romalı Priscus'a) atıfta bulunan Jordanes'in örnek verdiği Avrupa Hunlarının efsanesine göre, savaş tanrısı Mars'ın kılıcına hâkim olan Atilla kendini dünyanın hükümdarı olarak ilân eder.

“Zaten kendinden emin olma özelliğine sahip Atilla'nın kendine güveni, İskit hükümdarları arasında her zaman kutsal olarak saygı duyulan Mars'ın kılıcını bulduktan sonra daha da artar. Tarihçi Priskos kılıcın hangi şartlarda ve nasıl bulunduğunu şöyle anlatır: Çoban, sürüsünden bir düvenin topalladığını fark eder ancak yarasının sebebinin ne olduğunu anlayamaz. Endişeli çoban kan izini takip eder ve otlarken yanlışlıkla düvenin ayakları altında çiğnenmiş kılıca rast gelir. Çoban, kılıcı toprak altından kazıyıp çıkarır ve Atilla'ya götürür. Atilla, buna çok sevinir. Bundan kendisinin dünyaya hâkim olacağı anlamını çıkararak kılıcı memnuniyetle kabul eder. Atilla, Mars'ın kılıcının bütün savaşlarda ona zafer kazandıracağından emindi”.⁴⁵

Otto John Maenchen-Helfen'e göre (Almanca: Otto Mänchen-Helfen), bu olay Priskos'un ağzından anlatılan bir başka Yunanca kaynakta (Constantinian Exerpts) da mevcuttur. Kılıcın aranıp bulunma sürecinin kısa ve öz anlatılmasına rağmen kılıcın kendisi çok teferruatlı bir biçimde tasvir edilmektedir. “*Kılıç [Atilla'nın bulunduğu Mars'ın Kılıcı], Savaşların Tanrısına inanan İskit hükümdarları arasında saygı duyulan kutsal bir kılıçtır. Ancak [kılıç] çok eski zamanlarda kaybolmuştur.*”⁴⁶

Bu alıntıda Herodot'un anlattığı İskitlerin ilk hükümdarı Kolaksay tarafından elde edilen gökten düşmüş yanan kılıçla ilgili mit söz konusudur.

“Koroğlu” destanının Azerbaycan versiyonunda destanın kahramanı olan Koroğlu'nun kılıcının, yıldırım misali gökten düşmüş ilahî (kutsal) metal parçasından yapıldığı anlatılmaktadır.⁴⁷

Otto John Maenchen-Helfen'in araştırmalarında Ortaçağ Türk halklarının nasıl kendi kılıçları üzerine yemin ettiklerine dair birkaç örnek daha mevcuttur.⁴⁸

⁴⁵ *The Gothic History of Jordanes...*, XXXV, 183.

⁴⁶ bk. O. J. Maenchen-Helfen, *The World of the Huns: Studies in their History and Culture*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles & London, 1973, p. 279.

⁴⁷ *Koroğlu*. Çaşıoğlu, Bakı, 2004, s. 13.

⁴⁸ Maenchen-Helfen, *a.g.e.*, s. 280.

c. İskitlerin, Asya Hunlarının ve Avrupa Hunlarının Dinlerinde Kılıç İçin Kurban Kesme

Herodot, İskitlerin Ares için kurban kesmeleriyle ilgili olarak şunları yazmaktadır:

“İşte bu kılıca her yıl diğer Tanrılara kesilen kurbanlardan daha çok sayıda at ve büyükbaş hayvan kurban kesilir. Ayrıca her yüz esirden biri kurban edilmeye mahkûmdur. Ancak esirlerin kurban edilmesi, hayvanların kurban edilme usulünden farklı bir merasimle gerçekleştirilir. Esirin başına önce şarap serpilir, sonra kabın üzerinde başı kesilir (boğazlanır). Sonra da kanı çalı çırpı yığınının bulunduğu yukarıya götürülür ve orada bu kan kılıca serpilir. Yukarıda durum böyle iken o yığının altında, yani mabedin alt kısmında şöyle bir merasim yapılır: Boğazlanmış kurbanların sağ kolunu omzuyla birlikte kesip havaya fırlatırlar; diğer kurbanlık hayvanlar da kesildikten sonra merasim biter ve herkes dağılır. Kurbanın kolu düştüğü yerde kalır, cesedi ise ayrı bir yerde durur”.⁴⁹

İskitlerin ve Hunların kılıca kurban kesme gelenekleri arasında şöyle benzerlikler tespit ettik:

Hunların hükümdarı Lao-Şang Şan-yu'nun bir kapta beyaz atın kanını şarapla karıştırıp, bu karışıma da Ching Lu kamasını daldırdığına dair Çince yazılı kaynaklarda geçen bilgilerden, Hunların da aynen İskitler gibi kutsal kılıç için kurban kestikleri anlaşılmaktadır.⁵⁰

Hunlar da İskitler gibi, kutsal kılıca esir kurban etmişlerdir. “Han Şu”da Hunların, Çin generali Li Guang'ı (Li Kuang) silah için kurban ettiklerine dair kayıtlar vardır. Kao Chu-hsun, N. Egami'ye atıfta bulunarak “Kan Şu”da geçen “Silah için kurban kesme” ifadesinin “Ching Lu” kaması için kesilen kurban olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir.⁵¹

İskitler, esirleri Ares'e kurban olarak keserken önce kafalarına şarap döküp sonra bir kap üzerinde gırtlaklarını keserler. Şarapla karışmış kan kaba akitıldıktan sonra bu karışım kutsal (ilahî) kılıcın üzerine dökülür.⁵² Hunlar, Ching Lu kılıcı üze-

⁴⁹ Herodot, *a.g.e.*, IV, 62.

⁵⁰ Kao Chu-hsun, *a.g.e.*, s. 223.

⁵¹ Namio, Egami, “Examination of the Ching Lu Tao”, *Yurashiya kodai hoppo bunka (Ancient cultures of Northern Eurasia)*, Tokyo, 1948.; Kao Chu-hsun, *a.g.e.*, s. 227.

⁵² Herodot, *a.g.e.*, IV, 62.

rine yemin törenini gerçekleştirirken bir kaba kan ve şarap koyduktan sonra bu kaba Ching Lu kamasını daldırırlar.⁵³

Bütün bunlardan şu neticeye varmak mümkündür: 1) İskitler de, Asya Hunları ile Avrupa Hunları da kılıca tapmışlardır; 2) hem İskitlerde hem Asya Hunları ile Avrupa Hunlarında da kılıç tanrısı, insan kılığındaki Ares/Mars/“Metal Savaşı”dır; 3) İskitler de Hunlar da sadece kılıç tanrısına sunaklar dikmişlerdir; 4) İskitler de Hunlar da (kutsal) kılıç için atları ve esirleri kurban olarak kesmişlerdir; 5) İskitler de Hunlar da kurbanların kanlarını şarapla karıştırmışlardır; 6) gökten düşmüş yanan “Kolaksay kılıcı” ile ilgili İskit miti, Türk halklarının destanlarında da mevcuttur.

5. İskitlerde ve Türk Halklarında Anti Asimilasyon Psikolojisi

Herodot’un “Tarih”inde İskitlerin asimilasyona karşı tahammülsüzlük psikolojisini resmeden iki olay mevcuttur. Birincisi, İskitlerin düşmanlarına karşı stratejik üstünlük elde etmelerini sağlayan ihlâl edilemez göçebe hayat tarzıdır.

“Tanıdığımız bütün halklar arasında sadece İskitler, insan hayatı için en önemli sanata sahiptirler. Bu sanat, kendine saldıran hiçbir düşmanın kurtulmasına imkân bırakmamalarından ileri gelmektedir. Ayrıca kendileri buna izin vermedikçe onları geçmek, onların üstesinden gelmek de mümkün değildir. Zira İskitlerin ne şehirleri, ne de kaleleri vardır, evlerini yanlarında taşırlar. İskitlerin hepsi güzel at biner ve ok atarlar; tarımla değil hayvancılıkla uğraşırlar; evleri, çadırlardır. Böyle bir halkın ele geçirilmesi ve yenilmesi hiç mümkün mü? İskitlerin bu özelliklerinde tabii olarak onların topraklarının ve nehirlerinin de payı vardır”.⁵⁴

İkincisi, İskitlerin, atalarından devam eden örf-adetlerine sınımsız bağlı olmalarıyla ve diğer yabancı halkların geleneklerini benimseyen kendi kandaşlarını ağır bir şekilde cezalandırmalarıyla ilgilidir. Bunun ne anlama geldiğini açıklamaya çalışacağız.

İskit hükümdarlarından Anaharsis (Anacharsis) ve Skil (Scyles, Skyles) diğer halkların hayat tarzı ve geleneklerini uyguladıkları için kendi kabileleri tarafından öldürülmüşlerdir. Herodot’un anlattığına göre Anaharsis çok seyahat eden ve farklı halkların bilgelik sınırlarına erişmeye çalışan birisidir. Anaharsis seyahati sırasında,

⁵³ Kao Chu-hsun, *a.g.e.*, s. 223.

⁵⁴ Herodot, *a.g.e.*, IV, 46-47.

yabancı bir ülkedeki Tanrıça'ya ülkesine sağ salım döndüğü takdirde kendisi için ayin yapacağına dair yeminde bulunur. İskitya'ya dönünce "Ağaçlar Mekânı" olarak bilinen Giley adlı bir yere saklanır. Ayini orada yapar. Ancak onu gören İskitler hükümdar Savliy'e haber verirler. Savliy bu haberi duyar duymaz olay yerine varır ve yabancı örf-adetlere uyduğu için kendi elleriyle kardeşini⁵⁵ öldürür.⁵⁶

Herodot daha sonra aradan yıllar geçtikten sonra İskit hükümdarı Skil'in başına da aynı şeylerin geldiğini yazar. Skil'in babası İskit hükümdarı Ariapites (Ariapeithes); annesi ise Yunanlı birisidir. Annesi, Skil'e Yunanca'yı ve yazmayı öğretir; bunun yanı sıra Yunanca olan her şeye karşı sevgi beslemesine vesile olur. Skil, hükümdâr olduğu zaman sık sık Boristen'e gider. Şehre girerken Yunan kıyafetini giyer. Skil, Boristen'de evlenip kendine bir ev yapar. Orada bazen bir ay bazen de daha fazla kaldıktan sonra şehirden ayrılır. Tekrar İskit kıyafetlerini giyerek bozkırdaki topraklarına döner. Tabii olarak İskitler, deliliğe yol açan Tanrı'ya tapmanın ahmaklık olduğu düşüncesiyle Yunanlıları, Bacchanalia ayinine olan tutkularından dolayı kınarlar. Bir keresinde Skil, Bacchanalia ayinine katılır. Bunu gören Boristen ahali-sinden birisi, İskitlerin dalga geçtikleri Yunan geleneklerini kendi hükümdarlarının benimsediğini İskitlere haber verir. Haberi ulaştıran adam İskitleri gizlice Bacchanalia'nın yapıldığı yere götürür. İskitler orada Yunan kıyafetini giyip, Yunan müzik aletini çalan kendi hükümdarlarını görünce hemen şehri terk ederler. Bu haberi bütün orduya yayarlar. Bundan sonra halk ayaklanır, Skil'in baba tarafından kardeşi olan Oktamasad'ı (Oktamasadas) hükümdar olarak seçer. Skil, İskitlerin elinden kurtulamaz. Oktamasad onun kellesini alır. Bu olayı özetleyen Herodot: "İskitler geleneklerine o kadar sıkı bağlılar ki, başka kültürlere ait bir geleneği benimseyenleri en ağır cezaya tâbi tutarlar" diye yazmaktadır.⁵⁷

İlk bakışta Herodot'un yazdıklarından bir toplum olarak İskitlerin psikolojik özellikleriyle ilgili kesin bir sonuç çıkarmak mümkün olmayabilir. Ancak daha teferuatlı tahlil yapılarak İskit ve diğer göçebe halkların toplumsal ve psikolojik özellikleri karşılaştırıldığında şu sonuçlara varmak mümkündür:

İskit toplumunun psikolojik özellikleriyle ilgili Herodot'un anlattığı iki olayda, birbirlerinden ayrı ele alınamayan bir bütün sistem söz konusudur.

⁵⁵ Herodot, Savliy ve Anaharsis'in şecerelerini inceleyerek onların kardeş oldukları sonucuna varmıştır.

⁵⁶ Herodot, *a.g.e.*, IV, 76-77.

⁵⁷ Herodot, *a.g.e.*, IV, 80.

Bu iki psikolojik tespit, birbirleriyle bağlıdır ve İskitler için bu, erimeye (asimilasyona) karşı bir nevi koruyucu bariyer niteliğindedir.

Bu görüşleri desteklemek için, Hunların yabancı olan her şeye karşı tahammülsüzlükleriyle ilgili Han Hanedâni devrinden kalma Çince yazılı kaynaklara başvurulabilir.

Çin tarihçisi Sima Qian, M.Ö. 174 ve 161 yılları arasında Hunların hükümdarı Lao-Şang Şan-yu ile danışmanı Çung-Hang Yueh arasında geçen şu diyaloga yer verir⁵⁸:

“Han (Çin) imparatorluğunun ipeği ve yemeği Hunların hoşuna giderdi. Danışmanı Çung-Hang Yueh, Hun hükümdarı Şan-yu’ya dönüp şöyle dedi: “Hunlar, Han imparatorluğu hâkimiyeti altındaki her hangi bir halktan nüfusça daha azdır. Ancak Hunlar, kendi yemekleri ve kıyafetlerine sahip olmaları sayesinde çok güçlüdürler ve hiçbir şeyden dolayı Han İmparatorluğu’na bağlı değildirler. Şan-yu, Çin yemeklerini benimsemeye ve Hunların geleneklerine değişiklik getirmeye çalışıyor. Bu sebeple, Han buraya kendi mallarının beşte birinden daha az bir kısmını gönderse bile neticede amacına ulaşır ve bütün Hun halkını köleleştirmeyi başarır”. “Bugünden itibaren, yani Han’ın ipeğini elde ettiğiniz günden itibaren üzerinize giyip çalılar ve dikenler arasında at üstünde koşurun. Pantolonlarınızın ve kaftanlarınızın ne kadar çabuk paramparça yırtıldığını herkes görür ve ipekten yapılmış giyimden keçe ve deriden yapılmış giyimle kıyaslanamayacağını anlar. Aynı şekilde Han’ın yemeğini aldığımız zaman da onu atın ki, halk Han yemeğinin süt ve kırmızı kadar kullanışlı ve lezzetli olmadığını anlasın”.⁵⁹

Bu diyalogdan da anlaşılacağı üzere, Türk halklarının yabancı kültüre ait hayat tarzını reddedişi, aslında bir nevi bağımsızlıklarını koruma mekanizmasıdır. Asya Hunları bağımsızlıklarını, ihtiyaçlarını kendi iktisadî imkânlarıyla karşılamaları sayesinde koruyabilmişlerdir. Hunlar, Çin İmparatorluğu’na bağlı değillerdi. Türk halklarında yabancı kültüre ait örf-adetleri ve töreleri inkâr etme prensibi, Hunların millî ideolojisinin olmazsa olmaz unsurlarından biri olmuştur. Daha sonraki döneme ait Orhun-Yenisey yazıtlarında buna dair örnekler mevcuttur:

⁵⁸ Tarih bu alıntıdan alınmıştır: Jagchid Sechin, Symons Van Jay, *Peace, War, and Trade Along the Great Wall: Nomadic-Chinese Interaction through Two Millennia*, Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis, 1989, s. 25. Mete Han’ın vefatı üzerine M.Ö. 174 yılında oğlu Tsiçu, Lao-Şang ismiyle tahta çıkıp Hunların hükümdarı olur.

⁵⁹ Sima Qian, *a.g.e.*, The Account of the Xiongnu, Shi ji: 110.

“...altını, gümüşü, ipeği, ipekliyi sıkıntısız öylece veriyor. Çin milletinin sözü tath, ipek kumaşı yumuşak imiş. Tatlı sözle, ipek kumaşla aldatıp uzak milleti öyle yaklaştırmış. Yaklaştırp, konduktan sonra, kötülüğü o zaman düşünürmüş. İyi bilgili insanı, iyi cesur insanı yürütmezmiş. Bir insan yanlısa, kabilesi, milleti, akrabasına kadar barındırmazmış. Tatlı sözüne, yumuşak ipek kumaşına aldanıp çok çok, Türk milleti, öldün; Türk milleti, öleceksin! Güneyde Çogay ormanına, Tögültün ovasına konayım dersen, Türk milleti, öleceksin! Orada kötü kişi öyle öğretiyormuş: Uzak ise kötü mal verir, yakın ise iyi mal verir diyip öyle öğretiyormuş. Bilgi bilmez kişi o sözü alıp, yakına gidip, çok insan öldün! O yere doğru gidersen, Türk milleti, öleceksin! Ötüken yerinde oturup kervan, kabile gönderirsen hiçbir sıkıntın yoktur. Ötüken yerinde oturursan ebediyen il tutarak oturacaksın.(Güney Cephesi, 5-8.satırlar)⁶⁰

Çin İmparatorluğu’nda Çin’in hayat tarzını kabul edenleri teşvik etme geleneği vardı. Bu, Türk halklarının yavaş yavaş göçebe hayat tarzından yerleşik hayat tarzına geçmelerine ve neticede onların sıkça asimilasyona uğramalarına yol açmıştır. Çin medeniyetinin etkisi altında kalanlar, Doğu’nun “Anaharsis”leri ve “Skil”leriydi. Herodot’tan bin yıl sonra yazılmış olan Kül-Tigin yazıtlarından da anlaşılacağı üzere, İskit ve Türklerin psikolojik özelliklerinde aynılık söz konusu idi. Bu benzerlikleri destekleyen bir başka kayıt da, Kül-Tigin’in ağabeyi Bilge Kağan ile danışmanı Tonyukuk arasında geçen bir diyaloga atıfta bulunulan Tang hanedanının tarihinden alınmış fragmanlarda bulunmaktadır:

“Kendisine teslim edilen çok sayıda Çinli mülteciye sahip olan Bilge Kağan, yeni şehirler ve mabetler inşaat etmeyi düşünür. Tonyukuk: “Bu, büyük bir hata olur. Türklerin nüfusu çok azdır, Tang (Çin) halkının yüzde biri kadar olamaz. Onlara karşı koyabilmemizin tek şartı, göçebe hayat tarzımızdır. Biz su ve otlaklar ararız; ama ikamet ettiğimiz belirli bir yer yoktur. Üstelik hareketli hayat tarzımız var: herkes savaş sanatı eğitimini almış, ok atabilir ve avlanabilir. Zayıf düşüğümüz zaman geri çekilip, dağlarda veya ormanlarda saklanabiliriz. Tang’ın çok sayıda askerinin olmasının bizim için bir tesiri yoktur. Şayet şehirler inşaat etmeye başlarsak ve hayat tarzımızı ve örf-adetlerimizi değiştirmeye başlarsak o zaman Tang, bizi “yutacaktır”. Ayrıca mabet geleneği, insanlara cömert ve zayıf olmayı öğretir. Bu ise, savaş sanatının gelişmesi ve iktidar mücadelesi için iyi değildir. Dolayısıyla bütün bu dediklerin yapılmamalıdır.” Bilge Kağan bu görüşe katılır.⁶¹

⁶⁰ Orhun Abideleri’nden alınmış olan bu paragrafın tercümesi için Muharrem Ergin’in *Orhun Abideleri*’nden istifade edilmiştir: Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri (İnceleme)*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2008, 44.baskı, s. 12-13.

⁶¹ Liu Hsü and others (887-946 A.D.), Chiu T’ang shu (The old history of the T’ang dynasty, 618-

Görüldüğü üzere, Türklerin yabancı kültürlerle ait her şeyi reddedişinin sebebi vardır: atalarından devam ede gelen hayat tarzlarını kaybetme ve hem askerî hem de kültürel olarak zayıf düşme tehlikesidir. Askerî olarak zayıf düşmekten kasıt, ordunun ve askerlerin mücadeleci niteliklerini kaybetmesi ise; kültürel olarak zayıf düşmekten kasıt, sayıca çok az olmalarından kaynaklanan asimilasyon (erime) korkusudur.

Böylece, esas aldığımız Yunanca, Çince ve Türkçe yazılı kaynaklarda yer alan bilgileri şöyle özetleyebiliriz: 1) İskitler de Göktürkler de göçebe hayat tarzlarını, düşmanlarına karşı askerî üstünlük elde etmek için kullanmışlardır⁶²; yerleşik hayat tarzı yaşayan halklara nispeten sayıca daha az olan İskitler ve Göktürkler, göçebe hayat tarzını askerî güçlerinin zayıf düştüğü dönemlerde koruyucu bariyer olarak kullanmışlardır; 2) İskitler, Hunlar ve Göktürkler asimilasyona uğramamak ve kendilerinden sayıca daha çok olan yerleşik halkların kültürel tesiri altında kalmamak için örf-adetlerine sıkı bağlı kalmış ve yabancı kültüre ait gelenekleri benimseyenleri ağır cezaya tâbi tutmuşlardır; 3) İskitler, Hunlar ve Göktürkler anti asimilasyon psikolojisi bakımından aynı özelliklere sahiptiler.

Böylece, şöyle tespitlerde bulunabiliriz:

İskitlerin defin törenleri Asya Hunlarının, Avrupa Hunlarının, Göktürklerin ve Moğolların defin törenlerinin aynısıdır.

İskitlerin kan yemini törenlerinin aynısı Hunların geleneklerinde de mevcuttur.

İskitlerin mağlup ettikleri düşmanlarının kafataslarını içki kabı olarak kullanma geleneği, Asya Hunları için de söz konusudur. Üstelik bu iki halkta savaş ganimetlerinin, kafatası kültürünü esas alarak üleştirilmesi geleneği de aynıdır.

Herodot'un tasvir ettiği, İskitlerin tanrısı Ares'e tapma ve kurban kesme gelenekleri, Asya Hunlarındaki Ching Lu kamasına tapma ve kurban kesme geleneklerinin aynısıdır. Herodot'un verdiği ilahî (kutsal) kılıç hakkındaki bilgiler İskitlerle

907) (Po-na ed.), (Çince) Reprinted in Taipei, 1967, 194 I, chuan 144 I: Account of the Turks, I, 14b. – Söz konusu kaynaktan alınmış geniş atf kitapta vardır: Jagchid Sechin, Symons Van Jay, *a.g.e.*, s. 193.

⁶² Bu dipnot, makalenin Rusça aslında olmayıp sonradan makalenin tercümesi esnasında yazar tarafından eklenmiştir: Herodot, Pers İmparatoru Darius'un İskitleri işgalini tasvir ederken İskitlerin, Pers ordusuna karşı askerî üstünlük elde etmek için göçebe hayat tarzlarını nasıl kullandıklarını açıkça belirtmektedir. İskitler sürekli geri çekilerek Persleri kendi ülkelerinin içlerine doğru çekerler. Böyle yaparken de Perslerin yollarındaki kuyuları kapatıp, hayvanları götürür ve otları yok ederler. İskitler, uzun bir süre için düşmanlarıyla savaşmaya yanaşmaz. Bütün bunlar, Perslerin güçlü ordusunun bitip tükenmesine yol açar. Bu duruma İlhami Durmuş da dikkatleri çekerek şöyle demektedir: "...*Darius, İskitlerin oyalama taktiği karşısında gün geçtikçe daha da güç durumunda kalarak, geri çekilmesinin kendisi ve ordusu için daha akılcı olduğunu düşünmüştür*". İlhami Durmuş, "Anadoluda Kimmerler ve İskitler", *Belleter*, LXI/231, 1997, s. 285.

ilgiliyen; Çince kaynaklarda bu, Asya Hunlarıyla, Yunanca kaynaklarda ise Avrupa Hunlarıyla ilgilidir.

İskitler, Asya Hunları ve Göktürkler anti asimilasyon psikolojisi hususunda da aynı özelliklere sahiptir. Göçebe hayat tarzı ve yabancı kültüre ait olan her şeyi reddediş, bu halklarda asimilasyona karşı kullandıkları koruyucu bariyer niteliğindedir.

Netice itibarıyla, daha önce tarafımızdan “Kraliyet (Hükümdar, Çar) İskitleri”nin diliyle ilgili araştırma yapıldığını ve İskitlerin dilinin menşei itibarıyla Türkçe ile aynı kökten geldiğini ispatladığımızı bir daha belirtmek isteriz.⁶³ “Kraliyet İskitleri”nin ve Türk-Moğol halklarının farklı geleneklerinin aynı olduğunu gösteren bilgiler ise, sadece İskitlerle Türk-Moğol halklarının aynı kökten geldiğini, akraba olduklarını onaylayan ek bilgi niteliğindedir.

⁶³ Hasanov, *Çar İskitler...*; Zaur Hasanov, “İskit Etnoniminin Okunuşu”, *Tarih Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 2009/2, Sayı 50, 2010, s. 1-10.; Z. H. Hasanov *Sotsialno-kulturne tsennosti skifov: drevnih aşguzov/ışkuzov/guzov*, Türk Akademiyası, Prosper Print, Astana, 2013.; Zaur Hasanov, “Suffix -t as an Indicator of Plurality in the Ethnonyms of the Royal Scythians”, *Discussions in Turkology* (ed. Emiroğlu Ö., Godzinska M., Majkowski F.), Department of Turkish Studies and Inner Asian Peoples, University of Warsaw, Warsaw, 2014, p. 646-655.

KAYNAKLAR

- Aliev, I. G., “Drevneyşee çeloveçeskoie obşestvo Azerbaydjana: paleolitiçeskie ohotniki i sobiratele”, *İstoriya Azerbaydjana*, Elm, Baku, 1995, s. 23-38.
- Andrews, A. Leroy, “Old Norse Notes 7: Some Observations on Mimir”, *Modern Language Notes*, The Johns Hopkins University Press, vol. 43, 1928, p. 166-171.
- Boyle, J. A., “A form of horse sacrifice amongst the 13th and 14th century Mongols”, *Central Asiatic Journal*, vol. X/3-4, 1965, p. 145-150.
- Cauvin, J., *The birth of the Gods and the origins of agriculture*, trans. Trevor Watkins. Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
- Dally, O., “Skythische und Graeco-Skythische Bildelemente im Nördlichen Schwarzmeerraum”, *Im Zeichen des Goldenen Greifen: Königs Gräber der Skythen*, (ed. Menghin, W., Partzinger, H.), Prestel, Munich, 2007, ss. 291-298.
- Durmuş, İ., “Anadoluda Kimmerler ve İskitler”, *Bellelen*, LXI/231, 1997, ss. 273-286.
- Egami, Namio, “Examination of the Ching Lu Tao”, *Yurashiya kodai hoppo bunka (Ancient cultures of Northern Eurasia)*, Tokyo, 1948, p. 133-163.
- Ergin, M., *Orhun Abideleri (İnceleme)*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2008, 44.baskı.
- Gor-ogh: Turkmenskiy geroičeskiy epos*, Nauka, Moskva, 1983.
- Hasanov, Z. H., “Suffix -t as an Indicator of Plurality in the Ethnonyms of the Royal Scythians”, *Discussions in Turkology* (ed. Emiroğlu Ö., Godzinska M., Majkowski F), Department of Turkish Studies and Inner Asian Peoples, University of Warsaw, Warsaw, 2014, p. 646-655.
- _____, Gasanov Z. G. *Sotsialno-kulturnie tsennosti skifov: drevnih aşguzov/işkuzov/guzov*, Türk Akademiyası, Prosper Print, Astana, 2013.
- _____, *Çar İskitler: İskitler ve Eski Oğuzların Etno-dil Özdeşleştirmesi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2009.
- _____, “İskit Etnoniminin Okunuşu”, *Tarih Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 2010, Sayı 50, 2009/2, s. 1-10.
- Herodot = Gerodot, *Istoriya*, (pervod G. A. Stratanovskogo), Nauka, Leningrad, 1972.
- Hirth, F., *The Ancient History of China: to the end of the Chou dynasty*, Columbia University Press, New York, 1908.
- Hodder, I., *Theory and practice in archaeology*, Routledge Curzon, London & New York,

1992.

- Hulsewe, A. F. P., (trans.), *China in Central Asia. The Early Stage: 125 B.C.-A.D.23. An Annotated Translation of Chapters 61 and 96 of the History of the Former Han Dynasty*, Brill, Leiden, 1979.
- İbn Battuta, *Trafels in Asia and Africa 1325-1354*, (trans. H. A. R. Gibb), Routledge & Kegan Paul, London, 1929.
- Jagchid, S. – V. J. Symons, *Peace, War, and Trade Along the Great Wall: Nomadic-Chinese Interaction through Two Millennia*, Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis, 1989.
- Kao, Chu-hsun, “The Ching Lu Shen Shrines of Han Sword Worship in Hsiung Nu Region”, *Central Asiatic Journal*, V/3, 1960, p. 221-232.
- Karlgren, B., *Philology and Ancient China*. Aschhehoug & Co, Oslo, 1926.
- Kniga Marko Polo*, (perevod I. P. Minaeva), Gos. iz-vo geograficeskoy literatury, Moskva, 1955.
- Koroğlu, Çaşioğlu*, Bakı, 2004.
- Laufer, B., “Use of Human Skulls and Bones in Tibet”, *Field Museum of Natural History, Department of Anthropology*, Chicago, No. 10, 1923, p. 9-24.
- Letopis Feofana Vizantiytsa: ot Diokletiana do tsarey Mihaila i ego sina Feofilakta*, (perevod V. I. Obolenskogo, F. A. Ternovskogo), Moskva, 1884.
- Lindow, J., *Norse Mythology: A Guide to the Gods, Heroes, Rituals and Beliefs*. Oxford University Press, New York, 2002.
- Liu Hsü and others (887-946 A.D.), Chiu T'ang shu (The old history of the T'ang dynasty, 618-907) (Po-na ed.), (Çince) Reprinted in Taipei, 1967.
- Maenchen-Helfen, O. J., *The World of the Huns: Studies in their History and Culture*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles & London, 1973.
- Malov, S. E., *Pamyatniki drevnyurkskoy pismennosti: teksti i issledovaniya*, Iz-vo AN SSSR, Moskva–Leningrad, 1951.
- Minns, E. H., *Scythians and Greeks: a Survey of Ancient History and Archaeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus*, Biblo and Tannen, New York, 1971.
- Povest vremennih let*, (perevod D. S. Lihaçeva), Im Werden Verlag, Moskva–Augsburg, 2003.

- Pristisian, "Zemleopisanie", *Antiçnie istoçniki po istorii Azerbaydjana*, (Aliiev, K. G.) Elm, Baku, 1978.
- Raşid ad-Din, *Sbornik Letopisey*, (Hetagurov, L. A.), t. I kn. 2. Moskva–Lenigrad: Iz-vo. AN SSSR, 1952.
- Shiratori, Kurakichi, "On the territory of the Hsiung-nu prince Hsiu-t'u Wang and his metal statues for heaven worship", *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko (the Oriental Library)*, Tokyo, 1930, No. 5, p. 1- 77.
- Sima Qjan, *Records of the Grand Historian: Han Dynasty II*, Burton Watson (trans.), Columbia University Press, Hong Kong & New York, 1993.
- Tarhan, T., "İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri", *Tarih Dergisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, Sayı 23, 1969, ss. 145-170.
- The Gothic History of Jordanes in English version*. With an introd. and comment. by Charles Microw. Speculum Historiale, Barnes & Noble, Cambridge-New York, 1960.
- Thordarson, F., "The Scythian funeral customs: some notes on Herodotus IV, 71-75", *A green leaf. Papers in honour of Professor Jes P. Asmussen (Acta Iranica, 28)*, Brill, Leiden, 1988. ss. 539-547.
- Trippet, F., *The First Horsemen*, Time Life Books, New York, 1974.
- Watson, Burton (trans.), *Courtier and Commoner in Ancient China, Selections from the History of the Former Han by Pan Ku*, Columbia University Press, New York & London, 1974.

Türkçe Özetler

ÖZLEM SİR GAVAZ: Hititçe Metinlerde Geçen KUR^{1D}Hulana-/ KUR^{1D}SİG ‘Yün Nehri Ülkesi’ Üzerine Yeni Bir Değerlendirme

Hititçe metinlerde nadiren adına rastladığımız ama aslında stratejik olarak anahtar bir rol oynayan “KUR^{1D}Hulana-”: *Hulana* Nehri Memleketi’nin lokalizasyonuna yönelik birkaç teklif bulunmaktadır. Bir taraftan Hitit Devleti’nin kuzeyinde *Pala-Tumana* Bölgesi ve *Kaska* Bölgesi’ne lokalize edilen bazı yerleşimlerle birlikte anılması ama diğer taraftan nehrin doğduğu dağın Aşağı Ülke’ye yerleştirilmesi, lokalizasyonu oldukça güçleştirmektedir. Hem bir akarsu hem de bu akarsuyun vadisinde ya da kıyısında kurulmuş olan bir şehre ve ülkeye işaret eden bu yerleşim, Hititçe metinlerden bildiğimiz *Huwatnuwanta* Dağı ile birlikte anılmaktadır. Hititlerin Baş Tanrısı Fırtına Tanrısı ile de yakından bağlantılı olan bu dağ, kutsal bir dağ görünümündedir. Dolayısıyla hem *Huwatnuwanta* Dağı hem de *Hulana* Nehri Memleketi’nin lokalizasyonuna yönelik yapılacak olan bu çalışma bölgenin tarihi coğrafyası açısından da önem taşımaktadır.

Çalışmada adı geçen yerleşim isminin etimolojisi incelenerek bazı yeni yorumlar yapılacaktır. Ayrıca Hititçe metin yerlerinde bu nehir ülkesinin geçtiği pasajlar yeniden gözden geçirilecek, daha önce yapılmış olan teklifler de göz önünde bulundurularak, bazı yeni öneriler paylaşılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hititler, Hitit Coğrafyası, Yün Nehri Ülkesi, *Hulana* Nehri Memleketi, *Huwatnuwanta* Dağı.

M. İBRAHİM YILDIRIM: Timurlu Tarihine Dair Farsça Yeni Bir Kaynak: Zahîr-i mar’aşî’nin Müntahabü’t-Tevârih’i

Ortaçağ tarihi için önem arzeden *Târih-i Taberistân, Râyân û Mâzenderân* ile *Târih-i Gilân* adlı eserleriyle bilinen Zahîrüddîn b. Nasîreddîn-i Mar’aşî’ye ait Farsça yeni bir kaynak tespit edilmiştir. Timur’un doğumundan ölümüne kadarki olayları ihtiva eden eser, daha önceleri Timurularla ilgili yazılmış olan kaynaklara dayanılarak, *Müntahab* şeklinde hazırlanmıştır. Kaynaklarından birinin Yezdi’nin *Zâfernâme*’si olduğu tespit edilmiştir. Zahîrüddîn, istifade ettiği önceki eserlerden aldığı bilgilere ilave olarak, olayların şahidi ve hadiselerin içerisinde yer alan sözlü kaynaklarından da önemli bilgiler aktarır. Onun kaynakları Anadolu ve Suriye seferlerine bizzat Timur’un yanında iştirak eden babası Nasîreddin, Amcası ve Amcazâdesi Gıyaseddin ve Abdulvahap adındaki zatlardır. Yıldırım Bayezid’in esir edilerek Timur’un otağına getirilmesi ve burada iki hükümdar arasında gerçekleşen konuşmaların Yezdi’nin ifade

ettiği gibi olmadığını zikreden müellif, o sırada Timur'un otağında hazır bulunan amcası Gıyaseddin ve Ankara savaşına iştirakle gösterdiği yararlılık neticesinde Timur tarafından mükâfatlandırılan amca-zâdesi Abdulvahab'dan nakillerde bulunur.

Bu çalışmada, müellifin hayatı, tarihçiliği ve üslubu ile eserin muhtevası, kaynakları, Timurlu ve Osmanlı tarihi açısından değeri, çağdaş kaynaklarla olan farklılıkları ile tartışmalı konulara yazarın farklı bakışı ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Zahîrüddîn-i Mar'aşî, Zahîr-i Mar'aşî, Müntahabü't-tevârih, Timurlu Tarihi

EYÜP KUL: 1703 Tarihli Bir Rapora Göre Kratova, Köstendil, Üsküp, Trepçe ve Jejene Madenlerinin Islahı

XV ve XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti, Balkanlarda Samakov ve Sidrekapsi ile birlikte Kratova, Köstendil, Novaberde, Trepçe ve Jejene'deki madenlerden büyük ölçüde istifade etmişti. Kratova, Köstendil, Novaberde, Trepçe ve Jejene'deki maden yatakları, XVII. yüzyılda çoğunlukla Vulçitrin Sancağı kendilerine arpalık olarak verilen ve Üsküp'te ikamet eden nazırlar tarafından iltizamla işletilmiştir. II. Viyana kuşatmasını müteakiben gerçekleşen istila hareketi ile madenciler dağılmış, Karlofça anlaşmasını müteakiben madenlere nizam verilmesi hedeflenmişti. Bu çalışmada, Mehmed Ağa adlı kişinin 1703 yılında adı geçen madenleri tefüşü ve devlet merkezine gönderdiği rapor üzerine alınan tedbirler, faaliyete geçirilen eski ve yeni maden kuyuları değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Maden, Osmanlı Devleti, Kratova, Köstendil, Üsküp, Novaberde, Trepçe.

İLHAN TÜRKMEN: Osmanlı Kaynaklarına Göre 1740'larda Belgrad'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı

Belgrad Osmanlı Devleti için stratejik öneme haiz önemli bir şehirdir. Özellikle askerî seferlerde ileri harekât üssü olmuştur. Askerî açıdan savunma derinliğinin bozulduğu zamanlarda Osmanlı orduları için güvenli bir kale olarak görev yapmıştır. Bu stratejik şehir 1718 Pasarofça Antlaşması ile Avusturya'nın eline geçmiştir. 1739 yılında ise Avusturya ve Rusya karşısında Osmanlı ordularının zaferi neticesinde Belgrad Antlaşması imzalanmıştır. Belgrad yeniden Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Şehrin tekrar alınmasından sonra 1741 yılında tahrir yapılmıştır. Yapılan bu tahrir Kuyûd-ı Kadime arşivinde bulunan 18 numaralı defterdir. Savaşın hemen sonrası yapılan bu tahrir defterinin ve diğer arşiv kayıtlarının verdiği bilgiler çerçevesinde Belgrad'ın 18. Yüzyılda idarî yapısı, nüfus ve yerleşme durumu ayrıca iktisadî yapısı tespit edilmiştir.

İdarî olarak Semendire Sancağı'na bağlı bir kaza olarak teşkilatlandırılmıştır. Şehir merkezinde Müslüman gayr-i müslim nüfus beraber yaşarken köylerde gayr-i müslimler yaşamaktadır. Köylerde Müslüman köy yoktur. Belgrad'ın gelirlerinde mukataalar çok önemli bir yer tutmaktadır. Toplam gelirin 2/3'ü mukataa gelirleridir. Tarımsal üretimde en büyük pay şıra üretimi ve hububat üretimine aittir. Hayvan besiciliğinde en çok hınzır besiciliği yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Belgrad, Semendire.

MEHMET DEMİRYÜREK: İngiltere Tercümanları ve 1758 Tercüman Reformu

Ticaret uluslararası ilişkilerin en eski ve en önemli konularından biridir. Avrupalı bir devletin tüccarlarının Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde serbestçe ticaret yapabilmesi için Osmanlı devletinin söz konusu Avrupalı devlete *ahidname-i hümayun* vermiş olması ya da bu tüccarların ahidname sahibi bir devletin bayrağı altında hareket etmesi gerekiyordu. Ahidname sahibi devletler İstanbul'da büyükelçilik, önemli Osmanlı liman kentlerinde de konsolosluklar açabiliyorlardı. Hem elçiler hem de konsoloslar çalışmalarını yürütebilmek için Osmanlı gayrimüslimlerinden tercüman tayin ediyorlardı. Ticaret veya vergi muafiyeti gibi amaçlarla tercümanlara tanınan imtiyazlardan yararlanmak isteyen ancak yabancı dil bilmeyen kişiler de tercüman olarak atanmaya ve tercüman beratı satın almaya başladılar. Böylece “dragoman”, “fahri dragoman” kavramları ortaya çıktı. Bu durumu engellemek isteyen Osmanlı yöneticileri tercümanlar konusunda reform girişimlerinde bulundular. Bu çalışmanın amacı öncelikle “dragoman” ve “fahri dragoman” kavramlarını İngiltere himayesinde faaliyet gösteren tercümanlar temelinde ele almak ve 1758 yılında yapılan tercüman reformunun İngiltere elçilik ve konsolosluk tercümanlarını nasıl etkilediğini Osmanlı bakış açısıyla incelemektir.

Anahtar Kelimeler: Kapitülasyon, İngiltere Elçisi, İngiliz konsolosları, Tercüman, Ticaret

AYLA EFE: II. Mahmut'un Mal-Mülk Sayımı: Evreşe Örneği

19. yüzyıl Osmanlı yöneticilerinin gerçekleştirmek istedikleri yönetim stratejilerinden birisi vergi yükünün ve dağılımının iyileştirilmesi olmuştur. II. Mahmut'un sayımı bu stratejik girişimlerin ilk pratiğidir. Fakat bu sayım Osmanlı tarihyazımında “tamamlanamadı” diye bir algıya sahiptir.

Elimizdeki Evreşe Sayım Defteri, bu sayıma dair ilk örnektir. Çalışmanın odağında da bu defter vardır. Çalışmanın iki amacı vardır. Bir, Temetuat sayımlarının öncüsü

olan bu sayımın niteliğini ve sistematüğünü ortaya koyabilmek. İki, sayım sonuçlarına göre getirilmek istenen yeni vergi düzeninin Evreşe Sayım Defteri üzerinden okuyabilmektir. Böylece, hem kolektif vergilendirmeden bireysel vergilendirmeye geçiş hakkında bu sayımın önemli bir fikir vereceğı, hem de sayımın daha sonraki süreçlere olan etkisinin anlaşılabilceğı düşünölmektedir.

Anahtar kelimeler: II. Mahmut Sayımı, Servet Vergisi, Evreşe, Vergi Dağıtımı

FAHD KASUMOVİĆ: *Bosna-Hersek'teki Osmanlı Mirasını Anlatan: Saraybosna Şer'iyye Sicillerinde İslam Dininin Kabulüne Dair Kayıtlar, 1800-1851.*

Bosna-Hersek'te 15. ve 17. yüzyıllar arasında cereyan eden kitlesel islamaşma süreci bir çok bilim adamlarının çabaları sayesinde iyice araştırılıp incelenmiştir. Öte taraftan, bu dönemin ardından vuku bulan din değıştirme olayları hakkında akademik topluluğunun az enformasyonu mevcuttur. 19. yüzyılın birinci yarısında Saraybosna şer'iyye meclisinin önünde meydana gelen ve ara sıra "ihtidâ" diye anılan olaylarının tanıtılması ve değerdendirilmesi bu makalenin amacıdır. Konu incelendiğinde, İslam dininin kabulünde uygulanan mahkeme muamelesi, şer'î temelleri, din değıştirmelerinin yoğunluğu ve "mühtedilerin" kimliğı gibi meseleler üzerine durulup bunlara özel dikkat gösterildi. Saraybosna sicillerinde bulunan belgeler gösteriyor ki bahsedilen bölgede 19. yüzyılda islamaşma süreci çok daha küçük boyutlarda devam etti. 1800 ve 1851 yılları arasında Saraybosna şer'iyye meclisinde 123 kişi kendi isteğıyle İslam dinini kabul etti. Bunlara ek olarak, ebeveynin birisi İslamiyeti kabul etmekle birlikte buluğa ermeyen (şer'î kurallara göre) 10 çocuğun Müslümanlığına hükmedildiğı kaynaklarda kayd edildi. Beş seneden hariç, din değıştirmeleri hemen her senede vaki olup bir miladi senede en çok yedi ve en az bir "ihtidâ" hadisesi meydana geldi. Sözü edilen yeni Müslümanlar, bölgede rastlanabilen tüm tektanrıci dinlerin (Katoliklik, Ortodoks kilisesi, Yahudilik) mensuplarından olup şehir ve köy ortamlarından geliyorlardı.

Anahtar kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Bosna, Saraybosna, İslam, ihtidâ, 19. yüzyıl.

MEHMET SÜME: *Osmanlı Vergi Uygulamalarına Bir Örnek: Oktruva Resmi*

Oktruva, şehirlere ticaret amacıyla getirilen her türlü eşyadan alınan vergi için kullanılan bir tabirdir. Menşei itibarıyla Avrupa ülkelerinde *oktruva* denilen bu vergiyi Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında *bac* daha sonra ise *duhuliyeye* adı verilmiştir. Bacresminin uygulamaya konulması devletin kuruluşu ile başlar. İlk Osmanlı kroniklerin-

den olan Aşıkpaşazade ve Mehmet Neşri tarihlerinde verilen bilgilere göre Osman Gazi'nin ilk tahsil ettiği vergi bac yani okruva resmidir. Bu resm Osmanlı Devleti'nde belediye teşkilatı kuruluncaya değin ticarete konu olan belde yöneticileri tarafından tahsil edildi.

1857'de Beyoğlu'nda belediye teşkilatının kurulması ve 1868'de İstanbul'un on dört belediye dairesine ayrılması okruva uygulamalarında bir dönüm noktası oldu. Belediyelerin önemli gelir kalemlerinden biri olan okruva resmi daha sonraki yıllarda hazırlanan bütün belediye kanunlarında yer aldı.

Osmanlı ülkesinde ticaret yapan ve kapitülasyonlardan yararlanan Avrupalı tüccarların okruva vergisini vermekten kaçınmaları çoğu zaman Osmanlı Devleti ile Avrupa ülkeleri arasında sorun oldu. 24 Temmuz 1923'te Lozan Barış Antlaşması'nda kapitülasyonların kesin olarak kaldırılmasıyla okruva uygulamasına getirilen bütün sınırlılıklar kaldırıldı.

Anahtar Kelimeler: Okruva, Bac, Duhuliyeye Resmi, Vergi, Gümrük, Belediye

ZAFER GÖLEN: *Tanzimât Döneminde Osmanlı Devleti'nin Bosna Hersek Ormanlarını Korumaya Yönelik Çabaları*

Osmanlı Devleti Tanzimat Dönemi'nde ülkenin zenginliklerini değerlendirmeye yönelik bir dizi faaliyete girişti. Bu çalışmalar birkaç aşamadan oluşmaktaydı. Evvela yer altı ve yer üstü kaynaklar tespit ediliyor, ardından ne şekilde değerlendirileceği tespit edilmekteydi. Osmanlı Devleti'ni dönemin diğer devletlerinden ayıran en önemli fark bu aşamadan sonra ortaya çıkar. Osmanlı Hükümeti yer altı ve yer üstü kaynaklarını sadece değerlendirmekle kalmaz, bu kaynakları korumak için de tedbirler alır. Avrupa'nın Afrika ve Güney Amerika'da yaptığı yağmaya varan tahribat düşünüldüğünde koruma faaliyetinin önemi kendiliğinden ortaya çıkar. Osmanlı idaresinin tespit, değerlendirme ve koruma çalışmalarının tespit edilebildiği yerlerden biri de Bosna Hersek'tir. Bosna Hersek'te Tanzimat'a kadar sadece kâr maksadıyla Avusturya tarafından yağma edilen ormanlar, devlet kontrolü altına alınarak derhal bölgenin orman potansiyeli tespit edilmiştir. Ardından Bosna ormanlarından yararlanma kesin kurallara bağlanmış ve orman yağmasının önüne geçilmiştir. Özellikle Orman Memuru Artin Efendi Bosna Hersek'in orman varlığını tespitinde oldukça önemli hizmetlerde bulunmuştur. Bugün zengin orman kaynaklarına sahip Bosna Hersek'in bu zenginliğinin kaynağının Osmanlı idaresi döneminde yapılan koruma faaliyetleri olduğunu iddia etmek kesinlikle abartı olmayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat, Bosna Hersek, Orman, Avusturya, Artin Efendi, Orman Nizamnamesi

SELAHATTİN SATILMIŞ: 1881 Sakız Depreminde Osmanlı Afet Yönetimi ve Vali Sadık Paşa'ya Yönelik Eleştiriler

3 Nisan 1881 Sakız depremi, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda, Sakız Adası'nın ise tarihi boyunca yaşadığı en büyük depremdir. Sakız Adası'ndaki yerleşim birimlerin üçte ikisinin harabeye dönmesine, en az 5.000 insanın ölmesine, 30.000'den fazla insanın evsiz kalmasına yol açan bu yıkıcı depremin yaraları, merkezi ve mahalli hükümet tarafından birlikte sarılmaya çalışılmıştır.

Arama-kurtarma faaliyetleri, afetzedelerin iâşe ve iskânı, ihtiyaç maddelerinin tedariği ve dağıtımının organizasyonunu, adadan kaçışların önlenmesi önemli meseleler olarak karşımıza çıkmaktadır. Depremın büyük hasar ve kayıplara yol açması afet yönetimindeki zorluğu ve bazı problemleri de beraberinde getirmiştir. Afet yönetiminin başında bulunan Cezâyir-i Bahr-i Sefid Valisi Sadık Mehmed Paşa bu yıkıcı nitelikli depremin yaralarını sarmak üzere birçok girişimde bulunmuş, ancak bazı hususlarda hem Bâb-ı Âli hem de başkaları tarafından eleştirilmiştir. Deprem sonrasındaki kargaşa ortamında Sadık Paşa'nın istifasını kabul etmeyen Bâb-ı Âli, depremden iki ay kadar sonra Valiyi azletmiştir. Kısacası bu makalede, deprem sonrası uygulanan afet yönetimi, Vali Sadık Paşa'yı istifaya ve azle götürme süreç ve gelişmeler, deprem sonrasında düzenlenen yardım kampanyaları ve yaşanan bazı önemli olaylar, Osmanlı merkezi ve mahalli yönetimleri ile Osmanlı toplumunun bu büyük deprem sonrasındaki tutumları sorgulanmıştır. Depremın yol açtığı kayıplar ve hasarlar ise başka bir makalede ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Deprem, Sakız Adası, Sadık Paşa, Afet Yönetimi, Yardım Kampanyası

TELLİ KORKMAZ: Türk-Sovyet İlişkilerinde G. V. Çiçerin ve Ermeni Meselesi

Sovyet devlet adamı Georgi Vasiliyeviç Çiçerin, Türk-Rus İlişkilerinde önemli rol oynamıştır. O, Çar Rusya'sı zamanında Dış İşleri Bakanlığı Arşivinde çalışmış, 1917 Ekim devriminden sonra ise Lenin ve Stalin dönemlerinde Dış İşleri Bakanlığı yapmıştır. Rusya diplomasisinde önemli rol oynayan bir aileden gelmesi, onun geleceğini belirlemiştir. Avrupa'da Georgi Çiçerin haklı olarak en eğitimli bakan olarak anılıyordu. O, Petersburg Üniversitesi Tarih-filoloji bölümünden mezun olmuştu. Çiçerin'in Dış İşlerindeki faaliyetleri ve siyasi taktikleri çoğu zaman Lenin tarafından desteklenmiş ve değerlendirilmiştir. Fakat Ermeni Sorunu konusunda yürüttüğü yanlış siyaset, Lenin'in Stalin ile yaşadığı fikir ayrılıklarından dolayı tam olarak gerçekleşmemiştir. Çiçerin ve Ermeni asıllı yardımcısı Karahan Sovyet Rusya'nın dış işlerinde ve özellikle Doğu siyasetinin belirlenmesinde ve gerçekleştirilmesinde önemli şahıslardı.

Çiçerin'in Ermenileri savunma siyasetinde tabii ki, Karahan'ın büyük etkisi vardı. Ancak etken sadece Karahan değildi, şöyle ki, Çiçerin eski **çar rejimi**diplomatu idi ve o, Rusya Devleti'nin Doğu ve özellikle Kafkasya halklarına dönük yürüttüğü siyasetin içerisinde yetişmişti.

Anahtar Kelimeler: Sovyet, Rusya, Türkiye, Bolşevik, Ermeni, Çiçerin, Kafkasya, Gürcistan, Azerbaycan, anlaşma, ihtilal.

ZAUR HASANOV: *İskitlere ve Türk-Moğol Halklarına Ait Aynı Gelenekler, Kültür ve Psikolojik Özellikler*

Bu çalışmada, İskitler ve Türk-Moğol halklarının çeşitli geleneklerinin araştırılması neticesinde şu aşağıdaki gibi paralellikler tespit edilmiştir: 1) İskitlerin defin gelenekleri Asya Hunları, Avrupa Hunları ve Göktürklerin defin geleneklerinin aynısıdır; 2) İskitlerin ve Asya Hunlarının arasında kan yemini törenleri açısından da paralellikler söz konusudur; 3) İskitlerdeki mağlup olmuş düşmanlarının kafataslarını içecek kabı olarak kullanma geleneğinin aynısı Asya Hunlarında da vardır. Bunun yanı sıra savaş ganimetlerinin üleştirilmesi hususunda da İskitler ve Asya Hunları arasında aynı gelenekler söz konusudur; 4) Asya Hunları, Avrupa Hunları ve İskitlerle ilgili Çince, Yunanca ve Latince yazılı kaynakların karşılaştırılması neticesinde bu halklarda savaş tanrısının ilahî kılıçla ilişkilendirilmesinin de aynılık arz ettiğini görmek mümkündür; 5) yine Kraliyet (Hükümdar, Çar) İskitleri, Asya Hunları ve Göktürklerle ilgili Çince, Yunanca ve Latince yazılı kaynakların karşılaştırılması neticesinde bu çalışma, söz konusu halklarda anti-asimilasyon psikolojisinin de aynılık arz ettiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: İskitler, Hunlar, kılıç kültürü, kafatası kültürü, kan yemini.

Abstracts

ÖZLEM SİR GAVAZ: *A New Evaluation of KUR^{İD}Hulana-/ KUR^{İD}SİG ‘Wool River Land’ According to the Hittite Texts*

There are only a few proposals concerning the localization of KUR^{İD}Hulana-, “Hulana River Land” which is mentioned rarely in Hittite texts, although it plays a key role in strategic regard. The essential difficulty as to its exact localization is due to its contradictory occurrence in connection with two different geographic regions which are too far away from each other, namely Pala-Tumana and Kaška territory in the North on the one hand, and the position of the mountain Huwatnuwanta in the Lower Lands, in which the sources of the Hulana River originates, on the other. The geographic clay of the river and a city of the same name, situating in its valley or bank, stands in closer relationship with the Huwatnuwanta mountain. This mountain is closely linked with Hittite Storm God and is regarded as a holy mountain. The purpose of this study is to determine the localization of both Huwatnuwanta Mountain and Hulana River Land which is important in terms of historical geography of Central Anatolia.

Some new comments will be made by studying the etymology of a few toponyms which are mentioned in this connection. In addition Hittite text passages which mention the River Land will be analysed again and by taking into account the proposals which were made previously, some new proposals will be added here.

Key Words: Hittites, The Geography of the Hittites, Wool River Land, Hulana River Land, Huwatnuwanta Mountain.

M. İBRAHİM YILDIRIM: *A New Persian Source on the History of Timurids: Müntahabü’t-Tevârih of Zahîr-i Mar’âşî*

A new source in Persian written by Zahîrüddîn b. Nasîreddîn-i Mar’âşî, has been recently detected. Zahîrüddîn is generally known with his works called *Târih-i Taberistân*, *Rûyân û Mâzenderân* and *Târih-i Gûlân*, which are important sources of the medieval history. This new work includes events of Timur’s lifetime and it is a müntehab work based on sources written about the Timurids until that time. It was discovered that one of the sources of the work is *Zafarnâme* of Yezdî. In addition to his borrowings from the previous works, Zahîrüddîn also gives important details from narrations of the witnesses and participants of the period’s events. The sources he consulted were his father Nasîreddîn, who had personally attended to

Timur's campaigns in Anatolia and Syria, and his uncle Gıyaseddin and his uncle's son Abdulvahap. According to Zahîrüddîn, Yezdi's narrations concerning Yıldırım Bayezid's capture and conversations between Bayezid and Timur were not accurate. He narrates these events according to the accounts of his uncle Gıyaseddin, who had been present in the tent of Timur when Bayezid was brought there, and of his uncle's son Abdulvahap, who had been rewarded by Timur for his services during the Ankara War.

In this study, the life of the author, his historiography, his style will be explained. Also his work will be evaluated in terms of its content, sources, and significance for the Timurid and Ottoman histories and then its differences with contemporary works on disputed matters will be discussed.

Keywords: Zahîrüddîn-i Mar'aşî, Zahîr-i Mar'aşî, Müntahabü't-tevârih, Timurid History

EYÜP KUL: *Improvement of Mines in Kratov, Kyustendil, Skopje, Trepça and Jejene According to a Report Dated 1703*

In the 15th and 16th century, The Ottoman State got benefit in a great extend from mines in Kratov, Kyustendil, Novaberde, Trepça and Jejene beside the mines in Samakov and Sidrekapsi in Balkans. In 17th century mines in Kratova, Kyustendil, Novaberde, Trepça and Jejene were managed by ministers inhabited in Skopje and given Vulçitrin region as barley field. After the Second Siege of Vienna, miners were disrupted and the systems of mines were aimed to regulation after Treaty of Karlowitz. In this study, in 1703 the person named Mehmed Agha, assigned for inspecting mines in the Skopje region, and the measures taken on his reports that sent to the central government are evaluated.

Keywords: Mines, Ottoman State, Kratov, Kyustendil, Skopje, Novaberde, Trepça.

İLHAN TÜRKMEN: *Socia- Economic Structure of Belgrade in 1740s According to Ottoman Empire Sources*

Belgrade is a city with strategic importance for the Ottoman State. It was a base of operations during military campaigns. It served to be a safe fortress for the Ottoman armies at times when military defensive integrity was disrupted. This strategic city was taken over by Austria with the Treaty of Passarowitz in 1718. In 1739, Treaty of Belgrade was signed after the victory of the Ottoman armies before Austria

and Russia with Belgrade falling once more under Ottoman dominance. After that cadastral registers were taken in 1741. This register is the book no 18 in the Old Records Archive (*Kuyûd-ı Kadime*). Administrative structure, population and settlement status of Belgrade in the 18th century were determined within the framework of information obtained from this cadastral register book kept just after the war and other archive records. The city was organized as a borough under Smederevo District. While Muslim and non-Muslim population lived together in the city centre, villages were populated by non-Muslims. There wasn't any Muslim populated village. Muqata'ah was an important part of Belgrade's revenues making up two thirds of total revenues. Şıra(fermented grape juice) production and cereal production had the biggest part of agricultural yield. Swine husbandry was the most common in stockbreeding.

Key words: Belgrade, Smederevo

MEHMET DEMİRYÜREK: *The Dragomans of the Britain and the Dragoman Reform of 1758*

The commerce is one of the oldest and most important topics of the international relations. When the merchants of the European nations wanted to trade in the Ottoman Empire, either their state had to have *ahd-name* (capitulation) granted by the Ottomans or those merchants had to travel under the flag of the European nations having *ahd-name*. Having gained the *ahd-name* or capitulation from the Ottomans the European nations set up their embassies and consulates organizing the commercial activities in the Ottoman Empire. Both the ambassadors and consuls employed the Ottoman non-Muslim subjects understanding Turkish and the European languages as the dragoman, in that they did not know Turkish. Since these dragomans had some privileges, some Ottoman non-Muslim subjects preferred to have dragomanship *berat*. They did not know foreign language, but wanted to trade and benefit the privileges of the dragomanship *berat*. This situation led to the emergency of the conceptions of the “dragoman” and “honorary dragoman”. The aim of this study is to examine the conceptions “dragoman” and “honorary dragoman”; to evaluate the 1758 Dragoman Reform and to explain how this reform affects the dragomans of the British Embassy and consulates.

Keywords: Capitulation, British Consuls, British Ambassador, Dragoman, Trade

AYLA EFE: *Mahmut II's Census in Property: The Case of Evreşe*

One of the administrative strategies that the 19th century Ottoman statesmen wanted to achieve was the optimization of tax burden and distribution. Mahmud II's census was the first initiative of these strategic attempts. However, this census is known as "unfinished" in Ottoman historiography.

The census book of Evreşe which we have, is the first sample of the census emerged. This study is focused on the Evreşe census book, and this study has two main aims. The first of this aim is Temettuat census which is clarify qualifications and systematics. Second, it attempts to evaluate the Evreşe Census book in the context of the new tax scheme that was desired to be implemented. Thus, it aims not only to provide a better understanding of the transition from collective taxation to individual taxation, but also the role and effect of this census on the financial processes of the period.

Keywords: Mahmud II's Census, Tax on Property, Evreşe, Tax Distribution,

FAHD KASUMOVIĆ: *Understanding Ottoman Heritage in Bosnia and Herzegovina: Conversions to Islam in the Records of the Sarajevo Sharia Court, 1800-1851.*

The trend of mass conversions to Islam took place in Bosnia and Herzegovina in the period between the 15th and 17th centuries, and has, thanks to the work of a couple of researchers of this period, been extensively studied and expounded on. On the other hand, the academic community has very little information on conversions to Islam in the period that followed. The goal of this study was to shed light on the conversions to Islam before the Sarajevo Sharia Court in the first half of the 19th century. In doing so, it devotes particular attention to the very act of conversion, its foundations in the Sharia law, the intensity of the conversions, and the identities of the converts themselves. Upon studying the Sarajevo court records, we see that the trend of the expansion of Islam did continue in the 19th century, albeit to a much more limited extent. Between 1800 and 1851, 123 people willingly converted to Islam before the Sharia Court in Sarajevo. In addition, there were also ten underage children (according to Sharia regulations), who were legally converted to Islam after one of their parents became a Muslim. There were conversions happening almost every year, with only five years in this period for which we have no registered conversions, while between one and seven people converted within one Gregorian calendar year. Previously, the new Muslims had been members of other monotheistic religions found in the region (Catholics, Orthodox Christians, Jews), and hailed from town and village surroundings.

Key words: Ottoman Empire, Bosnia, Sarajevo, Islam, conversion, 19th century.

MEHMET SÜME: *A Sample of Ottoman Tax Implementations: The Octroi Tax*

Octroi is a term which is used in the meaning of a tax imposed on all types of goods brought to cities with the purpose of trade. The tax was called “octroi” in Europe and the term comes from Europe, but in the foundation years of Ottoman State “bac” -at a future date “duhuliye”- was called for the “octroi” term. Implementation of bac starts with the foundation of the state. In Aşıkpaşazade and Mehmet Neşri’s books, Osman Gazi imposed the first “bac” which means octroi.

Foundation of municipality at Beyoğlu in 1857 and division of İstanbul within 14 municipal officials was a turning point in octroi implementations. Octroi tax which was an important source of income for municipalities took place in all municipality laws which were prepared at a future date.

European tradesmen who traded in the Ottoman State and benefited from capitulations didn’t want to pay the octroi tax, so this tax was a problem between the Ottoman State and European countries many times. The capitulations were lifted precisely with the Treaty of Lausanne (July 24, 1923), so all restraints on octroi were lifted.

Key Words: Octroi, Bac, Duhuliye Resmi, Tax, Customs, Municipality.

ZAFER GÖLEN: *The Efforts of Ottoman Government Regarding the Protection of Bosnia-Herzegovina Forests During Reforms*

During the Reforms period, The Ottoman State engaged in various activities in order to utilize the resources of the country. These activities consisted several phases. First of all, underground and surface resources were identified, and then how these resources would be utilized was determined. The main difference distinguishing the Ottoman state from others arises after this phase. Ottoman State not only utilizes these resources but also takes precautions to protect them. Considering the degree of destruction done by Europe in Africa and South America, which sometimes extends to plunder, the importance of protection activities is self-explanatory. One of the places where efforts of the Ottoman State regarding identification, utilization and protection of resources can be identified is Bosnia Herzegovina. The forests which were being plundered by Austria until Reforms with the sole intention of profit were taken under government’s control and the forest potential of the region was immediately identified. Then, the means of utilizing Bosnian forests were tied to strict rules which prevented forest plunder. Especially Forest Officer Master Artin made quite an important service in identifying the forest assets of Bosnia Herzegovina. Argu-

ing that the present-day prosperity of forests of Bosnia Herzegovina results from the protection activities during Ottoman ruling will certainly not be an exaggeration.

Key Words: Reforms, Bosnia Herzegovina, Forest, Austria, Master Artin, Forest Regulations

SELAHATTİN SATILMIŞ: *Disaster Management of the Ottoman Empire and the Criticisms Directed Toward the Govenner Sadık Mehmed Paşa in the Earthquake of Chios in 1881.*

3 April 1881 Chios Earthquake is the biggest earthquake that the Ottoman Empire had in the 19th century and the largest one that the Chios Island had in its history. The local and central governments operated in collaboration to heal the wounds of this destructive earthquake which caused to go rack and ruin of two-third of the settlements, death of at least 5.000 people and left 30.000 people homeless.

The search and rescue, victual and housing of the victims, supply of the basic needs, distrubituon organisation and the prevention of the escapes from the island have appeared to us as important issues. The great destruction and loss that the earthquake caused brought difficulties in the disaster management and some other problems along with itself. The Govenner of the Province of the Archipelago (Cezâyir-i Bahr-i Sefid) Sadık Mehmed Paşa who was managing the disaster had many attempts to heal the wounds of this destructive earthquake but his actions were criticized by both Bâb-ı Âli and some authorities. Bâb-ı Âli refused the resignation request of Sadık Paşa during turmoil of the earthquake but deposed him about two months after the earthquake. In this article, the disaster management that carried out after the earthquake, the process and progress which led the resignation and depose of Sadık Paşa, the aid campaigns that were arranged after the earthquake, some other important events that took place after the earthquake and the attitudes of both Ottoman central and local governments and the Ottoman society were questioned.

Key Words: Earthquake, Chios Island, Sadık Paşa, Disaster Management, Aid Campaign

TELLİ KORKMAZ: *G.V. Chicherin in Turkish-Russian Relations and the Armenian Issue*

A Soviet Russian statesman G.V. Chicherin played an important role in Turkish-Russian relations. He worked in the archives of the Ministry of Foreign Affairs during the period of Tsarist Russia. After the October 1917 Revolution, he served as the Ministry of Foreign Affairs during the periods of Lenin and Stalin. His family's significant

role in Russian diplomacy determined his future. In Europe, he was rightly called as the most educated foreign minister. He was graduated from St. Petersburg University, the department of History and Linguistics. His activities and political tactics at Foreign Office were strongly supported and valued by Lenin. However, his biased politics regarding the Armenian Issue could not be realized due to Lenin's disagreements with Stalin. Chicherin and his Armenian assistant Karahan were the most important people in Soviet Russia's foreign affairs especially in determination and realization of Eastern policy. As a matter of fact, Chicherin's policy of Armenian defense was affected by Karahan. However, Karahan was not the only factor. Chicherin was an old tsarist diplomat who had grown up in the Russian policy in the East, especially in respect to the peoples of the Caucasus.

Key Words: Soviet, Russia, Turkey, the Bolshevik, Armenian, Chicherin, the Caucasus, Georgia, Azerbaijan, Accord, revolution.

ZAUR HASANOV: *Identical Traditions, Cults and the Psychology of the Scythians and Turko-Mongol Peoples*

In this paper different traditions of the Scythians and Turkic peoples are studied. The research shows that: 1) the burial traditions of the Scythians are identical to the burial traditions of Asiatic Huns, European Huns, Turks (Göktürks) and others. 2) Scythian custom of the Blood Oath finds its exact parallels in the tradition of Asiatic Huns. 3) The Scythian tradition of using the skulls of defeated enemies as a drinking cup I also traced in the culture of Asiatic Huns. Moreover Scythians and Asiatic Huns had identical traditions of division of the plunder of war. 4) As a result of the comparison of information of Chinese, Greek and Latin written sources about Scythians, Asiatic and European Huns it was determined that these peoples had the identical cult of the god of War, who was associated, by them, with the sword of heavenly origin. 5) While comparing the information of Greek, Chinese and Turkic written sources about Royal Scythians, Asiatic Huns and Turks (Göktürks) author shows the identity of the psychology of these peoples.

Keywords: Scythians, Huns, cult of Ares, skull cult, blood oath.

BELLE TEN DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ VE BAŞVURU ŞARTLARI

- *Belleten* Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup, Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında, yılda üç sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtma, kongre-sempozyum haberleri ve vefeyat yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayın kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayım listesinden çıkarılır.

- *Belleten*'in dili Türkçedir. Gerektiğinde yaygın Batı dillerinde makale yayımlanabilir.

- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

- Yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış yazılar, bir nüshasında yazının tamıncı bilgileri (ad-soyad, kurum, telefon, e-posta vb.) olmak üzere iki nüsha ve bir CD olarak Kurum adresine gönderilir.

- Makalelere eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler bir nüsha çıktı ile birlikte CD'de (JPG, TIFF gibi bilgisayar formatında) teslim edilmelidir. Tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Çevirilerde, çeviren, makalenin yazarından izin yazısı vermelidir. Bu durumda, makale yazarına telif ücreti ödenmez.

- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 200 kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ile anahtar kelimeler bulunmalı ve bunların da çıktı ve CD'si gönderilmelidir.

- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.

- Gelen yazılar, Yayın Çalışma Kurulu'nda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve Yayın Kurulu'nun nihai onayıyla basılır. Yayın Çalışma Kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (vefeyat, sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımlar vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan kabul veya ret kararı verebilir.

- Yayın Çalışma Kurulu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde küçük düzeltme ve değişiklikler yapabilir.

- Yazarlarına hakem raporu doğrultusunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra bir raporla birlikte bir nüsha çıktı ve CD ile en geç bir ay içerisinde Kurum'a teslim edilmelidir.

- Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir.

- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliğine göre yazara telif ücreti ödenir.

- Dergide yayımlanan makalelerin yayım hakkı Kurum'a aittir. Telif hakkı sanal ortamda yayımlanmayı da kapsar. Yazılar, izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz.

YAZIM KURALLARI

- **Yazılar**, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Trans Baskerville veya Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır.

- **Başlık**, 12 punto, beyaz ve büyük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar 10 punto, büyük harf ve koyu olarak sola dayalı; ara başlıklar 10 punto, koyu ve küçük harf yazılmalı sola dayalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.

- **Yazar adı ve soyadı**, ana başlığın altına 12 nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto, beyaz, büyük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına unvan, adres ve e-posta bilgileri 8 punto olarak verilmelidir.

- **Metin**, 10 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 5,8 cm, Alttan: 5,8 cm, Sağdan: 4,5 cm, Soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır arası 3 nk olmalıdır. Paragraf araları 6 nk, paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır.

- **Üstbilgi-Altbilgi**, metin üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hali büyük harfle, 8 punto yazılmalıdır.

- **Sayfa numaraları**, makalenin ilk sayfasında görünmeyecek şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.

- **Alıntılar**, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde 1 punto küçük yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.

- **Dipnotlar**, 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayıraç çizgisi olmamalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *a.g.e.*, *a.g.m.*, veya *a.g.t.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eser ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir.

Örnekler:

Kitap:

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs., s. 115.

Sonraki atıflarda:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123.

Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda:

İnalçık, *Klasik Çağ*, s. 123.

Makale:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Bellekten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), s. 101.

- **Kaynakça:** Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik aę*, 1300-1600, ev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Bellekten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), ss. 99-106.

Yazıřma Adresi:

Türk Tarih Kurumu
Bilimsel alıřmalar Koordinasyon Müdürlüğü
Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA
Tel: 0 312 310 23 68/277 ve 217
e-posta: basinyayin@ttk.gov.tr

BELLETEN JOURNAL

EDITORIAL PRINCIPLES AND APPLICATION REQUIREMENTS

- *Belleten* Journal is an international refereed journal and published three times a year in the months of April, August and December. Research articles, translations, book reviews, news about congresses-symposia and necrologies are accepted for publication. The articles are required to comply with the universally accepted scholarly criteria, to make new contributions to the field they belong to, and not to be published before. Papers presented in the scholarly meetings can be accepted for evaluation on the condition that they are not published before. The Society will immediately cancel the process of publication of previously published articles if discovered, even if they are accepted by the editorial board on the reports of the referee(s).

- The language of the *Belleten* is Turkish. If necessary, articles written in common western languages can also be published.

- In Turkish articles, authors have to comply with the rules set by the TDK (Turkish Language Society) Spelling Guide.

- Two print-out copies and one CD copy of the articles prepared in accordance with the publishing rules must be forwarded to the Society's address below; one of the copies shall include short information about the author (name-surname, institution, telephone, e-mail etc.)

- Pictures, drawings, maps or documents asked to be added to the article shall be sent and submitted as a print-out copy and CD (in JPG, TIFF computer format). All such materials shall be numbered and explanations for each should be included below them.

- The translator of an article must provide permission of the author of the article. No copyright fee will be paid to the author of the article.

- In sending the articles and the translations, in addition to the text itself, Turkish and English abstracts should be added, each of them not exceeding 200 words and containing key words. In addition, printouts of the abstracts together with the CDs shall be sent.

- The responsibility for the content of the articles and their appendices (pictures, drawings, maps, documents etc.) belongs to the author.

- Having been examined by the Editorial Board, papers submitted for publication will then be sent to two referees specialized on the topic; if necessary, the Board may send the article to a third referee for evaluation. The final decision regarding the publication of an article submitted rests with the Editorial Board.

- The Editorial Board can make minor editing changes and corrections.

- Articles forwarded to the authors for correction on the basis of the reports of referees must be revised and sent back to the Society within a month together with a report, a printout copy and a CD copy.

- Articles not accepted for publication are returned back to their authors together with the reports of the referees.

- The copyright fees will be paid to the authors on the basis of The Regulations of Copyright, Publishing and Selling of the Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History

- The publication right for the articles published in the journal belongs to the Society. This right also includes the publication in the virtual media. The articles published by the Society can not be published elsewhere without permission.

WRITING RULES:

- Articles must be written in the A4 format, in the MS Word program, either in Trans Baskerville or Times New Roman font.

- **The title must be white**, in capital letters and 12 font size. It must be center-aligned. Main, interval and sub-headings can be used in the text. Main headings will be bold, in capital letters, 10 font size, and left aligned; sub-headings will be bold, 10 font size, in small letters and left aligned. 6 nk space should be left between the headings and the paragraphs.

- **The name and surname** of the author shall be written under the main title with 12 nk space, with 10 font size, white, in capital letters and center aligned. The sign (*) shall be put in the bottom of the page with the title, address and e-mail information in 8 font size.

- **The text** shall be 10 font size and justified. 5.8 cm from above, 5.8 cm from the bottom, 4.5 cm from left and right space shall be left. Page breaks should be 3 nk. The spaces between the paragraphs shall be 6 nk and the paragraph indent should be 0.8 cm.

- **The header-footer:** the text in the header shall include the author's name and surname in the even pages, in the odd pages, the header shall have a meaningful summary of the text in capital letters and in 8 font size. The header will be 4,45 cm and the footer will be 0 cm.

- **The page numbers** shall be included in the first page of the article in a way that it shall not be seen, inside the header, in 8 font size and in the left and right top of the page.

- **References** shall be started 1 cm from the paragraph indent after they exceed 5 lines, written in 1 font size inside the quotations marks. References less than 5 lines shall be given in italics inside the text. The statements needed to be emphasized shall also be italicized.

- **Footnotes** shall be written in 8 font size and single space. The paragraph indent should be 1 cm and justified. There should not be any line separator for the footnotes. The references inside the text shall be given in the footnotes beginning from number 1. Besides these, there should be no references inside the text. For the sources given in the footnotes, the book and the journal titles shall be in italics, the article names given inside the quotation marks. The source's full imprint shall be written when it appears for the first time in the text, then abbreviations like a.g.e (ibid), a.g.m or a.g.t should be used. If more than one book and article by the same author is used, after the first usage of the second source, the surname of the author, then the full or shortened name for the book or article shall be written. In the Case of the references with more than one author, all authors shall be written at the first time and given in the shortened style afterwards.

Examples:

Book:

Halil İnalçık, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev., Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.115.

For the next references:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123

If the same author has more than one source, for the next footnotes:

İnalçık, *Classical Age*, s.123.

Article:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Bellekten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

- **Bibliography:** All the primary and secondary sources used should be listed under this heading. This part should start with a new page and written in 9 font size. Only the references inside the text must be included and arrange according to the last names of the authors in alphabetical order.

İnalçık, Halil, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.11

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Bellekten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

[In articles written in common western languages abbreviations will of course be in their usual styles].

Communication Address:

Türk Tarih Kurumu
Bilimsel Çalışmalar Koordinasyon Müdürlüğü
Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA
Tel: 0 312 310 23 68/277 and 217
e-mail: basinyayin@ttk.gov.tr

CONTENTS

Articles and Studies:	<u>Page</u>
SİR GAVAZ, ÖZLEM: Evaluation of KUR ^{1D} <i>Hulana-/</i> KUR ^{1D} SİG ‘Wool River Land’ According to the Hittite Texts	357
YILDIRIM, M. İBRAHİM: A New Persian Source on the History of Timurids: <i>Müntahabü't-Tevârih</i> of Zahîr-i Mar’aşî	371
KUL, EYÜP: Improvement of Mines in Kratov, Kyustendil, Skopje, Trepça and Jejene According to a Report Dated 1703	395
TÜRKMEN, İLHAN: Socia-Economic Structure of Belgrade in 1740s According to Ottoman Empire Sources.....	411
DEMİR YÜREK, MEHMET: The Dragomans of the Britain and the Dragoman Reform of 1758	439
EFE, AYLA: Mahmut II’s Census in Property: The Case of Evreşe	483
KASUMOVIĆ, FAHD: Understanding Ottoman Heritage in Bosnia and Herzegovina: Conversions to Islam in the Records of the Sarajevo Sharia Court, 1800-1851	507
SÜME, MEHMET: A Sample of Ottoman Tax Implementations: The Octroi Tax	601
GÖLEN, ZAFER: The Efforts of Ottoman Government Regarding the Protection of Bosnia-Herzegovina Forests During Reforms	547
SATILMIŞ, SELAHATTİN: Disaster Management of the Ottoman Empire and the Criticisms Directed Toward the Govenor Sadık Mehmed Paşa in the Earthquake of Chios in 1881.....	573
KORKMAZ, TELLİ: G. V. Chicherin in Turkish-Russian Relations and the Armenian Issue	619
Translations:	
HASANOV, ZAUR (Transl.: Bağdagül Musa): Identical Traditions, Cults and the Psychology of the Scythians and Turko-Mongol Peoples	639
Turkish Abstracts.....	663
Abstracts.....	671
Belleten Journal Editorial and Application Requirements (in Turkish)	679
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English)	682

BELLETEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXXX

No. 288

August 2016

ANKARA – 2016